

АНАТОЛЬ
ФРАНС

4

АНАТОЛЬ
ФРАНС

И. В. Г. П. М. А. Н. О. Л. Я. Ф. Р. А. Н. С.

АНАТОЛЬ ФРАНС

Твори
в п'яти томах

ANATOLE FRANCE

Oeuvres
en cinq volumes

ANATOLE FRANCE

*Ouvres
en cinq
volumes*

 Tome quatrième

Sur la pierre blanche

L'île des Pingouins

Les Dieux ont soif

АНАТОЛЬ ФРАНС

*Зтвори
в п'яти
томах*

Том четвертий

На білому камені

Острів пінгвінів

Боги жадають

Переклад з французької

Редакційна колегія:

АНАТОЛІЙ ГОРДІСНКО,
ПАВЛО ЗАГРЕВЕЛЬНИЙ,
ВІКТОР КОПТІЛОВ,
НАДІЯ МАТУЗОВА,
ВІТАЛІЙ РУСАНІВСЬКИЙ,
ТЕТЯНА ЯЇМОВИЧ.

Коментарі

КІРИ ШАХОВОЇ

© Видавництво «Дніпро», 1977

Ф $\frac{70304 - 127}{М 205(04) - 77}$ Передплатне

На
білому
камені

Переклав *Віктор Шовкун*

Ти ніби спав на білому
камені у краю мрій.

«Філопатріс», ХХІ

I

Кілька французів, яких поєднала дружба, жили тієї весни в Римі й часто зустрічались на розкопках Форуму. Це були Жозефен Леклер, аташе посольства у відпустці; пан Губен, ліценціат словесності, вчений коментатор; Ніколь Ланжелъє, який походив із старовинного паризького роду Ланжелъє — друкарів і гуманістів; інженер Жан Буайї; Інполіт Дюфрен, що мав дозвілля і любив мистецтво.

Першого травня, близько п'ятої години вечора, вони, як звичайно, пройшли крізь хвіртку з північного краю площі, невідому для широкої публіки. Їх зустрів командор Джакомо Боні, керівник розкопок, як завжди привітний, але неговіркий, і повів до свого дерев'яного будиночка, що стояв у затінку лаврів, бирючини та дроку над широким і глибоким ровом, прокопаним у минулому сторіччі посеред волового ринку папського Рима аж до поверхні стародавнього Форуму.

Там вони зупиняються і розглядаються навкруги.

Просто перед ними, наче поспиловані стовпи, стримлять почесні стели, а місце, де стояла базиліка Юлія, тепер схоже на велику шахівницю з розставленими шашками. Далі на південь три колони храму Діоскурів купають свої сизі волоти в небесній блакиті. Праворуч, над зруйнованою аркою Септімія Севера і над високими колонами храму Сатурна, громадається на Капітолії будинки християнського Рима та жіноча лікарня, — їхні фасади здаються ще жовтішими і бруднішими, ніж води Тібру. Ліворуч височіє Палатін; вершину його вінчають скельні дуби. А внизу, — від пагорба до пагорба, — поміж плит

Священної дороги, не ширшої за сільську вулицю, виступають із землі цегляні стіни і мармурові підмурки—рештки будівель, що стояли на Форумі за часів могутності Рима. На руїнах посяялись конюшина, овес та польова трава, занесені сюди вітром, і накрили їх новим зеленим дахом, на якому палають квітки дикого маку. Всюди купи розкритених карнизів, безліч колон і вівтарів, плутаниця сходів та огорож; усе це, звичайно, не маленьке, але й не величезне, досить-таки скромних розмірів.

Напевне, Ніколь Ланжелє уявив собі ансамбль пам'яток, що колись тіснилися на цьому славетному місці.

— Ці невеликі будівлі, споруджені за мудрими пропорціями,— сказав він,— відділялися одна від одної тіньовими провулками. То були ті самі *vicoli*¹, що їх так люблять у південних країнах, і шляхетні Ремові нащадки, наслухавшись ораторів, знаходили тут під храмами прохолодні куточки, де можна було під'їсти та подрімати, хоч там стояв важкий дух, бо лущайки з кавунів та всяке шкаралупиння ніколи звідти не виміталися. Навколо площі тулилися крамнички, і з них звичайно струміли гострі пахощі цибулі, вина, сиру й смаженого м'яса. На прилавках різників, тішачи зір дужих римлян, лежали купи м'яса, і це в когось із тих різників Віргиній узяв ножа, щоб убити свою дочку. Були тут, звісно, і золотарі, і торговці божками — покровителями домашнього вогнища, садків і стаєнь. Усе потрібне городянам для життя можна було знайти на цій площі: ринок, склади, а також базилики, що являли собою водночас і торговельні біржі, і цивільні суди; курію, ту міську раду, яка згодом стала правити всім світом; в'язниці з глибокими підземеллями, звідки ширився задушливий сморід; храми й вівтарі, без яких жителі Італії ніколи не могли обійтися, адже в них завжди є якісь прохання до небесних властей.

Саме тут протягом багатьох сторіч і звершено стільки діянь — і буденних, і славних, дуже часто безглузких, нерідко огидних або сміховинних, а подеколи й благородних,— які в сукупності й складають життя великого народу.

— А що то видніє посеред площі, перед почесними стелами? — запитав пан Губен, який, начепивши на ніс пенсне, помітив на античному Форумі щось нове і просив пояснень.

¹ Провулки (*итал.*).

Жозефен Леклер люб'язно відповів йому, що то недавно розкопаний постамент Доміціанового колоса.

Потім він став показувати одну по одній ті пам'ятки, що відкрив Джакомо Боні за п'ять років успішних розкопок: озерце і джерело Ютурни під Палатинським пагорбом; вітвар, споруджений на місці, де було спалено останки Цезаря, — підвалини цього вітваря лежали під їхніми ногами перед ростральними колонами; архаїчну стелу, легендарну могилу Ромула, сховану під чорним каменем Коміція, та «Курцієве озеро».

Сонце заходило за Капітолій, обсипаючи останніми вогняними стрілами тріумфальну арку Тіта на Верхній Велії. Небо, в якому плив на заході блідий місяць, залишалося блакитним, наче опівдні. Рівномірна, м'яка і прозора сутінь поволі огортала мовчазний Форум. Засмагли землекопи довбали кайлами це кам'яне поле, а тим часом їхні товариші, мов ті давні царі, крутили корбу колодязя, щоб дістати води, яка й досі омивала річище, де за часів благочестивого Нуми дрімав серед заростей очерету Веллабр.

Робітники робили своє діло моторно й старанно. Інполіт Дюфрен, який уже кілька місяців спостерігав, як завзято вони працюють, як охоче і вправно виконують розпорядження, запитав у керівника розкопок, як це йому пощастило домогтися від своїх робітників такої ретельності.

— Бо я живу так само, як і вони, — відповів Джакомо Боні. — Копаю з ними землю, розповідаю про те, що ми разом шукаємо, даю їм відчуття красу нашої спільної справи. Розкопки їх дуже цікавлять, і вони невиразно відчують велич своєї праці. Я бачив, як вони зблідли від хвилювання, коли розкопали Ромулову могилу. Вони вважають мене товаришем по роботі, і, коли хтось із них захворіє, я сиджу коло його постелі. Я покладаюсь на них, а вони на мене. Ось чому в мене такі віддані робітники.

— Боні, любий мій Боні, — вигукнув Жозефен Леклер, — ви знаєте, як захоплююсь я вашою працею і як схвилювали мене ваші великі відкриття, і все ж таки я жалкую, дозвольте мені так висловитись, за тими часами, коли на похованому під землею Форумі паслися череди. На пустельному полі поважно ремигав крутолюбий білий віл із широко розставленими рогами; під високою колоною, що здіймалася з трави, куняв пастух. І люди

думали: «Це тут колись вирішували долю світу». Відтоді як Форум перестав бути *Campus Vassino*¹, він навіки втрачений для закоханих і поетів.

Зате ці розкопки, зауважив Жан Буайї, проведені із глибоким знанням справи, дають багато для пізнання минулого. І розмова перейшла на філософію римської історії.

— Латиняни,— мовив Жан Буайї,— зберігали здоровий глузд навіть у питаннях віри. Вони поклонялися богам, небагатим на розум, простакуватим, але на диво розсудливим і не позбавленим благородства. Порівняйте лишень римський Пантеон, що складався з воїнів, урядовців, дів та матрон, із чортівнею, намальованою на стінах етрусських гробниць, і ви побачите навіч тверезий розум і безумство. Сцени пекла, зображені в могильних склепах Корнето, являють нам химерних почвар, породжених темнотою і страхом. Вони здаються не менш гротескними, ніж фреска Орканьї «Страшний суд» у флорентійській церкві Санта-Марія-Новелла або фреска на пізанському *Campus Santo*², де намальовані картини Дантового пекла; що ж до римського Пантеону, то це завжди образ добре організованого суспільства. Як і самі римляни, римські боги були трудівниками й добрими громадянами. То були боги корисні; кожен із них робив якесь діло. Навіть німфи виконували громадські та політичні обов'язки.

Пригадайте Ютурну, чий вівтар біля підніжжя Палатину ми стільки разів бачили. Ні її походження, ні її пригоди та злигодні, здавалося, аж ніяк не свідчили, що на неї чекає поважна посада в Ромуловому місті. Це була запальна дівчина з племені рутулів. Юпітер, поклавши Ютурну, подарував їй безсмертя. Коли за велінням Долі цар Турн загинув від руки Енея, Ютурна, не змігши померти з братом, кинулася в Тібр, щоб принаймні ніколи вже не бачити сонячного світла. І довго ще лаціумські пастухи розповідали легенду про німфу, яка живе на дні річки і тужно голосить. І в пізніші часи, коли селяни з тодішнього Рима нахилилися вночі з берега над водою, їм увидалось, ніби вони бачать її в місячному світлі між очеретом, закутану в зеленаве покривало. Ну й що ж? Римляни не дозволяли Ютурні журитись у

¹ Коров'ячий вигін (*итал.*).

² Кладовище (*итал.*).

неробстві. Невдовзі їм спало на думку доручити їй по-важну справу. Вони довірили німфі охорону їхніх джерел і зробили з неї суспільно корисну богиню. Так само вони чинили з усіма своїми божествами. Діоскурів, від чийого храму залишилися такі прегарні¹ руїни, Діоскурів — братів Єлени, дві яскраві зорі — римляни призначили на державну службу гінцями. І це Діоскури примчали до Рима на білому коні, щоб повідомити про перемогу біля озера Регілл.

Жителі Італії просили в богів лише земного добра та певної вигоди. З цього погляду, незважаючи на всі азійські страхоття, що заповнили Європу, їхнє релігійне почуття не змінилося. Те, чого італійці колись вимагали у своїх богів та божків, сьогодні вони чекають від мадонни і святих. Кожна парафія має власного праведника, якого засипає дорученнями, ніби депутата. Є святі, що опікуються виноградниками, пашнею, худобою, кольками, зубним болем. Уява латинян населила небо безліччю живих істот і перетворила іудейське єдинобожжя на нове многобожжя. Вона пожвавила євангеліє багатуючою міфологією і встановила тісні стосунки між божественним і земним світами. Селяни вимагають від своїх святих заступників чудес і потім лають їх на всі заставки, якщо на чудо доводиться довго чекати. Селянин, який спершу марно благав допомоги в Bambino¹, приходив знову до церкви і молився вже до цариці небесної:

«Не тебе я тепер прошу, сучий сину, а твою святу матір».

Жінки звіряють божій матері свої любовні прикросці. Вони слушно вважають, що й мадонна жінка, тож знає, як воно буває в коханні, і її можна не соромитись. Вони ніколи не бояться здатись нескромними, і це зайвий раз доводить, що благочестя їхнє не вдаване. Як, наприклад, не захоплюватись молитвою, з якою звернулася до мадонни одна дівчина з генуезького узбережжя: «Свята мати божа, ти, що зачала без гріха, даруй мені ласку згрішити без зачаття».

Ніколь Ланжелъє на це зауважив, що релігія римлян відповідала потребам їхньої політики.

— Хоч вона й мала яскравий національний характер,— мовив він,— одначе легко проникала у свідомість чужих народів завдяки притаманному їй духові незлоб-

¹ Дитятко (італ.).

ливості та терпимості. Це була релігія, пристосована для управління, і вона легко поширювалася разом із рештою форм управління.

— Римляни любили війну,— озвався пан Губен, який старанно уникав парадоксів.

— Вони любили війну не заради неї самої,— відповів Жан Буайї.— Для цього вони були надто розважливі. Деякі факти дають підстави вважати, що військова справа здавалася римлянам тяжким ремеслом. У пана Мішеля Бреалья можна вчитати, що слово *aegumna*, яке спершу означало лише спорядження воїна, помалу набуло ширшого значення, увібравши в себе такі поняття, як утома, сум, страждання, біль, нещастя, знегоди. Селяни Риму були такі, як і будь-де. На війну їх також гнали силою та примусом. І навіть їхні воєначальники, великі землевласники, воювали аж ніяк не заради втіхи чи слави. Перше ніж вирушити в похід, вони двадцять разів обмірковували, чи матимуть од війни вигоду, і старанно зважували свої шанси на успіх.

— Безперечно,— погодився пан Губен,— але умови тодішнього життя і загальне становище в світі змушували їх не випускати з рук зброї. У такий спосіб вони поширили цивілізацію до найдальших куточків відомого світу. Війна — це незрівнянне знаряддя поступу.

— Латиняни,— провадив Жан Буайї,— були хлібороби і воювали як хлібороби. Їхні честолюбні прагнення завжди пов'язувались із землею. Від переможених вони вимагали не грошей, а землі: або всю територію підкореного народу, або принаймні частину її, здебільшого одну третину,— з міркувань дружби, як вони казали, і тому, що вони завжди відзначалися поміркованістю. Скрізь, де встромить списа легіонер, незабаром з'являвся колон із плугом. Саме завдяки хліборобові римляни закріплювали за собою землі. Безперечно, це були чудові воїни — дисципліновані, терплячі, хоробрі, воїни, що перемагали в битвах і зазнавали поразок, як і всі інші. Але які незрівнянні були з них хлібороби! Звичайно дивуються, як вони зуміли підкорити стільки земель, але по-справжньому слід дивуватися, як їм пощастило всі ті землі втримати. Справжнє чудо в тому, що, програвши не одну битву, ці вперті селяни ніколи не поступилися жодним клаптем орної землі.

Поки вони так розмовляли, Джакомо Боні неприязно поглядав на високий цегляний будинок, який стояв

в північного боку Форуму на підмурку античних будівель.

— Тепер ми маємо почати розкопки курії Юлія,— сказав він.— Сподіваюся, ми зможемо недовзі зрівняти з землею оту огидну споруду, під якою лежать її руїни. Державі, гадаю, це обійдеться недорого. Там, де стоїть монастир Сант-Адріано, під дев'ятиметровою товщею землі, лежать плити Діоклетіана, який востаннє відновив курію. Серед уламків ми, безперечно, знайдемо багато мармурових табличок, на яких викарбувано закони. Не лише для Рима й Італії, а й для всього світу важливо, щоб руїни римського сенату з'явилися знову на світло.

Потім Джакомо Боні запросив друзів до своєї гостинної хатини, простої, наче оселя Евандра.

В ній була лише одна кімната, де стояв стіл із свіжовиструганих дощок, завалений чорним глиняним посудом і безформними уламками, що пахли землею.

— Доісторичні речі! — зітхнув Жозефен Леклер.— Отже, любий пане Боні, ви вже не задовольняєтесь тим, що розшукуєте на Форумі пам'ятки часів імператорів, республіки та царів, ви вгризаєтесь тепер у шари землі, що ховають у собі давно зниклу фауну й флору, ви вкопаетесь у третинний і четвертинний періоди, проникнете в пліоцен, у міоцен, в еоцен; від археології Стародавнього Риму ви переходите до археології доісторичних часів та до палеонтології. У світських салонах почали тривожитись, до яких же глибин збираєтесь ви дійти. Графиня Пазоліні каже, що просто не уявляє собі, де ви спинитесь; а в одному сатиричному журнальчику намальовано, як ви вилазите до антиподів і полегшено зітхаєте: «Adesso va bene»¹.

Боні, здавалося, нічого не чув?

Він уважно роздивлявся глиняну посудину, ще обліплену вологою землею. Коли він помічав на цьому грубому витворі людських рук якусь доти незнану прикмету таємничого минулого, його ясні й мінливі очі темніли. Потім повивалися мрійним серпанком і знову ставали світло-блакитними.

— Рештки минулого, які ви бачите перед собою,— мовив він після тривалої мовчанки,— ці невеличкі труни з необструганого дерева та урни, виліплені з чорної глини у формі хаток, де лежать обгорілі кістки, ми

¹ Ну, тепер усе гаразд (*ital.*).

відкопали під храмом Фаустіни, в північно-західній частині Форуму.

Їх знаходять поруч — чорні урни з попелом і труни з кістяками, що лежать у таких позах, ніби сплять на ліжку. Греки та римляни і закопували мерців, і спалювали. В доісторичну епоху по всій Європі водночас дотримувалися обох звичаїв, навіть в одному селищі, навіть люди одного племені. Чи не відповідають ці два поховальні обряди двом різним расам, двом неоднаковим віруванням? Гадаю, що так.

Шанобливо, ніби якусь священну річ, він узяв обома руками посудину у формі хатки, де лежало трохи попелу.

— Ті, хто за незапам'ятних часів ось так обробляв глину, — сказав він, — вірили, що для душі, невіддільної від кісток та праху, необхідне житло, але вони вважали також, що для ущербленого життя мертвих великої оселі не треба. Це були люди благородної раси, і прийшли вони з Азії. Людина, чий легенький попіл ось у мене в руках, жила ще до Евандра та пастуха Фаустула.

І він додав, жартома підробляючись під старовинну мову:

— За тих часів цар Італ, або Вітул, цар Телець, тихо й мирно правив краєм цим, якому судилася така слава. Тоді повсюди на землі авзонійській паслися череди худоби. Ті люди зовсім не були темні й неотесані. Від предків вони успадкували багато неопіненних знань. Їм відомі були човен і весло. Вони вміли запрягати волів у ярмо. Коли хотіли, роздмухували божественний вогонь. Добували сіль, робили золоті прикраси, ліпили й випалювали глиняний посуд. Очевидно, вони навчилися вже й землю обробляти. Давні перекази свідчать, що латинські пастухи стали орачами за часів легендарного царя Тельця. Вони вирощували просо, ячмінь і двозерну пшеницю. Зшивали шкури кістяною голкою. Ткали і, можливо, фарбували вовну в різні кольори. Вимірювали час за місячними фазами. Дивилися на небо й бачили на ньому те саме, що й на землі. Бачили там пса, який стереже отари зірок свого господаря Діоспітера. Дощові хмари здавалися їм худобою Сонця, дійними коровами на блакитних луках. Вони поклонялися батькові Небу й матері Землі. А вечорами чули, як торохтять своїми грубими колесами по камінню гірських стежок повози богів, таких самих кочовиків, як і вони. Ті люди любили сонячне

світло і з сумом думали про життя, яким живуть душі померлих у царстві тіней.

Ми знаємо, що ті головаті арійці були біляві, бо білявими були боги, створені за їхнім образом і подобою. Індра мав волосся, схоже на кблоски ячменю, а борода його скидалася на тигрячу шерсть. Греки зображували безсмертних богів з блакитними або зеленавими очима і з золотим волоссям. Богиня Рома була «flava et candida»¹. За латинськими переказами, Ромул і Рем були рудоволосі.

Якби пощастило реставрувати ці зотлілі кістки в їхньому первісному вигляді, ви побачили б перед собою скелети чисто арійського типу. В широких і міцних черепах, у головах, квадратних, наче той Рим, що його мали заснувати їхні нащадки, ви б упізнали предків республіканських патриціїв, родоначальників могутньої породи, яка стільки сторіч постачала трибунів, жерців та консулів, ви доторкнулися б до чудової оболонки тих потужних мізків, що створили релігію, родину, військо та громадське право найупорядкованішого з усіх міст, що будь-коли існували.

Обережно поставивши на грубо збитий стіл череп'яну урну, Джакомо Боні нахилиється над труною завбільшки з дитячу колиску; ця труна видовбана з дубового оцупка і схожа на стародавні човни. Він піднімає тонке віко з кори, що накриває цей поховальний човник, і перед очима присутніх з'являються тоненькі кістки, схожі на пташиний скелет. Від тулуба не залишилося нічого, крім хребта, і можна було б подумати, що це якесь із нижчих хребетних, наприклад, велика ящірка, коли б широке опукле чоло не видавало людини. Між бурих кісток, обмитих підземними водами й обліплених масною землею, розсипалися кольорові намистинки.

— Тепер погляньте сюди,— каже Боні,— на цю дитину, що її не спалили з почестями, а закопали й цілою віддали землі, з якої вона і вийшла. Це не син вождя, не знатний спадкоємець білявих людей. Він належить до тубільної середземноморської раси, з якої пішов римський плебс і яка ще й сьогодні постачає Італії спиритних адвокатів та кмітливих людей. Він народився в Палатинському вишгороді, на одному із семи пагорбів в епоху, що схована від нас за туманом героїчних переказів.

¹ Золотоноса й білолиця (*ital.*).

Це дитя жило за часів Ромула. Тоді в долині Семи пагорбів було велике болото, а на Палатині стояли лише очеретяні хижки. На труну поклали маленького списа, який свідчить, що поховане дитя було хлопчиком. Він мав не більше чотирьох років, коли заснув вічним сном. Мати надягла на нього гарну туніку і почешила йому на шию намисто. Одноплемінники не залишили його без приношень. Вони поставили йому на могилу в чорних череп'яних горнятах молоко, квасолу, виноградне гроно. Я зібрав ті горнята, а потімвиліпив з такої ж глини такі самі і випалив їх уночі на розкладеному посеред Форуму вогнищі... Перше ніж попрощатися з померлим, ті люди з'їли й випили гуртом частину своїх приношень, і ця поховальна трапеза пом'якшила їхнє горе. О хлопчику, що спиш тут від часів бога Квіріна, над твоєю простою труною минуло життя держави, але ті самі зорі, що сяяли, коли ти народився, займаються невдовзі і в нас над головою. Безмежжя часу, що розділяє твоє життя й наші,— невловна мить у житті всесвіту.

Запала хвилинна мовчанка.

— Розрізнити раси, з яких складається народ, часто буває не легше, ніж простежити в річці за водами струмків, що в неї впадають,— мовив Ніколь Ланжельє.— Що таке раса? Чи справді вони існують, ті людські раси? Я бачу, що є люди білі, червоношкірі й чорні. Але це ніякі не окремі раси, це різновиди однієї людської раси, однієї породи, вони поєднуються між собою, плодять нащадків і безнастанно перемішуються. Ще менше підстав для вченого виділяти окремі раси серед жовтих або білих народів. Але на догоду своїй гордині, злості чи жадібності люди вперто вірять у вигадку про поділ людства на раси. Наприклад, тисяча вісімсот сімдесят першого року Францію пошматували в ім'я інтересів германської раси, а насправді не існує ніякої германської раси. Антисеміти розпалюють у християн ненависть до єврейської раси, а в дійсності немає ніякої єврейської раси.

Не думайте, ніби я хочу вам заперечити, Боні,— мої міркування мають чисто умоглядний характер. Та і як вам не вірити? Надто переконливо ви говорите. До того ж ваш розум поєднує в одне ціле істини, відкриті наукою, і глибокі поетичні істини. Ви вважаєте, що в давнину з Бактрії прийшли пастухи й заселили Грецію та Італію. Ви гадаєте, вони зустріли там тубільних жителів. Справді, колись і елліни, й італійці однаково

вірили, ніби перші люди, що заселили їхню країну, народилися, як Ерехтей, від Землі. І я не маю сумніву, любий Боні, що ви можете простежити крізь сторіччя і долю авзонійських тубільців, і долю кочовиків, які прийшли з Паміру, тобто кмітливих і красномовних плебеїв, з одного боку, і хоробрих та чесних патриціїв — з другого. Бо, зрештою, хоча людських рас, власне кажучи, й не існує, а тим паче не існує окремих рас білих людей, усе ж таки в нашому роді неважко виділити неоднакові різновиди, часом досить-таки несхожі між собою. Отже, цілком можливо, що два або більше таких різновидів довго живуть біч-о-біч, не змішуючись і зберігаючи кожен свої характерні риси. Можна навіть повірити, що подеколи відмінності між ними не тільки не стираються під дією творчих сил природи, а, навпаки, внаслідок непорушності традицій та під тиском усталених звичаїв проступають від століття до століття дедалі виразніше.

— Е ргоргіо вего ¹,— прошепотів Боні, опускаючи віко над труною дитини, що жила за часів Ромула.

Потім він запросив гостей сісти і звернувся до Ніколя Ланжельє:

— Час уже вам виконати обіцянку і прочитати нам оповідання про Галліона,— я бачив, як ви писали його у своїй кімнатці на Фоґо Траіано. Під вашим пером розмовляють римляни. Такий твір належить вислухати саме тут, на Форумі, біля Священної дороги, між Капітолієм і Палатіном. Покваптеся, а то скоро почне смеркати, і ваш голос заглушать крики пташок, які попереджатимуть одна одну про настання ночі.

Гості Джакомо Боні схвально загомоніли у відповідь на слова господаря, а Ніколь Ланжельє, не чекаючи дальших умовлянь, розгорнув рукопис і прочитав таке.

II ГАЛЛІОН

Вісімсот четвертого року від заснування Рима і на тринадцятий рік принципату Клавдія Цезаря Юній Анней Новат був проконсулом Ахеї. Нащадок роду вершників, що походив з Іспанії, син ритор Сенеки й

¹ Цілком слушно (*ital.*).

доброчесної Гельвії, брат Аннея Мели і славетного Луція Аннея, він носив ім'я свого названого батька, ритора Галліона, якого Тіберій вислав із Рима. Його мати була з роду Ціцеронів, а від свого батька разом із величезним багатством він успадкував також любов до письменства та філософії. Твори греків приваблювали його навіть більше, ніж твори латинян. Благородний неспокій бентежив його розум. Він цікавився фізикою і тим, що йде після фізики. Допитливість його була така велика, що, купаючись у ванні, він наказував слугам читати вголос і навіть на полювання брав із собою навощені дощечки та стилос. У години дозвілля, які Галліон умів знаходити серед найповажніших справ і найвеличніших починань, він писав книжки з природничої історії і складав трагедії.

Галліонові клієнти та відпущеники вихваляли лагідність його вдачі. Він і справді був дуже добрий. Ніхто піколи не бачив його розлютованим. Запальність він вважав найтяжчою і найнепрощеннішою з людських вад.

Усяка жорстокість викликала в ньому огиду, якщо тільки усталений звичай або вплив громадської думки не перешкоджали йому збагнути її справжню природу. Але навіть у жорстокостях, освячених давніми звичаями та законами, він нерідко помічав бридкі надмірності, проти яких повставав і які неодмінно спробував би скасувати, коли б з усіх боків не нагадували йому про державні інтереси та загальне добро. За тих часів непідкупні судді й чесні урядовці не були в Імперії рідкістю. Траплялися серед них і такі, що справедливістю та чесністю не поступалися перед Галліоном, але навряд чи знайшовся б другий такий людяний.

Настановлений проконсулом Греції, багатства якої були розграбовані, слава минула, а на зміну бурхливій свободі прийшло мляве животіння, він пам'ятав, що ця країна колись навчила світ мудрості та мистецтв, і в своєму ставленні до неї поєднував чуйність опікуна з синівською любов'ю. Він шанував незалежність міст і права громадян. Він поважав справжніх греків, греків за походженням та освітою, і йому було прикро, що їх лишилось так мало і здебільшого доводиться правити темною юрбою іудеїв та сірійців; однак й до тих азіатів він ставився справедливо і в душі хвалив себе за це.

Резиденція Галліона була в Коринфі, найпишнішому і найбагатолюднішому місті римської Греції. Його вілла,

споруджена за часів Августа, розбудована і прикрашена після того багатьма проконсулами, що по черзі були правителями цієї провінції, височіла на найдальшому західному схилі Акрокорінфу, на лісистій вершині якого стояв храм Венери і росли гаї, де жили ісродули. Просторий будинок стояв у великому саду; взатінку густолистих дерев, зрошуваних джерельною водою, красувалися численні статуї, екседри, гімнасії, купальні, бібліотеки та вівтарі богів.

Одного ранку Галліон за звичкою прогулювався в саду зі своїм братом Аннеєм Мелою, розмовляючи про лад, що панує в природі, та про мінливість долі. В рожевому небі вставало сліпуче, наче обмите сонце. Саронійський берег, стадіон — святилище ігор, східна Кенкрейська гавань ховалися за плавною лінією пагорбів Істма. Але між рудуватими схилами Геранієнських гір і червонястим двоголовим Геліконом синів клапоть дрімотного моря Алкіонів. Удалині на півночі яскрили три засніжені вершини Парнасу. Галліон і Мела підійшли до самого краю високої тераси. Під їхніми ногами на широкому піщаному плато лежав Корінф, похило спускаючись до забризканих шумовинням берегів затоки. Іскрилися під сонцем плити форуму, колони базиліки, розташовані амфітеатром місця для глядачів на стадіоні, білі сходишки пропілеїв, а позолочені дахи храмів ніби спалахували віддзеркаленим промінням. Велике нове місто було порізане прямими вулицями. До оточеної складами Лекейської гавані, де на водах затоки видніло безліч кораблів, збігала широка дорога. На заході низько над землею стелилися дими кузень, дзюркотили від фарбувальень чорні струмочки забрудненої води, а далі, до самого обрію, зливаючись із небом, тяглися ліси.

Місто поволі прокидалося. В ранковому повітрі лунко розітнулося кінське іржання, почувся глухий стукіт коліс, крики візничих і протяглі вигуки зеленярок. З убогих халуп виходили сліпі баби з мідними дзбанамі на головах і, тримаючись за руки дітей, плентали між руїнами Сізіфового палацу до Піренського джерела по воду. На пласких дахах будинків, що тулилися під проконсуловими садами, корінфянки розвішували сушити білизну, і якась із них лупцювала дитину жмутом пірчастої цибулі. На вибоїстому шляху, що піднімався до акрополя, поганяв віслиюка, нав'юченого салатою, майже

голий бронзовошкірий дід, мугикаючи крізь вищерблені зуби в кошлату бороду пісню раба:

Трудись, трудись, мій ослику,
Як я усе життя.
І, ослику, повір мені,
Не знатимеш біди.

Дивлячись на місто, яке розпочинало свою щоденну працю, Галліон подумав про перший Корінф, перлину Іонійського моря, що тішився веселощами й достатком аж до того дня, коли прийшли воїни Муммія і всіх до одного чоловіків вирізали, жінок — благородних дочок Сізіфа — продали в рабство, палаци й храми спалили, міські мури зрівняли з землею, а багатства повантажили на консульські лібурни.

— Менше ніж сто років тому,— сказав Галліон,— тут не було нічого, крім руїн, залишених Муммієм. Узбережжя, яке ти бачиш, о брате, було пустельніше, ніж лівійські піски. Божественний Юлій відбудував місто, зруйноване нашими легіонами, і заселив його відпущениками. На цьому березі, де славетні й горді Бакхіади пишались своїм неробством, поселились убогі грубі латиняни, і Корінф став відроджуватись. Він швидко розрісся і зумів скористатися зі свого вигідного місцеположення. Він збирає мито з усіх кораблів, що, плывучи зі сходу чи із заходу, кидають якір у котрійсь із двох його гаваней, Лекейській або Кенкрейській. Його населення й багатства дедалі зростають під захистом миру, що його встановили римляни.

Скільки добра принесла Імперія світові! Завдяки їй міста й села тішаються миром і спокоєм. Моря очищено від піратів, а шляхи — від розбійників. Від Туманного океану до Пермулійської затоки, від Гадеса до Євфрату люди спокійно провадять мирну торгівлю. Закон усім охороняє життя й майно. Права кожного недоторканні. Нині свободу обмежують тільки потреби її охорони, і стримують її лише для того, щоб вона не похитнулась. Справедливість і мудрість керують світом.

На відміну від двох своїх братів, Анней Мела не домагався почесей. Ті, хто любив його,— а таких було багато, бо він був з усіма привітний і гречний,— пояснювали цю нехоть до державних справ скромністю Мели, який, мовляв, воліє задля власного спокою залишатися в невідомості й цілком віддаватися вивченню філософії.

Але люди сторонні вважали, що він по-своєму честолюбний і прагне, за прикладом Мецената, залишаючись пристим римським вершником, досягти не меншого впливу, ніж якби він був консулом. Нарешті, декотрим недоброчливцям здавалося, піби вони помічають у ньому притаманну всім Сенекам жадобу багатства, яке вони на словах зневажали, і саме це, на думку тих людей, пояснювало, чому Мела так довго жив у невідомості в Бетіці, дбаючи лише про управління своїми величезними маєтками, і чому, коли брат-філософ викликав його назад до Рима, він не став домагатися високих судових або військових посад, а побажав стати до керівництва фінансами Імперії. Зі слів Мели визначити його вдачу було нелегко, бо висловлювався він мовою стоїків, якою однаково зручно і приховувати слабкість духу, і виявляти велич почуттів. До того ж провадити добродесні розмови вважалося тоді ознакою гарного тону. Проте не викликає сумніву, що в голові Мели жили високі думки.

Він відповів братові, що, навіть не будучи таким досвідченим, як той, у громадських справах, не раз мав нагоду дивуватися могутності й мудрості римляч.

— Ці якості виявляються навіть у найвіддаленіших куточках нашої Іспанії,— мовив він.— Але найдуже я відчув велич добродіянв Імперії в одній дикій ущелині фессалійських гір. Я повертався з Гіпати, міста, уславленого своїм сиром та своїми ворожками, і їхав у горах верхи вже чотири години, не зустрівши жодної живої душі. Знеможений спекою й утомою, я прив'язав коня до дерева край дороги і ліг перепочити під кущем мучниці. Я лежав уже кілька хвилин, коли раптом побачив худючого діда, який волік на собі в'язку хмизу, згинаючись під її вагою. Знесилений украй, він захитався і, мало не впавши, вигукнув: «Цезарю!» Коли я почув серед скелястої пустелі цей благальний вигук нужденного лісоруба, серце моє сновилося гордістю за Велике Місто, яке навіть у найглухіших краях, навіть людям із найгрубішою душею здатне навіть думку про своє верховне заступництво. Але до мого щастя, о брате, домішались сум і неспокій, коли я подумав, якої шкоди зазнають Августова спадщина та добробут Риму, які їм загрожують небезпеки через людську тупість і вади нашого часу.

— Я бачив зблизька, мій брате, ті злочини й тупість, які тебе так засмучують,— відповів Галліон.— Сидячи в

сенаті, я бліднув під поглядами Гасвих жертв. Я мовчав, не втрачаючи надії дочекатися кращих днів. На мою думку, добрі громадяни повинні служити державі і при поганих володарях, а не ухилятися від своїх обов'язків, заподіюючи собі смерть, від чого нікому не може бути користі.

Коли Галліон промовляв ці слова, до нього підійшли двос ще молодих римлян у тогах. Один із них був Луцій Кассій — з плебейського, але старовинного і заслуженого роду, що з давніх-давен оселився в Римі. Другий, Марк Лоллій, був син і онук консулів, колишніх вершників, що походили з міста Терраціни. Обидва відвідували афінські школи і здобули там знання законів природи, про які римляни, що не бували в Греції, не мали ані найменшого уявлення.

На той час вони вивчали в Корінфі, як належить вести громадські справи, і проконсул тримав їх при собі для окраси свого судилища. Трохи позаду двох римлян ішов грек Аполлодор, лисий, із сократівською бородою, в короткому плащі філософа. Він ступав повільно і, ворущаючи пальцями піднятої руки, розмовляв сам із собою.

Галліон радо привітав усіх трьох.

— Троянди світапку вже поблідли,— сказав він,— і сонце починає метати сюди гострі стріли. Ходімо, друзі, зі мною! Там, під деревами, ми знайдемо прохолоду.

І повів їх берегом струмочка, дзюрчання якого навіювало безтурботні думки до зеленого живоplotу, що стояв навколо алебастрового басейну з прозорою водою, де плавала пір'іна голубки, яка щойно там купалась, а тепер жалібно туркотіла в густому листі. Вони сіли на мармурову лаву дугоподібної форми, підтримувану грифонами. Лаври й мирти сплітали над нею гілля. Всюди під кущами живоplotу стояли статуї. Поранена амазонка знесилено обхопила голову зігнутою рукою. На її прекрасному обличчі навіть страждання здавалось прекрасним. Волохатий сатир бавився з козою. Венера, вийшовши з води, обтирала вологе тіло, по якому, здавалося, пробігає приємний дріж. Негадалік юний фавн, усміхаючись, підносив до уст сопілку. Його чоло було наполовину сховане за вітами, але гладенький мармуровий живіт виблискував поміж листям.

— Цей фавн ніби дихає,— мовив Марк Лоллій.— Просто-таки здається, що груди його здіймаються від легкого дихання.

— Твоя правда, Марку. Мимоволі чекаєш, що з його сопілки поллються звуки простенької мелодії. Грецький раб вирізьбив його з мармуру за стародавнім взірцем. Колись греки були незрівнянні майстри на ці дрібнички. Чимало таких їхніх витворів здобули заслужену славу. Не можна не визнати, що вони такі вміли надавати обличчям богів царственного виразу і знали, як передати в мармурі чи бронзі велич земних володарів. Хто не захоплюється Фідієвим Юпітером-Олімпійцем? І все ж таки, хто б захотів бути на місці Фідія?

— Звичайно, жоден римлянин цього не захотів би!— вигукнув Лоллій, який розтрачував величезну батьківську спадщину, скуповуючи по всій Греції й Азії статуї Фідія та Мирона і прикрашаючи ними свою віллу в Поззіпо.

Луцій Кассій підтримав Лоллія. Руки вільній людині, заявив він, даються не для того, щоб орудувати різцем скульптора або пензлем маляра, і жоден римський громадянин не принизиться і не стане топити бронзу, різьбити мармур чи малювати фрески на стінах.

Він шанував стародавні звичаї і при кожній нагоді вихваляв чесноти предків.

— Курії та Фабріції,— казав він,— вирощували латук і спали під солом'яною стріхою. Вони не знали інших статуй, окрім витесаного з самшиту Пріапа, який стримів гострою палею в їхньому садку і погрожував злодіям брідкою і жахливою карою.

Мела, який прочитав чимало анналів Риму, з цим не погодився, також навівши приклад патриція, що жив за давніх часів.

— В епоху республіки,— озвався він,— славетний Гай Фабій, чий рід походить від Геркулеса й Евандра, своїми руками так майстерно розмалював фресками стіни храму богині Салус, що загибель розпису під час недавньої пожежі вважають справжнім громадським лихом. І розповідають, ніби, малюючи ті фрески, він не скидав тоги, бажаючи показати, що така робота цілком гідна римського громадянина. Він дістав прізвисько Піктор¹, яке з честю носять його нащадки.

Луцій Кассій жваво заперечив:

— Малюючи на стінах храму наші перемоги, Гай Фабій думав про ті перемоги, а не про малювання. Малярів

¹ Маляр (лат.).

тоді в Римі ще не було. Прагнучи, щоб величні діяння предків завжди були в римлян перед очима, патрицій подав приклад ремісникам. Але, подібно до того як верховний жрець або еділ, закладаючи перший камінь у підмурок будівлі, не стає через це муляром або будівничим, так і Гая Фабія, котрий першим у Римі взяв у руки пензель, не можна з цієї причини зараховувати до тих, хто заробляє собі на прожиття малюванням.

Аполлодор кивнув головою на знак схвалення і сказав, погладжуючи свою філософську бороду:

— Сини Іула народжені правити світом. Будь-яке інше діло не для них.

І він ще довго й красномовно вихваляв римлян. Він їм лестив, тому що боявся їх. Але в глибині душі відчував до цих людей з їхнім обмеженим, невитонченим розумом тільки зневагу. Особливо він звеличував Галліона:

— Ти прикрасив наше місто чудовими спорудами. Ти забезпечив свободу його сенату й народові. Ти запровадив мудрі закони для торгівлі та мореплавства, ти доброзичливо і справедливо чиниш правосуддя. Твою статую поставлять на форумі. Нащадки вважатимуть тебе другим засновником Корінфа, а може, на твою честь Корінф перейменують в Анпею. Твої діяння гідні римлянина й гідні Галліона. Але не думай, ніби греки ставлять ремесла вище, ніж розум. Коли багато хто з них розмальовує вази, тче полотна і різьбить статуї, то це лише з необхідності. Одиссей власними руками зробив собі ложе і корабель. А проте греки відверто заявляють, що не личить мудрецеві братися за низькі і грубі ремесла. Сократ у юності був скульптором і вирізьбив харит, яких і досі можна бачити на афінському акрополі. Його майстерність, безперечно, не була пересічною, і коли б він лише захотів, то зміг би, як і найушлавленіші митці, зобразити атлета, що кидає диск або стягує на чолі пов'язку. Але за велінням оракула він облишив це ремесло, щоб присвятити себе пошукам мудрості. Відтоді він підходив до юнаків не для того, щоб придивитися до пропорцій їхнього тіла, а тільки для того, щоб навчити їх добродітності. На відміну від скульпторів, малярів і розпусників, він надавав перевагу не тим, у кого гарне тіло, а тим, у кого прекрасна душа. Перші ж, навпаки, високо ставлять красу зовнішню і зневажають красу духовну. Вам, звичайно, відомо, що Фідій викарбував на великому пальці ноги свого Юпітера ім'я якогось атлета лише за

те, що той був гарний, а чи був він чистий душею — скульптора не цікавило.

— Саме тому, — підхопив Галліон, — ми й не вихваляємо скульпторів, навіть коли захоплюємось їхніми творами.

— Присягаюсь Геркулесом! — вигукнув Лоллій. — Я просто не знаю, хто з них прекрасніший — чи фавн, чи Венера! Богиня ще зберігає на тілі свіжість води, з якої вийшла. Воістину вона створена для того, щоб розпалювати в людях та богах жагу, і чи не боїшся ти, о Галліоне, що колись уночі який-небудь мугиряка, потай проникнувши в твої сади, завдасть їй такої самої образи, якої, згідно з легендою, завдав колись зухвалий юний блюзнір Венері Кнідській? Якимсь уранці храмові жриці побачили на тілі богині сліди наруги, і мандрівники розповідають, що відтоді на ній так і залишилась незмивна пляма. Дивує і зухвальство того безумця, і поблажливість безсмертної богині.

— Злочин не лишився непокараним, — сказав Галліон. — Блюзнір кинувся в море й утопився чи розбився об скелі. Більше його відтоді не бачили.

— Звичайно, Венера Кнідська переважає красою всіх інших, — мовив Лоллій, — але ремісник, який вирізьбив богиню, що стоїть у твоєму саду, о Галліоне, також умів оживляти мрамур. Або подивіться на цього фавна: він сміється, його уста й зуби вологі, щоки свіжі, мов яблука, все тіло промениться молодістю. Проте Венера, на мою думку, ще краща, ніж фавн.

Аполлодор підняв праву руку і сказав:

— Любий Лоллію, поміркуй одну мить, і ти зрозумієш, що ця думка прощenna для невігласа, котрий бездумно скоряється інстинктам, але не дозволена такому мудрецеві, як ти. Рівняти красу Венери з красою фавна не можна, бо жіноче тіло поступається перед чоловічим, а копія речі менш досконалої не може перевершити красою копію речі більш досконалої. Сумніватися ж, о Лоллію, що жіноче тіло не таке гарне, як чоловіче, немає ніяких підстав; адже душа в ньому куди мізерніша, ніж душа чоловіка. Жінки марнолюбні, сварливі, дріб'язкові, не здатні ні на високі помисли, ні на героїчні вчинки, до того ж їхній розум нерідко вражає недуга.

— А проте, — втрутився Галліон, — і в Римі, і в Афінах дівчат та матерів родин визнавали гідними очолювати священні церемонії і приносити на вівтар жертви.

Навіть більше! Подеколи боги обирали дів собі за оракули і наділяли їх даром провіщати людям майбутнє. Кассандра обвинула чоло пов'язкою Аполлона і передрекла загибель Трої. Ютурні закоханий бог дарував безсмертя, а люди доручили охороняти джерела Риму.

— Твоя правда,— погодився Аполлодор.— Але боги дорого продають дівчатам привілей тлумачити їхню волю та провіщати майбутнє. Наділяючи своїх обраниць даром бачити приховане, вони водночас відбирають їм розум і роблять їх несамовитими. А втім, я згоден з тобою, о Галліоне, що є жінки кращі, ніж деякі чоловіки, і є чоловіки гірші, ніж деякі жінки. Це пояснюється тим, що обидві статі не настільки між собою відмінні і не так уже розділені, як звикли вважати. Річ у тім, що насправді чоловік має в собі багато чого від жінки, а жінка — від чоловіка. Це пояснюється просто.

Предки людей, тих, які живуть на землі, вийшли з рук Прометей, що, наче гончар, виліпив їх із глини. Розумний і винахідливий, він, звичайно, не міг допустити, щоб увесь людський рід розвинувся з одного сімені, і тому вирішив разом наробити якнайбільше чоловіків та жінок і відразу надати своїм створінням усіх переваг, пов'язаних із багатолюддям. Щоб успішніше впоратися з такою складною роботою, він спочатку виліпив окремо всі частини, з яких мали складатися людські тіла, і чоловічі, й жіночі. Він наробив стільки легенів, печінок, сердець, мізків, сечових міхурів, селезінок, кишок, чоловічих і жіночих дітородних органів, скільки було йому потрібно для дальшої роботи, і таким чином заготував наперед у достатній кількості всі органи, за допомогою яких люди могли б дихати, годуватися та розмножуватись. Прометей не забув ні про м'язи, ні про сухожилля, ні про кістки, ні про кров, ні про лімфу. Нарешті він нарізав шкур, щоб зашити в кожну, як у мішок, нароблені органи. Коли залишалось тільки поз'єднувати все до купи, Прометей запросили на вечерю до Вакха. Він подався туди й, надівши на голову трояндовий вінок, перекинув у бога не один келих вина. Повернувся титан до своєї майстерні похитуючись. Мозок його ще був затуманений вином, в очах мерехтіло, а руки трусилися, коли, на наше лихо, він заходився кінчати свою роботу. Йому здавалося, що розподілити органи між людьми — простісіньке діло. Він і сам не усвідомлював, що робить, і був цілком задоволений своєю роботою. Раз по раз він пере-

плутував органи і наділяв то жінку чимось таким, що мало належати чоловікові, то чоловіка — чимось жіночим.

Так і вийшло, що наші найдаальші предки були постулювані з розрізнених часток, які не зовсім пасували одна до одної. Паруючись по своїй уподобі або й навмання, перші люди понароджували істот таких самих недоладних, як і вони. Тож тепер із вини титана ми й бачимо стільки мужоподібних жінок та женоподібних чоловіків. З цієї самої причини в поведінці найцілісніших натур можна помітити безліч суперечностей, і навіть люди найпослідовніші іноді зраджують самих себе. І через те ж таки всі ми завжди перебуваємо в стані внутрішньої боротьби.

Луцій Кассій несхвально поставився до цього міфа, відзначивши, що він не тільки не навчає людину перемагати себе, а навпаки, схиляє її безвільно коритися природі.

Галліон зауважив, що поети й філософи неоднаково уявляють собі походження світу та створення людей.

— Не слід, о Аполлодоре, беззастережно вірити байкам, які розповідають греки, — мовив він, — і зокрема брати за істину вашу легенду про каміння, що його нібито розкидала Пірра. Філософи не приходять до спільної думки про початок світу і полишають нам тільки здогадуватись, чи то землю утворено з води, чи з повітря, чи, — що здається найімовірнішим, — із найтоншої матерії — вогню. Але греки вдають, ніби їм усе відомо, і морочать собі й іншим голову хитромудрими побрехеньками. Наскільки краще визнати щиро своє незнання! Минуле сховане від нас, як і майбутнє; ми живемо між двома непроглядними заслонами темряви: позаду — забуття того, що було, а попереду — невідання того, що буде. А проте нас мучить бажання пізнати причини явищ, і палка тривога змушує нас удаватися в роздуми про долю людей та світу.

— Справді, ми без кінця силкуємося проникнути думкою в непроникне майбутнє, — зітхнув Кассій. — Ми витрачаємо на це всі свої сили і вдаємося до всіх можливих засобів. То гадаємо, що туди пощастить проникнути шляхом роздумів, то — за допомогою молитви або напхнення. Одні йдуть до оракулів, які віщують волю богів, інші, не боячись забороненого, звертаються до халдейських або вавілонських магів. Нечестива й марна

цікавість! Бо яка нам користь від знання майбутніх подій, коли однаково вони неминучі і їх годі уникнути. А проте мудреці прагнуть заглянути в майбутнє і, так би мовити, зануритися в нього навіть дужче, ніж простолюдці. Очевидно, вони роблять це тому, що сподіваються в такий спосіб сховатись від сьогодення, яке завдає їм стільки смутку і навіть таку огиду. Бо хіба можуть нинішні люди не відчувати гострого бажання втекти від свого нікчемного часу? Ми живемо в добу, сповнену підлоти, заплямовану ганьбою і багату на злочини.

Кассій ще довго ганив свій час. Він нарікав на те, що римляни втратили давні чесноти, знаходять тепер найбільшу втіху в тому, щоб ласувати устрицями з Лукрінського озера та птахами з Фазису, і зберегли смак лише до блазнів, кінських перегонів та гладіаторів. Йому було боляче усвідомлювати, що Імперію обсіли тяжкі недуги: зухвала розкіш знаті, ница жадібність клієнтів, дика розбещеність юрби.

Галліон та його брат погодилися з Кассієм. Вони шанували добродесність. Однак вони не мали вже нічого спільного з патриціями давніх часів, які тільки й знали, що відгодовувати свиней та виконувати священні обряди, і підкорили світ лише для процвітання своїх маєтків. Та хазяйновита знать, виплекана Ромулом і Брутом, давно вимерла. Патриціанські роди, що виникли за часів боже-ственного Юлія та імператора Августа, також проіснували недовго. На їхнє місце прийшли тямущі люди з далеких провінцій Імперії. Почуваючи себе в Римі римлянами, вони ніде не були чужинцями. Вони значно переважали старих Цетегів витонченістю розуму та людяністю. Вони не шкодували за республікою і не тужили за свободою, спогади про яку перемішувалися в них зі спогадами про громадянські війни та проскрипції. Вони шанували Катона як героя давніх часів, але не прагнули, щоб такий високий взірець добродесності відродився ціною нових руїн. Вони вважали епоху Августа і перші роки владарювання Тіберія найщасливішим часом, що його будь-коли знав світ, бо розуміли: золотий вік існував тільки в уяві поетів. І їм було прикро й боляче, що новий лад, який обіцяв людському роду тривале процвітання, так швидко приніс Римові ганьбу та горе, не чувани й не бачені навіть за Марія та Сулли. В роки безумства Гая вони були свідками того, як найкращих громадян таврували розпеченим залізом, засилали на

копальні, гнали прокладати шляхи, віддавали на розтерзання хижим звірам; як примушували батьків дивитися на катування їхніх дітей; як люди незрівнянної чесності, такі, як Кремуцій Корд, заморювали себе голодом, щоб не тішити тирана видовищем своєї страти. На ганьбу Римові, Калігула не милував ні своїх сестер, ні найродовитіших жінок. Проте нових патриціїв — риторів і філософів — не менше, ніж насильство над матронами та винищення кращих громадян, обурювали злочини Гая проти риторики та красного письменства. Цей божевільний замислив знищити Гомерові поеми і звелів викинути з усіх книгозбірень твори й портрети Тіта Лівія та Вергілія, заборонивши навіть згадувати їхні імена. І, нарешті, Галліон не міг пробачити Калігулі, що той порівняв стиль Сенеки з мурувальним розчином без цементу.

Клавдія вони боялися трохи менше, але зневажали, мабуть, ще дужче. Вони глузували з його схожої на гарбуз голови і тюленийого голосу. Цей старий учений аж ніяк не був лютим страховищем. Дорікати йому можна було хіба що за слабкодухість. Але при здійсненні верховної влади така слабкодухість нерідко оберталася не меншою жорстокістю, ніж жорстокість Гая. Галліон та Мела були невдоволені також ставленням імператора до їхньої родини. Коли Гай лише глузував із Сенеки, то Клавдій вислав його на острів Корсіку. Щоправда, невдовзі він викликав його до Рима і повернув йому сан претора. Але вони не відчували до імператора вдячності за цей учинок, бо він просто виконував волю Агріппіни, до пуття навіть не розуміючи, що робить. Обурені, але терплячі, вони покладали великі надії на імператрицю, сподіваючись, що та зрештою добере способу вкоротити старому віку і подбає про нового імператора. Безліч негарних чуток ходило про безсоромну й жорстоку дочку Германіка. Але вони не зважали на них і всіляко прославляли чесноти цієї славетної жінки, якій рід Сенек завдячував повернення імператорської ласки й почестей. Як нерідко трапляється, їхні переконання були в згоді з їхніми інтересами. Гіркий досвід суспільної діяльності не похитнув їхньої віри в державний лад, заснований божественним Августом і зміцнений Тіберієм, лад, при якому вони перебували на високих посадах. Вони сподівалися, що новий імператор виправить зло, заподіяне його попередниками.

Галліон вийняв з-між складок тоги сувій папірусу.

— Любі друзі,— мовив він,— сьогодні я отримав із Рима листи, де повідомляється, що наш юний володар узяв шлюб з Октавією, дочкою Цезаря.

Почувши цю новину, всі схвально загомоніли.

— Звичайно, ми повинні радіти цьому шлюбові,— провадив Галліон,— завдяки якому Нерон, додавши до своїх попередніх прав права чоловіка й зятя, стає віднини рівним Британнікові. Мій брат Сенека в кожному листі вихваляє красномовність і лагідну вдачу свого учня, який, незважаючи на молодість, устиг прославитись, виступаючи в сенаті перед імператором із захисними промовами. Йому ще немає й шістнадцяти років, а він уже виграв справу трьох міст — Іліона, Болонії та Апамеї,— які чи то навмисне, чи то ненавмисне завинили перед Імперією.

— Отже, він не успадкував лютої вдачі своїх предків Доміціїв? — запитав Луцій Кассій.

— Звичайно, ні,— відповів Галліон.— В ньому оживає дух Германіка.

Анней Мела, хоч його аж ніяк не можна було назвати підлесником, також похвалив Агріппініного сина. Його слова звучали зворушливо й щиро, бо він посилався на дитячі враження свого сина Лукана.

— Нерон чистий серцем, скромний, доброзичливий і побожний. Мій коханий Лукан, відрада моєї душі, був товаришем його розваг і навчання. Вони вправлялися разом у декламації по-грецькому й по-латині. Обидва пробували складати вірші. І ніколи в таких змаганнях, що вимагають кмітливості й гострого розуму, Нерон не виказував ані найменших заздрощів. Навпаки, він охоче хвалив вірші суперника, які, незважаючи на юність автора, нерідко вражали палким обдаруванням. Подеколи здавалося, що Нерон навіть радіє перемозі небожа свого вихователя. Як прикрашає юного державця така зворушлива скромність! Колись поети порівнюватимуть дружбу Нерона та Лукана зі священною дружбою Евріала й Ніса.

— Навіть у розквіті палкої юності,— підхопив проконсул,— душа в Нерона лагідна й жаліслива. Такі чесноти з роками зміцнюються.

Усиновивши його, Клавдій мудро пішов назустріч побажанням сенату й сподіванням народу. Цим актом він уберіг державу від дитини, заплямованої безчестям матері, а віддавши за Нерона Октавію, дав підстави надія-

тись, що невдовзі ми побачимо на троні юного цезаря, який принесе Римові багато радості. Шанобливий син усіма шанованої матері, здібний учень філософа, Нерон, чия юність сяє найпривабливішими чеснотами, Нерон — наша надія і надія світу, навіть убравшись у пурпур, згадуватиме науку Портика і правитиме світом помірковано й справедливо.

— Нехай же здійсниться твоє пророцтво, — мовив Лоллій, — і нехай настане для людства щаслива доба!

— Передбачити майбутнє важко, — мовив Галліон. — І все ж таки ніхто з нас не має сумніву, що Місто вічне. Оракули провістили, що Рим пануватиме нескінченно, і блюзнірством було б не вірити богам. Поділитися з вами моєю найзаповітнішою надією? Я з радістю чекаю того часу, коли парф'ян буде покарано і на землі навечно запанує мир. Атож, не боячись помилитися, ми можемо провістити кінець війнам, що їх так ненавидять матері. Хто віднині наважиться порушити мирне життя, що розквітає під захистом Риму? Наші орли дісталися до рубежів усесвіту. Всі народи відчули на собі нашу силу й наше милосердя. Араб, сабієць, житель Гему, сармат, який тмує спрагу кінською кров'ю, сікамбр із хвилястим волоссям, кучерявий ефіоп — усі вони шанобливо схиляються перед Римом, своїм заступником. Звідки візьмуться нові варвари? Чи можливо, щоб крижані пустелі Півночі або розпечені лівійські піски ховали незначних ворогів римського народу? Всі варвари, підкорені нашою дружбою, складуть перед нами зброю, і Рим, цей сивоголовий пращур, заживе спокійною старістю, радісно дивлячись на народи, що, наче названі діти, зберуться навколо нього, втішаючись згодою і любов'ю.

Усім ці слова припали до серця, і тільки Кассій заперечливо похитав головою.

Він пишався військовими почестями, якими вшановано його рід, і слава зброї, звеличена риторами й поетами, сповнювала його захватом.

— Я сумніваюсь, о Галліоне, — сказав він, — що народи коли-небудь перестануть боятись і ненавидіти один одного. Та, правду кажучи, я цього й не бажаю. Якщо припиняться війни, де люди зможуть виявляти силу характеру, велич душі, любов до батьківщини? Мужність і самопожертва стануть непотрібними чеснотами.

— Заспокойся, Луцій, — мовив Галліон. — Коли люди перестануть прагнути перемог у битвах, вони навчатися

нарешті перемагати самих себе. І це буде найдобродесніший подвиг, який вони здатні вчинити, найвище застосування їхньої мужності та душевного благородства. Атож, Рим — наш величний батько, чиї зморшки та посріблене сторіччями волосся ми так шануємо,— запровадить мир на землі. Гарно тоді житиметься. А життя в людини одне. Воно — крихтливий вогник між двома заклопотаними темряви, воно — божественна іскра, що жевріє в нас. Поки людина живе, вона подібна до богів.

Коли Галліон вимовив ці слова, прилетіла голубка й сіла на плече Венери, чиє мармурове тіло світилося поміж мртів.

— Любий Галліоне,— мовив усміхаючись Лоллій,— пташці Афродіти сподобалися твої слова. Вони сповнені доброти й вишуканості.

Раб приніс прохолодного вина, і проконсулові друзі заговорили про богів. Аполлотор вважав, що збагнути їхню природу нелегко. Лоллій сумнівався, чи вони існують.

— Коли спалахує блискавка,— сказав він,— то лише від філософа залежить, як її пояснити: приписати просто хмарі чи богові-громовержцю.

Але Кассій не поділяв таких легковажних думок. Він вірив у державних богів Риму. Правда, він нічого не міг сказати про межі їхньої влади, але був переконаний, що вони існують, бо не хотів у такому важливому питанні відступати від узвичаєних поглядів. А щоб утвердити себе у вірі предків, удався до міркування, яке запозичив у греків.

— Боги існують,— заявив він,— адже люди створюють їхні образи. А хіба можливо створити образ того, що не існує? Як би ми змогли споглядати Мінерву, Нептуна, Меркурія, коли б ні Меркурія, ні Нептуна, ні Мінерви не існувало?

— Ти мене переконав,— глузливо відповів Лоллій.— Бабуся, яка продає медові стільники під стінами базилики на форумі, бачила бога Тіфона з волохатою осячкою головою і величезним черевом. Він повалив її на землю, заголив аж до вух, не кваплячись надавав їй лунких ляпасів і напівмертву від страху покропив неймовірно смердючою сечею. Вона сама розповіла, як її, наче Агіонію, відвідав безсмертний бог. Отже, бог Тіфон існує, оскільки він помочився на торговку медовими стільниками.

— Можеш собі глузувати, Марку, але я твердо вірю в існування безсмертних богів,— мовив Кассій.— І гадаю, вони мають людську подобу, бо саме в такій подобі нерідко являються нам чи то уві сні, чи то наяву.

— А вірніше буде сказати,— зауважив Аполлодор,— що це люди мають божественну подобу, адже боги існували до них.

— О любий Аполлодоре,— вигукнув Кассій,— ти забуваєш, що Діану спершу зображували у вигляді дерева і великі боги ще й досі бувають схожі на необтесані камені. Кібелу зображують не з жіночими персами, а з багатьма сосками, як у сучки або свині. Сонце також бог, але воно надто гаряче, щоб зберегти людську подобу, і тому набуло форми кулі; це круглий бог.

Аней Мела незлостиво осудив жартівливі розумування друзів.

— Не слід усі розповіді про богів,— сказав він,— розуміти буквально. Простолюдин називає хліб Церерою, а вино — Вакхом. Але чи знайдеться безумець, який повірив би, що він їсть і п'є бога? Треба глибше розуміти природу божественного. Боги — це різні складові частини природи, і всі вони зливаються в єдиного бога, тобто в саму природу.

Прокопсул погодився з думкою брата і, добираючи врочисті слова, так визначив прикмети божества:

— Бог — це душа всього суцього, розлита у всесвіті, який вона оживлює й приводить у рух. Ця душа — творчий племінь, вона проникла в мертву матерію й створила світ. Вона ним править і зберігає його. Божество — джерело руху — добре по своїй сутності. Матерія, яку воно надихає життям, — недвижна й недіяльна і несе в собі зачатки зла. Змінити природу матерії бог неспроможний. Ось чому існує у світі зло. Наші душі — це часточки божественного вогню, з яким вони колись мають злитися. Отже, бог усередині нас, і живе він насамперед у тих людях, чиї душі не пригнічені грубою матерією. Мудрець, у якому оселяється бог, стає рівний богові. І він повинен не молити його, а втримувати в собі. Яке нещастя — звертатися до бога з молитвою! Яка нечестивість — непокоїти його своїми благаннями! Для цього треба вірити, ніби можливо просвітити його розум, вплинути на його почуття, спонукати його змінити свою божественну сутність. Це означає — не розуміти необхідності, що керує його непохитною мудрістю. Бог

підкоряється Долі. А сказати точніше, Доля — це і є бог. Його воля — закон, і цьому закону він підлягає так само, як і ми. Повеліває він один раз, а скоряється вічно. Вільний і могутній у своїй залежності, він скоряється лише собі самому. Всі події у світі — це розгортання його первісних накреслень. Проти самого себе він зовсім безсилий.

Слухачі схвально зустріли слова Галліона. Але Аполлотор попросив дозволу висунути кілька заперечень.

— Ти маєш слухність, о Галліоне, коли віриш, що Юпітер підлягає Необхідності, і я, як і ти, вважаю Необхідність найпершою серед безсмертних богинь. Але мені здається, що перед твоїм богом можна схилитись лише тому, що він має нескінченну протяжність у часі й просторі, бо, створюючи світ, він виявив більше добрих намірів, ніж уміння, вибрав для роботи речовину крихку, нещадливу, і матеріал підвів майстра. Я не можу не засудити його невдачі. Афінські гончарі куди вміліші. Вони беруть для виготовлення посуду м'яку й чисту, без домішок, глину, що легко набирає потрібної форми і зберігає її. Тому їхні амфори й чаші тішать зір. Вони вишукано округлі, і маляреві легко наносити на них приємні для ока малюнки, наприклад, старого Силена верхи на віслику, Афродіту, що чепуриться, або цнотливих амазонок. Поміркувавши про це, о Галліоне, я доходжу висновку, що твій бог поступається вмінням перед афінськими гончарями, отже, йому бракує мудрості, і він поганий майстер. Матеріал, який він знайшов, не найкращий, хоча, як ти сам визнаєш, і не позбавлений добрих якостей. Не існує речей ні цілком добрих, ні цілком поганих. Річ може бути поганою для одного вжитку, а для іншого — доброю. Той, хто захоче посадити оливи в глині, з якої ліплять амфори, тільки змарнує працю і час. Палладине дерево не ростиме в цій м'якій і чистій глині, з якої виготовляють прекрасні чаші, що їх наші атлети дістають у нагороду за перемоги, червоніючи від збентеження й гордоців. Отож мені здається, о Галліоне, що твій бог, коли заходився створювати світ з непридатного матеріалу, вчинив, наче виноградар із Мегари, який посадив би дерево в гончарну глину, або ремісник із Кераміка, який став би ліпити амфори з кам'янистої землі, що живить золотаві грона. Твій бог створив світ. Безперечно, він мусив би створити щось зовсім інше, коли б узяв до уваги, який у нього в руках матеріал. Оскільки речовина, як ти сам кажеш, чинила

богові опір, — через свою непіддатливість чи якусь іншу ваду, — то чи слід було йому виявляти таку впертість і використовувати її явно не за призначенням, тобто вирізати, як кажуть, лук із кипариса? Справжнє вміння не в тому, щоб зробити багато, а в тім, щоб зробити добре. Чому не обмежився він якоюсь маленькою річчю, зате зробленою досконало, наприклад, рибкою, комашкою або краплинкою води?

Я міг би висловити ще кілька зауважень про твого бога, Галліоне, і запитати тебе, приміром, чи не боїшся ти, що, раз у раз стикаючись із матерією, він поступово зітреється, як стираються жорна, розмелюючи зерно? Але такі питання швидко вирішити неможливо, а час проконсула дорогий. Дозволь мені принаймні сказати тобі, що ти не маєш рації, коли твердиш, ніби бог керує світом і охороняє його, бо, згідно з твоїми ж таки словами, він сам себе позбавив розуму, після того як усе зрозумів, позбавив волі, після того як усе їй підкорив, позбавив могутності — після того як став усемогутнім. І це була з його боку велика помилка. Бо таким чином він позбавив себе засобів виправити своє недосконале творіння. Щодо мене, то я схильний уявляти бога зовсім інакше, ніж ти; на мою думку, бог — це та сама матерія, яку він нібито оживив і яку наші греки називають хаосом. Ти помиляєшся, коли думаш, що вона інертна. Вона перебуває в постійному русі, і її вічне шумування підтримує життя у всесвіті.

Так говорив філософ Аполлодор. Вислухавши його трохи нетерпляче, Галліон не захотів визнати суперечностей і помилок, у яких звинуватив його грек. Але він не зумів спростувати доводи супротивника, бо не відзначався дуже витонченим розумом, вбачав у філософії насамперед засіб наvertати людей до доброчесності і цікавився лише тими істинами, які могли, на його думку, дати користь.

— Зрозумій же, Аполлодоре, — мовив він, — що бог — це сама природа. Природа й бог — неподільні. Бог і природа — лише дві назви однієї сутності, як Новат і Галліон — двох різних імен однієї людини. Бог, коли хочеш, — це вищий розум, розчинений у всесвіті. І не бійся, що він зітреється: адже його ефірна речовина має властивості полум'я, яке спалює матерію, а саме лишається незмінним.

Та коли навіть моя доктрина і справді складається з ідей, які погано погоджуються між собою,— провадив Галліон,— то не докоряй мені, о любий Аполлодоре, а краще похвали мене за те, що, викладаючи свої погляди, я не уникаю суперечностей. Коли б я не мирився навіть із якимись власними думками, коли б підганяв їх під одну-однісіньку систему, я взагалі не зміг би терпіти свободи поглядів і, знищивши її в самому собі, тим паче не підтримував би її в інших, а отже, забув би, що ми повинні панувати всяку доктрину, висунуту або проповідовану будь-якою чесною людиною. Нехай же не допустять боги, щоб я ставив свої думки понад усі інші і прагнув до необмеженої влади в царстві розуму! Ви лишень уявіть собі, любі друзі, що сталося б із звичаями, якби багато людей твердо повірили, ніби вони володіють істиною, і якби,— припустімо неможливе,— вони однаково її розуміли. Навіть скептичні й мудрі афіняни, пройнявшись надто суворим благочестям, засудили на заслання Анаксагора й винесли смертний вирок Сократові. А що сталося б, якби мільйони людей по-рабському сприйняли однакове уявлення про природу богів? Мудрості греків і обачність наших предків залишили нам місце для сумнівів і дали змогу поклонятися Юпітерові під різними іменами. А якби раптом у нашому вороговому недугу світі якась могутня секта оголосила, ніби в Юпітера тільки одне ім'я, то по землі відразу б розлилися потоки крові і безумство вже не одного Гая загрожувало б людському родові загибеллю. Всі прибічники такої секти уподібняться до Гая. Вони помиратимуть на славу одного імені. Вони вбиватимуть на славу одного імені. Бо людям ще властивіше вбивати, ніж умирати за ідеї, що здаються їм прекрасними і правдивими. Отож суспільний лад слід ґрунтувати на розмаїтті поглядів, і не треба вимагати від людей, щоб усі вони визнавали єдину віру. Досягти такої одностайності ніколи не пощастить, а спроби її домогтися можуть лише обернути людей на йолопів і шаленців. Навіть найнезаперечніша істина перетворюється на пусту фразу, коли нав'язувати її людям силою. Ти змушуєш мене думати про речі так, як розумівш їх ти, а не так, як міг би їх зрозуміти я сам. І, отже, складаєш у мій розум не чітке про них уявлення, а щось цілком для мене незрозуміле. А тим часом я був би духовно ближчий до тебе, якби мислив інакше, ніж ти, але принаймні розумів те, в що вірю.

Бо тоді наші знання про світ підкріплювалися б не сліпою вірою, а силою власного розуму.

— Облишмо це, — мовив Лоллій. — Люди освічені ніколи не стануть об'єднуватись, щоб знищити всі доктрини на користь однієї з них. А щодо юрби, то хіба не однаково, чи поклонятиметься вона Юпітерові під шістьмастами іменами, чи під одним?

Тоді озвався Кассій, чоловік статечний і неквапливий:

— Стережися, о Галліоне, щоб твоє уявлення про природу бога не зайшло в суперечність з віруваннями наших предків. Бо, зрештою, байдуже, чи переконалиші твої докази, ніж докази Аполлодора, чи ні. Головне — завжди слід пам'ятати про батьківщину. Свої чесноти й могутність Рим завдячує релігії. Знищити наших богів — це знищити нас самих.

— Цього, друже, не бійся, — жваво заперечив Галліон. — Не бійся, що я зухвало не визнаю небесних заступників Імперії. Те єдине божество, о Луцію, в чие існування вірять філософи, вміщує в собі всіх богів, як людство вміщує всіх людей. Боги, чії культу запровадили наші мудрі предки, — Юпітер, Юнона, Марс, Мінерва, Квірін, Геркулес — це найвеличніші прояви єдиного бога, і всі вони існують водночас із ним як частки цілого. Ні, звичайно, я не безбожник, не ворог законів. Ніхто більше за Галліона не шанує священних звичаїв.

Жоден із присутніх не виявив бажання заперечити проконсулові. І Лоллій, вертаючись до попередньої теми, сказав:

— Ми намагалися зазирнути в майбутнє. Як на вашу думку, друзі, що чекає людину по смерті?

Відповідаючи на це запитання, Анней Мела пообіцяв безсмертя героям і мудрецам. А пересічним людям він у ньому відмовив.

— Важко повірити, — сказав він, — що скнари, ненажери, задрісники мають безсмертну душу. Хіба можливо, щоб такий привілей надавався створінням тупим і грубим? Навряд. Ми образили б великих богів, припустивши, ніби вони призначили безсмертя на долю простолюдця, котрий нічим не цікавиться, крім своїх кіз та сиру, або на долю відпущеника, який має багатств більше, ніж сам Крез, але тільки й знає, що перевіряти рахунки своїх управителів. Навіщо їм, о милосердні боги, душа? Який би вигляд мали вони між героїв та мудреців на Елісейських Полях? Ці нещасливці, яких так багато на

нашій землі, не здатні навіть чимось заповнити коротке людське життя. Чим же вони заповнювали б життя куди довше? Отже, очевидно, що грубі душі згасають відразу по смерті людини або якийсь час літають довкола землі, поки не розвіюються в щільних шарах повітря. Лише високі чесноти прирівнюють людину до богів і прилучають її до безсмертя. Як сказав поет:

Справжній чесноті не місце між мертвими тінями Стіксу.
Той, хто героєм живе, не ввійде в ріку забуття.
Слава і доля йому на небо дорогу покажуть,
Щойно спостигне його смерть, невблаганна до всіх.

Тож подивімося правді в очі. Нам усім судилося померти, зникнути без сліду. Навіть людина незрівнянної добродішності зможе уникнути загальної долі лиш у тому разі, коли стане богом і посяде місце на Олімпі серед богів та героїв.

— Але їй невідомо, чекає на неї апофеоз чи ні,— мовив Марк Лоллій.— Немає на землі такого раба, такого варвара, котрий не знав би, що цезар — бог. Але сам цезар цього не знає. Тому наші імператори вирушають у путь до зір не дуже радо, і сьогодні ми бачимо, як блідне Клавдій, наближаючись до непевних почестей, що чекають його на тому світі.

Галліон похитав головою:

— Поет Евріпід сказав:

Тому так любимо земне життя ми вбоге,
Що іншого ніколи не зазнаємо.

Усе, що розповідають про мертвих, не дуже вірогідне й переплітається з усякими вигадками та брехнею. А проте я певен: люди добродішні мають виразне уявлення про те безсмертя, яке їм судилось. Зрозумійте ж — вони досягають його лише завдяки власним зусиллям, а не дістають як винагороду від богів. Та і яким би це правом безсмертні боги принижували добродішну людину, винагороджуючи її? Справжня плата за добро — це знати, що ти зробив його, і не існує іншої віддяки за добродішність. Облишмо душам простолюдю страх перед карою і надію на винагороду — ці почуття згодяться їм для підтримки свого нищого завзяття. А ми любимо в добродішності саму добродішність. Коли те, що розповідають поети про Тартар,— правда, коли по смерті тебе, Галліоне, при-

ведуть у судилище Міноса, ти скажеш йому: «Не суди мене, Міносе. Мої вчинки вже винесли мені вирок».

— Як можуть боги дарувати безсмертя,— запитав філософ Аполлодор,— коли вони самі ним не володіють?

Аполлодор справді не вірив, що боги безсмертні, принаймні був переконаний, що їхня влада над світом не триватиме вічно.

І він навів свої докази.

— Юпітер став царем богів,— мовив він,— коли закінчився золотий вік. З переказів, які нам донесли поети, ми знаємо, що після Сатурна правління світом успадкував його син. Але ж усе, що має початок, має й кінець. Безглуздо припускати, ніби щось обмежене з одного боку може не мати кінця з другого. В такому разі його треба було б водночас вважати і скінченим, і нескінченим, а це нісенітниця. Усе, що має вихідну точку, можна виміряти, починаючи від тієї точки і до будь-якої іншої точки його протяжності, хіба що воно змінить свою природу; а все приступне виміру, як відомо, неодмінно замикається між двома крайніми точками. Отже, не може бути сумніву, що царюванню Юпітера настане край, як і царюванню Сатурна. Ще Ескіл сказав:

Панує Необхідність над Зевесом,
Він, як і всі, від Долі не сховається.

Галліон був тієї самої думки й обгрунтував її спостереженнями над природою:

— Я гадаю, як і ти, Аполлодоре, що боги царюють не вічно; до цієї думки схиляють мене спостереження над небесними явищами. На небі, як і на землі, нічого немає незмінного, і небесні палаци під гнітом сторіч руйнуються, як і людські житла. Я бачив камені, що падали з неба. Вони були чорні, потріскані від вогню. Вони незаперечно свідчать, що на небі палахкотять грандіозні пожежі.

Тіла богів так само не вічні, Аполлодоре, як і їхні житла. І коли Гомерові слова про те, ніби боги-олімпійці запліднюють лоно богинь та смертних жінок, правдиві, то очевидно, що хоч життя богів і значно довше, ніж життя людське, але доля змушує їх передавати своє існування нащадкам, бо самі вони зберегти навічно його не можуть.

— Мені здається малоймовірним,— сказав Лоллій,— щоб безсмертні народжували дітей так само, як люди

або тварини, і були наділені відповідними органами. Мабуть, усі ці любові богів — вигадка поетів.

Аполлodor навів ще кілька тонких доказів, що Юпітеровому пануванню колись настане край.

— А заступить Сатурнового сина на небесному троні Прометей, — проголосив він.

— Прометей, — заперечив Галліон, — був визволений Геркулесом за згодою Юпітера, і завдяки своєму віщому дарові та своїй любові до смертних він розкошує тепер на Олімпі. Ніщо вже не змінить його щасливої долі.

Аполлodor запитав:

— Хто ж тоді, на твою думку, о Галліоне, успадкує блискавку, яка стрясає світ?

— Хоч моя впевненість і може видатися зухвальством, — відповів Галліон, — але, гадаю, я зумію назвати Юпітерового наступника.

Коли Галліон вимовляв ці слова, підійшов служитель базилики, призначений оголошувати судові справи, і повідомив, що в судилищі чекають на проконсула позовники.

Той запитав, чи важлива в них справа.

— Справа зовсім нікчемна, о Галліоне, — відповів служитель базилики. — Один чоловік, що живе біля Кенкрейської гавані, притяг у твоє судилище чужоземця. Обидва вони іудеї і дуже низького походження. А погризлися, як це водиться серед сірійців, через якийсь варварський звичай чи безглуздий забобон. Ось запис їхніх свідчень. Для писаря, що їх занотував, усе це не зрозуміліше, ніж пунійська грамота.

Позивач повідомляє тебе, о Галліоне, що він очолює громаду іудеїв, або, як її називають греки, синагогу, і просить у тебе правосуддя проти одного чоловіка з Тарса, котрий нещодавно оселився в Кенкреї, щосуботи приходиться до синагоги і промовляє проти іудейського закону. «Цю ганьбу й неподобство ти повинен припинити», — просить позивач. І посилається на недоторканність привілеїв, що належать синам Ізраїлевим. Звинувачуваний же вимагає для всіх, хто вірить у його вчення, права ввійти до родини якогось чоловіка на ім'я Авраам і погрожує позивачеві божою карою. Ти бачиш, о Галліоне, що справа ця нікчемна й заплутана. Вирішуй, чи розбиратимеш ти її сам, чи віддаси на розгляд молодшому судді.

Проконсулові друзі порадили йому не клопотати собі голови такою пустою справою.

— Я вважаю за свій обов'язок,— відповів їм Галліон,— дотримуватись у цьому питанні правил, установлених божественним Августом. Я повинен судити особисто не тільки важливі, а й дрібні справи, коли вони ще не досить роз'яснені судовою практикою. Деякі незначущі справи виникають майже щодня і важливі вже тому, що часто повторюються. Мені слід вирішувати самому хоч по одній справі кожного різновиду. Вирок, винесений проконсулом, стає зразком і перетворюється на закон.

— Вельми похвально, о Галліоне,— мовив Лоллій,— що ти так ревно виконуєш свої консульські обов'язки. Але, знаючи твою мудрість, я сумніваюсь, щоб тобі було до душі чинити правосуддя. Те, що люди пишню величають такою назвою, насправді служить лише інтересам нищої обачності та жорстокої помсти. Людські закони — це виплоди гніву й страху.

Галліон лагідно заперечив проти такої думки, хоча й сам він не вважав людські закони скрижалями одвічної справедливості.

— Хто вчинив злочин — той уже себе покарав. Покарання по закону ніколи не відповідає злочинові, і тому воно зайве. Але оскільки з вини людей закони все ж таки існують, ми повинні по змозі застосовувати їх справедливо.

Він сказав служителю базилика, що за кілька хвилин буде в судилищі, потім звернувся до друзів:

— По щирості кажучи, я маю поважну причину розглянути цю справу особисто. На мою думку, не слід нехтувати жодної нагоди, щоб постежити за цими кенкрейськими іудеями, неспокойним, злостивим плем'ям, яке зневажає всі закони і яке не так-то легко тримати в покорі. Якщо колись мир у Коринфі буде порушено, то це вчинять тільки вони. Поблизу гавані, де кидають якір усі кораблі зі Сходу, в безладному нагромадженні складів і заїздів знаходить притулок незліченна юрма злодіїв, євнухів, віщунів, чаклунів, прокажених, осквернителів могил та вбивць. Це справжнє кубло паскудств і найбридкіших забобнів. Там поклоняються Ізіді, Ешмунові, Венері Фінікійській і богам іудеїв. Мене охоплює жах, коли я бачу, що ці нечестиві іудеї плодяться зі швидкістю, властивою скоріше ридам, ніж людям. Брудні

портові вулички кишать ними, наче прибережні скелі крабами.

— Так само ними кишить і Рим, а це куди жахливіше! — вигукнув Луцій Кассій.— Великий Помпей учинив справжній злочин, завізни цю проказу до Вічного Міста. Полонені, яких він пригнав з Іудеї для свого тріумфу і з якими мав необережність не розправитись за звичаєм предків, розплодили свою рабську породу на правому березі річки. Біля підніжжя Янікулу, поміж чинбарень, майстерень, де з кишок виробляють струни, та гноїльних кадубів, у тих приміських нетрищах, куди стікається все, що є в світі огидного і жахливого, вони живуть найгрубішими ремеслами: розвантажують судна, що прибувають із Остії, продають недоїдки та ганчір'я, обмінюють кресала на бите скло. Їхні жінки ходять ворожити в будинки багатіїв, їхні діти жебрають у гаях Егерії. Як ти сказав, Галліоне, вони справжні вороги людського роду і без кінця роздмухують полум'я заколотів на шкоду іншим і самим собі. Кілька років тому прибічники якогось Хрестуса, чи то Христа, підняли серед іудеїв криваві заворушення. Портеську браму підпалили й залили кров'ю, й імператор, незважаючи на свою довготерпеливість, був змушений покарати винних. Він вигнав заводіїв бунту з Рима.

— Я це знаю, — мовив Галліон.— Багато з тих вигнанців оселилися потім у Кенкреї, і серед них, пригадую, були такі собі іудеї та іудейка з Понту. Вони й досі живуть там із якогось скромного ремесла — здається, тчуть грубі кілікійські тканини. Мені не пощастило почути щось варте уваги про прибічників Хрестуса. Про нього самого я теж нічого не знаю: де він тепер і чи й досі живий?

— Я про це не знаю, як і ти, Галліоне, — відповів Луцій Кассій, — і ніхто ніколи не знатиме. Такі нікчемні створіння неспроможні набути слави, нехай навіть ганебної. А втім, існує стільки рабів на ім'я Хрестус, що було б неймовірно важко знайти в цій юрбі якогось одного з них.

Мало того, що іудеї зчиняють заколоти в нетрищах, де через їхню численність та нікчемність за ними важко встежити. Вони розповзаються й у самому Вічному Місті, проникають у римські родини і всюди збуджують розбрат. Вони галасують на Форумі, намовлені підбурювачами, які платять цим мерзенним чужинцям, щоб ті

сіяли між громадянами ворожнечу. Ми надто довго терпіли їх на народних зборах, і оратори давно бояться зачепити цих вікчем необережним словом зі страху, що ті їх спалюють. Уперто дотримуючись свого варварського закону, вони хочуть підкорити йому й інших і знаходять собі послідовників серед азіатів і навіть серед греків. І хоч це може здатися неймовірним, але таки правда, що вони нав'язують свої звичаї і декому з латинян. У Вічному Місті тепер є цілі квартали, де в суботу зачинено всі крамниці. Яка це ганьба для Рима! А тим часом як вони збивають з пуття простолюдинів, серед яких живуть, їхні царі, допущені в палац цезаря, зухвало дотримуються й там своїх забобонів, подаючи громадянам промовистий і мерзотний приклад. Ось так усіма способами іудеї затрують Італію східною отрутою.

Анней Мела, що об'їздив увесь римський світ, дав друзям ще гостріше відчутти глибину лиха, на яке вони скаржились.

— Іудеї розбещують усі народи,— мовив він.— Немає тепер жодного грецького і майже жодного варварського міста, де б люди не кидали роботу на сьомий день тижня, не запалювали світильників, не постилися, як іудеї, не утримувалися, за їхнім прикладом, від споживання м'яса деяких тварин.

Я зустрів в Александрії старого іудея, чоловіка досить розумного і навіть обізнаного з грецьким письменством. Він радів, що його релігія так поширилася в Імперії. «В міру того як чужоземці знайомляться з нашим законом,— казав він мені,— вони знаходять у ньому смак і охоче його запозичують; серед них і римляни, й греки, і ті, що живуть на материках, й остров'яни, народи західні й східні, європейці й азіати». Той старий, можливо, трохи перебільшував. Проте ми й самі бачимо, як багато греків схиляються до іудейської віри.

Аполлодор рішуче з ним не погодився.

— У Греції тих, що перейняли іудаїзм,— сказав він,— можна знайти лише серед низів або серед варварів, які блукають по країні, грабуючи та чинячи розбій. Проте я припускаю, що прибічники секти Заїки звабили кількох темних греків, переконавши їх, ніби в іудейських книгах можна знайти Платонові думки про єдиного бога. Вони справді скрізь поширюють таку брехню.

— Безперечно, що іудеї визнають єдиного бога — незримого, всемогутнього творця світу,— мовив Галліон.—

Але поклоняються вони йому без належної мудрості. Вони оголошують цього бога ворогом усього не іудейського, і він не терпить у своєму храмі ні образів інших богів, ні статуй цезаря, ні навіть власного образу. Вони обзивають нечестивцями тих, хто робить собі богів із тлінних матеріалів за людською подобою. Твердячи, що бога не можна зобразити ні в мармурі, ні в бронзі, вони наводять усякі докази, і декотрі з них, треба визнати, досить переконливі й відповідають нашим уявленням про верховне божество. Але що можна подумати, о любий Аполлодоре, про бога, настільки ворожого державі, що він не допускає у своє святилище статуї імператора? Що можна подумати про бога, який обурюється, коли люди поклоняються іншим богам? І що можна подумати про народ, який наділяє своїх богів такими почуттями? Іудеї дивляться на латинських, грецьких і варварських богів як на богів ворожих і доходять до такої забобонності, що вірять, ніби володіють повним і досконалим знанням бога, таким знанням, до якого нічого додати і в якому немає нічого зайвого.

Як вам відомо, любі друзі, не досить ставитися терпимо до всіх релігій, а треба ще й шанувати їх, не заперечувати, що всі вони рівні й однаково святі завдяки щирій вірі людей, котрі їх визнають, що всі вони поєднуються в лоні бога, наче стріли, пущені з різних луків в одну ціль. Не заслуговує шани лише та релігія, яка не терпить жодної іншої. Якщо дозволити їй розвиватись, вона поглине решту вірувань. Та що я кажу? Така люта релігія — взагалі не релігія, вона не поєднує побожних людей міцними узами, а навпаки — розриває ці священні узи. Визнавати таку релігію — означає впасти в блюзнірство, найгірше з усіх блюзнірств. Бо поклонятися божеству в якійсь одній подобі і водночас проклинати його в усіх інших подобах, яких воно набирає в очах людей, — це завдавати йому найжахливішої образи.

Як же так? Невже, приносячи жертви Юпітерові, в якого покрита голова, я маю чинити перепони чужоземцеві, що приносить жертву Юпітерові, чие волосся, наче квіти гіацинта, вільно спадає на плечі? І після цього я ще вважатиму себе шанувальником Юпітера, будучи таким нечестивцем? Ні! Ні! Побожна людина, завдяки релігії, що обіймає небо й землю, поєднана не тільки з безсмертними богами, а й з усіма людьми. Як огидно помиляють-

ся іудеї, гадаючи, ніби поклоняться лише своєму богові — це благочестя!

— На догоду йому вони здійснюють над собою обряд обрізання, — сказав Анней Мела. — Щоб приховати це своє каліцтво, їм доводиться, миючись у громадських лазнях, прикривати чохлам те, що розумний чоловік не буде ні пихато виставляти напоказ, ні ховати, наче щось ганебне. Адже однаково безглуздо й пишатися тим, що є в кожного чоловіка, і соромитися його. О, недаремно так непокоїть нас, любі друзі, поширення іудейських звичаїв у Імперії! Хоча навряд чи варто боятися, що римляни або греки переймуть обряд обрізання. Важко також припустити, щоб цей звичай проник до варварів, яким, проте, він би завдав куди менше незручностей, бо вони здебільшого настільки тупі, що вважають, ніби з'являтися голим перед іншими людьми — ганьба.

— До речі! — вигукнув Лоллій. — Коли наша солодка Канідія, найчарівніша серед есквілінських матрон, посилає своїх красенів рабів у терми, то наказує їм надягати коротенькі штанці, бо ладна ревнувати до кожного, хто побачить те, що їй у них найлюбіше. Присягаюся Поллуксом! Через неї їх ще вважатимуть іудеями, а така підозра образлива навіть для раба.

Луцій Кассій роздратовано провадив:

— Не знаю, чи охопить іудейське божевілля весь світ. Але досить і того, що це безумство шириться серед простолюду, досить і того, що в Імперії його терплять, досить і того, що дозволяють існувати цьому смердючому плем'ю, позбавленому всякого сорому, бридкому й недоладному у своїх звичаях, нечестивому й злочинному у своїх законах, ненависному безсмертним богам. Паскудний сірієць розбещує Вічне Місто. Таке приниження — кара за наші злочини. Ми зневажили давні звичаї і занедбали заповіти предків. Ми не вшануємо більше цих володарів світу, що підкорили його для нас. Хто сьогодні згадує про гаруспиків? Хто шанує авгурів? Хто поклоняється Марсові і божественним Близнюкам? О гідне жалю забуття релігійних обов'язків! Італія зреклася своїх богів і своїх геніїв-охоронців. Віднині вона відкрита з усіх боків для проникнення чужоземних забобонів і беззахисною віддана на поталу нечестивій юрбі східних жерців. Горе нам! Невже Рим для того підкорив світ, щоб його самого підкорили іудеї? А хіба бракує нам застережень? Повені на Тібрі і неврожаї — це вже незаперечні знаки

гніву богів. Кожен день приносить якусь лиху привістку. Земля двигтить, сонце затьмарюється, в чистому небі спалахує блискавка. Чудеса відбуваються за чудесами. Люди бачили, як на дах Капітолію сідали зловісні птахи. На етрусському узбережжі заговорив людським голосом бик. Жінки стали народжувати потвор; посеред театральної вистави почувся жалісний зойк. Статуя Перемоги випустила з рук віжки колісниці.

— Мешканці небесних осель,— мовив Марк Лоллій,— дуже дивно виявляють свою волю. Якщо вони хочуть трохи більше жиру й фіміама, то чом би їм не повідомити про це прямо, а не за допомогою грому, хмар, ворон, биків, бронзових статуй і дітей з двома головами? Та й погодься, Луцію, що, передрікаючи нам нещастя, вони не ризикують помилитись: адже, згідно з природним ходом речей, немає такого дня, котрий би не приносив якогось лиха, громадського чи особистого.

Але Галліона, здавалося, зворушили гіркі слова Кассія.

— Навіть Клавдій, який завжди куняє,— сказав він,— і той відчув цю страшну загрозу. Віп висловив у сенаті невдоволення, що давні звичаї занедбано. Наяканий поширенням чужоземних вірувань, сенат, за порадою імператора, видав ухвалу про поновлення ролі гаруспиків. Але річ не лише в давніх культових обрядах, слід було б краще подумати про те, як відродити в їхній первісній чистоті зачерствілі серця людей. Римляни, ви знову звертаєтесь до своїх колишніх богів. Але справжня оселя богів на нашому світі — це душі добродішних людей. Поновіть у собі колишні чесноти — простоту, щирість, любов до громадського добра,— і боги відразу до вас повернуться. Ви самі станете для них храмами й вівтарями.

Сказавши це, він попрощався з друзями й сів у носі, які вже кілька хвилин чекали на нього в затінку миртів, щоб доставити його в судилище.

Всі встали й рушили слідом за Галліоном із саду, неквапно йдучи під подвійним портиком, збудованим так, що в будь-яку годину дня він давав затінок; той портик тягся вздовж мурів вілли аж до базиліки, де проконсул вершив правосуддя.

Луцій Кассій дорогою скаржився Мелі на те, що заповіти пращурів пішли в забуття.

Марк Лоллій поклав руку на плече Аполлодоріві:

— Мені здається, що ні наш добрий Галліон, ні Мела, ні навіть Кассій не визнали відверто, чому вони так

ненавидять іудеїв. Я, мабуть, знаю це і зараз поясню тобі, любий Аполлодоре. Приносячи богам у жертву як найрозкішніший дар прикрашену стрічками білу свиню, римляни не можуть не зневажати іудеїв за те, що ті відмовляються їсти свинину. Недаремно ж доля послала благочестивому Енею як знамення білосніжну самицю вепра. Якби боги не засадили дубами дикі царства Евандра й Турна, Рим не був би сьогодні володарем світу. Лаціумськими жолудями годувалися свині, а лише їхнім м'ясом могли погамувати свій невиситимий голод шляхетні нащадки Рема. Нас, жителів Італії, чії тіла виплекані на м'ясі свійських свиней і вепрів, звичайно, обурює пихата здержливість іудеїв, які вважають нечистим харчем м'ясо таких любих старому Катонів жирних тварин, що годують володарів світу.

Ось так, невимушено розмовляючи і втішаючись прохолодною тінню, всі четверо дійшли до кінця портика, і враз перед ними відкрився залитий сонячним світлом форум.

В ту ранкову годину на форумі сновигали й гомоніли юрми людей. Посеред площі, на п'єдесталі, прикрашеному статуями муз, височіла бронзова Мінерва, а ліворуч і праворуч від неї видніли Меркурій та Аполлон — витвори Гермогена з Кіфери. У великій мушлі стояв Нептун із зеленою бородою. Під ногами в бога з пащі дельфіна бив струмінь води.

Навколо форуму з усіх боків стояли пишні будівлі з високими склепіннями та колонами, властивими римській архітектурі. Навпроти портика, звідки вийшли Мела та його друзі, на межі громадської площі височіли пропілеї, увінчані двома позолоченими колісницями; тут починалися мармурові сходи, що вели на широку й пряму Лекейську дорогу. Обабіч цієї славетної брами видніли розмальовані фронтони святилищ — Пантеону та храму Діани Ефеської. Храм Октавії, Августової сестри, зводився над форумом і дивився в море.

Базиліка була відділена від храму лише темним завулком. Вона стояла на двох'ярусних аркадах, підтримуваних опорами, що переходили в доричні півколони на квадратних плитах. У цьому легко було пізнати римський стиль, який накладав свій відбиток і на всі інші споруди в місті. Від колишнього Корінфа залишилися тільки обвуглені руїни стародавнього храму.

Нижні аркади базиліки були без дверей і правили за крамнички торговцям плодами, городиною, олією, вином, смаженим м'ясом, а також птахоловам, золотарям, писарям і голярам. Сиділи там і міняйли за маленькими столиками, заваленими золотими й срібними монетами. З темних закутків цих крамничок линули крик, сміх, оклики, гамір суперечок і струміли гострі запахи. Скрізь, де лежали на мармурових сходинках блакитні тіні, грали в кості або в паці гультяї, ходили туди-сюди зі стривоженими обличчями позовники, моряки напружено міркували, на які втіхи витратити гроші, а цікаві читали новини з Рима, записані легковажними греками. В цьому строкатому натовпі жителів Корінфа та чужоземців тинялися також сліпі жебраки, юнаки з вищипаними бородами і нафарбованими обличчями, продавці кресал та каліки-моряки, що носили на шиї дощечки, де було зображено загибель їхнього корабля. З даху базиліки злітали зграйки голубів, опускалися на освітлені сонцем місця, де не було людей, і видзьобували в щілинах між гарячими плитами зернята.

Дівчина років дванадцяти із шкірою смуглявою й оксамитовою, мов целюстки фіалки з острова Закінфу, посадила на землю братика, який ще не вмів ходити, поставила перед ним вищерблену миску, повну рідкої каші, дала йому в руки дерев'яну ложку і сказала:

— Їж, Коматасе, їж і мовчи, а то тебе забере червоний кінь.

І, затиснувши в кулаці монетку, побігла туди, де за кошиками, вистеленими морською травою, видніли розхристані груди та зморшкувате обличчя торговця рибою.

Тим часом голубка, що літала над маленьким Коматасом, заплуталася лапками в його волоссячку. Він заплакав і став кликати на поміч сестру, гукаючи переривчастим від схлипувань голоском:

— Йоессо! Йоессо!

Але Йоесса його не чула. Вона порпалася в кошиках старого між рибою й молюсками, шукала чогось, щоб присмачити свій шматок черствого хліба. Дівчинка не взяла ні морського дрозда, ні смаріди, таких ніжних на смак, але дуже дорогих. Вона набрала в пелену три пригорщі морських їжаків і морських голок.

А малий Коматас, широко роззявивши ротик і захлипаючись сльозами, гукав і гукав:

— Йоессо! Йоессо!

! Венерина пташка не понесла, як Юпітерів орел, маленького Коматаса в сонячне небо. Вона залишила його на землі, забравши з собою в політ лише три золоті волосинки, що зачепилися за її рожеві лапки.

Стискуючи в рученятах дерев'яну ложку, дитинча гірко плакало біля перекинутої миски. Сльози намистинками скочувалися по його замурзаних щічках.

Анней Мела в супроводі друзів піднявся сходами базиліки. Байдужий до гамору та до кишіння безликого натовпу, він говорив Кассію про майбутнє оновлення всесвіту.

— Одного дня, призначеного богами, весь навколишній світ, який так дивує нас своїм порядком і влаштованістю, буде зруйнований. Світила зіткнуться зі світилами; речовини, з яких складаються сонце, повітря й вода, спалахнуть всеосяжним полум'ям. А душі загиблих людей, майже непомітні на тлі загальної руїни, повернуться у свою первісну стихію. Цілком новий світ...

На цих словах Анней Мела спіткнувся об чоловіка, що спав, розлігшись у затінку. То був старий дід, який навдивовижу вміло прикрив своє брудне тіло дірявим плащем. Його торбина, сандалі й костур лежали поруч.

Проконсулів брат, завжди привітний і доброзичливий до людей найнижчого стану, хотів був уже вибачитись, але чоловік, що лежав долі, не дав йому розтулити рота.

— Дивись, куди ступаєш, нечемо,— заволав він,— і подай милостиню філософові Посохару!

— Я бачу лише торбину й костур,— мовив римлянин, усміхаючись.— Але філософа я ще не бачу.

І хотів уже кинути Посохарові монету. Та Аполлодор спинив його руку.

— Не давай йому нічого, Аннею. Це не філософ, це навіть не людина.

— Зате я людина,— відповів Мела,— бо даю йому гроші, і він теж стане людиною, коли їх візьме. Адже з усіх тварин лише людина робить і перше, й друге. І хіба ти не розумієш: за якийсь динарій я купую собі право вважати себе вищим за нього. Це ж твій учитель навчав: той, хто дає, кращий за того, хто бере.

Узявши монету, Посохар спочатку вивергнув на Аннея Мелу та його друзів цілий потік лайки, обзиваючи їх гордіями й розпусниками і посилаючи до штукарів та покій, що вешталися довкола, розхитуючи стегнами. Потім

прикрив голову лахміттям плаща, оголивши аж до пупа волохате тіло, і знову простягся на бруку.

— Чи не хотілося б вам послухати,— запитав Лоллій у друзів,— як ці іудеї викладатимуть у преторії суть своєї незгоди?

Вони відповіли йому, що не мають до того ані найменшої охоти і краще прогулюватимуться в холодку під портиком, чекаючи на проконсула, який, мабуть, невдовзі вийде.

— Я залишуся з вами, друзі,— мовив Лоллій.— Нічого там цікавого для нас, звичайно, не буде. А втім,— додав він,— іудеї, що прийшли з Кенкреї разом із позовниками, не всі тепер у базиліці. Ось один із них, друзі, його легко впізнати по гачкуватому носі та роздвоєній бороді. Він біснується, наче Піфія.

І Лоллій очима й пальцем показав на кощавого чужоземця в нужденній одежині, який репетував під портиком, оточений насмішкливою юрбою.

— Люди коринфські, даремно ви пишаєтеся своєю мудрістю, бо насправді вона — безумство. Ви сліпо вірите напученням ваших філософів, а вони навчають вас смерті, а не життя. Ви не підкоряєтесь законам природи, і господь карає вас протиприродними пороками.

До гурту цікавих підійшов якийсь моряк і, мабуть, упізнав того крикуна, бо, знизавши плечима, промурмотів:

— А, це Стефан, іудей із Кенкреї! Мабуть, розповідає ще про якесь диво, бачене за хмарами, куди він буцімто піднімався.

Тим часом Стефан проповідував далі:

— Християнин не підвладний ні законові, ні любострастю. Він звільнений від прокляття милосердям бога, що послав свого єдиного сина, щоб той утілювався в гріховну плоть і здолав гріх. Але ви сподобитеся спасіння лише тоді, коли знехтуєте плоть і дбатимете тільки про чистоту душі.

Іудеї дотримуються закону і сподіваються спастися своїми діяннями. Але спасають не діяння, а віра. Яка користь від того, що вони обрізані, коли серця їхні закриті для світла віри?

Люди коринфські, сповніть вірою, і вас приймуть у родину Авраамову!

В натовпі почувся сміх і кешкування із цих темних слів. Але іудей і далі пророкував утробним голосом. Він

провіщав, що настане день великого гніву і нищівне полум'я спопелить світ.

— І це станеться ще на моєму віку, — кричав він, — і я все побачу на власні очі! Надходить час прокинутися від сну. Ніч кінчається, настає день. Праведники піднесуться на небо, а ті, хто не повірив у розп'ятого Христа, загинуть.

Потім він провів воскресіння мертвих і голосно заволав «Анастасіс!»¹, не зважаючи на глузування розвселеної юрми.

У цю мить до іудея підступив широкогрудий пекар Мілон, член коринфської ради старійшин, який уже кілька хвилин стояв у гурті, прислухаючись до його мови. Він схопив проповідника за руку і грубо його смикнув.

— Годі тобі, нікчемо, верзти нісенітницю, — мовив він. — Усе це дитячі байки і дурниці, придатні лиш для того, щоб морочити жінок. Як ти смієш варнякати тут усяке безглуздя, ганьбити все прекрасне і милуватися лиш гидким? Ти ж навіть не маєш ніякої користі із своєї чорної злості! Краще відмовся від своєї маячні, від своїх химер, від своїх темних пророкувань, поки хтось із богів не кинув тебе на з'їжу крукам за паплюження нашого міста й Імперії.

Городяни привітали Мілонові слова схвальними вигуками.

— Правду кажеш! — кричали вони. — У цих сірійців лиш одне на думці: вони хочуть ослабити нашу вітчизну. Вони вороги імператора!

Люди хапали з лотків гарбузи та солодкі ріжки, підбирали на землі черепашки і жбурляли в Стефана, який усе пророкував.

Зрештою його виштурхали з-під портика, і, репетуючи під градом ударів, він пішов форумом, обляпаний нечистотами, закривавлений і майже голий, а юрба проводжала його лайкою та образами.

— Мій учитель сказав: ми сміття світу! — кричав він. І нетямився з радощів.

Діти погналися за ним Кенкрейською дорогою, гукаючи:

— Анастасіс! Анастасіс!

Посохар уже не спав. Тільки-но проконсулові друзі відійшли, як він звівся на лікті. За кілька кроків від

¹ Воскресіння (грецьк.).

нього на сходинці сиділа смуглява Йоесса і розгризала гострими, як у цуценяти, зубами шкаралупу морської голки. Ківік покликав її й показав блискучу монетку, яку щойно випросив. Потім сяк-так обсмикнув на собі лахміття, звівся на ноги, взув сандалі, підібрав костур, торбину і почав спускатися сходами. Йоесса підступила до філософа, взяла в нього з рук діряву торбину, з поважним виразом почепила її на плече, ніби збиралася віднести в дар священній Кіпріді, і пішла слідом за старим.

Аполлодор побачив, як вони вийшли на Кенкрейську дорогу і рушили в напрямку кладовища рабів та місця страт — його можна було розпізнати здалеку, бо над хрестами кружляли в небі хмари чорних круків. Філософ і дівчина знали там куці мучниці — завжди безлюдне місце, сприятливе для Еротових розваг.

Побачивши їх, Аполлодор смикнув Мелу за полу тоги.

— Поглянь-но,— мовив він.— Не встиг той пес отримати від тебе милостиню, як уже повів із собою дівчинку, щоб злягтися з нею.

— Отже, я дав гроші чоловікові, якому вони стали у великій пригоді,— відповів Мела.

А тим часом малий Коматас сидів на гарячих плитках, смоктав пальчик і сміявся, дивлячись, як блищить на сонці камінець.

— Зрештою,— провадив Мела,— ти повинен визнати, о Аполлодоре, що Посохар віддається коханню цілком по-філософському. Цей пес, безперечно, мудріший, ніж наші юні палатинські розпусники, що любляться серед пахощів, сміху та сліз, млосно й шалено...

Його мову урвав гучний гамір, що зчинився в преторії, майже оглушивши грека та трьох римлян.

— Присягаюсь Поллуксом! — вигукнув Лоллій.— Позовники, що їх судить наш Галліон, горлають, як носії, і мені вчувається, ніби разом з їхніми криками кризь двері преторії до нас долітає запах поту й цибулі.

— Щира правда,— мовив Аполлодор.— Але Посохар таки пес, а не філософ, бо якби він був філософом, то не приносив би себе в жертву вуличній Венері, а навпаки, тікав би від жіночої породи і прихилився б серцем до якогось юнака, милуючись його вродою лише як виявом краси внутрішньої, куди благороднішої й дорожчійшої.

— Коханья — це ница пристрасть,— підхопив Меда,— Воно збиває людей з пуття, стає на перешкодї добрим задумам і зводить найвищі помисли до найнижчих потягів. Воно не може оселятися в душі розважливої людини. Як учить нас поет Еврїсїд...

Меда не докінчив. Ступаючи за лікторами, що розштовхували юрбу, з базилики вийшов проконсул і попростував до своїх друзів.

— Як бачите, я розлучився з вами ненадовго,— сказав він.— Позов, що мені треба було розглянути, справді виявився нікчемним, ба навіть сміховинним. Зайшовши до преторії, я побачив там строкатий гурт іудеїв.— з тих, які продають морякам у брудних крамничках біля Кенкрейської гавані килими, тканини і золоті та срібні прикраси. Повітря аж гуснуло від їхнього вереску і їдкого цапиного смороду. Я ніяк не міг уловити змісту в їхньому джерготінні і лише напруживши всю свою увагу зрозумів, що один із тих іудеїв, на ім'я Сосфен, який назвався головою синагоги, звинувачував у нечесті іншого іудея, чоловіка страхїтливо потворного, клишоногого, з загносними очима, на ім'я чи то Павла, чи то Савло, уродженця Тарса, який живе віднедавна в Корінфі з ткацького ремесла й, об'єднавшись з вигнаними з Рима іудеями, виготовляє разом із ними полотно для наметів та кілікійський одяг з козячої шерсті. Вони говорили всі водночас неймовірно каліченою грецькою мовою. Проте я таки зрозумів, що Сосфен звинувачує Павла в тому, що той прийшов у дім, куди корінфські іудеї мають звичай сходитись по суботах, і став намовляти його одновірців, щоб вони поклонялися богові якимось суперечним їхньому законіві способом. Далі слухати я не захотів. Насилу змусивши їх замовкнути, я сказав, що коли б вони прийшли до мене скаржитись на якусь несправедливість або на вчинене над ними насильство, я вислухав би їх терпляче й уважно; та оскільки йдеться лише про словесну суперечку і незгоду щодо тлумачення їхнього ж таки закону, то це мене не стосується і я не можу виступати суддею в таких справах. Після цього я вирядив їх, наостанці сказавши: «Вирішуйте свої суперечки між собою, як самі знаєте».

— А що сказали вони? — запитав Кассій.— Чи охоче підкорилися вони твоєму мудрому вироку?

— Дикуни неспроможні оцінити мудрість,— відповів проконсул.— Ці люди зустріли мою пораду гнівним

гомоном, на який я, звичайно, не звернув ані найменшої уваги. Коли я пішов, вони ще галасували і билися посеред преторії. Наскільки я встиг побачити, найбільше ударів дісталосся позивачеві. Якщо мої ліктори не зроблять там ладу, він так і залишиться лежати на підлозі. Ці іудеї з гавані дуже темні і нездатні захищати свої переконання доводами розуму, тому, як більшість неуків, вони вдаються в суперечці лише до стусанів та потиличників.

Друзі того потворного клишоногого іудея, на ім'я Павло, вельми вправні в учених суперечках такого роду. О боги! Як швидко вони довели свою правоту, відлупцювавши голову синагоги та затоптавши його ногами! А втім, я не сумніваюся, що якби Сосфенові друзі виявились сильнішими, то вони розправилися б із Павлом не гірше, ніж Павлові друзі з Сосфеном.

Мела схвалив проконсулову поведінку.

— Ти добре вчинив, о брате, вирішивши не втручатись у сварку цих нікчемних сутяг.

— Чи міг я повестись інакше? — відповів Галліон. — Як би я розсудив отих Сосфена й Павла, однаково дурних і навіжених? Але не думайте, друзі, ніби я зневажаю їх за те, що вони слабкі й убогі, чи за те, що від Сосфена тхне солоною рибою, а Павло покалічив собі пальці й розум, коли ткав полотно та килими. Ні! Філемон і Бавкіда були бідні, але заслуговували найвищої шани. За їхній убогий стіл не гребували сісти навіть боги. Мудрість підносить раба над хазяїном. Та що там хазяїном! Доброчесний раб стає вищий від богів! Коли він зрівняється з богами мудрістю, то переважить їх красою подвигу. Ці іудеї заслуговують зневаги тільки тому, що вони брутальні і в них не жевріє жодна іскорка божественного вогню.

На ці слова Марк Лоллій усміхнувся.

— Твоя правда, — мовив він. — Боги майже не навідують сірійців, що живуть біля гаваней серед торговців городиною та повій.

— Навіть варвари, — вів далі проконсул, — мають деяке уявлення про богів. Не кажучи вже про єгиптян, які в давнину були сповнені побожності, не знайдеш у багатій Азії такого народу, що не поклонявся б або Юпітерові, або Діані, або Вулканові, або матері Енеадів. Вони наділяють ці божества чудернацькими йменнями, незрозумілою подобою і часом приносять їм людські

жертви, але визнають їхню могутність. Лише іудеї нічого не тямлять у божественному провидінні. Я не знаю, чи цей Павло, що його сірійці називають ще Савлом, так само забобонний, як і інші, чи так само зятятий у своїх помилках; я не знаю, яке невиразне уявлення склав він собі про безсмертних богів, і, по щирості кажучи, й не прагну цього знати. Чого можна навчитися від людини, яка нічого не знає? Це, власне, те саме, що навчатися неуцтва. З кількох невиразних слів, що їх той Павло пробелькотів переді мною у відповідь на звипування позивача, я, здається, вловив, ніби він не визнає жерців свого народу, відкидає релігію іудеїв і поклоняється Орфесві, називаючи його чужоземним ім'ям, яке мені не запам'яталось. На цю думку мене навело те, що він шанобливо говорив про якогось бога чи то героя, котрий нібито спускався в Тартар і потім знову повернувся до світла, проблукавши скількись часу між блідими тінями мертвих. Може, він поклоняється Меркурісві підземному? Але я скоріше повірю, що він шанує Адоніса, бо я, здається, розчув, як він, подібно до жінок із Біблоса, оплакував страждання і смерть якогось бога.

Земля Азії кишить такими юними богами, які то помирають, то воскресають. Сірійські куртизанки завезли кількох із них до Рима, і ці небесні юнаки тепер подобаються статечним жінкам більше ніж годиться. Наші матрони не соромляться таємно прилучатися до їхніх таїнств. Моя Юлія, завжди така обачна і стримана, вже кілька разів запитувала мене, як їй до цього ставитись. «Що це за бог,— обурено відповідав я на те,— який приймає таємні вияви шани від заміжньої жінки! Жінка не повинна мати інших друзів, окрім друзів її чоловіка. А хіба ж боги не найперші наші друзі?»

— Чи не поклоняється, бува, цей іудей із Тарса Тіфонові, якого єгиптяни називають Сетом? — озвався філософ Аполлодор. — Розповідають, ніби в якійсь іудейській секті шанують бога з осячю головою. Цей бог може бути лише Тіфоном, і я не здивуюсь, дізнавшись, що кенкрейські ткачі підтримують таємні стосунки з безсмертним, який, за свідченням нашого любого Марка, покропив небесною сечею торгівку медовими стільниками.

— Не знаю,— відповів Галліон. — Справді, ходять чутки, ніби кілька сірійців збираються, щоб таємно поклонитися богові з осячю головою. І цілком можливо, що

Павло — один із них. Але що нам до Адоніса, Меркурія, Орфея чи Тіфона, яким поклоняється цей іудей? Його бог завжди владарюватиме лише над ворожками, лихварями та брудними торговцями, що оббирають у гаванях моряків. Найбільше, чого він спроможний досягти, — це підкорити собі на околицях великих міст жменьку рабів:

— Оце картина! — вигукнув Марк Лоллій і засміявся. — Ви лишень уявіть собі цього потворного Павла в ролі засновника релігії рабів! Присягаюсь Кастором! То була б чудова новина! А якби раптом богові рабів пощастило захопити Олімп (нехай Юпітер не допустить такого!) і вигнати звідти богів Імперії, що став би він робити далі? Як би панував він над приголомшеним світом? От би глянути тоді на нього! Напевне, він продовжив би сатурналії на весь рік, відкрив би гладіаторам доступ до високих посад, субуррських повій оселив би в храмі Вести і, можливо, перетворив би якесь нікчемне сірійське містечко на столицю світу.

Лоллій, мабуть, ще довго виголошував би свої жар-тівливі пророцтва, але Галліон перебив його.

— Не сподівайся, Марку, побачити такі дива, — сказав він. — Хоч люди і здатні на страшенні дурниці, але не миршавому ткачеві-іудею з його каліченою грецькою мовою судилося звабити їх байками про сірійського Орфея. Бог рабів зможе лише сіяти розбрат та роздмухувати заколоти, які будуть швидко потоплені в крові, а він сам разом із тими, хто йому поклоняється, загине в пазурах хижаків на арені цирку під оплески римського народу.

Облишмо Павла й Сосфена. Їхні думки нітрохи не допоможуть нам у пошуках, які ми провадили, перше ніж ці люди так недоречно відвернули нашу увагу. Ми намагалися заглянути в майбутнє, що його готують нам боги, власне, не нам, любі друзі, і не мені зокрема (бо ми ладні витерпіти все, що пошле нам доля), а батьківщині й людському родові, до яких ми відчуваємо любов і співчуття. Звичайно ж, не іудейському ткачеві з запаленими очима — хоч би що нафантазував із цього приводу Марк — судилося назвати нам ім'я бога, який скине з трону Юпітера.

Галліон зробив паузу, щоб відпустити лікторів, які стояли, виструнчившись перед ним, з в'язками дубців на плечах.

— Ми не потребуємо цих різок і цих топірців,— мовив він усміхаючись.— Слово — наша єдина зброя. Нехай же настане день, коли іншої зброї світ не знатиме! Якщо ви не стомилися, друзі, ходімо до Піренського джерела. На півдорозі до нього стоїть стара смоковниця, під якою, розповідають, зраджена Медея обмірковувала свою жорстоку помсту. Корінфяни шанують це дерево на спомин про ревниву царицю і вішають на нього обітні таблички, бо від Медеї вони не бачили нічого, крім добра. Вкриті густим листям віти того дерева торкаються землі і пустили в неї нове коріння. Ми сядемо там у затінку і, розмовляючи, дочекаємося години купання.

Дітям набридло гнатися за Стефаном, і тепер вони гралися в паці край дороги. Проповідник, широко ступаючи, подався далі і біля місця страт зустрівся з гуртом іудеїв, які йшли з Кенкреї дізнатися про вирок проконсула щодо синагоги. Це були Сосфенові друзі. Вони були дуже люті на іудея з Тарса та його прибічників, які хотіли змінити їхній закон. Побачивши чоловіка, що обтирав рукавом засліплені кров'ю очі, вони його начебто пізнали, бо один із них схопив проповідника за бороду і запитав, чи він, бува, не Стефан, прибічник Павла.

— Атож, це я! — гордо відповів той.

В ту ж мить він уже лежав долі. Іудеї топтали Стефана ногами, хапали каміння й репетували:

— Це віровідступник! Бийте його, бийте!

Двоє найлютіших кинулися до поставленого римлянами придорожнього стовпчика і стали його висмикувати, щоб ударити лежачого. Каміння глухо гупало по обтягнутих шкірою кістках проповідника, а той кричав:

— О солодкі рани! О радісні муки! О цілющі тортури! Я бачу Ісуса!

За кілька кроків звідти, біля дзюркотливого струмочка, старий Посохар пестив під кущем мучниці гладенькі стегна Йоесси. Роздратований гамором, він пробурчав здавленим голосом, бо обличчя його ховалося в розпущених косах дівчини:

— Геть звідси, брудні тварюки! Не заважайте філософові втішатися.

Через кілька хвилин на безлюдній дорозі з'явився якийсь центуріон; він підвів Стефана, дав йому ковтнути вина і простяг ганчірку, щоб побитий перев'язав собі рани.

А тим часом Галліон, сидячи з друзями під деревом Медеї, казав:

— Якщо ви хочете знати, хто буде наступником володаря над богами й людьми, поміркуйте над поетовими словами:

Зевесові народить жінка сина,
І син той переважить батька силою.

У цих рядках ідеться не про божественну Юнону, а про найславетнішу з-поміж смертних жінок, з якими любився Олімпієць, що стільки разів міняв і подобу, й коханок. Мені здається цілком очевидним, що влада над всесвітом перейде до Геркулеса. Я дійшов такого висновку вже давно, і нав'язали мені цю думку не тільки поети, а й учені та філософи. Я, так би мовити, наперед привітав Алкмениного сина з приходом на царство в розв'язці своїй трагедії «Геркулес на Еті», яка закінчується такими словами:

О ти, страховищ славний переможцю,
Що світ назавжди визволив від нечисті,
Не забувай про землю, де ти бився,
Слабких людей нікому не дай кривдити.
Коли ж якесь страховисько вціліло
І смертних знов почне воно жахати,
То спопели його ударом грому —
Метай ще влучніше, ніж батько, блискавку!

Я чекаю добра від близького вступу на трон Геркулеса. Живучи на землі, він виявив терплячий і сповнений високих помислів дух. Він винищив страховищ. Коли права його озброїться блискавкою, він не дозволить новому Гаеві безкарно зловживати найвищою владою. Доброчесність, простота давніх часів, мужність, щирість і мир запанують у світі, коли Геркулес прийде на царство. Ось моє пророцтво!

І Галліон підвівся і відпустив друзів, сказавши їм на прощання:

— Живіть щасливо і любіть мене.

III

Коли Ніколь Ланжельє закінчив читати, над пустельним Форумом весело защебетали пташки, про яких говорив Джакомо Боні.

Попелястий вечірній серпанок уже огортав римські руїни; посаджені вздовж Священної дороги молоді лаври простягали в чистому повітрі темні, наче старовинна бронза, віти, а схили Палатину оповивалися блакиттю.

— Ви не вигадали цієї історії, Ланжельє,— мовив пан Губен, якого не так легко було одурити.— Про справу, порушену Сосфеном проти апостола Павла в судилищі Галліона, проконсула Ахеї, згадується в «Діяннях апостолів».

Ніколь Ланжельє не став заперечувати.

— Про це говорить,— мовив він,— у главі вісімнадцятій, вірші з дванадцятого по сімнадцятий. Зараз я вам їх прочитаю, бо вони в мене записані на одному з аркушів рукопису.

І він прочитав:

— «12. Коли Галліон був проконсулом Ахеї, іудеї одностайно піднялись проти Павла і на суд привели його.

13. Кажучи: «Цей людей намовляє, щоб бога шанували незгідно з законом».

14. Коли ж Павло хотів відкрити уста, сказав Галліон до іудеїв: «О іудеї, якби йшлося про якусь кривду чи якийсь злочин, то я мав би причину вас вислухати.

15. Коли ж ведуться суперечки про слова й імена та про закон ваш, самі глядіть. Не хочу я бути суддею в цих справах».

16. І прогнав їх із судилища.

17. Тоді всі схопили Сосфена, голову синагоги, та й били його перед судилищем. Галліон же на те зовсім не зважав».

Я нічого не вигадав,— провадив Ланжельє.— Про Аннея Мелу та його брата Галліона відомо мало. Але не викликає сумніву, що їх вважали одними з найосвіченіших людей свого часу. Коли Ахею, сенаторську провінцію за Августа, імператорську — за Тіберія, Клавдій знову віддав сенатові, Галліона послали туди проконсулом. Цю посаду він завдячував, безперечно, впливові свого брата Сенеки; але, можливо, вибір упав на нього також тому, що він був добре обізнаний з грецьким письменством і, отже, здатний прихилити до себе афінських

учених, якими так захоплювалися римляни. Галліон був глибоко освічений. Він написав книжку про природу і, як гадають, кілька трагедій. Його твори до нас не дійшли, але є підстави вважати, що якісь його речі попали в збірник уривків із трагедій, приписуваних його братові-філософу. Я гадаю, що він був стоїк і багато в чому поділяв погляди свого славетного брата. Це цілком вірогідно. Але, наділивши Галліона добродіями і практичними поглядами, я остерігся зробити його прихильником якогось завершеного вчення. Тодішні римляни плутали Епікурові ідеї з поглядами Зенона. Приписавши Галліонові такий еклектизм, я не дуже ризикував помилитися. Я зобразив його чоловіком приємним. Безперечно, такий він і був. Сенека висловився про нього, що любити його можна було тільки від усієї душі. Галліон до всіх ставився добре. Попри все те, він прагнув почестей.

Його брат, Анней Мела, навпаки, почестей уникав. Про це ми маємо свідчення Сенеки-філософа і Таціта. Коли Гельвія, мати Сенеки та двох його братів, втратила чоловіка, найславетніший із її синів написав для неї невеличкий філософський трактат. В одному місці цього твору він просить її згадати про своїх синів Галліона й Мелу,— вдачею вони, мовляв, різні, але однаково гідні її любові, і заради них вона повинна примиритися з життям.

«Поглянь на моїх братів,— приблизно так звертається він до неї.— Чи можеш ти, поки вони живуть, нарікати на долю? Обидва вони своїми високими прикметами здатні втішити тебе в горі. Завдяки своїм талантам Галліон досяг почестей. Мела зрікся їх завдяки своїй мудрості. Радій же зі слави одного, з душевного спокою другого, з любові їх обох. Мені відомі заповітні думки братів. Галліон шукає почестей, щоб прикрасити ними тебе. Мела прагне життя тихого і спокійного, щоб присвятити себе тобі».

За принципату Нерона Тацит був ще дитиною і не міг знати Сенеку та його братів. Йому доводилося задовольнятися чутками, які ходили про них у його часи. Він твердить, ніби Анней Мела уникав почестей через своє витончене самолюбство, бо прагнув, мовляв, залишаючись простим римським вершником, стати не менш впливовим, ніж консули. Тривалий час Мела особисто управляв своїми великими володіннями в Бетіці, а потім повернувся до Рима й домігся посади управителя маєт-

ками Нерона. З цього люди зробили висновок, що він був досвідчений у справах, і навіть запідозрили, що не так він уже й цурався влади та грошей, як хотів показати. Можливо, так воно й було. Сенеки, які любили хизуватись своєю зневагою до багатства, самі були не-вмірно багаті, і важко повірити в щирість слів Нероно-вого вихователя, коли в пишному домі, серед розкішних садів він проголошує, яке любе його серцю життя в убо-гості. Одначе троє Гельвіїних синів не були людьми пе-ресічними. Мела мав від дружини Атілли сина, поета Лукана. Мабуть, талант Лукана осяяв своїм блиском та-кож ім'я його батька. Красне письменство було тоді в шані, і риторику та поезію ставили над усе.

Сенека, Мела, Лукан і Галліон загинули разом із спіль-никами Пізона. Сенека-філософ був тоді вже старий. Та-ціт не був свідком його смерті, але залишив нам її опис. Він розповідає, як Неронів учитель перерізав собі в ку-пелі вени і як його молода дружина Пауліна захотіла померти з ним однією смертю. За велінням Нерона Пау-ліні забинтували зап'ястки, які вона встигла надрізати. Вона залишилася жива, але назажди зберегла смертель-ну блідість. Тацит пише, ніби юний Лукан під тортурами посвідчив проти своєї матері. Якщо справді він учинив так підло, то це, звичайно, слід пояснити жорстокістю катувань. Але існує поважна причина не вірити цим чут-кам. Цілком імовірно, що, не стерпівши мук, Лукан назвав кількох змовників, але сумнівно, щоб він згадав материне ім'я, бо Атіллу навіть не допитували, тоді як за тих часів кожному доносові сліпо вірили.

По смерті Лукана Мела на диво швидко й охоче всту-пив у володіння синовими маєтностями. Якийсь прия-тель молодого поета, що сам, безперечно, прагнув привласнити ті маєтності, написав на Мелу донос. Там твердилось, ніби батько був утаємничений у змову, і при-кладався подроблений лист Лукана. Прочитавши того листа, Нерон звелів віднести його Мелі. За прикладом свого брата і стількох інших Неронових жертв, Мела перерізав собі вени, спершу заповівши велику суму гро-шей імператоровим відпущеникам, щоб зберегти решту для нещасної Атілли. Галліон не пережив братів; він теж заповів собі смерть.

Ось так трагічно загинули ці приємні й освічені люди. В моєму оповіданні двоє з них зустрічаються і розмов-ляють у Коринфі. Мела багато подорожував. Його син

Лукаш ще хлопчиком відвідав Афіни за часів, коли Галліон був проконсулом Ахеї. Отже, я мав усі підстави припустити, що Мела жив тоді в Коринфі зі своїм братом. Я уявив також, що двоє молодих римлян вельможного роду разом із філософом, який належав до ареопагу, склали товариство проконсулові. І в цьому я навряд чи відійшов далеко від істини, бо намісники, прокуратори, пропретори та проконсули, яких імператор або сенат призначали управляти провінціями, завжди брали з собою синів знатних родин, щоб ті навчалися в них вершити державні справи; римські урядовці мали також звичай тримати при собі людей витонченого розуму, подібних до Аполлодора, найчастіше відпущеників, що виконували обов'язки секретаря. Нарешті, мені здалося цілком вірогідним, що в той час, як святого Павла привели в римське судилище, проконсул та його друзі невимушено розмовляли на всілякі теми — про мистецтво, філософію, релігію, політику,— і що крізь розмаїття їхніх інтересів невідступно прозирала зацікавленість майбутнім. Справді, аж ніяк не виключено, що того дня,— звичайно, не вперше і не востаннє,— вони силкувалися розгадати долю Риму та світу. Галліон і Мела вважалися одними з найпроникливіших і найсміливіших мислителів тієї доби. Інтелекти такого масштабу завжди охоче дошукуються в нинішньому й минулому паростків майбутнього. Я помітив у найученіших і найосвіченіших людей, котрих знаю,— наприклад, у Ренана, в Бертло,— схильність удаватися під час розмови до утопічних розмірковувань та наукового пророцтва.

— Отже,— підхопив Жозефен Леклер,— перед нами один із найосвіченіших людей свого часу, обізнаний з премудрощами філософії, досвідчений у державних справах, вільнодумець і чоловік з таким широким світоглядом, який тільки міг бути в римлянина; я кажу про Галліона, брата Сенеки, філософа, що був окрасою і світочем тієї епохи. Галліон занепокоєно вдивляється в майбутнє, намагається зрозуміти, куди простує світ, прагне вгадати долю Імперії та богів. І в цей час, завдяки незвичайному збігу обставин, він зустрічається з апостолом Павлом; майбутнє, якого дошукується Галліон, проходить повз нього, а він про це й гадки не має. Який разючий приклад сліпоти, що вражає на порозі несподіваного відкриття найсвітліші, найглибші і найпроникливіші уми!

— Я прошу вас урахувати, друже,— відповів Ніколь

Ланжельє, — що не так легко було Галліонові говорити з апостолом Павлом. Навіть уявити не можна, як би вони могли обмінятися думками. Святий Павло висловлювався настільки туманно, що навіть людям, котрі жили й мислили так само, як і він, було важко його розуміти. З людиною освіченою йому ніколи не траплялося розмовляти. Павло зовсім не був підготовлений ні викладати свої погляди, ні стежити за міркуваннями співрозмовника. Він не розумівся на грецькій науці. А Галліон, звикши розмовляти з освіченими людьми, завжди покладався на доводи розуму. Він не був обізнаний із висловами рабів. Що могли сказати один одному ці двоє людей?

Це не означає, що іудей був тоді цілком позбавлений змоги поговорити з римлянином. Властива Іродаманера висловлюватись подобалася Тіберію і Калігулі. Йосиф Флавій і цариця Береніка вели приємні розмови з Тітом, руйнівником Єрусалима. Ми добре знаємо, що серед євреїв завжди знаходилися люди, які були в пошані в антисемітів. Це — віровідступники. Але Павло був пророком. Зневажаючи земні розкоші, жадаючи вбогості, прагнучи, щоб його били й принижували, вбачаючи все щастя в стражданні, той палкий і гордий сірієць тільки й умів, що сповіщати про свої вогняні й похмурі видіння, виливати свою ненависть до життя й краси, віддаватися раптовим спалахам безглузлого гніву й нестримного милосердя. Окрім цього йому нічого було сказати. Я гадаю, що лише в одному він міг би дійти згоди з проконсулом Ахеї — якби мова зайшла про Нерона.

Очевидно, в той час апостол Павло навряд чи й чув про юного Агріппініного сина, але якби він дізнався, що Нерон має успадкувати імператорську владу, то негайно став би його прибічником. Згодом він і справді зробився ним і залишався на боці Нерона, навіть коли той отруїв Британніка. Не тому, що Павло був здатний виправдати братовбивство, — просто він завжди почував безмежну пошану до влади. «Нехай кожна людина кориться вищій владі, — писав він у посланні до римлян. — Володарі бо страшні не для тих, що добро, а для тих, що зло чинять. Хочеш не боятися влади? Роби добро і матимеш похвалу від неї». Галліонові такі думки напевне здалися б трохи банальними й примітивними, але цілком насадити їх він би не зміг. Та якби навіть сталося не-ймовірне і римський проконсул зав'язав розмову з ткачем-іудеєм, то, безперечно, йому б і на думку не спало

говорити з ним про управління народами та імператорську владу. Отже, повторюю: що могли сказати один одному ці двоє людей?

Коли за наших часів якийсь європейський урядовець у Африці, приміром, генерал-губернатор Судану, що править ім'ям його величності короля Великобританії, чи французький губернатор Алжіру, зустрічає факіра або марабута, про що вони можуть поговорити? Апостол Павло був для проконсула тим самим, чим є для нашого алжирського губернатора марабут. Розмова Галліона зі святим Павлом, на мою думку, не дуже відрізнялася б від розмови генерала Дезе з дервішем. Після битви під пірамідами генерал Дезе на чолі тисячі двохсот кіннотників переслідував у Верхньому Єгипті мамелюків Мурадбея. Вступивши в Гірзу, він дізнався, що неподалік міста живе старий дервіш, відомий серед арабів як великий святий і вчений. Дезе вдачею був філософ і гуманіст. Йому стало цікаво познайомитися з чоловіком, якого співвітчизники цінували так високо. Звелівши запросити дервіша до свого штабу, Дезе шанобливо прийняв його і завів з ним за допомогою перекладача розмову:

«Достойний старий чоловіче, французи прийшли, щоб принести Єгиптові справедливість і волю».

«Я знав, що вони прийдуть», — відповів дервіш.

«Звідки ти це знав?»

«По сонячному затемненню».

«Яке відношення має сонячне затемнення до пересувань наших військ?»

«Затемнення бувають тоді, коли архангел Гавриїл затуляє собою сонце, щоб попередити правовірних про нещастя, які їм загрожують».

«Достойний старий чоловіче, ти не знаєш справжньої причини затемнень; зараз я тобі все поясню».

І, схопивши олівця, генерал заходився креслити на аркуші паперу геометричні фігури:

«Нехай *A* буде Сонце, *B* — Місяць, *C* — Земля і т. п...»

Закінчивши свої пояснення, він сказав:

«Ось теорія сонячних затемнень».

Дервіш щось промурмотів у відповідь.

«Що він каже?» — запитав генерал у перекладача.

«Він каже, пане генерале, що затемнення бувають, коли архангел Гавриїл затуляє собою сонце».

«Та він же фанатик!» — вигукнув Дезе.

I, штурнувши дервіша кілька разів носакom під зад, генерал вигнав його.

Я гадаю, що якби між апостолом Павлом і Галліоном відбулася розмова, то закінчилася б вона приблизно так само, як і діалог між дервішем та генералом Дезе.

— Але ж не забувайте,— заперечив Жозефен Леклер,— що між апостолом Павлом і дервішем генерала Дезе одна суттєва відмінність усе ж таки є: адже дервіш не нав'язав своєї віри всій Європі. І погодьтеся, що високошановний губернатор Судану, який править ім'ям його величності короля Великобританії, ніколи не зустрів марабута, який дав би своє ім'я найбільшому лондонському соборові; погодьтеся також, що французький губернатор Алжіру ніколи не опинявся в присутності засновника релігії, яку одного дня мала перейняти більшість французів. Перед очима цих урядовців не з'являлося в людській подобі саме майбутнє. А перед проконсулом Ахеї воно з'являлось.

— І все ж таки Галліон не міг вести з апостолом Павлом якоїсь серйозної розмови на моральну або філософську тему,— правив своєї Ланжельє.— Мені добре відомо, та й ви, напевне, чули, що в п'ятому сторіччі християнської ери вірили, ніби Сенека познайомився в Римі зі святим Павлом і захоплювався вченням апостола. Така байка могла поширитися лише внаслідок сумного затьмарення, що вразило людський розум майже відразу після епохи Таціта і Траяна. Щоб надати цій байці правдоподібності, фальсифікатори, що їх серед християн завжди було безліч, підробили листування, про яке з пошаною згадують святий Ієронім та святий Августин. Коли вони мають на увазі листи, що дійшли до нас за підписами Павла й Сенеки, то доводиться припустити, що ті отці церкви або не читали їх, або були зовсім нездатні тверезо мислити. Це листування — бездарний витвір якогось християнина, що нічогісінько не знав про добу Нерона і не зумів навіть приблизно відтворити стиль Сенеки. Чи варто казати, що великі вчені середньовіччя твердо вірили в правдивість легенди про знайомство Сенеки з апостолом Павлом, в істинність їхнього листування? Але гуманісти доби Відродження досить легко довели неправдоподібність і брехливість тих вигадок. І байдуже, що Жозеф де Местр підібрав ці застарілі небиліці разом із багатьма іншими. Ніхто більше на них не зважає, і віднині лише в солоденьких романах,

написаних для світської публіки спритними авторами-спіритуалістами, апостоли ранньої церкви ведуть три-валі розмови з філософами та чепурунами імператорського Риму і викладають перед захопленим Петронієм найостанніші одкровення сучасного християнства. Розповідь про Галліона, яку ви щойно вислухали, не така прикрашена і багато правдивіша.

— Я проти цього не заперечую,— відказав Жозефен Леклер,— і мені здається, що учасники вашого діалога думають і розмовляють так, як і справді вони мали думати й розмовляти в ті далекі часи. Саме в цьому, на мою думку, цінність вашого твору, і через те я говорю про нього так, ніби йдеться про історичний документ.

— Ви маєте на це всі підстави,— мовив Ланжельє.— Там немає нічого такого, чого я не міг би підтвердити відповідними посиланнями.

— Чудово,— провадив Жозефен Леклер.— Отже, ми щойно вислухали, як грецький філософ і кілька освічених римлян намагаються проникнути спільними зусиллями в майбутнє своєї батьківщини, людства, землі, силкуються відгадати, хто буде наступником Юпітера. Поки вони віддаються цим тривожним пошукам, перед ними з'являється апостол нового бога, але вони нехтують ним. Гадаю, їм тоді дивовижно забракло проникливості, і вони самі винні, що втратили неповторну нагоду дістати відповідь на питання, які їм так хотілося збагнути.

— Вам здається очевидним, любий друже,— відповів Ніколь Ланжельє,— що Галліон, коли б він уміло взявся за це, зміг би випитати в апостола Павла таємницю майбутнього. Мабуть, і справді це перше, що спадає на думку, і так вважало багато людей. Розповівши в цілковитій відповідності з «Діяннями» про ту незвичайну зустріч Галліона зі святим Павлом, Ренан схильний бачити у зневазі, що її проконсул виявив до іудея з Тарса, який з'явився в його судилищі, свідчення легковажності та розумової обмеженості римського урядовця. Він користується з цієї нагоди, щоб осудити хибну філософію римлян. «Як іноді мало здатні на передбачення розумні люди! — вигукує він.— Пізніше виявилось, що та сварка нікчемних сектантів була великою подією сторіччя». Ренан, мабуть, гадає, що досить було проконсулові Ахеї вислухати того ткача, і він відразу б дізнався про духовний переворот, який готувався у світі, і проник би в таємницю майбутньої долі людства. Наневне,

саме так спочатку думає кожен. Але, перше ніж зробити з приводу цієї події остаточний висновок, придивімось до неї ближче; поміркуймо, чого сподівалися і перший, і другий, і спробуємо визначити, хто ж із них усе-таки виявився кращим пророком.

По-перше, Галліон вірив, що юний Нерон стане імператором-філософом, правитиме згідно з ученням Портика і принесе роду людському щастя. Він помилявся, і причини його помилки цілком очевидні. Його брат Сенека був вихователем Агріппініного сина; його небіж, маленький Лукан, жив у дружбі з юним володарем. Інтереси родини і власні інтереси поєднували проконсула з долею Нерона. Він вірив, що Нерон стане чудовим імператором, бо йому так хотілося. Його помилка скоріше пояснюється слабкістю душі, ніж браком розуму. До того ж Нерон був тоді напрочуд лагідним юнаком, і перші роки його принципату не обманули надій філософів. По-друге, Галліон сподівався, що після покарання парф'ян на землі запа-нує мир. Він помилявся, бо не знав справжніх розмірів землі. Він помилково вважав, що orbis romanus¹ охоплює всю земну кулю, що заселений світ обмежується тими розпеченими сонцем або закутими в кригу узбережжями, горами, пісками та пустелями, куди досягли римські орли, і що германці та парф'яни живуть на краю світу. Відомо, скільки сліз і крові коштувала Імперії ця помилка, притаманна всім римлянам. По-третє, Галліон вірив пророцтвам оракулів, що провіщали вічність Риму. Він помилявся, коли розглядати ті пророцтва у вузькому буквальному розумінні. Він не помилявся, коли взяти до уваги, що Рим — Рим Цезаря і Траяна — залишив нам у спадок свої звичаї та закони і що сучасна цивілізація бере свій початок від цивілізації римської. Саме тут, на цій священній площі, де ми тепер перебуваємо, з висоти ростральної трибуни та в курії вирішували долю світу, і тут зародилися ті форми суспільного життя, які народи зберігають і досі. Наша наука ґрунтується на грецькій науці, яку передав нам Рим. Пробудження античної думки в п'ятнадцятому сторіччі в Італії, в шістнадцятому сторіччі у Франції та Німеччині відродило Європу до знання та розуму. Отже, проконсул Ахеї не помилявся. Рим не помер, бо він живе в самих нас. По-четверте, розгляньмо філософські погляди Галліона. Безперечно, він

¹ Римський світ (лат.).

був не дуже обізнаний із законами фізики і не завжди змів правильно пояснити природні явища. Метафізику він застосовував як справжній римлянин, тобто без належної тонкості. По суті, він цінував у філософії лише її корисний аспект і найбільшу увагу приділяв питанням моралі. Описуючи його розмови з друзями, я ні принижував його, ні лестив йому. Я зобразив його вдумливим і неглибоким, досить добрим учнем Ціцерона. Ви самі чули, як він примиряв за допомогою найубогіших аргументів учення стоїків з державною релігією. Відчувається, що коли він міркує про природу богів, то прагне насамперед лишатися добрим громадянином і чесним урядовцем. Але все ж таки він міркує, він мислить. Його уявлення про сили, що правлять світом, в основі своїй наукове й розумне і мало відрізняється від уявлення, яке собі створили ми. Він міркує гірше, ніж його друг грек Аполлодор. Але не гірше, ніж наші університетські професори, які читають лекції з незалежної філософії та християнського спиритуалізму. Вільнодумством і твердістю суджень він скидається на наших сучасних мислителів. Хоча його думка, природно, іде шляхом, яким ішов людський розум у ті часи. Отже, не будемо казати, що він неправильно уявляв інтелектуальне майбутнє людства.

Щодо апостола Павла, то він провіщав майбутнє — ніхто цього не заперечує. Одначе він сподівався, що на власні очі побачить кінець світу, коли все живе й неживе провалиться в гесну вогняну. Всесвітню пожежу, яку Галліон і стоїки передбачали в такому далекому майбутньому, що це не заважало їм проголошувати вічність Імперії, Павло вважав зовсім близькою і готувався до того великого дня. В цьому він помилявся, і погодьтеся, що одна така помилка важить куди більше, ніж усі помилки Галліона та його друзів разом узяті. Ще серйознішою вадою світогляду апостола Павла було те, що він не обгрунтовував своєї незвичайної віри жодним спостереженням, жодним доказом розуму. Він не знав науки і зневажав її. Він віддавався найнегіднішому ворожнню та віщунству, був неук і невіглас.

Насправді ні про майбутнє, ні навіть про теперішнє чи минуле проконсул нічого не зміг би випитати в апостола — хіба що почув би від нього нове ім'я. Навіть якби він дізнався, що Павло визнає релігію Христа, то це вітрохи не допомогло б йому уявити майбутнє хрис-

гянства, якому невдовзі судилося майже цілком відійти від учення Павла та перших апостолів. Отже, коли не зважати на церковні тексти, нині позбавлені свого первісного змісту, і на чисто словесні викрутаси богословів, стане ясно, що святий Павло бачив майбутнє гірше від Галліона, і доведеться припустити, що, якби апостол опинився сьогодні в Римі, він би здивувався більше, ніж проконсул.

В сучасному Римі апостол Павло не впізнав би себе на колоні Марка Аврелія, як не впізнав би на Траяновій свого давнього ворога Кіфу. Кліпаючи очима, він приголомшено дивився б на собор святого Петра, на розкішні покої Ватикану, на пишноту храмів і папський блиск. Марно шукав би він собі учнів у Лондоні, Парижі або Женеві. Він не розумів би ні католиків, ні протестантів, що один поперед одного цитують його справжні або вигадані апостольські послання. Не краще розумів би він і людей, чий дух вільний від усякої догми і які обгрутовують свої погляди аргументами науки та розуму — двома силами, що їх Павло зневажав і ненавидів найдужче. Побачивши, що син людський у світ не прийшов, він би порвав на собі одежу й посипав голову понелом.

У розмову втрутився Ішполіт Дюфрен.

— Справді, святий Павло почувався б у Парижі чи в Римі, як сова на сонці, — сказав він. — Порозумітися з культурними європейцями йому було б не легше, ніж бедуїнові з пустелі. Його не визнав би жоден єпископ, і він сам не визнав би жодного з них. Прийшовши до швейцарського пастора, вихованого па його посланнях, він би приголомшив того неприхованою брутальністю своєї християнської віри. Це так. Але не забувайте, що Павло був семіт, чужий латинському мисленню, чужий духові германців та саксів, тобто тих народів, звідки вийшли богослови, які, діючи за допомогою фальшивого глузду, всупереч глуздові і зовсім безглуздо, знайшли глузд у його підроблених апостольських посланнях. Ви уявляєте його в чужому для нього світі, що ніколи не міг стати йому близьким, і це абсурдне припущення відразу породжує безліч нісенітних картин. Я бачу, наприклад, цього кочовика-ткача в кареті кардинала і тішуся видовищем химерної пари, яку утворюють ці двоє таких не схожих між собою людей. Ні, коли вже ви воскрешаєте апостола Павла, то майте тактовність помістити його в його країну і серед його людей, до семітів Сходу, які

не особливо змінилися за двадцять століть і для яких досі біблія і талмуд — вмістище всіх людських знань. Закиньте його до євреїв Дамаска або Єрусалима. Пове-діть його в синагогу. Він без подиву стане слухати там повчання свого вчителя Гамаліїла. Він сперечатиметься з рабинами, ткатиме козячу шерсть, годуватиметься фі-нікама та жменькою рису, ревно дотримуватиметься за-кону і несподівано збунтується, щоб повалити той закон. Він буде переслідувачем і переслідуваним, катом і жерт-вою — і все з однаковим запалом. Іудеї відлучать його від синагоги, сурмлячи в бичачий ріг і капаючи віск із чорних свічок у чашу з кров'ю. Він мужньо витримає цей жахливий обряд і, живучи в злиднях, постійно на-ражаючись на небезпеки, виявить незламну силу своєї непокірної душі. Цього разу він, певне, буде відомий лише жменьці темних і жалюгідних євреїв. Але це буде той же таки Павло і саме він.

— Цілком можливо, — мовив Жозефен Леклер. — Але погодьтеся, що апостол Павло був одним із засновників християнства, і він міг би дати Галліонові неоціненні відомості про великий релігійний рух, про який прокон-сул не мав ані найменшого уявлення.

— Той, хто засновує релігію, не відає, що він тво-рить, — відповів Ланжельє. — Майже те саме я сказав би про всіх людей, які заснують важливі суспільні інсти-туції — чернечі ордени, страхові компанії, національну гвардію, банки, трести, синдикати, академії, консерваторії, гімнастичні товариства, товариства безплатних обідів, — або скликають усілякі конференції. Такі інститу-ції, як правило, недовго відповідають намірам своїх твор-ців, а подеколи набувають і цілком протилежного харак-теру. Хоча навіть через багато років вони зберігають деякі ознаки, що вказують на їхнє первісне призначення. Що ж до релігій, а особливо релігій тих народів, чие жит-тя минає бурхливо, а думка перебуває в постійному русі, то під впливом почуттів або інтересів віруючих та свя-щеннослужителів вони безперервно змінюються, і вже через недовгий час у них нічого не залишається від того духу, який їх створив. Боги змінюються дужче, ніж лю-ди, бо форми їхні не так чітко окреслені і вони довше живуть. Декотрі з них, старіючи, робляться кращими; інші з віком занепадають. За якесь сторіччя бог стає не-впізнаним. Християнський бог змінився, мабуть, більше, ніж будь-який інший. Одна з причин цього, безперечно,

в тому, що він послідовно належав народам з дуже неоднаковою культурою — латинянам, грекам, варварам, — належав усім державам, що утворились на руїнах Римської імперії. Звичайно, грубий Аполлон Дедала мало схожий на класичного Аполлона Бельведерського. Але юний Христос катакомб схожий на аскетичного Христа наших соборів ще менше. Цей персонаж християнської міфології вражає числом і розмаїттям своїх перевтілень. На зміну полум'яному Христові апостола Павла вже в другому сторіччі приходять Христос синоптичних євангелій — убогий єврей з туманними ідеями загальної рівності, який майже відразу, з появою четвертого євангелія, перетворюється на такого собі юного александрійця, слабенького учня гностиків. Серед пізніших Христів назвемо лише кількох найславніших, що з'явилися в романських країнах: владного Христа папи Григорія Сьомого, кровожерливого Христа святого Домініка, Христа — ватага розбійників папи Юлія Другого, Христа — атеїста і художника папи Лева Десятого, млявого і дволикого Христа єзуїтів, Христа — покровителя промисловості, захисника капіталу і ворога соціалізму, що прийшов до влади за папи Лева Тринадцятого і царює й досі. Пришестя всіх цих Христів, які не мають між собою нічого спільного, окрім імені, святий Павло не міг передбачити. По суті, він знав про майбутнього бога не більше, ніж Галліон.

— Ви перебільшуєте, — заперечив пан Губен, що ні в чому не любив перебільшень.

Джакомо Боні, який шанував священні книги всіх народів, зауважив, що помилкою Галліона, помилкою римських істориків і філософів було те, що вони не вивчали священних книг іудеїв.

— Коли б римляни були обізнаніші, — сказав він, — вони не ставилися б із таким несправедливим упередженням до релігії Ізраїлю. Як висловився ваш Ренан, трохи доброї волі і кращого розуміння цих проблем, що стосувалися всього людства, можливо, допомогли б уникнути жахливих непорозумінь. Освічених іудеїв, таких, як, наприклад, Філон, тоді не бракувало, і вони могли б розтлумачити римлянам закон Мойсея, якби ті були наділені ширшим кругозором і мали правильніше уявлення про майбутнє. Римляни відчували страх перед азіатською думкою і гидували нею. Коли боялися вони її цілком слушно, то зневажали даремно. Це велика дурість — зневажати небезпеку. Поставившись до сірійських

вірувань як до злочинних і нечестивих вигадок простолюду, Галліон не виявив достатньої проникливості.

— Але як би змогли іудеї, що прилучилися до еллінської культури, просвітити римлян у тому, чого до пуття не знали самі? — запитав Ланжельє.— Хіба зумів би Філон, такий чесний, такий учений, але й такий обмежений, прояснити римлянам темну, заплутану і багату на різні тлумачення думку Ізраїлю, коли він сам її зовсім не розумів? Що він міг би розповісти Галліонові про іудейську віру, окрім книжних вісенітниць? Він запевняв би його, що Мойсееве вчення погоджується з філософією Платона. Тоді, так само як і завжди, люди освічені не мали найменшого уявлення про те, що діється у свідомості народу. Темна юрба завжди створює богів без відома вчених людей.

Однією з найдивовижніших і найважливіших подій в історії було підкорення світу богом невеликого сірійського племені — перемога Єгови над усіма іншими богами Риму, Греції, Азії та Єгипту. Ісус, зрештою, був лише пророком — останнім із пророків Ізраїлю. Про нього нічого до пуття не відомо. Ми не знаємо обставин ні його життя, ні смерті, бо евангелісти — не біографи. А моральні ідеї, що пов'язуються з його ім'ям, насправді належать цілому гурту ясновидців, які пророкували в добу Іродів.

Те, що називають тріумфом християнства, правильніше було б назвати тріумфом іудаїзму, і саме Ізраїлю випала на долю рідкісна честь подарувати світові бога. Слід визнати, що з багатьох причин Єгова заслуговував на своє несподіване звеличення. Коли він прийшов до влади, це був найкращий із богів. Хоча починав він досить погано. Про нього можна сказати те, що історики кажуть про Августа: з віком він став лагідніший. За часів, коли ізраїльтяни оселились на землі обітованій, Єгова був дурним, лютим, темним, жорстоким, брутальним, нестриманим на язик, найтупішим і найлихішим з богів. Але під впливом пророків він цілковито переродився. Він уже не був обмеженим та дріб'язковим і почав мріяти про справедливість, про мир. Його народ був знедолений. Тому він відчув глибоку жалість до всіх знедолених. І хоч у глибині душі він, як і раніше, любив тільки свій народ і назавжди залишився справжнім іудеєм, але, ставши на шлях бунту, неминуче зробився богом для всього світу. Він виступив як захисник прини-

жених та пригнічених і додумався до одного з тих простих засобів, за допомогою яких можна завоювати прихильність людства. Він оголосив загальне щастя, пообіцявши прихід месії, що принесе у світ любов і мир. На цю прекрасну тему його пророк Ісайя нашептав йому слова, сповнені високої поезії і чарівливої ніжності: «...гора дому господнього буде поставлена на вершині гір і підійметься понад пагорби. І полинуть до неї всі люди. І сила народів піде туди і скажуть: «Ходімо вийдемо на гору господню, до дому бога Якового, і він покаже нам свої дороги, і ми підемо стежками його! Бо вийде з Сіону закон і слово господнє — з Єрусалима. І він судитиме народи, буде розсуджувати людей многих; і мечі свої перекують вони на рала, а списи свої — на серпи... І вовк тоді житиме вкупі з ягнятком, барс біля козеняти лежатиме; телятко й левеня ходитимуть разом, і поганяти їх буде мале хлоп'я...» В Римській імперії іудейський бог став на бік трудового люду і взявся допомагати йому в боротьбі проти поневолювачів. Він звертався до нещасних, а за часів Тіберія та Клавдія в Імперії було куди більше нещасних, аніж щасливих. Там жило безліч рабів. Іноді в одного господаря їх було до десяти тисяч. Умови життя рабів були нестерпні. Ні Юпітер, ні Юнона, ні Діоскури не піклувалися ними. Латинські боги рабів не любили. То були боги їхніх господарів. Коли з Іудеї прийшов бог, який став вислухувати скарги знедолених, знедолені почали поклонятись йому. Отак релігія Ізраїлю стала релігією римського світу. Ось чого ні святий Павло, ні Філон не могли б пояснити проконсулові Ахеї, бо вони самі цього як слід не розуміли. Не міг збагнути цього й Галліон. Але він відчував, що царюванню Юпітера надходить край, і оголосив прихід нового, кращого бога. З любові до національної старовини він узяв цього бога з греко-латинського Олімпу, а з почуття аристократизму вибрав його серед Юпітерових синів. Ось як сталося, що він назвав Геркулеса, а не Єгову.

— Чи хоч тепер ви погодитесь, що Галліон помилявся? — перебив його Жозефен Леклер.

— Менше, ніж ви гадаєте, — відповів з усмішкою Ланжельє. — Єгова чи Геркулес — це майже не мало ваги. Будьте певні: син Алкмени правив би світом так само, як і батько Ісуса. Хоч він і був олімпієць, йому б так чи так довелося стати богом рабів і проинятися релігійним

духом нових часів. Боги завжди бувають такі, якими хочуть їх бачити ті, хто їм поклоняється, і на це існують поважні причини. Не забувайте про це. Тому, що в Римі запанував бог Ізраїлю, сприяв не тільки народний дух, а й дух філософів. Вони були тоді майже всі стоїками і вірували в єдиного бога, над ідеєю якого чимало потрудився Платон і який не був поєднаний ні родинними, ні дружніми зв'язками з грецькими та римськими богами, що мали людську подобу. Платонів бог відзначався нескінченністю і цим був схожий на бога іудеїв. Сенека та Епіктет, які шанували його, перші здивувалися б цій схожості, але вони не мали змоги зробити таке порівняння. А проте вони чимало сприяли тому, щоб сувора доктрина іудейсько-християнського єдинобожжя стала прийнятною. Звичайно, від стоїчної гордості до християнського смирення шлях неблизький, але мораль Сенеки своїм сумом і зневагою до природи підготувала ґрунт для моралі євангельської. Стоїки були в незгоді з життям і красою; цей розрив, що його приписують християнству, бере початок від філософів. Через два сторіччя, за часів Константина, погани і християни матимуть уже, так би мовити, одну мораль, одну філософію. Імператор Юліан, який поновив давню релігію Риму, скасовану Константином-відступником, слушно вважається противником Галілеянина. Та коли читаєш маленькі трактати Юліана, то дивом дивиєшся, скільки в цього ворога християн спільних з ними ідей. Як і вони, він прихильник єдинобожжя; як і вони, закликає до здержливості, посту та умертвляння плоті; як і вони, зневажає плотські втіхи і гадає, що догодить богам, уникаючи жінок; він уподібнюється до християн і тоді, коли радіє, що в нього брудна борода й чорні нігті. Імператор Юліан майже в усьому дотримувався такої самої моралі, як і святий Григорій Назіанзін. І в цьому немає нічого неприродного й дивного. Звичай та мислення людей ніколи не змінюються раптово. Найважливіші перетворення в суспільному житті здійснюються непомітно, і їх можна розгледіти лише з відстані. Ті, хто з ними стикається, і не здогадуються про них. Християнство утвердилося лише тоді, коли звичай пристосувалися до нього і коли воно само пристосувалося до тодішніх звичаїв. Воно не могло заступити поганства доти, доки поганство не стало схожим на нього і воно не стало схожим на поганство.

— Погодьмося на тому,— мовив Жозефен Леклер,— що ні апостол Павло, ні Галліон не читали майбутнього. Ніхто неспроможний читати майбутнє. Хіба ж не сказав один із ваших друзів: «Майбутнє сховане навіть від тих, хто творить його?»

— Наше знання про те, що буде,— відповів Ланжельє,— залежить від наших знань про те, що є, і те, що було. Наука здатна пророкувати. Чим точніша наука, тим більше від неї можна сподіватися непомильних пророцтв. Абсолютно точна з усіх наук лише математика, але частку своєї точності вона віддає також спорідненим дисциплінам. Так, можна з певністю дещо передбачити за допомогою математичної астрономії або хімії. Ви можете на мільйони років наперед обчислити затемнення, не боячись, що ваші обрахунки виявляться неправильними,— якщо тільки співвідношення мас Землі, Сонця й Місяця та відстані між ними не зазнають змін. Можна навіть передбачити, що в дуже далекому майбутньому ці співвідношення зміняться. Небесна механіка дає також змогу зробити висновок, що срібнороге світило не вічно онисуватиме однакове коло і що причини, які діють і нині, повторюючись, призведуть до зміни його орбіти. Ви можете передректи, що Сонце потьмяніє і його здрібніла куля сходитиме над закрижанілими водами наших океанів. Хіба що його горіння підтримають нові небесні тіла, а це цілком імовірно, бо Сонце здатне ловити рої астероїдів, як павук ловить у павутиння мух. Одначе ви можете провістити, що зрештою воно таки згасне, а розчленовані фігури сузір'їв цятка за цяткою розтануть у чорному просторі. Але що таке смерть однієї зірки? Зникнення іскри. Нехай навіть усі небесні світила погаснуть, як засихають трави на луці,— яку вагу матиме це для життя Всесвіту, коли нескінченно крихітні частинки, що їх складають, збережуть у собі силу, здатну створювати й руйнувати світи! Ви можете завбачити ще повнішу загибель Всесвіту, кінець атома, розпад первісних елементів матерії — той час, коли протил, безформний туман, відновить на руїнах усього суцього свою необмежену владу. Та це буде лише миттю для бога. Все розпочнеться з початку.

Світи відродяться. Вони відродяться, щоб знову загинути. Життя і смерть вічно змінюватимуть одне одне. В нескінченності простору й часу здійсняться всі можливі сполуки елементів, і ми знову зустрінемося тут, у

куточку зруйнованого Форуму. Але оскільки ми не зпатимемо, що то ми, то будемо вже не ми.

Пан Губен протер скельця свого пенсне.

— Це погляди безнадійні,— мовив він.

— А на що, власне, ви надієтесь, пане Губен,— запитав Ніколь Ланжелє,— і що треба вам для здійснення своїх бажань? Чи не сподіваєтесь ви, що зможете навіки зберегти ясне узвєння про себе й світ? Чому вам так хочеться завжди пам'ятати, що ви пан Губен? Не приховаю від вас: наш світ, кінець якому настане ще не скоро, навряд чи відповідає вашому заповітному бажанню. На світі майбутні теж не дуже розраховуйте, бо вони, безперечно, будуть такими самими. Проте не втрачайте надії. Може статися, що після нескінченної зміни світів ви знову народитесь, пане Губен, і в пам'яті вашій житимуть спогади про ваші попередні існування. Ренан писав, що така можливість не виключена і хоч би як пізно вона здійснилася, чекати довго нам не доведеться. Зміна світів відбудеться для нас за одну мить. Мертві не відчувають, як плине час.

— Чи доводилося вам читати,— запитав Іпполіт Дюфрен,— про астрономічні фантазії Бланкі? Старий Бланкі, ув'язнений у Мон-Сен-Мішелі, бачив крізь загразоване віконечко лише клаптик неба, і сусідами його були самі зорі. Тому він став астрономом і з єдності матерії та законів, що нею керують, виснував досить химерну теорію тождності світів. Я читав його трактат десь приблизно на шістдесят сторінок, у якому він твердить, ніби в багатьох світах живі й неживі форми розвиваються абсолютно однаково. На його думку, безліч Сонць, таких самісіньких, як і наше, освітлювали, освітлюють або освітлюватимуть планети, точнісінько такі самі, як планети нашої системи. Існують, існували й існуватимуть безліч Венер, Марсів, Сатурнів, Юпітерів, точнісінько таких самих, як наш Сатурн, наш Марс, наша Венера, наш Юпітер, безліч Земель— точнісінько таких самих, як наша Земля. Ті Землі породжують те саме, що породжує й наша Земля, на них ростуть рослини, живуть звірі й люди, які зовсім не відрізняються від земних рослин, звірів та людей. Життя розвивається там так само, як і життя на нашій планеті. Отже, думав старий в'язень, існують, існували й існуватимуть у просторі міради тюрем Мон-Сен-Мішель, і в кожній із них сидить, сидів чи сидітиме свій Бланкі.

— Ми дуже мало знаємо про світи, чиї Сонця блимають на нашому нічному небі,— мовив Ланжельє.— І все ж таки ми бачимо, що, підкоряючись тим самим механічним та хімічним законам, вони відрізняються від нашого Сонця і різняться між собою розмірами та формою, а речовини, які в них згорають, розподілені в кожному в неоднакових співвідношеннях. Ці відмінності спричинюють нескінченну кількість інших, про які ми навіть не здогадуємось. Досить одного камінчика, щоб змінити долю держави. Але хто знає? Можливо, пан Губен, розмножений і розсіяний у міриадах світів, нескінченно й вічно протирав, протирає та протиратиме скельця свого пенсне.

Жозефен Леклер не дав друзям довше віддаватися астрономічним мріям.

— Мені, як і панові Губену, все це видалось би дуже сумним,— сказав він,— коли б не йшлося про таке далеке майбутнє, що воно мало нас зачіпає. Куди більше обходить нас доля тих, хто прийде в цей світ відразу за нами, і дізнатися щось про них було б дуже цікаво.

— Справді,— підхопив Ланжельє,— нескінченна зміна світів лише засмучує й приголомшує нас. Але на майбутню цивілізацію, на завтрашню долю наших нащадків ми схильні дивитися більш по-дружньому й по-братерському. Що ближче майбутнє, то дужче воно хвилює нас. На лихо, науки, які стосуються моралі й політики, неточні і сповнені неясностей. Їм не дуже відомо, що вже здійснено в розвитку людства, і тому вони неспроможні дати нам точні відомості про те, що має здійснитись. Майже позбавлені пам'яті, вони позбавлені й дару передбачення. Ось чому люди вчені відчують нездоланну нехіль братися за дослідження, марність яких їм відома, і часто навіть не наважуються виказувати цікавість, яку вони не мають надії задовольнити. Зате завжди було багато охочих докопуватися, що сталося б, якби люди помудрішали. Платон, Томас Мор, Кампанелла, Фенелон, Кабе, Поль Адан споруджують свої міста в Атлантиді, на острові Утопії, на Сонці, в Саланті, в Ікарії, на Малайських островах і запроваджують там уявний суспільний лад. Інші, наприклад, філософ Себастьян Мерсьє або поет-соціаліст Вільям Морріс, заглядають у далеке майбутнє. Але вони переносять туди свої погляди на мораль. Вони відкривають попу Атлантиду і знову ж таки споруджують там гармонійне місто своєї мрії. Чи треба згадувати

ще Моріса Спронка? Він описує Французьку республіку, завойовану на двісті тридцятому році свого існування марокканцями. Але цим він тільки хоче переконати нас, що треба віддати владу консерваторам, які, мовляв, тільки й здатні відвернути таке нещастя. А тим часом Каміль Моклер, який більше вірить у людство, передбачає, що в майбутньому соціалістична Європа успішно захищатиметься від мусульманської Азії. Данієль Галеві не боїться марокканців. Він має підстави більше остерігатися росіян. У своїй «Історії чотирьох років» він розповідає про заснування в дві тисячі першому році Сполучених Штатів Європи. Але насамперед він прагне показати нам, що народи завжди перебувають у стані нестійкої моральної рівноваги і що досить, можливо, незначного полегшення в умовах життя, як на безліч людей звальється найтяжчі випробування і найжахливіші злигодні.

Тих же, хто прагне пізнати майбутнє з чистої цікавості, не ставлячи перед собою моральної мети і не тіпачись оптимістичними ілюзіями, зовсім мало. Наскільки мені відомо, лише Герберт Джордж Уеллс, помандрувавши в майбутнє, відкрив там для людства такий кінець, якого сам йому, очевидно, не бажає; бо виникнення пролетаріату, який їсть людей, та аристократії, що йде на харч,— надто суворе вирішення соціальних проблем. А саме таку долю провіщає Герберт Джордж Уеллс нашим далеким нащадкам. Усі інші пророки, яких я знаю, обмежуються тим, що переносять у майбутні сторіччя здійснення своїх мрій. Вони не відкривають нам майбутнього, вони його закликають.

Вся річ у тім, що люди не вміють заглядати так далеко наперед без страху. Багато хто дотримується думки, що дослідження майбутнього не лише непотрібне, але й шкідливе. І саме ті, хто вірить, що майбутнє можна розкрити, найдужче цього бояться. Їхній страх, безперечно, має під собою поважні підстави. Кожна система моралі, кожна релігія провіщають людям майбутню долю. Визнають це люди чи приховують від самих себе, але більшість із них побоюлися б перевірити ці священні одкровення і переконатися в нікчемності своїх надій. Люди швидко ставитися терпимо до звичаїв, хоч би якими неспокійними на їхні вони були, коли звичаї ті стосуються далекого минулого. Тоді вони радіють прогресові, досягнутому в питаннях моралі. Але хоч мораль завжди ви-

значається звичаями або принаймні тим, що ними вважають, проте люди не наважуються визнати, що їхня мораль, яка в минулому невпинно змінювалася разом зі звичаями, змінюватиметься й далі і що нащадки можуть мати зовсім іншу думку про дозволене й недозволене. Людям нелегко признатися собі, що чесноти їхні скоро минуці, а боги — старіють. І хоча минуле свідчить про те, що права й обов'язки людини були вкрай нестійкими і без кінця змінювались, люди відчули б себе одуреними, якби знали напевне, що майбутнє людство запровадить для себе інші права й інші обов'язки, вигадас інших богів. Одне слово, вони бояться обезчестити себе в очах сучасників, визнавши можливість тієї жахливої аморальності, яка є мораллю майбутнього. Усе це й перешкоджає заглядати в майбутнє. Подивіться на Галліона та його друзів; вони не зважилися б і подумати, що можлива рівність станів у шлюбі, що колись рабство буде скасовано, легіони зазнають поразки, Імперія й Рим загинуть, вони не могли навіть припустити загибелі богів, у яких самі вже майже не вірили.

— Може, й так, — сказав Жозефен Леклер, — але час обідати.

І, покинувши Форум, залитий лагідним місячним сяйвом, вони вийшли на багатолюдні міські вулиці і незабаром дісталися до скромного, але відомого шиночка на *via* ¹ Кондотті.

IV

Вузька зала була обклеєна задимленими шпалерами ще часів папи Пія IX. На стінах висіли старовинні літографії, де можна було побачити пана Кавура в черепахових окулярах і з бородою, що, наче нашийник, облямовувала його обличчя, лев'ячу голову Гарібальді і страхітливі вуса Віктора-Еммануїла — класичне поєднання символів революції та влади, яскраве свідчення італійського духу, який відзначається вмінням засвоювати і сполучати що завгодно; недаремно ж у наші дні в Римі розгніваний папа і відлучений від церкви король щоранку обмінюються запевненнями в добросусідських почуттях, виявляючи витончену політичну тактовність з легким присмаком тонкої іронії. Буфет із червоного дерева

¹ Вулиця (*итал.*).

був заставлений посрібленими спиртівками та алебастровими чашами. В шинку всіяко підкреслювалася зневага до всього нового, яка так личить закладам з давньою репутацією.

П'ятеро друзів сіли за стіл, на якому стояла ваза з трояндами та обплетені пляшки к'янті, і продовжили свою філософську розмову.

— Багатъох і справді зраджує мужність, коли погляд їхній заглиблюється в безодню майбутнього,— мовив Ніколь Ланжельє.— До того ж, замало знаючи про минулі події, ми, безперечно, просто не маємо необхідних даних, щоб точно вгадувати події, які мають відбутися. Та оскільки в загальних рисах минуле людських суспільств нам усе ж таки відоме, майбутнє цих суспільств — продовження і наслідок їхнього минулого — не зовсім для нас непізнанне. Ми маємо змогу дослідити певні соціальні явища і, виходячи з обставин, за яких вони відбувалися, визначити обставини, за яких вони відбудуться знову. Нам не наказано, побачивши, як виникає послідовність якихось подій, порівняти їх із послідовністю аналогічних подій у минулому і зробити висновок, що все закінчиться так само, як і тоді. Наприклад: простеживши за розвитком форм виробництва і помітивши, що на зміну рабству прийшло кріпосне право, а на зміну кріпосному праву — наймана праця, неважко передбачити нову зміну форми виробничих відносин; відзначаючи, що протягом лиш одного століття промисловий капітал витіснив дрібну ремісницьку і селянську власність, ми неминуче шукаємо форму власності, яка прийде на зміну капіталу; досліджуючи умови, за яких відбувся викуп феодалських повинностей і залежностей, ми починаємо розуміти, як одного дня можуть бути викуплені засоби виробництва, що перебувають нині в приватних руках. Вивчаючи роботу великих державних установ, які існують сьогодні, можна скласти собі приблизне уявлення про майбутню організацію соціалістичного виробництва і, коли таким чином дослідити досить багато аспектів учорашнього й сьогоднішнього стану промислової діяльності людства, можна дійти висновку, хоч і не цілком певного, але дуже ймовірного, що колись переможуть принципи колективізму, і не тому, що вони справедливі, бо вірити в перемогу справедливості, немає ніяких підстав, а тому, що вони неминуче впливають із сучасного стану речей і є наслідком еволюції капіталізму.

А ось, коли хочете, інший приклад: ми дещо знаємо про розвиток і загибель релігій. Зокрема нам добре відомий кінець римського багатобожжя. Сумна доля релігії римлян переконали нас у тому, що й християнство рано чи пізно загине, і справді, воно западає вже на наших очах.

У такий самий спосіб можна спробувати вгадати: буде майбутнє людство войовничим чи миролюбним.

— Хотілося б мені знати, як узятись до такого дослідження,— мовив Жозефен Леклер.

Пан Губен похитав головою:

— Таке дослідження позбавлене сенсу. Результат його наперед відомий: війни будуть доти, доки існуватиме світ.

— На це немає ніяких доказів,— заперечив Ланжельє,— і досвід минулого, навпаки, свідчить на користь того, що війна не є необхідною умовою існування суспільства.

І в чеканні *minestra*¹, якої довго не приносили, Ланжельє, не відступаючи від притаманної йому строгості мислення, розвинув цю думку.

— Хоча далекі епохи людської історії,— сказав він,— заховані від нас стіною непроглядного мороку, не викликає сумніву, що люди не завжди були войовничі. Вони не були такими протягом тих довгих віків пастушого життя, спогад про які зберігся лише в небагатьох спільних для всіх індоєвропейських мов словах, що свідчать про незлобливість звичаїв. І ми маємо цілковиті підстави вважати, що мирні пастуші часи тривали куди довше, ніж епохи хліборобства, ремесла та торгівлі, які настали пізніше внаслідок неминучого поступу і призвели до майже постійного стану війни між племенами й народами.

Саме силою зброї люди найчастіше здобували собі багатство, землі, жінок, рабів, худобу. Спочатку війни вели між собою окремі селища. Потім переможені, об'єднуючись із переможцями, стали утворювати нації, і війни вже відбувалися між різними народами. Кожен із таких народів, прагнучи зберегти здобуті багатства або захопити нові, воював із сусідами за укріплені місця, з висоти яких можна було тримати під наглядом шляхи, гірські ущелини, річки, морські узбережжя. Зрештою народи

¹ Суп (*итал.*).

стали об'єднуватися й укладати між собою союзи. Таким чином усе численніші й численніші групи людей, замість того щоб битися за земні блага, почали ними регулярно обмінюватись. Спільність прагнень та інтересів розширювалася. І врешті Рим повірив, що йому вдалося об'єднати весь світ. Август гадав, що при ньому розпочалася ера всесвітнього миру.

Ми знаємо, як невблаганно, хоч і не відразу, було розвіяно цю ілюзію і які хмари варварів посунули на римський світ. Завоювавши Імперію, ті варвари чотирнадцять століть винищували одні одних на її руїнах і за допомогою різанини заснували криваві держави. Таким було життя народів у середні віки, і так створювалися великі європейські монархії.

Тоді стан війни був єдиним можливим станом, єдино мислимим. Усі сили суспільства були спрямовані на те, щоб його підтримувати.

Коли в добу Відродження людська думка пробудилася, то кілька людей видатного розуму почали мріяти про кращі відносини між народами; але водночас пристрась до винахідництва і жага знань давали войовничим інстинктам нову поживу. Відкриття Вест-Індії, дослідження Африки, мореплавання в Тихому океані віддали на поталу жадібним європейцям величезні території. Держави, населені білими, змагалися між собою у винищенні червоних, жовтих та чорних народів і протягом цілих чотирьох століть жорстоко грабували три великі частини світу. Це називають сучасною цивілізацією.

Чинячи безнастанні грабунки та пасильства, європейці водночас навчилися визначати розміри та форму Землі. В міру того як вони вдосконалювали ці свої знання, вони розширяли масштаби свого розбою. Ще й сьогодні білі входять у зносини з чорними або жовтими лише з метою поневолити їх чи винищити. Народи, що їх ми називаємо дикунськими, досі знають нас тільки по наших злочинствах.

Однак далекі плавання, дослідження, спонукані лютою жадобою, відкриття сухопутних та морських шляхів, якими посунули завойовники, авантюристи, мисливці на людей і торговці живим товаром, спустошливі колоніальні війни, породжені звирячим інстинктом, що підбурював і досі підбурює половину людства нищити другу його половину,— всі ці фатальні умови нового прогресу цивілізації є водночас грізними засобами, які під-

готують для ще не визначеного майбутнього загальний мир на землі.

Тепер уже вся земля поступово переходить у стан, який, незважаючи на величезні відмінності, можна порівняти зі станом Римської імперії часів Августа. Римський мир настав унаслідок завоювань. Всесвітнього миру, безперечно, годі досягти такими самими засобами. Сьогодні жодна держава не може претендувати на володіння всіма землями й океанами нашої нарешті вивченої й обміряної планети. Але зв'язки, які починають об'єднувати тепер усе людство, а не якусь частину його, не менш реальні, ніж ті, що є наслідком політичного та воєнного панування; хоча вони й не такі очевидні, зате вони водночас і гнучкіші, і міцніші; вони куди органічніші і нескінченно різноманітні, бо залежать не від зовнішніх виявів життя суспільства, а від його глибоких соціальних потреб.

Нові й нові засоби зв'язку та торгівлі, вимушена солідарність між фінансовими ринками всіх столиць, а також між торговими ринками, які вдаються до розпачливих крайнощів, марно силкуючись зберегти незалежність, швидкий розвиток міжнародного соціалізму — все це рано чи пізно має все ж таки призвести до об'єднання народів усіх континентів. Хоч і здається, ніби імперіалістичний дух великих держав, які пихато брязкають зброєю, нині суперечить таким передбаченням і спростовує ці надії, проте неважко помітити, що сучасний націоналізм насправді являє собою неусвідомлене прагнення до дедалі ширшого союзу розумів і воель і що мрія про велику Англію, про велику Німеччину, про велику Америку — хочуть люди того чи не хочуть — веде до мрії про велике людство, про об'єднання всіх народів і рас для спільного використання природних земних багатств...

Перебив цю промову господар шинку, що власноручно приніс димучу супницю і тертий сир.

Овіяний гарячою парою і пахощами юшки, Ніколь Ланжельє закінчив такими словами:

— Немає сумніву, війни ще будуть. Дикунські інстинкти і ниці людські пристрасті, пиха й голод, які збурювали світ протягом стількох сторіч, збурюватимуть його й далі. Людські маси ще не прийшли в рівновагу. Народи ще не настільки зблизилися, щоб вільно й безперешкодно обмінюватися цінностями і цим забезпечити загальний добробут, людина ще не скрізь навчилася

шанувати людину; ще не всі народи готові гармонійно злитися між собою й утворити клітини та органи єдиного організму людства. Навіть наймолодшим із нас не судилося дожити до того дня, коли ера війн закінчиться. Але, хоч ми й не побачимо тих кращих часів, ми передчуваємо, що вони настануть. Уявно продовживши в майбутнє лінію розвитку людства, ми можемо заздалегідь передбачити, що між усіма народами й расами встановляться сталі й тісні взаємини, люди глибше й краще усвідомлять свою єдність; працю буде розумно організовано, і виникнуть Сполучені Штати Світу.

Загальний мир колись запанує не тому, що люди зробляться кращими (на це немає підстав сподіватися), а тому, що новий порядок речей, нова наука, нові економічні потреби змусять їх жити в мирі, так само як у минулому самі умови їхнього існування спонукали їх до нескінченних війн.

— Пане Ланжельє, у ваш келих обтрусилася пелюстка троянда,— сказав Джакомо Боні.— Таке не могло статися без волі богів. Випиймо за майбутній мир у світі. Жозефен Леклер підняв келиха:

— Це к'янті має гострий присмак і трохи піниться. Випиймо за мир, хоча саме тепер росіяни і японці запекло б'ються в Маньчжурії та в Кореїській затоці.

— Ця війна,— підхопив Ланжельє,— знаменує великий поворот в історії людства. І, щоб зрозуміти, який саме, треба повернутися на дві тисячі років назад.

Звичайно, римляни навіть не здогадувалися про справжні розміри світу і не мали найменшого уявлення про ті орди варварів, які одного дня мали ринути на них і затопити їх. Вони й гадки не мали, що на землі існує інший світ, крім римського. Однак такий світ існував, ще стародавніший і ще більший. То був китайський світ.

Не можна сказати, щоб римські купці зовсім не мали зносин з купцями Серіки. Китайські купці привозили шовк-сирець до місця, відомого під назвою Кам'яної Вежі, на півночі Памірського плато. Там бували й римські торговці. Найвідважніші з них діставалися навіть до Тонкінської затоки й китайського узбережжя, аж до Хань-Чан-Фу, або Ханоя. Проте римляни, звичайно, не припускали, що Серіка — це держава значно густіше населена й багатша, із значно розвиненішим хліборобством і ремеслами, ніж їхня Імперія. Китайці також знали про

існування білих людей. У їхніх хроніках згадується, що імператор Ан-Туна, у якому легко впізнати Марка Аврелія Антоніна, засилав до них посольство; то, мабуть, була експедиція моряків та торговців. Але китайці не знали, що з другого боку земної кулі, один бік якої населяли вони, розвивається цивілізація куди бурхливіша і шаленіша, куди плодючіша і більш здатна до розповсюдження, ніж їхня; досвідчені хлібороби та садівники, спритні й чесні торговці, вони жили собі, не знаючи горя, завдяки запровадженій у них системі обміну та широко розгалуженим кредитним товариствам. Задоволені своєю розвиненою наукою, завжди вишукано гречні, сповнені справді людяного благочестя й незмінної мудрості, китайці, мабуть, зовсім не цікавилися, як живуть і мислять білі люди, що прийшли з країни Цезаря. І можливо навіть, посланці Ан-Туна здалися їм трохи грубими й дикими.

Два великі цивілізовані народи — жовтий і білий — майже нічого не знали один про одного аж до того дня, коли португальці, обігнувши мис Доброї Надії, припливли торгувати в Макао. Християнські купці та місіонери оселилися в Китаї і взялися там до грабунків та насильства. Китайці терпіли їх, як люди, що звикли старанно працювати і зносити погане до себе ставлення, і все ж таки при нагоді вбивали непроханих гостей із просто-таки витонченою жорстокістю. Протягом майже трьох століть єзуїти роздухували в Серединній імперії постійні чвари. А за наших часів християнські держави взяли собі за звичку щоразу, коли в Китаї зчиняються заворушення, спільно або окремо посилати туди солдатів, і ті відновлюють там спокій засобами розбою, насильства, грабунків, убивств та підпалів; ось так, від випадку до випадку, за допомогою рушниць і гармат європейські держави здійснюють мирне проникнення в цю країну. Неозброєні китайці не захищаються або захищаються погано; винищувати їх досить легко й приємно. Вони церемонні й чемні; але їм докоряють, що вони не люблять європейців. Наше невдоволення китайцями дуже скидається на невдоволення пана дю Шайю своєю горилою. Пан дю Шайю вбив у лісі пострілом із карабіна самицю горили. Навіть мертва, вона пригортала до себе своє дитинча. Він його видер у неї з рук, посадив у клітку і повіз через усю Африку до Європи, щоб там продати. Але мавпеня повелося так, що він мав усі

підстави обуритись. Воно виявилось вкрай диким, не хотіло нічого їсти і врешті померло з голоду. «Я був безсилий,— казав пан дю Шайю,— виправити його погану вдачу». Ми нарікаємо на китайців з таким самим правом, як пан дю Шайю на свою горилу.

Тисяча дев'ятого першого року в Пекіні зчинилися заворушення, й армії п'яти великих держав під проводом німецького фельдмаршала відновили там спокій звичними засобами. Здобувши собі таким чином воєнну славу, великі держави підписали одну з незліченних угод, за якими вони гарантують Китаю цілісність і водночас ділять між собою його провінції.

Росія, зі свого боку, окупувала Маньчжурію і відрізала Корею від торгівлі з Японією. Японія, яка тисяча вісімсот дев'ятого четвертого року розбила на суходолі й на морі китайців і разом з європейськими державами тисяча дев'ятого першого року брала участь у втихомиренні Небесної імперії, з холодною люття побачила, як підступає до неї зажерлива й неповоротка ведмедиця. І коли величезна звірюка мляво тицьнулася мордою в японський вулик, жовті бджоли, дружно розпустивши крильця й наставивши жала, обсипали її пекучими укусами.

«Це колоніальна війна»,— прямо сказав один високий російський урядовець моєму другові Жоржеві Бурдону. Але ж головним правилом кожної колоніальної війни є те, що європець сильніший за народи, з якими воює: інакше війна вже не буде колоніальною — це ж очевидна річ. У таких війнах заведено, щоб європець наступав з артилерією, а азіат або африканець захищався стрілами, киями, дротиками й томагавками. Дозволено, щоб він роздобув собі кілька старих крем'яних рушниць та трохи пороху; це додає колоніальній війні слави. Але ні в якому разі тубілець не повинен бути озброєний чи навчений по-європейському. Його флот має складатися з джонок, пірог і видовбаних із колод каное. Якщо він закупить у європейських суднопромисловців кілька кораблів, то вони мають бути застарілими. Китайці, що озброюють своє військо порцеляновими сварядами, дотримуються правил колоніальної війни.

Японці від цих правил відступили. Вони воюють згідно з принципами, яких навчає у Франції генерал Бонналь. Вони набагато переважають своїх супротивників знаннями та розумом. Воюючи краще, ніж європейці, вони зовсім

не шанують освячених традицією звичаїв і, до певної міри, діють усупереч людській моралі.

Марно такі шановні люди, як пан Едмон Тері, доводили японцям, що вони повинні дати себе перемогти задля вищих інтересів європейського ринку та згідно з непорушними економічними законами. Марно сам проконсул Індокитаю пан Думер вимагав від них, щоб вони найближчим часом зазнали цілковитого розгрому на суходолі й на морі. «Це ж буде справжня фінансова катастрофа, — писав цей великий діяч, — коли Безобразов і Алексєєв не зможуть більше заробити жодного мільйона на корейських лісах! Вони — королі! Я був королем, як і вони: наші інтереси однакові. О японці! Станьте лагідними, як ті міднолиці народи, якими я так славно правив за часів Меліна». Марно доктор Шарль Ріше з кісткою у руках доводив японцям, що вони прогнати з недорозвиненими литковими м'язами і тому повинні вважати за свій обов'язок розбігатися перед росіянами в куці, бо ті — брахіцефали й, отже, носії високої цивілізаторської місії, що царська влада блискуче довела на ділі, потопивши в Амурі п'ять тисяч китайців. «Майте на увазі, що ви належите до породи, проміжної між мавпою та людиною, — люб'язно розтлумачував японцям професор Ріше, — отож, коли ви поб'єте росіян, тобто фінно-летто-угро-слов'ян, це буде так само, ніби вас побили мавпи. Збагнули?» Вони нічого не захотіли слухати.

Тепер росіяни розплачуються на японських морях та в маньчжурських ущелинах не тільки за свою жадібну й brutальну далекосхідну політику, а й за колоніальну політику всієї Європи. Вони спокутують не лише злочини царату, а й злочини воячини та капіталістів усього християнського світу. Я зовсім не маю наміру сказати, що на світі існує справедливість. Але часом можна спостерігати дивовижні повороти в ході подій, і сила — досі єдиний суддя людських вчинків — часом робить несподівані стрибки. Її раптові відхилення порушують рівновагу, яка здавалася стійкою. Такі порушення, що завжди підлягають якомусь прихованому закону, призводять до цікавих несподіванок. Японці переправляються через Ялу і за всіма правилами розбивають у Маньчжурії росіян. Їхні моряки артистично знищують флот європейської держави. І ми відразу усвідомлюємо небезпеку, що нам загрожує. Коли вона існує, то хто створив її? Адже не японці напали на росіян. Адже не жовті напали на

білих. Сьогодні ми відкриваємо жовту небезпеку. Але вже багато років азіати знають, що таке біла небезпека. Пограбування Літнього палацу, пекінська різанина, потоплення людей у Благовещенську, розчленування Китаю — хіба все це не давало китайцям підстав для тривоги? А японці — хіба могли вони почувати себе спокійно під жерлами гармат Порт-Артура? Ми породили білу небезпеку. Біла небезпека породила небезпеку жовту. Саме такі сплетення причин і наслідків надають старій Необхідності, що править світом, вигляду божественної Справедливості, і дивом дивуєшся з поведінки цієї сліпої цариці людей і богів, коли бачиш, як Японія, ще недавно така жорстока до китайців і корейців, Японія, неоплачена посібниця європейських злочинів у Китаї, перетворюється на месницю за Китай і стає надією жовтої раси.

А проте з першого погляду очевидно, що жовту небезпеку, таку жахливу для європейських економістів, годі рівняти з білою небезпекою, яка нависла над Азією. Адже китайці не посилають у Париж, Берлін чи Санкт-Петербург місіонерів навертати християн до конфуціанства і сіяти в Європі розбрат. Китайський експедиційний корпус не висаджувався в Кіберонській бухті вимагати від уряду Французької республіки *екстериторіальності*, тобто права розглядати в суді мандаринів суперечки між китайцями та європейцями. Адмірал Того не з'являвся з дванадцятьма броненосцями обстрілювати Брестський рейд з метою сприяти японській торгівлі у Франції. Цвіт французького націоналізму, еліта наших турбульйонів не брали в облогу японської та китайської місії у їхніх резиденціях на вулицях Гоша й Марсо, і маршал Ояма не приводив після цього на бульвар Мадлен об'єднаних армій Далекого Сходу, щоб вимагати покарання наших турбульйонів за їхню ненависть до чужоземців. Він не спалював Версаль у ім'я вищої цивілізації. Війська великих азійських держав не вивозили в Токіо чи Пекін ні картин із Лувру, ні посуду з Єлісейського палацу.

Ні! Пан Едмон Тері сам визнає, що жовті не досить цивілізовані, щоб так точно наслідувати білих. І він не сподівається, що коли-небудь вони зможуть досягти таких висот культури й моралі. Та і звідки їм узяти такі чесноти? Адже вони — не християни. Але люди обізнані вважають, що, хоча жовта небезпека й обмежується сферою економіки, вона від цього не менш жахлива. Японія

і Китай, що перебуває під її впливом, загрожують нам на всіх світових ринках страхітливою, неймовірною, грандіозною й обурливою конкуренцією, на саму лиш думку про яку в наших економістів волосся стає дибом. Ось чому японців та китайців слід винищити. Щодо цього немає ані найменшого сумніву. Але в такому разі треба оголосити війну і Сполученим Штатам, щоб не дати їхнім металургам продавати залізо і сталь за нижчими цінами, ніж продають наші промисловці, які мають гірше обладнання.

Визнаймо хоч раз правду. Перестаньмо хоч на мить собі лестити. Стара Європа і Нова Європа (бо так посправжньому слід називати Америку) поклали початок економічній війні. Кожна нація веде промислові війни з іншими націями. Всюди виробництво шалено озброюється проти іншого виробництва. Даремно ми нарікаємо, що на хаотичному світовому ринку з'являються нові й нові товари, загострюючи конкуренцію та безладдя. Що ж у цьому дивного? Адже ми не знаємо іншого права, крім права сильного. Якщо Токіо слабше за нас, правда буде не на його боці, і ми дамо йому це відчуття; якщо сильніше — воно матиме слухність, і ми ні в чому не зможемо йому дорікнути. Чи існує на світі хоч один народ, гідний виступати від імені справедливості?

Ми навчили японців капіталістичного ладу та війн. Вони нас жахають, бо стають схожі на нас. І справді, боятися є чого. Вони тепер захищаються від європейців європейською зброєю. Їхні генерали й морські офіцери, які навчалися в Англії, Німеччині, Франції, роблять честь своїм учителям. Дехто з них прослухав курс у наших спеціальних школах. Наші герцоги, які боялися, що не буде ніякого пуття з наших військових навчальних закладів, — надто, на їхню думку, демократичних, — можуть тепер заспокоїтись.

Я не знаю, чим закінчиться ця війна. Російська імперія протиставляє методичному натиску японців свої незліченні сили, яким, щоправда, завдає великої шкоди несосвітенна дурість уряду, зажерливість чиновництва, нездарність військового командування. Росія вже виявила велику слабкість і повну відсутність організованості. Одначе її грошові запаси, поповнювані багатими позикодавцями, майже невичерпні. Її ворог, навпаки, може діставати кошти лише завдяки кабальним позикам, а внаслідок своїх перемог ризикує втратити навіть це фінансове

джерело. Бо англійці та американці прагнуть тільки допомогти Японії ослабити Росію, але зовсім не бажають, щоб Японія стала могутньою і грізною державою. Передбачити, хто переможе в цій війні, неможливо. Але якщо Японія змусить білих людей шанувати жовтих, вона неабияк прислужиться людству і, сама про те не здогадуючись і, безперечно, того не бажаючи, наблизить час, коли в світі запанує загальний мир.

— Що ви маєте на увазі? — запитав пан Губен, на мить відірвавшись від тарілки з чудовим *fritto*¹.

— Побоюються, щоб сильна Японія не розбудила Китаю, — провадив Ніколь Ланжельє, — щоб вона не навчила його захищатись і користуватись своїми багатствами. Побоюються, щоб не утворився сильний Китай. А в інтесах усього людства треба було б не боятись, а бажати цього. Сильні народи сприяють гармонії і процвітання світу. Слабкі народи, такі, як Китай і Турція, є постійним джерелом тривоги й небезпек. Але ми надто квапимось задалегідь боятись чи радіти. Якщо переможна Японія спробує відновити жовту імперію, це їй так швидко зробити не пощастить. Потрібен час, щоб Китай зрозумів, що він існує. Бо він цього не усвідомлює, і, поки не усвідомить, ніякого Китаю не існуватиме. Народ існує лише тоді, коли розуміє, що він існує. У світі триста п'ятдесят мільйонів китайців; але вони цього не знають. Поки вони не порохують себе, ніхто з ними рахуватись не буде. Їх просто не помічатимуть, незважаючи на їхню численність. «Розрахуйсь!» — це перша команда, яку подає сержант своїм солдатам. Цим він навчав їх принципу, на якому ґрунтується суспільство. Але треба чимало часу, щоб триста п'ятдесят мільйонів людей порохували, скільки їх є. Однак Улар, — а це європеєць незвичайний, бо він вважає, що по відношенню до китайців треба бути людяним і справедливим, — повідомляє, ніби в усіх провінціях величезної імперії нині відбувається широкий національний рух.

— Нехай навіть переможе Японія, — озвався Жозефен Леклер, — і цим пробудить у монголах, китайцях і тибетцях національну самосвідомість, нехай навіть вона навчить білих ставитися до жовтих із пошаною, але яким чином це забезпечить мир на землі і стримає безумний потяг народів до завоювань? Хіба не можна буде потім

¹ Печеня (*ital.*).

узятися за винищення негрів? Який чорний народ навчить білих і жовтих шанувати черношкірих?

— Хто може визначити межі розвитку для однієї з великих людських рас? — сказав Ніколь Ланжелъє. — На відміну від червоношкірих, чорні не вимирають, стикаючись із європейцями. Який пророк візьметься передректи двомстам мільйонам чорних африканців, що їхні нащадки ніколи не житимуть у мирі й багатстві на берегах озер та великих річок? Адже й білі люди колись сотні років жили в печерах або в хатинах, що стояли на палях посеред озер. Вони були тоді дикі й голі. Висушували на сонці грубий глиняний посуд. Їхні вожді влаштовували свята з дикунськими танцями. Вони не знали інших учених, окрім своїх чаклунів. Але згодом білі збудували Парфенон, створили геометрію, підкорили законам гармонії свою думку й рухи свого тіла.

Чи можете ви сказати африканським неграм: «Ваші племена вічно винищуватимуть одні одних, і ви завжди вигадуватимете одні для одних жорстокі і безглузді катування; цар Глегле з побожних міркувань завжди наказуватиме, щоб із даху його оселі скидали в кошиках пов'язаних бранців; ви завжди з насолодою поїдатимете кусні м'яса, відрізані від розкладених трупів ваших старих батьків; дослідники Африки завжди розстрілюватимуть вас із рушниць і спалюватимуть у хижках; пихатий християнський солдат завжди для розваги різатиме на шматки ваших жінок; веселий моряк, що приплив із-за туманного океану, завжди розпорюватиме ударом носака животи вашим дітям лиш для того, щоб розім'яти ноги». Чи можете ви з певністю заявити, що третина людства приречена вічно терпіти приниження?

Я не знаю, чи мала слухність пані Бічер-Стоу, коли писала тисяча вісімсот сорокового року, що життя в Африці ще пробудиться з блиском і пишнотою, невідомими млявим народам Заходу, не знаю, чи розквітне там у небачених і розкішних формах мистецтво. Чорні наділепі надзвичайною музикальністю. Можливо, виникне прекрасне негритянське мистецтво танцю і співу. А поки що негри південних американських штатів швидко й успішно прилучаються до капіталістичної цивілізації. Пан Жан Фіно днями просвітив нас щодо цього.

Ще п'ятдесят років тому всі негри, разом узяті, не мали й сотні гектарів землі. Сьогодні їхні володіння оцінюються більше ніж у чотири мільярди франків. Вони

були неписьменні. Нині кожні п'ятдесят зі ста чоловік уміють читати й писати. Є негри-письменники, негри-поети, негри-економісти, негри-філантропи.

Метиси, народжені від господаря та рабині, особливо розумні і фізично сильні. Кольорові люди, водночас лукаві й люті, запальні й розсудливі, поступово досягнуть чисельної переваги і, як сказав мені один із них, колись візьмуть гору над розніженими креолами, що так нерозважливо й жорстоко знущаються сьогодні із чорних. Можливо, він уже народився, той славетний мулат, який скоро змусить дітей білих дорого заплатити за кров негрів, лінчованих їхніми батьками!

Тим часом пан Губен начепив на носа своє пенсне з товстими скельцями і заявив:

— Якщо японці переможуть, вони заберуть у нас Індокитай.

— Цим вони нам зроблять велику послугу,— відповів Ланжелє.— Колонії — це справжнє лихо для народів.

Пан Губен відповів йому обуреною мовчанкою.

— Подумайте лишень, що ви говорите! — вигукнув Жозефен Леклер.— Нам потрібні ринки збуту для наших товарів, нові території для промислового та торгового проникнення. Чи ви забули про це, Ланжелє? В Європі і в Америці, як і в усьому світі, існує лише одна політика — це колоніальна політика.

Ніколь Ланжелє спокійно провадив:

— Колоніальна політика — це найновіша форма варварства, або, якщо хочете, останнє слово цивілізації. Я не роблю різниці між цими двома поняттями: вони тотожні. Те, що люди йменують цивілізацією, — це сьогоднішній стан звичаїв; а те, що варварством, — стан давніший. Наші сучасні звичаї також назвуть варварськими, коли вони зробляться звичаями минулого. Я не вагаючись визнаю, що наші звичаї й наша мораль дозволяють, щоб сильні знищували слабких. На цій основі ґрунтується громадянське право і вся колоніальна політика.

Тепер лишається розібратись, чи справді завоювання далеких земель завжди дає народам користь. Не думаю. Що дали Мексика або Перу Іспанії? Бразилія — Португалії? Батавія — Голландії? Існують різні види колоній. Наприклад, такі, що дістаються невдахам європейцям у вигляді необроблених і пустельних земель. Вони зберігають вірність метрополії, поки бідні, а забагатівши, відділяються. Є серед них і майже цепридатні для життя

європейців, зате з них вивозять сировину і ввозять туди товари. Очевидно, що такі колонії збагачують не того, хто ними володіє, а того, хто з ними торгує. Здебільшого вони навіть не повертають затрачених на них коштів. Та ще й постійно загрожують перетворитися для метрополії на вогнище воєнних конфліктів.

— А Англія? — втрутився пан Губен.

— Англіїці — це не стільки народ, скільки раса. В англосаксів немає іншої батьківщини, крім моря. Гадають, що Англія багата завдяки величезним володінням, але насправді вона завдячує свої багатства й могутність торгівлі. Не її колоніям треба заздрити, а її купцям — творцям її добробуту. Невже ви справді вірите, що, наприклад, захоплення Трансваалю дало англійцям велику користь? А втім, при сучасному становищі в світі ще якось можна зрозуміти, коли шукають собі далеких земель або ривків і захоплюють їх хитрощами чи силою ті країни, де народжується багато дітей і виготовляють багато товарів. Але нам, нашому ощадливому народові, народові, який пильно стежить за тим, щоб дітей народжувалося стільки, скільки здатна прогодувати рідна земля, народові, який не прагне без кінця розширювати виробництво і не любить устрявати в заморські авантюри, нашої Франції, яка майже не виходить зі свого саду, — навіщо їй колонії, боже праведний? Що вона робитиме з ними, що вони їй дадуть? Вона вже й так щедро заплатила людьми та грішми за те, щоб Конго, Кохінхіна, Аннам, Тонкін, Гвіана та Мадагаскар купували бавовняні тканини в Манчестері, зброю — в Бірмінгамі та Льєжі, горілку — в Давцігу, а бордоське вино — в Гамбургу. Цілих шістьдесят років вона грабувала, переслідувала і цькувала арабів, щоб заселити Алжір італійцями та іспанцями.

Іронія, закладена в цих наслідках, досить-таки жорстока, і нелегко збагнути, як могла, на наше лихо, утворитися ця імперія, вдсятеро чи водинадцяттеро більша, ніж сама Франція. Але не слід забувати, що, хоча французький народ і не має ніякої користі від земель у Африці та Азії, його уряд, навпаки, дістає численні вигоди, завойовуючи для нього ці землі. Державні діячі забезпечують собі в такий спосіб підтримку армії та флоту, бо в колоніальних війнах здобуваються чини, пенсії й ордени, не кажучи вже про славу, яку дає перемога над ворогом. Вони забезпечують собі підтримку церкви,

відкриваючи нові шляхи для проповіді християнства і надаючи землі для католицьких місій. Вони тішать серця судовласників, суднобудівників, військових постачальників, завалюючи їх замовленнями. Вони здобувають собі в країні безліч прибічників, наділяючи їх безкраїми лісами та численними плантаціями. А найважливіше для них те, що вони дістають для своєї партії підтримку в парламенті з боку всіх ділків та біржових маклерів. Нарешті, вони лествять юрбі, яка пишається тим, що Франція володіє чорно-жовтою імперією і змушує зеленіти від заздросців Німеччину та Англію. Вони здобувають собі славу добрих громадян, патріотів і великих державних діячів. І коли навіть часом вони ризикують упасти, як Феррі, під ударами якоїсь військової катастрофи, то охоче йдуть і на такий ризик, бо переконані, що найзгубніша заморська експедиція коштуватиме їм менше зусиль і буде пов'язана з меншими небезпеками, ніж найблагодійніша із соціальних реформ.

Тепер ви розумієте, чому бували в нас міністри-імперіалісти, які ревно прагнули розширити наші колоніальні володіння. І нам треба ще подякувати долі та скласти хвалу поміркованості наших правителів: адже вони могли навалити нам на плечі ще більший тягар колоній.

Але небезпека ще не минула, і нам загрожує вісімдесятирічна війна в Марокко. Невже колоніальне безумство триватиме вічно?

Я знаю добре, що здоровий глузд не притаманний народам. Та й звідки вони його візьмуть, коли згадати, з кого вони складаються. Але нерідко якийсь інстинкт попереджує їх, що може завдати їм шкоди. Часом вони здатні спостерігати і потроху вчитися на болючому досвіді своїх помилок. Колись вони зрозуміють, що колонії для них — це лише джерело небезпек і шлях до руїни. На зміну торговому варварству прийде торгова цивілізація, на зміну насильницькому проникненню — проникнення мирне. Ці ідеї сьогодні можна почути навіть у парламентах. Вони переможуть не тому, що люди стануть менш корисливими, а тому, що вони краще усвідомлять, у чому їхні справжні інтереси.

Найвища цінність на землі — це сама людина. Щоб упорядкувати землю, треба насамперед упорядкувати людське життя. Щоб дістати найбільше користі від орної землі, копалень, вод, щоб поставити собі на службу всі речовини і всі ресурси нашої планети, потрібна люди-

на — вся людина, потрібне людство — все людство. Повне використання земних багатств неможливе без спільної праці білих, жовтих і чорних людей. Зменшуючи, ослаблюючи, одне слово, колонізуючи частину людства, ми діємо собі на шкоду. Нам вигідно, щоб жовті й чорні були могутні, вільні, багаті. Наше процвітання, наше багатство залежать від їхнього багатства і їхнього процвітання. Чим більше вони вироблятимуть, тим більше споживатимуть. Чим більше користі матимуть вони від нас, тим більше користі матимемо від них ми. Нехай вони широко користуються здобутками нашої праці, а ми користуватимемося здобутками їхньої.

Придивімося уважніше до сил, які приводять у рух суспільство, і, можливо, нам пощастить помітити деякі ознаки того, що ера насильств наближається до кінця. Війна, яка колись була звичайним станом народів, тепер вибухає лише час від часу, і періоди миру стали набагато тривалішими, ніж періоди війни. Наша країна дає поживу для цікавих спостережень. У воєнній історії людства французи посідають особливе місце. Тоді як усі інші народи завжди розпочинали війни задля вигоди або з необхідності, французи часто лізли в бійку лише заради втіхи. Але знаменно, що смаки наших співвітчизників змінюються. Років із тридцять тому Ренан писав: «Кожен, хто знає Францію, хто спостерігав життя в її центрах та глухих провінціях, не вагаючись, визнає, що ось уже півстоліття ця країна прагне жити в мирі». Багато спостерігачів відзначили, що в тисяча вісімсот сімдесятому році Франція не мала ніякої охоти братися за зброю й оголошення війни французи зустріли з жахом. Немає сумніву, що й сьогодні є небагато французів, які мріють виступити в нові походи, і всі радо схиляються до думки, що армія потрібна лиш для охорони миру. Наведу тільки один приклад із тисячі подібних, що характеризують сучасний стан громадської думки. Пана Рібо, депутата, колишнього міністра, запросили на якесь патріотичне свято, але він відмовився, надіславши листа, зміст якого досить промовистий. Пан Рібо на саму думку про роззброєння супить своє бровасте чоло. Він палко любить знамена та гармати, як воно й личить колишньому міністрові закордонних справ. У своєму листі він таврує заклики до миру, що їх поширюють соціалісти, як загрозу національній безпеці. Він убачає в тих поглядах відступництво, з яким не може миритися. Але це зовсім

не означає, що він хоче війни. Ні, він також прагне миру, але миру не менш помпезного, врочистого, яскравого і пишного, ніж війна. Між панами Рібо й Жоресом розходження лише в тому, як досягти миру. Обидва вони миролюбні. Але Жорес просто миролюбний, а пан Рібо — миролюбний пихато. Оце й усе. Ще переконливіше, ніж відозви соціалістів-демократів, які вдовольняються миром, так би мовити, скромно вдягненим у блузу й пальто, свідчать про неминучий занепад ідей реваншу та завоювань почуття буржуа, які закликають до миру, обвішаного військовими регаліями й оточеного видимістю слави, бо тут перед нами той переломний момент, коли войовничий інстинкт перероджується в миролюбний.

Франція потроху починає усвідомлювати свою справжню силу, тобто силу духовну; вона осягає свою місію, яка полягає в тому, щоб сіяти думки, панувати в царині розуму. Вона невдовзі зрозуміє, що її єдиною твердою і надійною силою завжди були оратори, філософи, письменники, вчені. Атож, колись французи усвідомлять, що перевага в чисельності, яка вже стільки разів їх підводила, тепер остаточно від них утікає і що час уже їм задовольнитися славою, яку дають завоювання розуму та досягнення наукової думки.

Жан Буайї похитав головою.

— Ви хочете, — сказав він, — щоб Франція навчала інші народи жити у злагоді й мирі. А чи певні ви, що її послухають і чинитимуть за її прикладом? Навіть більше того: чи забезпечене для неї самої спокійне життя? Чи не має вона остерігатись зовнішніх загроз, відвертати небезпеки, оберігати свої кордони, дбати про оборону? Одна ластівка не робить весни; один народ неспроможний забезпечити в світі мир. Чи можна бути певним, що Німеччина муштрує свої армії лиш для захисту миру? Німецькі соціал-демократи закликають до миру. Але вони не господарі становища, і їхні депутати не мають у парламенті того впливу, на який дає їм право число їхніх виборців. І невже ви гадаєте, що Росія, яка лиш недавно ступила на шлях промислового розвитку, так скоро ступить на стежку миру? Чи переконані ви, що, порушивши спокій в Азії, вона не порушить його і в Європі?

Та коли навіть і справді Європа стає мирною, то хіба в нас на очах не стає дедалі войовничішою Америка? Після того як Кубу зведено до становища напівколонії,

а Гаваї, Пуерто-Ріко та Філіппіни анексовано, хто наважиться твердити, ніби Північно-Американська Федерація не провадить завойовницької політики? Такий собі публіцист-янкi, на прізвище Стед, нещодавно виголосив під оплески всіх Сполучених Штатів: «Американізація світу розпочалася». А пан Рузвельт уже мріє поставити зоряний прапор над Південною Африкою, Австралією та Вест-Індією. Пан Рузвельт — імперіаліст і прагне бачити Америку володаркою світу. Між нами кажучи, він мріє про імперію Августа. На лихо, він прочитав Тіта Лівія. Лаври римлян не дають йому спокійно спати. Ви читали його промови? Вони дуже войовничі. «Воюйте, друзі,— закликає пан Рузвельт,— воюйте запекло. Немає нічого кращого за добру бійку. Народи існують на землі лише для того, щоб винищувати одні одних. Ті, хто переконуватиме вас, ніби це не так,— люди аморальні. Остерігайтесь тих, хто мислить. Думка розслаблює. Це вада, властива французам. Римляни підкорили світ. Вони його втратили. Ми — сучасні римляни». Красномовні слова, до того ж підсилені військовим флотом, який невдовзі вийде на друге місце у світі, і військовим бюджетом у півтора мільярда франків!

Янкi заявляють, що через чотири роки вони розпочнуть війну з Німеччиною. Ми повіримо їм, якщо вони скажуть, де збираються зустрітися з ворогом. Одначе це вихваляння дає привід для роздумів. Коли Росія, що задихається під ярмом царату, чи й досі феодальна Німеччина плекають армії для війн,— це ще можна якось пояснити давніми звичками та пережитками суворого минулого. Та коли Сполучені Штати Америки, ця нова демократія, суспільство ділків, зборище вихідців з усіх країн, людей, позбавлених спільності раси, традицій, спогадів, людей, які віддаються шаленій гонитві за доларом, коли така країна раптом відчуває нездоланне бажання випускати торпеди в борти броненосців і підривати на мінах ворожі колонії,— це вже доказ того, що безладна боротьба за збільшення виробництва та викачування природних багатств призводить до культу грубої сили, що промислове насильство породжує насильство воєнне і що торговельна конкуренція розпалює в народах таку ненависть, яку можна загасити лиш потоками крові. Колоніальна гарячка, про яку ви щойно говорили,— лиш одна з тисячі форм цієї конкуренції, що її так розхваляють наші економісти. Так само як і феодалізм,

капіталізм — це лад войовничий. Розпочинається ера великих війн за промислове панування. За сучасної системи виробництва, просякнутої духом націоналізму, тільки гармати зможуть установлювати тарифи, засновувати митниці, відкривати й закривати ринки. Більше ніщо не зможе регулювати торгівлю та промисловість. Винищення людей — ось фатальний наслідок економічних умов, які панують сьогодні в цивілізованому світі...

Горгонцола і страккіно духмяніли на столі. Служник приніс свічки в дротяних свічниках, якими припалюють довгі сигари з соломинкою, що їх так люблять італійці.

Іпполіт Дюфрен, що якийсь час, здавалося, зовсім не прислухався до розмови, раптом сказав тихим, але сповненим гордої скромності голосом:

— Панове, наш друг Ланжельє щойно висловив думку, ніби багато людей бояться зганьбити себе в очах сучасників, припускаючи можливість тієї жахливої аморальності, якою їм здається мораль майбутнього. Я такого страху не знаю і написав невеличку повість, єдиною вартістю якої є, можливо, лиш те, що вона показує, як спокійно заглядаю я розумом у майбутнє. Якось я попрошу дозволу прочитати вам цю повість.

— Прочитайте зараз,— мовив Боні, запалюючи сигару.

— Ви зробите нам приємність,— підхопили Жозефен Леклер, Ніколь Ланжельє і пан Губен.

— Не знаю, чи взяв я рукопис із собою,— сказав Іпполіт Дюфрен.

Він засунув руку до кишені, витяг звідти згорнені в сувій аркуші паперу і прочитав таке.

V КРІЗЬ БРАМУ З РОГУ ЧИ КРІЗЬ БРАМУ ІЗ СЛОНОВОЇ КОСТІ

Було близько першої години ночі. Перед тим як лягти в ліжку, я розчинив вікно і запалив цигарку. Тишу розітнув гудок автомобіля, що проїздив алеєю Булонського лісу. Деревя, які дихали свіжістю, похитували темними кронами. Не дзижчала жодна комаха, жодного живого звуку не чулося над безплідним ґрунтом міста.

Повітря було чисте й прозоре, і 'я ще ніколи не бачив, щоб зорі в небі сяяли стількома ,барвами. Найбільше їх горіло білим полум'ям. Але блимали там також жовті й оранжеві, схожі на тьмяні світильники. Кілька зірок сяяли блакитними вогнями, і серед них я побачив одну таку блідо-голубу, таку ніжну й чисту, що не міг відвернути від неї погляду. На жаль, я не знаю, як вона називається, але мене втішає думка, що люди однаково не дають зорям їхніх справжніх імен.

Думаючи, що кожна з цих вогняних цяток осяває цілі світи, я запитую себе, чи не сходять вони, як і наше сонце, над морем страждань і чи не заповнює горе нескінченні простори неба? Ми не можемо уявити собі інших світів зовсім не схожими на наш. Ми знаємо життя лише в тих формах, яких воно набирає на землі, і навіть припустивши, що наша планета одна з найгірших, не маємо ніяких підстав сподіватися, що на інших планетах усе гаразд; навряд чи таке вже щастя народитися під променями Альтаїра, Бетельгейзе чи палючого Сіріуса — адже ми добре знаємо, яке це лихо розтулити очі тут, на землі, під світлом нашого старенького сонця. Не те щоб я вважав свою долю лихою порівняно з долею інших людей. Я не маю ні дружини, ні дітей. Не закоханий, не хворий. Не дуже багатий і не знаюсь із світським товариством. Отже, я належу до щасливців. Але навіть у щасливців небагато радості. Яка ж тоді доля інших! Люди воістину гідні жалю. Я не докоряю за це природі: розмовляти з нею неможливо — вона не наділена розумом. Ще менше схильний я дорікати суспільству. Бо нерозумно протиставляти суспільство природі. Протиставляти природу людини людському суспільству не менш безглуздо, ніж природу мурашок — мурашнику або природу оселедців — косяку оселедців. Природа тварин якраз і визначає характер їхніх спільнот. Земля — це планета, де без їжі життя неможливе, планета, де панує голод. Тому тварини, які живуть на ній, жадібні й люті. Але тільки найрозумніша із земних істот — людина — скупа. Скупість досі залишається найвищою чеснотою людських суспільств і — з погляду моралі — справжнім шедевром природи. Якби я вмів писати, я написав би похвалу скупості. Широ кажучи, ця книжка не була б оригінальною. І моралісти, й економісти вже писали про це сотні разів. Людські суспільства стоять на величних підвалинах скупості та жорстокості.

А в інших світах, в отій безлічі їх, розсипаній у все-світньому ефірі, чи все так само? Чи всі ті зорі, що їх я бачу, теж світять якимсь людям? Чи й там, у нескінченному просторі, живі створіння їдять, чи й там вони пожирають одне одного? Таке прищущення тривожить мене, і я не можу дивитись без жаху на вогняну росу, що висить у небі.

Мої думки помалу лагідніють, світлішають, і я знову з присмністю починаю думати про наше земне життя, то шалене, то таке ніжне й солодке. Я доходжу висновку, що воно буває все-таки прекрасним. Бо лише на тлі його краси помітні його вади, і хіба можна вважати природу поганою, не розуміючи водночас, яка вона гарна?

Уже кілька хвилин у повітрі біліють колони і червоніють трояндові вінки Моцартової сонати. Мій сусід — піаніст і ночами грає Моцарта й Глюка. Я зачиняю вікно, думаю, перевдягаючись до сну, про ті сумнівні радощі, які на мене чекають завтра, і несподівано пригадую, що тиждень тому мене запросили на сніданок у Булонський ліс; здається, йшлося саме про завтрашній день. Щоб остаточно в цьому переконатися, шукаю запрошення, яке так і лежить розкрите на моєму столі. Ось воно:

«16 вересня 1903 року

Друзяко Дюфрен!

Зроби мені присмність і прихось снідати в товаристві з... (і таке інше...) наступної суботи, 23 вересня 1903 року (і таке інше)».

Отже, це завтра.

Я подзвонив камердиперові.

— Жане, розбудіть мене завтра о дев'ятій.

І саме завтра, двадцять третього вересня тисяча дев'ятсот третього року мені сповниться тридцять дев'ять. Судячи з того, що я вже бачив у цьому товаристві, мені неважко уявити, що я побачу там завтра. Видовище має бути досить нудне. Не боячись помилитися, я можу наперед повторити завтрашні розмови за столом у ресторані Булонського лісу. Ось що неодмінно буде сказано: «Я роблю по шістьдесят на годину.— У Бланш поганий характер, але вона мене не зраджує, за це я певен.—

Міністерство запозичує гасло соціалістів.— Коники зрештою остогигають. Залишається тільки бакара.— Було б дивно, якби робітники стали церемонитись: уряд завжди на їхньому боці.— Закладаюся, що Золота Шпилька поб'є Ранавало.— Найбільше мене дивує, як це не знайдеться генерала, спроможного вимести весь той набрид.— Чого ж ви хочете? Євреї продали Францію Англії та Німеччині». Ось що доведеться мені завтра почувти! Ось політичні та соціальні погляди моїх друзів, правнуків липневих буржуа, тих самих владарів заводів і фабрик та королів копалень, які зуміли приборкати й поневолити сили революції. Навряд щоб мої друзі надовго зберегли владу над промисловістю та політичну могутність, залишені їм у спадок предками. Вони не дуже тямовиті, мої друзі. Вони не звикли працювати головою. Так само, як і я. Досі я не зробив у житті нічого путнього. Як і вони, я ледар і невіглас і відчуваю себе ні на що не здатним. Щоправда, мені чуже властиве їм марнолюбство, мозок мій не засмічений усіма тими дурницями, які переобтяжують їхні мізки, на відміну від них, я не почуваю до нових ідей ні ненависті, ні страху, але це пояснюється особливими обставинами мого життя. Коли мені сповнилося сімнадцять років, мій батько, великий промисловець і депутат-консерватор, найняв для мене юнака-репетитора, боязкого і мовчазного, скромного, наче дівчина. Готуючи мене до іспиту на ступінь бакалавра, він водночас готував соціальну революцію в Європі. То був напрочуд лагідний хлопець. Його не раз садили у в'язницю. Тепер він депутат. Я переписував його відозви до міжнародного пролетаріату і перечитав під його впливом усю соціалістичну літературу. І хоча вірив я далеко не всьому з його науки, але він відкрив мені очі на те, що діялося навколо; він переконав мене, що все шановане в нашому суспільстві заслуговує зневаги, а все те, що зневажається в нас,— варте пошани. Він хотів пробудити в мені протест. Я ж, навпаки, зробив із його доказів висновок, що слід поважати брехню й шанувати лицемірство, бо це дві найміцніші підвалини суспільного ладу. Я залишився консерватором. Але душа моя сповнилася огиди.

Я засинаю, але кризь сон до мене ще коли-не-коли долинають майже нечутні звуки Моцарта, і в моїй уяві постають мармурові храми серед блакитного листя.

Коли я прокинувся, був уже день. Я вдягнувся куди швидше, ніж звичайно. Сам не розуміючи причини свого поспіху, я й незчувся, як опинився на вулиці. Те, що я побачив навколо, неабияк мене здивувало й ніби приглушило в мені здатність мислити; через те мій подив уже не зростав, а залишався незмінним і спокійним. Видовище, яке відкрилося моїм очам, настільки відрізнялося від звичного, що коли б я зберіг ясність розуму, то, безперечно, мій подив би невдовзі зробився незмірним і я закам'янів би від жаху. Все навколо було для мене нове, дивовижне, незнайоме. Дерева, моріжки, які я бачив щодня, кудись зникли. Де ще напередодні стояли високі ряди сірих будівель, тепер звивалася примхлива лінія цегляних будиночків, оточених садами. Я не наважився обернутися і глянути, чи ще стоїть мій будинок, і пішов прямо до Дофінової Брами. Я її не знайшов. На місці Булонського лісу тепер стояло селище. Я повернув у вуличку, що, як мені здалося, виникла на місці колишньої дороги в Сюрен. Обабіч тяглися будинки якогось дивного стилю і небаченої форми. Вони здавалися надто маленькими, щоб у них могли мешкати люди багаті, однаке були прикрашені фресками, скульптурами і яскравою керамікою. На кожному будиночку зверху була крита тераса. Я йшов далі цією сільською вулицею, і за поворотами переді мною раз у раз відкривалося нове чарівне видовище. Ліворуч і праворуч відходили під гострими кутами інші звивисті вулиці. Ніде не видно було ні поїздів, ні автомобілів, ні екіпажів. По землі ковзали якісь тіні. Я задер голову й побачив ширококрилих птахів та величезних риб, які ширяли табунами в повітрі, схожому водночас і на небо, й на океан. Поблизу Сени, яка змінилася річище, я зустрів гурт людей у коротких перехоплених поясом блузах та високих гетрах. Очевидно, вони були в робочій одежі. Але хода їхня здавалася легшою і зграбнішою, ніж у наших робітників. Я помітив серед них і жінок. З першого погляду я не пізнав їх, бо вони були вбрані так само, як і чоловіки, ноги мали довгі й стрункі, а стегна вузькі, як у сучасних американок. Хоча на вигляд ці люди були зовсім не люті, я дивився на них зі страхом. Вони здалися мені дивнішими, ніж будь-який із безлічі незнайомців, що досі траплялися мені на землі. Щоб не бачити більше людських облич, я звернув у безлюдну вуличку. І невдовзі вийшов на круглий майдан, де стояли високі щогли, а на них маяли

червоні прапори із золотими літерами: *Європейська Федерація*. Під тими щоглами у великих рамах, прикрашених мирними емблемами, висіли афіші. Це були оголошення про народні свята, офіційні розпорядження, об'яви про громадські роботи. Висіли там також розклад руху повітряних куль і карта атмосферних потоків на 28 червня 220 року від заснування Федерації народів. Усі ті тексти були надруковані якимись незвичними для мене літерами і мовою, зрозумілою мені лише почасти. Поки я силкувався здогадатися, що означають декотрі слова, перед очима в мене миготіли тіні від численних машин, які сновигали в повітрі. Я знову задер голову; незнайоме небо, ще населеніше, ніж земля, розсікали лопаті рулів, молотили пропелери. На обрії піднімалися клуби диму, а в небі висіло сонце. Мені аж плакати захотілося. Це вперше того дня я побачив щось знайоме. По висоті сонця я визначив, що було близько десятої години ранку. Зненацька мене обступив другий гурт чоловіків та жінок, що були вдягнені і поводитися так само, як і перші. Я знову звернув увагу на те, що майже всі жінки — і товсті, і худі, і взагалі ніякі — справляли враження гермафродитів. Люди пройшли, і невдовзі майдан був знову порожній, як наші передмістя, що оживають лише тоді, коли із цехів виходять робітники. Стоячи перед афішами, я ще раз подивився на дату: 28 червня 220 року від заснування Європейської Федерації. Що це могло означати? Відозва Федерального комітету з нагоди свята Землі трохи допомогла мені з'ясувати зміст цієї дати. Там говорилося: «Товариші, як ви знаєте, в останній рік двадцятого сторіччя, внаслідок жадливої катастрофи, старий світ розвалився, і після п'ятдесяти років анархії було утворено Федерацію народів Європи...» Отже, двісті двадцятий рік Федерації народів був дві тисячі двісті сімдесятим роком християнської ери, це я тепер знав. Залишалося тільки зрозуміти, яким чином я раптом опинився в дві тисячі двісті сімдесятому році.

Я йшов навмання й думав:

«Навряд щоб усі ці роки я перебував у стані мумії, як полковник Фугас. Я не кермував машиною часу, за допомогою якої Герберт Джордж Уеллс досліджує майбутнє. А якщо мені, як Вільямові Моррісу, лише сниться, ніби я перескочив через три з половиною століття, то цього я знати не можу, бо, коли людина бачить сон,

вона не усвідомлює, що то сон. І все ж таки мені чомусь здається, що я не сплю».

Снуючи ці думки, та й інші, — переказувати їх немає ніякої потреби, — я йшов довгою вулицею поміж гратчастими огорожами, за якими яскравіли в зеленому листі червоні будиночки найрізноманітнішої форми, але всі однаково маленькі. Подеколи я бачив серед поля великі, схожі на цирки будівлі зі сталі, звідки виривалося полум'я й дим. Якийсь жах витав над цими незвичайними спорудами; від стрімкого льоту машин повітря гуло, відлунюючи болем у моїй голові. Вулиця виходила на луку, де росли гайки і дзюркотили струмочки. На луці паслися корови. Поки я втішався красою краєвиду, мені здалося, ніби над гладенькою прямою дорогою, що лежала переді мною, мелькають якісь тіні. Вітер, здійснений їхнім рухом, бив мене в обличчя. Я здогадався, що то трамваї та автобуси, які здавалися майже прозорими — так стрімко вони мчали.

Я перетнув дорогу пішохідним місточком і довго йшов луками та гаями. Я вже гадав був, що опинився в сільській місцевості, коли побачив перед собою довгий ряд блискучих будинків, а за ними парк. Невдовзі я опинився перед палацом вишуканої архітектури. Уздовж широкого фасаду тягся різьблений розфарбований фриз; на ньому був зображений багатолюдний бенкет. Крізь скляні двері я побачив чоловіків і жінок, що сиділи у великій світлій залі за довгими мармуровими столами, заставленими гарно розмальованим фаянсовим посудом. Я зайшов усередину, гадаючи, що це ресторан. Їсти мені не хотілося, але я стомився, і мене вабила прохолода, що панувала в цій залі, прикрашеній гронами плодів. Чоловік, який стояв при дверях, запитав у мене про довольчу бону і, побачивши мій розгублений вираз, сказав:

— Бачу, друже, ти не тутешній. Як це ти подорожуєш без бон? Співчуваю тобі, але прийняти тебе не можу. Піди розшукай уповноваженого по розподілу праці; або, якщо ти інвалід, звернися до уповноваженого з питавь громадської допомоги.

Я відповів, що ніякий я не інвалід, і повернув назад. Якийсь огрядний чоловік, що саме в ту мить з'явився у дверях із зубочисткою в роті, люб'язно сказав мені:

— Товаришу, тобі нема потреби звертатися до уповноваженого по розподілу праці. Я завідую пекарнею цьо-

го сектора. Нам треба людини. Ходімо зі мною. Ти відразу станеш до роботи.

Я подякував огрядному незнайомцеві й відповів, що охоче пристав би на його пропозицію, якби був пекарем.

Він здивовано подивився на мене і зауважив, що я, мабуть, люблю жартувати.

Я рушив за ним. Ми спинилися перед величезною чавунною спорудою з монументальною брамою; на фронтоні стояли пліч-о-пліч два бронзові велетні: Сіяч і Жнець. В їхніх дужих тілах не відчувалося ніякого напруження. На обличчях у них застиг вираз спокійної гордості, вони високо тримали голови і цим дуже відрізнялися від понурих робітників фламандця Константина Менъє. Ми пройшли до зали заввишки близько сорока метрів, де у хмарі легенького білого пилу розмірено й тихо гули машини. Під металевим склепінням стелі мішки самі під'їздили до ножа, і той їх розпорював; борошно висипалося з них просто в чани, і сталеві руки замішували там тісто, яке потім текло у форми; коли форми наповнювалися, вони самі собою сунулись у широку і глибоку, наче тунель, піч. Лише п'ятеро чи шестеро людей, зовсім нерухомі серед усього цього руху, стежили за роботою машин.

— Це стара пекарня,— мовив мій супутник.— Вона виробляє не більше вісімдесятьох тисяч хлібин на день, і для обслуговування її малопотужних машин треба багато робітників. Та це не біда. Піднімися нагору.

Я не встиг попросити в нього докладніших пояснень. Ліфт підняв мене на платформу. Тільки-но я там опинився, як переді мною опустилося щось схоже на летючого кита і вивантажило мішки. В тій машині не виділо жодної живої істоти. Я придивлявся дуже пильно і певний, що там не було навіть водія. Летючі кити прибували один за одним і вивантажували мішки, а ті відразу посувалися до ножа, що їх розрізував. Крутилися лопаті, повертався руль. Але за штурвалом ніхто не стояв, у машині не було нікого. Спершу я чув удалинні ніби дзижчанвя осі, потім летючий предмет стрімко наближався, виростав. Рухи машини здавалися чіткими, безпомилливими, але мене в дрож кидало на думку, що я не знаю, як повестись, коли, чого доброго, вона вийде з ладу. Кілька разів я поривався попросити, щоб мені дозволили спуститись униз. Але притаманна кожній людині соромливість спиняла мене. Я залишався на своєму

посту. Сонце вже спускалося до обрію, і було близько п'ятої години, коли по мене прислали ліфт. Робочий день закінчився. Мені видали бону на харчі й житло.

Мій новий знайомий мовив до мене:

— Ти, мабуть, голодний. Як хочеш, іди вечеряти за громадським столом. Або можеш їсти сам у своїй кімнаті. А коли бажаєш повечеряти в товаристві зі мною та кількома моїми друзями, то скажи. Я зателефоную в кулінарний цех, і звідти пришлють твою порцію. Я тобі про все це розповідаю, щоб ти почував себе вільніше. Бо ти якийсь ніби розгублений — напевне, прибув сюди здалеку, та й соромливий, мабуть, занадто. Сьогодні ти мав неважку роботу. Але не думай, ніби тут щодня заробляють собі на життя так просто. Якби зет-промені, що керують повітряними кулями, вийшли з ладу, як іноді трапляється, тобі довелося б поморочитись. Яка в тебе професія? І звідки ти прибув?

Його запитання неабияк мене збентежили. Сказати йому правду я не міг, не міг признатися, що я буржуа і прибув із двадцятого сторіччя. Він би подумав, що я божевільний. Отож відповів я дуже невиразно, промурмотівши, що не маю ніякої професії і прибув здалеку, дуже здалеку.

Він усміхнувся:

— Розумію, тобі не хочеться про це говорити. Ти прибув зі Сполучених Штатів Африки. Ти не єдиний європеець, який утік туди. Але майже всі наші втікачі зрештою повертаються назад.

Я нічого не відповів, і тому він вирішив, що вгадав. Знову запросив на вечерю і запитав, як мене звати. Я відповів, що звати мене Іпполіт Дюфрен. Він був явно здивований, що в мене двоє імен.

— А мене звать Мішель,— мовив він.

Потім пильно подивився на мого солом'яного капелюха, піджак, черевики, на весь мій костюм, трохи, звичайно, запорошений, але доброго крою — бо вдягає мене, зрештою, не якийсь там кравець-воротар із вулиці Акадій.

— Іпполіте,— сказав мені Мішель,— я бачу, звідки ти прибув. Ти жив у країні чорних. Сьогодні вже ніхто, крім зулусів та басутів, не виробляє такого поганого сукна, не шие одержі такого кумедного крою, не виготовляє таких грубих черевиків і не крохмалить білизни. Тільки в них міг ти навчитись голити бороду, залишаю-

чи вуса та бакенбарди. Цей звичай голити щоби так, щоб на обличчі зоставалися куціки волосся задля краси, є останньою модою татуювання, і нині він поширений лише серед зулусів та басутів. Ці чорні провінції Сполучених Штатів Африки скінують у варварстві, що дуже скидається на той стан, у якому перебувала Франція триста чи чотириста років тому.

Я прийняв запрошення Мішеля.

— Я живу тут неподалік, у Солоні,— сказав він.— Мій аероплан — досить добра машина. Ми долетимо швидко.

Він посадив мене під дерево великого механічного птаха, ми злетіли в повітря і відразу помчали з такою швидкістю, що мені перехопило дух. Вигляд місцевості дуже відрізнявся від того, який був мені знайомий. Понад усіма дорогами стояли будинки; поля були помережані сріблястими лініями каналів. Я висловив свій захват.

— Відколи хіміки самі взялися обробляти землю,— мовив Мішель,— вона дає високі врожаї, і хліборобство стало, як кажуть, інтенсивним. За останні триста років люди багато чого винайшли і багато попрацювали. Щоб побудувати суспільство на засадах колективізму, треба було домогтися, щоб земля родила вчетверо, в'ятеро більше, ніж за часів капіталістичної анархії. Ти жив серед зулусів та басутів і знаєш, що життєві достатки в них мізерні, і якби почати їх ділити порівну між усіма, то це означало б ділити злидні, а не багатство. Добробут, якого ми досягли, ми завдячуємо насамперед розвиткові науки. Майже цілковите зникнення міських класів також дало чималу користь сільському господарству. Торговці і чиновники пішли або на заводи, або на поля.

— Як? — вигукнув я.— То ви знищили міста? А що сталося з Парижем?

— Тепер там майже ніхто не живе,— відповів Мішель.— Більшість бридких і нездорових п'ятиповерхових будинків, у яких мешкали городяни минулої ери, перетворилися на руїни, і їх не стали відбудовувати. У двадцятому сторіччі тієї нещасної ери будували зовсім погано. Ми зберегли будівлі більш далеких часів — вони набагато красивіші — і перетворили їх на музеї. У нас багато музеїв і бібліотек: саме там ми здобуємо знання. Збереглися також руїни Паризької мерії. Це був негарний і неміцний будинок, але там вершилися великі діла.

Не маючи більше ні судів, ні торгівлі, ні армії, ми не маємо також і міст, у вузькому значенні цього слова. І все ж таки подекуди густота населення надто велика і, незважаючи на швидкісні засоби сполучення, в металургійних та гірничих центрах скупчується дуже багато людей.

— Що ви кажете? — недовірливо перепитав я. — Ви скасували суди? Виходить, у вас уже немає ні злочинів, ні правопорушень?

— Злочини будуть доти, доки житиме старе похмуре людство. Але число злочинців значно зменшилося, відколи зменшилась кількість знедолених. Злочини пишно буяли в нетрищах великих міст; у нас більше немає великих міст. Завдяки бездротяному телефону дороги безпечні в будь-який час. Кожен із нас має засоби електрозахисту. Щодо правопорушень, то вони були наслідком не стільки зіпсутості обвинувачених, скільки прискіпливості суддів. Тепер же, коли ми не маємо ні законників, ні суддів і правосуддя чинять по черзі самі громадяни, багато правопорушень зникло, бо їх просто перестали вважати правопорушеннями.

Ось так розмовляв зі мною Мішель, кермуючи аеропланом. Я намагаюся передати зміст його слів якомога точніше. На жаль, усі його вирази, а головне — манеру говорити я відтворити не можу: пам'ять не дозволяє, та й боюся, що мене не зрозуміють. Пекар та його сучасники розмовляли мовою, яка вразила мене новизною словника й синтаксису, а особливо лаконічністю та скороченнями.

Мішель посадив машину біля тераси скромного, але гарненького будиночка.

— Ми прибули, — сказав він, — ось тут я живу. Ти вечерятимеш у товаристві моїх друзів; вони, як і я, статистики.

— Як? Хіба ви статистик? А я гадав, ви пекар.

— Я працюю пекарем протягом шістьох годин. Така в нас тривалість робочого дня, визначена років сто тому Федеральним комітетом. Решту свого часу я віддаю статистиці. Це наука, яка прийшла на зміну історії. Давні історики розповідали про славетні діяння небагатьох людей. Сучасні — реєструють усе, що виробляється, й усе, що споживається.

Спершу ми зайшли до кабінету водних процедур, який був на даху, а потім Мішель запросив мене до їдальні,

залитої електричним світлом; кімната була чисто побілена і прикрашена лише різьбленим фризом, що зображував квітучі кущики полуниць. Стіл із розмальованого фаянсу був заставлений посудом, який мінився металічним полиском. За столом сиділи троє людей.

— Морен, Персеваль, Шерон,— відрекомендував їх Мішель.

На всіх трьох були однакові блузи із сирового полотна, короткі оксамитові штани і сірі панчохи. Морен мав довгу сиву бороду, у Шерон і Персеваль щоки були гладенькі. Коротко підстрижене волосся, а особливо сміливий погляд надавали їм схожості з юнаками. Проте я не сумнівався, що це жінки. Персеваль здалася мені досить гарненькою, хоч і була вже не першої молодості, а Шерон — просто чарівною. Мішель відрекомендував мене:

— Я привів із собою товариша Ішполіта, якого ще звуть Дюфреном. Він жив серед метисів, у чорних провінціях Сполучених Штатів Африки. Йому не пощастило пообідати об одинадцятій годині, і він напевне добряче зголоднів.

Я таки зголоднів. Мені подали якусь страву, нарізану квадратними шматочками, непогану, але незвичну на смак. На столі стояло багато різних сортів сиру. Морен налив мені легкого пива і попередив, що я можу пити його, скільки хочу, бо алкоголю в ньому нема.

— Похвально,— мовив я.— Бачу, вас непокоїть небезпека алкоголізму.

— Такої небезпеки вже не існує,— сказав Морен.— Алкоголізм пощастило викорінити ще перед закінченням минулої ери. Без цього було б неможливо запровадити новий лад. Пролетаріат, отруєний алкоголем, неспроможний завоювати свободу.

— А чи не вдалося вам поліпшити процес харчування? — запитав я, пережовуючи по-чудернацькому вирізаний шматочок.

— Ти, звичайно, маєш на увазі хімічну їжу, товаришу,— озвалася Персеваль.— Поки що в цьому ми не досягли великих успіхів. Марно посилали ми наших хіміків на кухні... Їхні таблетки вікуди не годяться. Єдине, чого ми навчилися,— це визначати калорійність та поживність харчових продуктів, а їмо ми майже так само жадібно, як і люди минулої ери, й зазнаємо від цього не меншої втіхи.

— Наші вчені,— мовив Мішель,— намагаються запровадити раціональне харчування.

— Все це дитячі балачки,— озвалася юна Шерон.— Нічого в них не вийде, поки людям не видалять товсту кишку, орган непотрібний і шкідливий, постійний осередок мікробів... До цього прийдуть.

— Але як? — запитав я.

— Просто виріжуть, та й усе. Спершу доведеться видаляти товсту кишку хірургічним способом у багатьох осіб, але потім, завдяки закріпленню спадкових ознак, вона поступово атрофується, і людство спекається її.

Ці люди ставилися до мене привітно, охоче відповідали на мої запитання. Але мені коштувало великих зусиль збагнути їхні звичаї та думки, і я помітив, що мною вони зовсім не цікавилися і до моєї манери мислити їм було байдужісінько. Чим люб'язніше намагався я поводитись, тим більше втрачав їхню приязнь. Коли я сказав Шерон кілька компліментів, дуже ввічливих і щирих, вона й дивитись на мене перестала.

Після вечері я обернувся до Морена, який видався мені розумним і доброзичливим, і заговорив до нього з такою відвертістю, що навіть сам був зворушений:

— Пане Морен, я нічого не знаю і через це жорстоко мучуся. Повторюю вам: я прибув здалеку, дуже здалеку. Розкажіть, будь ласка, як була заснована Європейська Федерація, і допоможіть мені скласти бодай загальне уявлення про сучасний суспільний лад.

Старий Морен запротестував:

— Ти хочеш, щоб я виклав тобі історію аж трьох сторіч! На це треба було б кілька тижнів, а то й місяців. До того ж є багато такого, про що я не можу тобі розповісти, бо й сам не знаю.

Я попросив його розказати мені про найголовніші події минулого дуже стисло, як це роблять для дітей у школі.

Тоді Морен відкинувся в кріслі і почав розповідати:

— Щоб зрозуміти, як виникло сучасне суспільство, треба повернутися далеко назад.

Великим досягненням двадцятого сторіччя минулої ери стало припинення війн.

Арбітражний конгрес у Гаазі, заснований ще в розквіті варварства, майже нічого не зробив для справи миру. Але в ту саму епоху виникла й інша установа, набагато дійовіша. У парламентах різних держав організувалися групи депутатів, що встановили між собою

постійні зв'язки і запровадили звичай спільно радитися з міжнародних питань. Їхні ухвали виражали прагнення до миру дедалі більшої кількості виборців і стали набувати великої ваги, тому уряди вже не могли на них не зважати, бо на той час навіть найсамодержавніші з них, окрім російського, навчилися рахуватися з волею народів. Нині здається дивним, як це ніхто спочатку не зрозумів, що ті з'їзди депутатів з усіх країн були першим зародком міжнародного парламенту.

А втім, партія насильства була ще сильна, і не тільки в монархіях, а навіть у Французькій республіці. І хоча назавжди минула небезпека війн династичних, а також дипломатичних, які готують, сидячи навколо столу, покритого зеленим сукном, для так званого утримування європейської рівноваги, але промисловість у Європі була ще мало розвинена, і доводилося боятися, щоб зіткнення економічних інтересів не призвело до грізної пожежі.

Пролетаріат був ще не досить організований, погано усвідомлював свою силу і не міг перешкодити збройним сутичкам між державами. Але він домігся, щоб вони виникали рідше і стали не такі тривалі.

Останні війни вибухали через божевільля, що охопило старий світ і називалося колоніальною політикою. Англійці, росіяни, німці, французи, американці люто гризлися між собою за так звані сфери впливу в Азії та Африці, де за допомогою різанини і грабунку вони налагоджували економічні взаємини з тубільцями. Вони знищили в Азії й Африці все, що можна було знищити. А потім сталося те, що й мало статись: вони зберегли колонії бідні, які їм обходились дорого, і втратили колонії, що процвітали. Я вже не згадую, як у Азії один маленький, але героїчний народ, навчений Європою, зумів потім навчити Європу себе шанувати. В ті варварські часи Японія зробила людству справді неоціненну послугу.

Коли огидний період колоніалізму закінчився, настав кінець і війнам. Але в державах ще зберігалися армії.

Після цього вступу відповім на твоє запитання і розкажу тобі, як виникло сучасне суспільство. Воно зародилося в лоні суспільства попереднього. У громадському житті, так само як і в житті окремих людей, одні форми породжують інші. З капіталістичного суспільства неминує мало виникнути суспільство колективістське. На початку дев'ятнадцятого сторіччя минулої ери в промисловості відбувся справжній переворот. На зміну вироб-

ництву дрібних ремісників, які володіли знаряддями праці, прийшло велике виробництво, приведене в дію новою, надзвичайно могутньою силою — капіталом. Це був великий поступ у розвитку суспільства.

— Що саме було великим поступом у розвитку суспільства? — запитав я.

— Капіталістичний лад, — відповів Морен. — Він відкрив людству невичерпні джерела багатства. Гуртуючи робітників у великі маси і збільшуючи їхню кількість, він сприяв виникненню пролетаріату. Створивши з трудящих величезну державу в державі, він підготував їхнє визволення і дав їм засоби завоювати владу.

Проте цей лад, який мав призвести в майбутньому до таких щасливих наслідків, викликав до себе справедливу ненависть робітників, бо він приніс їм страхітливі злигодні.

Не було такого соціального завоювання, яке не коштувало б людству сліз і крові. До того ж капіталістичний лад, спочатку збагативши землю, потім мало не обернув її на руїну. Надмірно розвинувши виробництво, він виявився неспроможним регулювати його і розпочав борсався в безвихідних труднощах.

Ти, мабуть, дещо знаєш, товаришу, про економічні струси, яких зазнало двадцять сторіччя. Протягом останніх ста років панування капіталізму безладдя у виробництві та шалена конкуренція призводили до краху за крахом. Власники капіталів і підприємств марно намагалися, об'єднуючись у велетенські угруповання, навести лад у виробництві та знищити конкуренцію. Їхні погано продумані заходи закінчувалися грандіозними катастрофами. Протягом того періоду промислової анархії класова боротьба велася сліпо й нещадно. Перемоги тоді виснажували сили пролетаріату не менше, ніж поразки, уламки обвалюваної ним будівлі падали йому ж на голову, його лави шарпали страхітливі внутрішні чвари; засліплений люттю, він відштовхував від себе своїх найкращих вождів та найвідданіших друзів і бився безладно, наосліп. Та все ж таки він відвойовував для себе нові й нові пільги: підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, дедалі більшу свободу організації та пропаганди; його вплив у суспільстві зростає, громадська думка поступово переходила на його бік. Спершу гадали, що він приречений на загибель через роз'єднаність і свої помилки. Але всі великі партії страждають через роз'єд-

наність, і всі вони припускаються помилок. На боці пролетаріату була логіка подій. Наприкінці сторіччя він досяг такого рівня добробуту, який дає змогу прагнути більшого. Адаже для того, щоб здійснити переворот на свою користь, товаришу, партія має бути сильною. Наприкінці двадцятого сторіччя минулої ери становище у світі стало дуже сприятливим для успішного наступу соціалізму. Незважаючи на шалений опір влади і великої буржуазії, під могутнім тиском трудівників міст і сіл регулярні армії, що скорочувалися протягом усього сторіччя, тепер були зовсім розпущені парламентами, обраними загальним голосуванням. Давно вже правителі держав тримали армії не для війн, яких вони більше не боялися й не сподівались, а для того, щоб держати в покорі маси пролетарів своєї країни. Врешті вони поступилися. Військо замінили міліцією, що підтримувала соціалістичні ідеї. Уряди недаремно боялися розпуску армій. Не захищені більше ні гарматами, ні рушницями, монархії одна за одною падали, і на зміну їм приходив республіканський лад. Лише Англія, яка заздалегідь запровадила порядок, що його робітники вважали стерпним, та Росія, яка ще залишалася самодержавною і теократичною, опинилися осторонь цього великого руху. Побоювалися, щоб цар, який ставився до республіканської Європи так само, як Катерина Велика до Французької революції, не повів проти визволених народів свої війська. Але його уряд дійшов до такого безсилля й тупості, до яких може дійти лиш абсолютна монархія. Російський пролетаріат, об'єднавшись з інтелігенцією, підняв повстання, і після низки жахливих сутичок та кривавої різанини влада там перейшла до революціонерів, які запровадили представницький режим.

Бездротяний телеграф і телефон на той час поширилися по всій Європі і стали настільки приступні кожному, що найбідніша людина могла говорити скільки завгодно і про що завгодно з іншою людиною, хоч би та жила в найвіддаленішій точці земної кулі. Промови колективістів рясним дощем падали на Москву. Російські селяни прямо в ліжку слухали виступи берлінських або марсельських товаришів. На той час уже майже навчилися керувати повітряними кулями, а літальні машини ввійшли в повсякденну практику. Це означало знищення кордонів. Ось тут і настав критичний момент. У серцях народів, здавалося, вже готових об'єднатися, злитися

в одне велике людство, раптом пробудився патріотичний інстинкт. У всіх країнах водночас яскравим полум'ям спалахнув націоналізм. А що не було вже ні королів, ні армій, ні аристократії, то цей могутній рух набрав бурхливого всенародного характеру. Народи Французької, Німецької, Угорської, Румунської, Італійської республік і навіть таких республік, як Швейцарська та Бельгійська, одноставно проголосували і в парламентах, і на грандіозних мітингах за урочисту резолюцію захищати національну територію та національну промисловість проти будь-якої чужоземної агресії. Були видані надзвичайні закони, що мали на меті не допускати порушення кордонів літальними машинами та суворо регламентувати користування бездротяним телеграфом. Міліцію повсюди було реорганізовано й надано їй вигляду колишніх регулярних армій. Знову з'явилися давні мундири, чоботи, доломани, генеральські плюмажі. В Парижі зустріли оплесками ведмежі шапки військових. Усі торговці та частина робітників почепили на кашкети триколірну кокарду. На всіх металургійних заводах виливали стволу гармат і виробляли броню. Чекали, що ось-ось вибухнуть страхітливі війни. Це шаленство тривало цілих три роки, але не призвело до збройних сутичок і потроху пішло на спад. Міліція поступово перейшла до охорони порядку і втратила свій войовничий вигляд. Об'єднання народів, що, здавалося, відступило в далеке майбутнє, знову стало реальним. Рух за збереження миру міцнів із кожним днем, колективісти помалу завойовували суспільство. І настав день, коли переможені капіталісти відступили їм владу.

— Яка революція! — вигукнув я. — Такої революції історія доги не знала.

— Ти, звичайно, розумієш, товаришу, — провадив Морев, — що колективізм прийшов до влади, коли настав його час. Соціалісти не змогли б подолати капітал та приватну власність, якби ці дві форми багатства вже не були майже зруйновані почасти зусиллями пролетаріату, а ще більше — завдяки досягненням науки та промисловості.

Багато хто думав, що першою колективістською державою стане Німеччина; робітнича партія існувала там уже понад сто років, і скрізь говорили: «Соціалізм — це німецька ідея». Однак Франція, здавалося, куди менш підготовлена, несподівано випередила Німеччину. Під спів «Інтернаціоналу» соціалістична революція пе-

ремогла спершу в Ліоні, Ліллі та Марселі. Париж чинив опір два тижні, потім підняв червоний прапор. Лише наступного дня проголосив утворення колективістської держави Берлін. Перемога соціалізму привела до об'єднання народів.

Представники від усіх європейських республік зібралися в Парижі і проголосили утворення Сполучених Штатів Європи.

Англія не захотіла ввійти до складу нової федерації. Але назвалася її союзницею. Ставши соціалістичною, вона зберегла свого короля, своїх лордів і навіть перуки на головах своїх суддів. Соціалізм прийшов тоді до влади також в Океанії, в Китаї, в Японії і в частині величезної Російської республіки. Чорна Африка саме вступила в капіталістичну стадію розвитку й утворювала дуже неоднорідну конфедерацію. Американський союз незадовго до того відмовився від свого гендлярського мілітаризму. Отже, становище у світі було загалом сприятливе для вільного розвитку Сполучених Штатів Європи. Однак цьому союзові, утвореному під бурхливі вигуки радості, довелося пережити майже півстоліття економічних струсів та соціальних знегод. Армії більше не існувало, і майже не стало міліції; народні рухи не носили насильницького характеру, бо їх не придушували. Але недосвідченість або зловмисність місцевих властей призводила до руїни й безладдя.

Через п'ятдесят років по утворенню Штатів зневіра була вже така велика, а труднощі здавалися настільки неподоланними, що найпереконаніші оптимісти стали впадати в розпач. Європейський союз скрізь тріщав, загрожуючи щомиті розвалитися. Саме тоді Комітет із чотирнадцяти робітників узяв на себе диктаторські повноваження, поклав кінець анархії й організував Федерацію європейських народів у тому вигляді, в якому вона існує й сьогодні. Одні кажуть, ніби Чотирнадцять виявили геніальний дар передбачення і залізу волю; інші запевняють, що то були люди пересічні, які перед лицем суворої необхідності мало не проти своєї волі очолили стихійний рух нових соціальних сил. Одне принаймні безперечне: Комітет не пішов проти розвитку подій. Суспільний лад, який був заснований Комітетом чи просто склався на очах Комітету, існує в майже незмінному вигляді й досі. Виробництво та розподіл суспільного добра відбуваються сьогодні, за незначними відмінностями,

згідно із запровадженим ним порядком. Отже, цілком справедливо, що саме відтоді стали обчислювати нову еру.

Потім Морен дуже коротко розповів мені про засади, на яких стояло нове суспільство.

— Воно ґрунтується,— мовив він,— на повному скасуванні приватної власності.

— І вам це здається прийнятним? — запитав я.

— А чому, Іпполіте, воно має нам здаватися неприйнятним? Колись у Європі держава збирала податки. Вона мала в своєму розпорядженні ресурси, які вважалися її власністю. Тепер же з однаковим правом можна твердити і що держава володіє всім, і що вона не володіє нічим. А ще правильніше сказати: усім володіємо ми, бо держава від нас невіддільна і вона є лише найменуванням організованого суспільства.

— То, виходить,— запитав я,— ви не маєте ніякої власності? Отже, вам не належать ні тарілки, з яких ви їсте, ні ліжка, ні простирадла, ні одяг?

Почувши моє запитання, Морен усміхнувся:

— Ти ще наївніший, ніж я гадав, Іпполіте. Невже й справді ти уявив собі, ніби ми зовсім не маємо власних речей? Якої ж тоді ти думки про наші смаки, наші вподобання й потреби, наш спосіб життя? Чи не вважаєш ти нас за ченців, як колись казали, за людей, позбавлених усякої індивідуальності і неспроможних накласти свій відбиток на те, що оточує їх? Ти помиляєшся, друже, ти помиляєшся. Ми не скасовували власності на предмети особистого вжитку та побутові прикраси і ми дорожимо ними ще більше, ніж дорожили своїми гарненькими дрібничками буржуа минулої ери, бо в нас витонченіший смак і гостріше відчуття форми. Серед наших товаришів є люди з художніми нахилами, які збирають предмети мистецтва і дуже ними пишаються. Шерон, наприклад, має колекцію картин, які дають їй багато радості, і вона ніколи б не погодилася відступити Федеральному комітетові своє право на ці картини. Ось тут, у шафі, я зберігаю старовинні малюнки, майже повну колекцію Стейнлена, одного з найвидатніших художників минулої ери. Я не віддав би їх ні за які скарби.

Звідки взявся ти, Іпполіте? Тобі розповідають, що наше суспільство ґрунтується на повному скасуванні приватної власності, а ти уявляєш собі, ніби це скасування поширюється на приватні речі та на предмети вжитку. Але

зрозумій же, наївний ти чоловіче: цілком ми скасували приватну власність лише на засоби виробництва, на землю, канали, шляхи, шахти, сировину, знаряддя праці. Але це зовсім не те, що право володіти лампою або кріслом. Ми скасували тільки можливість для однієї людини чи групи людей привласнювати собі здобутки чужої праці; але яке відношення має до цього невинне прагнення володіти речами, що нас оточують.

Після цього Морен розповів мені, що розумову та фізичну працю розподілено між усіма членами суспільства згідно з їхніми вподобаннями.

— Колективістське суспільство,— додав він,— відрізняється від капіталістичного не лише тим, що в нас усі працюють. Звичайно, за минулої ери було багато людей, які зовсім не працювали; але вони становили меншість. Головна відмінність між нашим суспільством і попереднім у тому, що працю там не було скоординовано і через те робили багато непотрібного. Робітники виготовляли товари безладно, безсистемно і непогоджено. В містах було безліч службовців, урядовців, торговців, які працювали, нічого не виробляючи. Я вже не кажу про військових. Здобутки праці розподілялись несправедливо. Митниці й тарифи, запроваджені, щоб поменшити зло, лише збільшували його. Люди страждали. Сьогодні виробництво цілком узгоджено зі споживанням. Нарешті, наше суспільство відрізняється від колишнього тим, що машини в нас полегшують життя й працю людей, а за капіталізму вони приносили трудівникам самі нещастя.

Я запитав, як стало можливим заснувати суспільство, де всі працюють.

Морен у відповідь зауважив, що потяг до праці властивий кожній людині і що це одна з найголовніших ознак людського роду.

За часів варварства аж до кінця минулої ери люди знатні й багаті завжди віддавали перевагу фізичній праці. Вони, за рідкими винятками, мало вдосконалювали себе духовно. Їх завжди вабило до таких розваг, як війна або полювання, в яких тіло бере більшу участь, ніж розум. Вони їздили верхи, правили екіпажами, фехтували, стріляли з пістолета. Отже, можна сказати, що вони працювали руками. Тільки праця їхня не давала ніякої користі або навіть завдавала шкоди, бо через забобони вони не хотіли робити щось корисне чи добродійне, до того ж корисну працю тоді найчастіше виконували в

принизливих і гидких умовах. Але тільки-но праця стала почесною, як у кожної людини пробудився до неї смак. За варварських часів люди пишалися тим, що носили шаблю або рушницю. Нині вони пишються вмінням орудувати лопатою або молотом. В основі своєї людство не змінюється.

Морен розповів мені, що тепер і думати забули про грошовий обіг.

— Як же ви укладете без грошей торговельні угоди? — здивувався я.

— Ми обмінюємо товари за допомогою бон, схожих на ту, що її ти сьогодні отримав, товаришу; ними позначають години виконаної роботи. Вартість продукту вимірюється тривалістю праці, затраченої на його виробництво. Хліб, м'ясо, пиво, одяг, аероплан коштують стільки-то робочих годин, стільки-то робочих днів. З кожної такої бони суспільство, або, як колись казали, держава, утримує певну кількість хвилин на оплату непродуктивної праці, на харчові та металургійні запаси, на утримання лікарень, будинків для старих тощо.

— І кількість таких хвилин, — втрутився Мішель, — дедалі зростає. Федеральний комітет планує надто багато робіт, тягар яких лягає на наші плечі. Запаси надміру великі. Громадські склади вщерть завалені продуктами. Там лежать без користі хвилини вашої праці. Багато ще в пас безладдя.

— Звичайно, — підхопив Морен. — Можна було б вести справу й краще. Адже завдяки загальній і планомірній праці людей Європа володіє справді незліченними багатствами.

Мені стало цікаво, чи оцінюють ці люди працю лише її тривалістю і чи однаково для них вартість має робочий день землекопа або муляра з робочим днем хіміка або хірурга. Я простодушно запитав про це.

— Ну й дурне ж запитання! — вигукнула Персеваль. Але старий Морен узявся пояснити мені й це.

— У нас заохочують усі наукові дослідження та роботи, які ведуться на заводах і в лабораторіях з метою зробити життя людей кращим і принаднішим. Колективістська держава сприяє науці. Учитися — це виробляти, бо не навчившись, нічого не виробиш. Навчання, як і праця, дає засоби до існування. Ті, хто присвячує себе тривалим і складним дослідженням, забезпечують собі цим спокійне життя і загальну пошану. Скульптор лі-

пить за два тижні модель статуї; але щоб навчитися ліпити, він п'ять років учився. Отже, держава вже платила протягом усіх тих років за його модель. Хімік за кілька годин відкриває рідкісні властивості якоїсь речовини. Але він витратив довгі місяці, щоб виділити цю речовину, і роки — щоб навчитися ставити такі досліди. Весь той час він жив за рахунок суспільства. Хірург за десять хвилин видаляє пухлину. Але зробити це він може лише після п'ятнадцяти років навчання та практики. Тому держава всі ті п'ятнадцять років дає йому бони. Кожна людина, яка за місяць, за годину, за кілька хвилин видає здобутки праці всього свого життя, лише за одним разом повертає суспільству те, що від нього щодня отримувала.

— Треба тільки додати, — мовила Персеваль, — що наші великі вчені, наші хірурги, доктореси, хіміки дуже добре вміють здобувати вигоду зі своєї праці та відкрити і незмірно примпожують для себе життєві радощі. Вони домагаються повітряних машин потужністю на шістдесят кінських сил, палаців, садів, великих парків. Більшість із них дуже жадібні до земних розкошів і провадять життя пишніше й багатше, ніж буржуа минулої ери. Але найгірше те, що серед них є багато справжніх йолопів, і їх слід би всіх послати на млини, як Іпполіта.

Я люб'язно вклонився. Мішель підтримав Персеваль і став обурюватися, що держава відгодовує хіміків за рахунок інших трудящих.

Я запитав, чи не призводить торгівля бонами до зниження або підвищення їхньої ціни.

— Торгівлю бонами заборонено, — відповів мені Мішель. — Але викоринити її цілком навряд чи можливо. Як і колись, серед нас є скупці й марнотратники, трудівники й ледарі, багаті й бідні, щасливі й нещасливі, задоволені й невдоволені. Але всі мають найнеобхідніше для життя, і це вже дещо важить.

Я замислився на хвилину, потім сказав:

— Пане Морен, наслухавшись ваших розповідей, я починаю вірити, що ви справді здійснили, наскільки це взагалі можливо, рівність і братерство. Але боюся, що ви досягли цього за рахунок свободи, яку я звик цінувати над усе на світі.

Морен знизав плечима.

— Ми не запроваджували рівності. Ми не розуміємо, що це таке. Ми дали всім можливість жити. Ми зробили

працю почесною. А там нехай собі муляр вважає себе вищим за поета чи поет за муляра — це їхня справа. Кожен із наших трудівників гадає, ніби його робота найкраща в світі. В цьому більше користі, аніж шкоди.

Товаришу Іпполіте, ти, мабуть, начитався книжок дев'ятнадцятого сторіччя минулої ери, які тепер мало хто й у руки бере: ти розмовляєш мовою тих часів, що стала для нас чужою. Нам сьогодні нелегко збагнути, що в минулому мали на думці друзі народу, коли виголошували гасло: «Свобода, Рівність, Братерство». Свободи в суспільстві бути не може, бо й у природі її не існує. Тварині бути вільною — не властиво. Колись казали: людина вільна, якщо вона підкоряється тільки законам. Але це дитячі балачки. До того ж у останні часи капіталістичної анархії слову «свобода» почали надавати такого химерного значення, що зрештою воно стало означати лише обстоювання власних привілеїв. Ідея рівності має в собі ще менше сенсу і взагалі заслуговує осуду, бо ґрунтується на фальшивому ідеалі. Навіщо докопуватися, чи рівні між собою люди, чи ні? Ми повинні лише стежити за тим, щоб кожен давав суспільству все, що він спроможний дати, й отримував від нього за своїми потребами. Що ж до братерства, то ми надто добре знаємо, як люди-брати обходилися одне з одним протягом довгих сторіч. Ми не твердимо, що люди погані. Ми не запевняємо також, що вони добрі. Вони такі, які є. Але вони живуть у мирі, коли в них немає причин воювати. Існує лише одне слово, яким можна характеризувати наш суспільний лад. Ми кажемо, що досягли гармонії. Адже всі люди тепер діють у згоді одне з одним — це безперечно.

— За тих віків, — сказав я йому, — що їх ви називаєте минулою ерою, люди більше любили володіти добром, аніж користуватися ним. А ви, мені здається, навпаки, більше любите користуватися, ніж володіти. Але певже вам не хотілося б мати у своїй власності майно, яке ви могли б передавати у спадок дітям?

— А чи багато людей при капіталізмі залишало по собі спадщину? — жваво заперечив Морен. — Один із тисяч, один із десяти тисяч. Я вже не кажу про те, що цілі покоління не користувалися правом заповідати. Але, так чи інакше, передавати майно у спадок мало сенс, поки існувала сім'я. Тепер же...

— Що ви кажете! — вигукнув я. — То у вас немає більше сім'ї?

Моє неприховане здивування насмішило товаришку Шерон.

— Ми знаємо, — відповіла вона, — що в кафрів шлюб досі існує. Але ми, європейські жінки, нікому не даємо обітниць, а коли й даємо, то закон у це не втручається. Ми вважаємо, що доля людини не повинна залежати від одного слова. Хоча деякі звичаї минулої ери ще збереглися. Коли жінка віддається, вона присягається у вірності рогами місяця. Але на ділі ні вона, ні чоловік ніякими зобов'язаннями себе не зв'язують. Хоча їхній союз нерідко триває ціле життя. Проте ніхто з них не став би дорожити вірністю, що впливає лише з присяги і не підкріплена фізичною та моральною сумісністю. Ми нічим нікому не зобов'язані. Колись чоловік переконував жінку, що вона належить йому. Ми не такі наївні і вважаємо, що людина належить тільки сама собі. Ми віддаємося лише тоді, коли хочемо, і тільки тому, кому хочемо.

А втім, ми не соромимося поступатись бажанню. Ми не лицемірки. Ще якихось чотириста років тому люди нічого не тямилі в фізіології, і це неучтво часто призводило до невинуватих надій і жорстоких розчарувань. Хоч би що, Іпполіте, думали з цього приводу кафри, слід підкоряти суспільство природі, а не природу суспільству, як це дуже довго робилося.

Персеваль підтримала подругу:

— Щоб ти краще зрозумів, Іпполіте, як у нас вирішено проблему статі, — мовила вона, — я скажу тобі, що на багатьох заводах уповноважений по найманню на роботу навіть не запитує, чоловік ти чи жінка. Суспільство це не цікавить.

— А як же діти?

— Діти? До чого тут діти?

— Чи не занедбані вони через відсутність сім'ї?

— Як тобі таке могло спасти на думку! Материнська любов дуже сильно розвинена в кожній жінки. В жорстокому суспільстві минулого жінки нерідко терпіли ганьбу і злидні, щоб виховати позашлюбних дітей. Чому ж тепер, не знаючи ні ганьби, ні злиднів, мають вони кидати своїх малят? Серед нас є чимало добрих подруг життя і багато ніжних матерів. Хоча дедалі більше жінок тепер обходяться без чоловіків.

Тут Шерон висловила досить дивні думки.

— Сьогодні ми маємо такі відомості про статеву сторону життя, — мовила вона, — про які люди минулої ери у своїй варварській простоті навіть не здогадувалися. З того, що існують дві і тільки дві статі, часто робили неправильні висновки. Гадали, що жінка — це лише жінка, а чоловік — лише чоловік. Насправді це не так, існують жінки дуже жіночні і жінки мало жіночні. Колись такі відмінності приховувалися одежею, згладжувалися однаковим способом життя, маскувалися забобонами, але в нашому суспільстві вони проступили виразно. До того ж вони посилюються і стають відчутнішими з кожним новим поколінням. Відколи жінки працюють нарівні з чоловіками, діють і думають, як чоловіки, серед них стало чимало в усьому схожих на чоловіків. Можливо, одного дня нам пощастить створити середню стать, «робітниця», як кажуть у бджільництві. Це дасть великі переваги: робіт можна буде виконувати багато, а населення збільшувати лиш у тій мірі, в якій дозволятимуть життєві блага. Ми однаково боїмося і недостатньої, і надмірної народжуваності.

Я подякував Персеваль і Шерон за те, що вони люб'язно просвітили мене в такому цікавому питанні, і запитав, чи не занедбано в колективістському суспільстві освіту і чи існують у них ще абстрактні науки та вільні мистецтва.

Ось що відповів мені старий Морен:

— У нас широко розвинені всі форми освіти. Кожна людина володіє певними знаннями, дуже різноманітними, і того, що не дає користі, у нас не вивчають. Ніхто не марнує тепер часу на вивчення права або богослов'я. Кожен вибирає з мистецтва або науки те, що йому до душі. Ще лишилося багато старовинних творів, хоча більшість книжок, видрукованих до нової ери, не збереглися. Книжки друкують і нині; їх друкують навіть більше, ніж будь-коли. Але друкарська справа, напевне, скоро зникне. На зміну їй приходить фонограф. Уже тепер письменників і поетів видають фонографічним способом. А для видання театральних п'єс винайшли надзвичайно дотепну комбінацію фонографа й кінематографа, що дає змогу відтворювати водночас і гру, і голос акторів.

— Отже, у вас є поети й драматурги?

— В нас є не лише поети, а й поезія. Ми перші точно визначили, що саме треба розуміти під справжньою поезією. Раніше віршами висловлювали багато таких думок, що їх краще було б викладати прозою. Римували цілі оповідання. А ще давніше ритмізованою мовою викладали навіть законодавчі розпорядження і поради з сільського господарства. Сьогодні поети пишуть лише про речі витончені, позбавлені певного змісту, і в кожного з них своя граMATика, свій словник, свої рими, співзвуччя та алітерації. Що ж до нашого театру, то в ньому головне місце належить музиці. Глибоко розуміючи життя і не знаючи насильства, ми збайдужили до драми й трагедії. Коли злилися класи і жінки зрівнялися з чоловіками, старій комедії не стало чого висміювати. Але ще ніколи не творили такої гарної музики і ніколи не слухали її з такою радістю. Особливо захоплюємося ми сонатами та симфоніями.

Наше суспільство дуже сприяє розвиткові образотворчих мистецтв. Багато забобонів, що шкодили живопису, зникло. Наше життя набагато світліше й прекрасніше, ніж життя колишньої буржуазії, і нам властиве гостре відчуття форми. Відколи стали мудро прикрашати громадські палати та приватні будинки статуями, скульптура процвітає ще більше, ніж живопис. Ніколи стільки не робилося для естетичного виховання. Досить тобі кілька хвилин політати на аероплані над якоюсь нашою вулицею, і ти будеш здивований, скільки там шкіл і музеїв.

— Ну, і ви щасливі? — запитав я.

Морен похитав головою:

— Тішитися повним щастям не властиво людині. Не можна стати щасливим, не доклавши до цього зусиль, а кожне зусилля несе із собою втому й страждання. Ми домоглися, щоб життя стало стерпним для всіх. Це вже чимало. Наші нападки досягнуть більшого. Сучасний лад не може не розвиватись. Усього лише п'ятдесят років тому він був інакшим, ніж сьогодні. І люди спостережливі запевняють, що попереду нас чекають великі зміни. Може, й так. Але розвиток людської цивілізації відбуватиметься гармонійно й мирно.

— А чи не боїтеся ви, — запитав я, — що вашу цивілізацію, якою ви, здається, цілком задоволені, знищить вторгнення варварів? Адже ви самі кажете, що в Африці та Азії ще існують великі чорні та жовті народи, які

з вами не в згоді. Вони мають армії, а ви їх не маєте. Якщо вони нападуть на вас...

— Наша оборона забезпечена. Лише американці та австралійці могли б воювати з нами, бо вони не поступаються перед нами рівнем наукового розвитку. Але нас розділяє океан, та й спільність інтересів гарантує нам їхню дружбу. Що ж до негрів-капіталістів, то в них досі на озброєнні сталеві гармати, гвинтівки та інше залізяччя двадцятого століття минулої ери. Що може вдіяти ця доісторична зброя проти одного залпу ігрек-променів? Наші кордони захищені електрикою. Навколо Федерації тягнеться зона блискавок. Десь перед пультом, точно не знаю де, сидить чоловічок в окулярах. Це наш єдиний солдат. Досить йому натиснути пальцем на кнопку, і п'ятисоттисячна армія ворога перетвориться на порох.

Морен хвилину помовчав. Потім заговорив знову, трохи розтягуючи слова:

— Коли нашої цивілізації хтось і загрожує, то не зовнішні вороги. Куди небезпечніші вороги внутрішні.

— Отже, вони є?

— Атож, анархісти. Вони численні, завзяті, розумні. Наші хіміки, наші професори точних і гуманітарних наук — майже всі анархісти. Вони твердять, ніби в тих злигоднях, від яких страждає наше суспільство, винює впорядкування праці та розподілу. Вони запевняють, ніби людство стане щасливим лише тоді, коли досягне ступа стихійної гармонії, яка виникне на руїнах цивілізації. Ці люди небезпечні. Вони стали б ще небезпечнішими, якби ми їх переслідували. Але для цього в нас немає ні бажання, ні засобів. Ми не маємо ніяких сил примусу чи придушення і гадаємо, що це правильно. За часів варварства люди надто поклалися на дійовість покарань. Наші батьки скасували всю систему судочинства, бо не мали в ній більше потреби. Знищивши приватну власність, вони тим самим знищили крадіяство та шахрайство. Всі ми маємо електричні засоби оборони, отже, нам уже нема чого боятися. Людина стала шанувати людину. Правда, ще чинять злочини, породжені пристрасстю, — їх чинитимуть завжди. Але й такі злочини, коли не карати їх, стають рідкісними. Весь наш судовий апарат складається з виборних бездоганно чесних людей, які на громадських засадах розглядають усі порушення порядку та суперечки.

Я встав і, подякувавши співрозмовникам за їхню доброзичливість до мене, попросив Морена відповісти ще на одне запитання.

— У вас уже немає релігії?

— Навпаки, релігій у нас багато, і деякі виникли зовсім недавно. В самій лише Франції існують релігії гуманізму, позитивізм, християнство і спиритизм. У кількох країнах ще збереглися католики, але їх мало і вони розпалися на кілька сект, що виникли внаслідок розколів, які сталися в двадцятому сторіччі, коли церкву відділили від держави. Папи вже давно немає.

— Ти помиляєшся, — мовив Мішель. — Є ще й папа. Я довідався про це випадково. Звуть його Пій Двадцять П'ятий, він фарбувальник і живе на *via dell'Orso*¹ в Римі.

— Що ви кажете! — вигукнув я. — Папа — фарбувальник?

— А чого тебе це дивує? Адже, як і всім людям, йому треба мати якесь ремесло.

— А його церква?..

— У Європі його визнають кілька тисяч людей.

Після цього ми розлучилися. Мішель сказав, що неподалік для мене є житло і Шерон дорогою додому проведе мене туди.

Ніч сяjala опаловим світлом, усепроникним і водночас ніжним. Листя на деревах мінилося емалевим полиском. Я йшов поруч із Шерон.

Нишком я її роздивлявся. Черевички без підборів надавали їй ході впевненості, а тілу — стійкості, і хоч у своєму чоловічому вбранні вона здавалася меншою, ніж була насправді, хоч вона тримала руку в кишені, але її постава, незважаючи на простоту, не була позбавлена певної гордовитості. Вона незалежно поглядала круг себе. Ніколи ще не бачив я жінки, яка могла б із таким спокійним і зацікавленим виглядом іти вулицею. Під беретом риси її обличчя здавалися особливо витонченими й чіткими. Вона і дратувала мене, і вабила. Я боявся здатись їй дурним або смішним. А втім, було очевидно, що їй до мене байдужісінько. Та ось несподівано вона запитала про мою професію. Я відповів навмання, що я електрик.

¹ Назва вулиці (*итал.*).

— Я теж,— сказала вона.

Я розважливо не підтримав цієї розмови.

Невідомі для мене звуки лунали в нічній тиші розмірено і спокійно, і мені вчувався в них повів страхитливого духу цього нового світу.

Що далі я придивлявся до своєї супутниці, то більший відчував до неї потяг, підсилений домішкою неприязні.

— Отже,— зненацька звернувся до неї я,— ви науково впорядкували кохання, і тепер це почуття нікого вже не бентежить.

— Ти помиляєшся,— відповіла вона.— Звичайно, ми більше не знаємо безглузлого шаленства минулої ери, і нині стосунки між чоловіком і жінкою очищені від узаконеного дикунства та релігійних страхів. Ми вже не створюємо собі фальшивого й жорстокого поняття обов'язку. Але причини, які змушують чоловіка й жінку відчувати потяг одне до одного, залишаються для нас таємницею. Природа людини і сьогодні така, як завжди була й буде: несамовита й примхлива. Нині, як і колись, інстинкт сильніший за розум. Наша перевага над предками не стільки в тому, що ми це знаємо, скільки в тому, що ми цього не приховуємо. Ми відчуваємо в собі силу, здатну створювати світи,— бажання, а ти хочеш, щоб ми керували нею. Ти надто багато від нас вимагаєш. Ми вже не варвари. Але ми ще й не мудреці. Суспільство вважає, що взаємини між чоловіком і жінкою його не стосуються. Ці взаємини розвиваються самі собою. Найчастіше вони стерпні, рідше — приємні, подеколи — жахливі. Але не думай, товаришу, що кохання вже нікого не бентежить.

У мене не було найменшого бажання обговорювати такі химерні погляди. Я повернув розмову на жіночу вдачу. Шерон сказала, що існують три види жінок: влюбливі, цікаві та байдужі. Тоді я запитав, до яких саме відносить вона себе.

Вона подивилася на мене трохи зверхньо й відповіла:

— Існує також кілька видів чоловіків. Наприклад, нахаби...

По тих словах вона мені здалася куди ближчою, ніж досі. Тому я й заговорив з нею так, як звик говорити за схожих обставин. Після кількох пустих і легковажних фраз я запитав:

— Зробіть мені приємність. Скажіть, як ваше ім'я.

— Я не маю його.

Вона побачила, що в моїх очах це її наче принизило, і, мабуть, трохи розсердилась:

— Ти, здається, думаєш, ніби жінці, для того щоб подобатись, потрібно мати таке ім'я, яке в давнину давали при хрещенні: скажімо, Маргарита, Тереза чи Жанна?

— Ви живий приклад, що це не так.

Я шукав її очей, але вона відверталась. Удавала, ніби не чує. Я більше не сумнівався: Шерон — кокетка. Я був у захваті. Сказав їй, що вона чарівна, що я кохаю її, і повторював це знову й знову. Вона не перебивала мене, а тоді запитала:

— Що це все означає?

Я став наполегливішим.

Вона мені дорікнула:

— Ти поводишся як дикун.

— Я не подобаюсь вам?

— Я цього не сказала.

— Шерон! Шерон! Якби ви лиш захотіли...

Ми сіли на лаву під розлогим в'язом. Я взяв її руку, підніс до своїх уст... Зненацька все кудись зникло, я нічого вже не бачив і відчув, що лежу в ліжку. Протер очі, засліплені ранковим світлом, і розгледів свого камердинера, який стояв, виструнчившись переді мною, і з дурнуватим виглядом повторював:

— Пане, вже дев'ята година. Ви просили розбудити вас о дев'ятій. Я прийшов сказати вам, пане, що вже дев'ята.

VI

Коли Ішполіт Дюфрен закінчив читати, друзі щиро йому подякували.

Ніколь Ланжельє звернувся до нього зі словами, з якими Критій звертався до Трієфона:

— Ти, мабуть, спав на білому камені у краю мрій, бо побачив такий довгий сон за таку коротку ніч.

— Важко повірити, — мовив Жозефен Леклер, — що майбутнє стане таким, яким воно вам привиділось. Я не хочу, щоб настав соціалізм, але й не боюся його. Коли колективізм прийде до влади, він буде зовсім інакшим, ніж його уявляють. Не пам'ятаю вже, хто сказав, пригадуючи епоху Константина і перші перемоги церкви:

«Християнство тріумфує. Але воно тріумфує на умовах, які життя ставить усім політичним партіям та релігійним рухам. Усі вони без винятку настільки змінюються в процесі боротьби, що після перемоги від них залишається тільки назва та кілька символів, які нагадують про втрачені ними ідеї».

— Отже, слід відмовитися від спроб пізнати майбутнє? — запитав пан Губен.

А Джакомо Боні, який, розкопавши землю на кілька футів углиб, перенісся з нинішнього часу в кам'яну добу, зауважив:

— В цілому людство змінюється мало. Все буде так, як уже було.

— Справді, людина, чи те, що ми називаємо людиною, змінюється мало, — озвався Жан Буайї. — Ми належимо до завершеної породи. Еволюція виду неминуче обмежена його визначенням. Вона не допускає нескінченних перетворень. Неможливо уявити собі людину після її повної перебудови. Біологічна перебудова виду означає його загибель як виду. Але які підстави в нас вірити, що людина вінчає собою еволюцію життя на землі? Чи можемо ми вважати, що з її появою природа вичерпала свої творчі сили і що спільна мати рослин і звірів, породивши людину, залишиться навіки безплідною? Відомий філософ-натураліст, який не лякається власної думки, — я маю на увазі Герберта Джорджа Уеллса, — сказав: «Людина — не останнє слово природи». Так, звичайно, людина — не початок і не кінець життя на землі. Живі створіння розмножувалися в морській глибині, в замулі прибережних мілин, у лісах, озерах, на луках і серед порослих дрімучими лісами гір задовго до її появи. Розвиватимуться нові форми життя і після неї. Майбутня раса, що, може, виникне з нашої, а може, й не матиме з нами нічого спільного, успадкує від нас владу над планетою. Ці нові земні генії або нічого про нас не знатимуть, або зневажатимуть нас. Якщо вони натраплять на пам'ятки нашого мистецтва, ті пам'ятки не матимуть для них ніякого сенсу. І ми неспроможні навіть приблизно уявити, яким розумом будуть наділені ці майбутні володарі світу, як не був спроможний палеонітек Сівалікських пагорбів угадати думку Арістотеля, Ньютона, Пуанкаре.

Острів пінгвінів

Переклав *Юрій Лісняк*

ПЕРЕДМОВА

Хоч мене, здавалось би, приваблюють вельми різноманітні розваги, та насправді моє життя має єдину мету. Воно все спрямоване до здійснення одного великого задуму. Я пишу історію Пінгвінії. Я працюю над нею не покладаючи рук, і мене не спляють численні труднощі, які часом здаються непереборними.

Щоб добути поховані під землею пам'ятки пінгвінської старовини, я робив розкопки. Перші людські книги були кам'яні. Я вивчав камені, які можна вважати найдавнішими літописами пінгвінів. Я розкопав одну ще не пограбовану могилу на узбережжі океану і знайшов у ній, як водиться, кремінні сокири, бронзові мечі, кілька римських динаріїв та монету в двадцять су з зображенням Луї-Філіппа I, короля французів.

Коли я дійшов у своїй праці до історичних часів, мені став у великій пригоді літопис Йоганнеса Тальпи, ченця Бергарденського монастиря. Я звертався до нього раз у раз хоч би вже через те, що жодного іншого документа з історії пінгвінського раннього середньовіччя досі не знайдено.

Починаючи з XIII сторіччя ми маємо вже більше відомостей,— та користі з цього небагато. Писати історію надзвичайно важко. Ніколи не знаєш по-справжньому, як же саме відбулась та чи та подія; а ряснота документів тільки заплутує історика ще дужче. Коли про якийсь факт збереглося одне-єдине свідчення, його береш на віру не дуже вагаючись. Сумніви починаються тоді, коли про подію сповіщають двоє чи більше її сучасників, бо їхні свідчення завжди суперечать одне одному, і узгодити їх неможливо.

Звичайно, іноді ми маємо дуже вагомі наукові підстави для того, щоб віддати котромусь свідченню перевагу над іншими. Та ці підстави ніколи не бувають аж настільки вагомі, щоб переважити наші пристрасті, наші упередження, наші особисті інтереси, а особливо оту легкодумність, властиву всім поважним людям. А тому ми завжди подаємо факти або ж небезсторонньо, або ж занадто вільно.

Я не раз відверто розповідав ученим археологам та палеографам, і вітчизняним, і чужоземним, про ті труднощі, з якими спіткався, укладаючи історію Пінгвінії. Але тільки накликав на себе їхню зневагу. Вони дивились на мене з поблажливою усмішкою, яка ніби промовляла: «Та хіба ж ми пишемо історію? Хіба ми пробуємо добути з якогось тексту чи документа хоч крихту життя або істини? Ми просто публікуємо ці тексти, та й усе. Ми держимося букви. Тільки буква чогось варта, тільки в ній є щось певне. У душі його нема; ідеї — то химери. Писати історію — то пуста претензія; для цього треба мати якусь там уяву».

Все це читалось у погляді й усмішці наших учених палеографів, і розмови з ними глибоко пригнічували мене. Та якось після зустрічі з одним видатним сигілографом, зневірений ще дужче ніж звичайно, я раптом подумав:

«А все ж таки історики існують, ця порода не зовсім перевелася. З півдесятка їх іще збереглося в Академії моральних наук. Вони не публікують текстів — вони пишуть історію. От вони вже не скажуть мені, що це пуста претензія — братись за таку роботу».

І ця думка підбадьорила мене.

На другий день (як часом кажуть), чи то другого дня (як слід казати) я пішов до одного з тих академіків, вельми розумного старигана, й сказав йому:

— Ласкавий пане, я прийшов просити у вас поради. Поділіться зі мною вашим досвідом. Я вже геть замутився, укладаючи історію однієї країни, але нічого в мене не виходить.

Він мені відповів, знизавши плечима:

— А навіщо вам, любий мій, так морочитись? Нащо самому укладати історію країни, коли можна, як заведено, списати її з інших, найвідоміших історичних праць? Адже, висловивши якийсь новий погляд, оригінальну думку, змалювавши людей і обставини з неспо-

діваного боку, ви здивуєте читача. А читач не любить, щоб його дивували. В історичних працях він шукає тільки нісенітницю, уже відомих йому. А коли ви спробуєте його навчати, то лиш образите і розсердите його. Не намагайтесь його просвітити, а то він зарепетує, що ви зачіпаєте його переконання.

Історики всі списують один у одного. Так вони й працю собі полегшують, і ніхто не звинуватить їх у самовпевненості. Робіть так, як вони, й не прагніть оригінальності. Оригінальний історик накликає на себе загальну недовіру, зневагу й відразу.

Невже ви, добродію, гадаєте, що я здобув би такий авторитет і таку повагу, якби вносив у свої історичні праці щось нове? — додав він. — Та й що воно таке, оте нове? Чисте нахабство!

Він підвівся. Я подякував йому за люб'язність і вже був ступив до дверей, але він спинив мене:

— Ще одне слово, добродію. Коли ви хочете, щоб вашу книжку добре прийняли, не проминайте жодної нагоди прославляти в ній ті чесноти, на яких стоїть кожне суспільство: шанобу до багатства, побожність, а особливо покору бідняків, бо вона є підвалиною порядку. Запевніть читачів, що походження власності, аристократії і поліції буде розглянуте у вашій праці з усією повагою, на яку заслуговують ці інституції. Натякніть, що ви не відкидаєте можливості втручання надприродних сил в історію. І тоді ви здобудете успіх у порядної публіки.

Я обміркував ці мудрі настанови і не відступав від них у своїй роботі.

Я не розглядатиму тут життя пінгвінів до їхньої метаморфози. Вони починають цікавити мене лиш від тої хвилини, коли з царини зоології перейшли в царину історії та богослов'я. Звичайно, великий святий Маель перетворив на людей саме птахів пінгвінів, одначе тут треба дещо пояснити, бо ця назва може нині призвести до непорозуміння.

По-французькому пінгвіном називають птаха арктичних країв, що належить до родини альцидових; а птахів із родини сфенісцидових, які живуть у антарктичних морях, ми називаємо маншотами. Ось як, наприклад, висловлюється пан Ж. Лекуант у своєму описі подорожі

на судні «Бельгіка»¹: «З усіх птахів, що населяють протоку Жерлаша, найбільший інтерес становлять, безперечно, маншоти. Інколи їх помилково називають південними пінгвінами». А доктор Ж.-Б. Шарко², навпаки, твердить, що єдині справжні пінгвіни — це якраз ті антарктичні птахи, яких ми називаємо маншотами, бо назву «pinguinos» — очевидно, за те, що вони дуже жирні, — дали їм уперше голландці, коли 1598 року дістались до Магелланової протоки. Та коли пінгвінами треба називати маншотів, як же тоді називати пінгвінів? Доктор Шарко про це нічого не каже, і це питання, видно, нітрохи його не турбує.

Ну що ж — коли він дав, чи то повернув, маншотам назву «пінгвіни», доведеться з ним погодитись. Він перший описав цих птахів, і це дає йому право обрати для них назву. Та хай він принаймні дозволить і північним пінгвінам залишатися пінгвінами. Тоді існуватимуть пінгвіни південні й північні, антарктичні й арктичні, альцидові, тобто давні пінгвіни, і сфенісцидові, тобто колишні маншоти. Це, можливо, завдасть клопоту орнітологам, які описують і класифікують неретипчатолапих; вони, напевно, спитають, чи доречно називати однаково дві зоологічні родини, які живуть у різних кінцях землі й відрізняються кількома ознаками, як-от формою дзьоба й будовою крилець та лапок. Та мене така плутанина не бентежить нітрохи. Нехай там які є відмінності між моїми пінгвінами й пінгвінами пана Шарко, а ознаки подібності між ними численніші й істотніші. І ті, й ті птахи відзначаються поважним і спокійним виглядом, кумедною гідністю, приязністю та довірливістю, паївним лукавством і якоюсь, сказати б, незграбною статечністю в поведінці. І ті, й ті миролюбні, галасливі, охочі до видовищ, схильні клопотатися громадськими справами і, можливо, трохи честолюбні.

Правду кажучи, у моїх гіпербореїців куценькі крила вкриті не лусочками, а дрібним пір'ям; і лапки в них відсунуті не так далеко назад, як у південних пінгвінів, проте ходять вони також випроставши тулуб, піднісши голову й статечно перевалюючись із боку на бік, а їхній

¹ Ж. Лекуант. У краю маншотів. Брюссель, 1904, in-8°.
(Прим. автора).

² Ж.-Б. Шарко. Щоденник французької антарктичної експедиції. Париж, 1903, 1905, in-8°.
(Прим. автора).

гордо задертий дзьоб (os sublime) був не останньою з причин, які призвели до помилки проповідника, коли він вирішив, що це люди.

Ця праця, мушу визнати, належить до історичної науки, як її розуміли раніше; тобто в ній відображено низку послідовних подій, що збереглись у людській пам'яті, і з'ясовано, наскільки можливо, їхні причини й наслідки. Це скоріш мистецтво, ніж наука. Вважається, що такий метод уже не задовольняє вимоги наукової точності і що антична Клію, як на наші часи, просто пащекуха. Мабуть, і справді колись існуватиме певніша історія — історія умов життя, яка показуватиме нам, що продукував і що споживав той чи той народ у той чи той період в усіх сферах своєї діяльності. Ця історія буде вже не мистецтвом, а наукою, і вона досягне тієї точності, якої бракує давній історії. Та вона потребуватиме безлічі статистичних даних, яких досі не було в жодного народу, зокрема й у пінгвінів. Можливо, новітні нації й дадуть колись матеріал для такої історії. Але там, де йдеться про минулі часи, мабуть, і надалі доведеться задовольнятися розповіддю на старовинний лад. Наскільки така розповідь буде цікава — це вже залежатиме від проникливості й сумлінності оповідача.

Як сказав один великий альжський письменник, життя кожного народу зіткане із злочинів, злигоднів і безумств. Пінгвінії це стосується так само, як і всіх інших країн, та все ж у її історії були чудові періоди, і сподіваюся, що я висвітлив їх добре.

Пінгвіни довго були дуже войовничим народом. Один із них, Жако Філософ, так змалював їхню вдачу й звичаї у невеличкому образку, який я наводжу далі і який, напевне, потішить моїх читачів:

«За часів останніх Драконідів по Пінгвінії мандрував мудрець Граціан. Якось, переходячи зелену долину, де в чистому повітрі дзеленчали дзвіночки на шиях у корів, він сів спочити на лавці під дубом, біля якоїсь хатини. На порозі жінка годувала груддю немовля, поряд хлопчик бавився з великим собакою, а сліпий дід, сидячи на осонні, неначе пив напіврозтуленими устами ясне світло.

Господар, молодий і дужий чоловік, виніс Граціанові хліба й молока.

Підживившись цією сільською їжею, дельфінський філософ сказав:

— Дякую вам, добрі люди доброї країни! Все тут у вас дихає радістю, згодою і миром.

І саме в ту хвилину повз них пройшов чабан, граючи на козиці марш.

— Що це за жвава музика?— спитав Граціан.

— А це бойова пісня, складена проти дельфінів,— відповів селянин.— У нас її співають усі. Навіть малі діти, ще й говорити не навчившись, уже її знають. Адже ми всі — щирі пінгвіни.

— То ви не любите дельфінів?

— Ми їх ненавидимо.

— А за що ж ви їх ненавидите?

— Ще й питаєте! Хіба ж дельфіни — не сусіди пінгвінам?

— Сусіди.

— Ну, то за це пінгвіни й ненавидять дельфінів.

— Хіба це причина, щоб ненавидіти?

— Аякже! Хто сусід, той і ворог. Бачите онде лан, суміжний з моїм? Господаря його я ненавиджу лютіш за всіх на світі. А після нього найлютіші мої вороги — люди з отого он села на узгір'ї по той бік долини, он-он під березовим гайком. У цій вузькій долині, де з усіх боків гори, лише двоє сіл — їхнє та наше, — і ми з ними ворогуємо. Тільки-но стрінуться наші хлопці з їхніми, так і починають лаятись, а то й битись. А ви хочете, щоб пінгвіни не мали дельфінів за ворогів! Ви, певне, не знаєте, що таке патріотизм. А ось мене так і пориває кричати: «Хай живуть пінгвіни! Смерть дельфінам!»

Тринадцять сторіч підряд пінгвіни воювали проти всіх народів світу з незгасним завзяттям і перемінним успіхом. Потім за якихось кілька років їм обридло те, що вони так довго любили, і вони запалились любов'ю до миру, яку висловлювали хоч і не без гідності, певна річ, але цілком щирим тоном. Їхні генерали дуже добре пристосувались до цього нового настрою, і вся армія — офіцери, сержанти й солдати, новобранці й ветерани, — теж залюбки його перейняла. Нарікали тільки перодряпи й книжкогристи, та ще безногі каліки ніяк не могли втішитися.

Уже згаданий Жако Філософ якимось склав щось ніби моральний трактат, у якому дотепно і яскраво змалював усякі людські діла, — серед них і деякі події з історії

свої країни. Дехто питав його; навіщо він написав цю карикатуру на історію і якої він сподівається від неї користі для батьківщини.

— Дуже великої,— відповідав філософ. — Коли пінгвіни побачать свої вчинки отак перелицьовані, позбавлені всяких фальшивих прикрас, вони почнуть судити про них справедливіше і, можливо, від того трохи порозумнішають.

У своїй праці я намагався не проминути нічого такого, що може зацікавити митців. У ній ви знайдете й розділ про середньовічне малярство в Пінгвінії, і, коли розділ цей не такий повний, як мені б хотілося, вина тут не моя — в цьому ви пересвідчитесь, прочитавши про жахливу подію, описану в кінці цієї передмови.

Торік у червні мені спало на думку піти проконсультуватися щодо питань зародження й розвитку пінгвінського мистецтва з незабутнім Фульгенцієм Тапіром, високовченим автором «Загального літопису малярства, скульптури й архітектури».

Коли мене завели до його кабінету, я побачив пишмовий стіл, на якому громадилася величезна купа паперів, а за столом — миршавенького чоловічка в золотих окулярах, що раз у раз кліпав навдивовижу короткозорими очима.

Ваду зору йому компенсував ніс — довгий, рухливий, з надзвичайно тонким чуттям дотику. Тим носом учений і досліджував реальний світ, за його допомогою він пізнавав мистецтво й красу. Відзначено, що у Франції музичні критики здебільшого бувають глухі, а мистецтвознавці — сліпі. Це допомагає їм зосереджуватися на естетичних ідеях. Якби Фульгенцій Тапір мав очі, здатні розрізняти форми й кольори, у які вбирається таємнича природа, — хіба він спромігся б дійти по цілій горі друкованих та рукописних матеріалів до вершини умоглядного спіритуалізму і створити величну теорію, згідно з якою мистецтво всіх країн і народів у своєму розвитку прямує до єдиної найвищої мети — Французького інституту?

Усі стіни в кабінеті, вся підлога і навіть стеля були закладені товстими паками паперів, роздутими папками, заставлені картотечними шафами, шухлядки яких були туго набиті безліччю карток, і я в захваті, змішаному з жахом, споглядав увесь цей океан ученості, що, здавалося, ось-ось проллється на мене потопом.

— Шановний професоре,— промовив я схвильовано,— я звертаюсь до вашої доброти й ученості, однаково невичерпних. Чи не погодитесь ви бути моїм наставником у роботі над такою складною темою, як виникнення мінгвінського мистецтва?

— Добродію, у мене тут зібране все мистецтво — так, так, усе мистецтво, розписане на картках і впорядковане за алфавітом і тематично,— відповів учений.— Я вважаю своїм обов'язком надати у ваше розпорядження всі матеріали, які стосуються Пінгвінії. Злізьте на оцю драбинку й висуньте он ту шухлядку вгорі. Там ви знайдете все потрібне вам.

Весь тремтячи, я послухався. Та ледве-но висунув ту фатальну шухлядку, як із неї полізли блакитні картки і, прослизавши в мене між пальцями, дощем посипались додолю. Майже зразу — певне, з солідарності — сусідні шухлядки теж повисувались, і з них полилися ручаї рожевих, зелених та білих карток; а далі й з усіх шухляд потекли картки всіляких кольорів, шумлячи, ніби весняні потоки на гірських схилах. За одну хвилину підлога вкрилася товстим шаром паперу. А картки, з усе гучнішим ревом виливаючись із своїх невичерпних вміщувачів, ринули дедалі бурхливішим водоспадом. Заспаний уже по коліна, Фульгенцій Тапір за допомогою свого чутливого носа стежив за цим потоком; а збагнувши, що сталося, він поблід з жаху і вигукнув:

— Скільки мистецтва!

Я гукнув його й нахилився, щоб допомогти йому вилізти на драбину, яка вже гнула під тисю паперовою зливою. Запізно! Прибитий розпачем, жалюгідний, уже без оксамитової шапочки й золотих окулярів, він марно силкувався своїми куденькими ручками спинити повінь, що залила його аж під пахви. І раптом круг нього закрутився страхітний вир із карток. На мить у тому вирі блиснула лисина вченого, майнули його товстенські ручки,— а потім хлань зімкнулась, і далі повінь підіймалась нечутно й спокійно. Щоб і мене на драбинці не затопило, я вибив верхню шибку у вікні й виплигнув надвір.

Кіберон, 1 вересня 1907 р.

Книга перша

ПОХОДЖЕННЯ ПІНГВІНІВ

РОЗДІЛ І ЖИТТЯ СВЯТОГО МАЕЛЯ

Маель був нащадком камбрійського королівського роду. На дев'ятому році його віддали до Івернського абатства, щоб він там вивчив святе письмо і світські науки. В чотирнадцять років він зрікся спадщини й склав обітницю стати господнім слугою. Згідно з монастирським статутом, він ділив свій час між співанням духовних гімнів, вивченням граматики та роздумами про вічні істини.

Незабаром небесні пахощі оповістили монастир про великі чесноти цього ченця. І коли блаженний Гал, настоятель Івернського абатства, покинув цей грішний світ, молодий Маель став його наступником. Він улаштував у монастирі школу, шпиталь, заїзд для прочан, кузню, всілякі майстерні, корабельню, щоб споруджувати судна, і звелів ченцям обробляти довколишню землю. Своїми руками він плекав монастирський сад, кував залізо, лив мідь, сам навчав послушників, і життя його плинуло тихо, як річка, що відбиває в собі небо і напоює лани.

На схилі дня цей слуга господній любив посидіти на кручі над морем, і те місце й досі називають «Кріслом святого Маеля». Біля його ніг схожі на чорних драконів скелі, обліплені зеленими та бурими водоростями, зустрічали могутніми грудьми півняві буруни. Він дивився, як поринає в океан червоне сонце, мов спасенна жертва, що своєю священною кров'ю багрянить небесні хмари та вершечки хвиль. І в тому образі праведник убачав таїну розп'яття Христового, коли пролита на хресті божественна кров убрала землю в царський пурпур. А на морському обрії мріла темно-синя смужка — берег острова

Гад, де правила жіночим монастирем свята Брігіта, що дістала постриг від святого Мало.

Якось Брігіта, начувши про великі чесноти преподобного Маеля, попросила в нього як дорогий дарунок який-небудь витвір його рук. Маель вилив для неї бронзовий дзвіночок, благословив його й кинув у море. І той дзвіночок поплив, видзвонюючи, до острова Гад, де свята Брігіта, почувши дзвін міді, що лунав над хвилями, вийшла на берег, шанобливо взяла дарунок і на чолі урочистої процесії зі своїх духовних дочок, що хором співали псалми, віднесла його до монастирської каплиці.

Отак праведний Маель підіймався на вищі й вищі щаблі чесноти. Він пройшов уже дві третини земного шляху і сподівався мирно завершити його серед своїх духовних братів, коли явився йому певний знак, що божественна мудрість постановила інакше і що господь кличе його до подвигів не таких мирних, але не менш достойних.

РОЗДІЛ II АПОСТОЛЬСЬКЕ ПОКЛИКАННЯ СВЯТОГО МАЕЛЯ

Якось, ідучи в задумі берегом тихої затоки, відгородженої від моря природною греблею зі скель, він побачив кам'яний жолоб, що плив по воді, ніби човен.

А достоту в таких кам'яних коритах перепливали до Арморіки проповідувати євангеліє святий Гірек, пресвятий Коломбан і ще багато шотландських та ірландських ченців. А зовсім недавно свята Авоїя, прибувши з Англії, попливла проти води річкою Оре в ступі з рожевого граніту, в яку згодом стали класти немовлят, щоб росли дужими; і святий Вуга переплив з Гібернії до Корнуельсу на скелі — уламки її, що зберігаються в Пенмарку, зіцілюють від пропасниці, коли прикластися до них головою; і святий Самсон так само прибув до затоки під горою Сен-Мішель у гранітному кориті, яке згодом прозвали «мискою святого Самсона». Ось чому, побачивши той кам'яний жолоб, праведний Маель зрозумів, що господь призначив йому нести істинну віру поганам, які ще жили по узбережжі Бретані й на островах біля нього.

Він передав свою ясеневу патерицю праведному Бюдокові, доручивши йому провід над монастирем. А потім,

узявши з собою хлібину, барильце прісної води та святе евангеліє, сів у кам'яний жолоб; і тихо поплив у ньому до острова Едіку.

На тому острові весь час буцували вітри. Убогі остров'яни ловили між скелями рибу та вирощували сяку-таку городину на піщаних і кам'янистих грядках, обгороджених або складеним насухо муром, або тамарисковим живоплотом. В одній улоговині на острові росла, широко розкинувши гілля, прегарна смоковниця. Остров'яни поклонялись їй, як божеству.

І сказав їм праведний Маель:

— Ви поклоняєтесь цьому дереву, бо воно гарне. Отже, ви чутливі до краси. Коли так, то я розкрию перед вами красу таємну.

І став проповідувати їм евангеліє. А просвітивши їх, охрестив сіллю й водою.

Морбіганські острови були тоді численніші, ніж тепер. Відтоді багато їх поглинуло море. Святий Маель приніс Христову віру на шістдесят тих островів. А потім поплив у своєму гранітному жолобі проти води річкою Оре. Пропливши три години, він зійшов на берег перед римською оселею. Над її дахом здіймався димок. Праведник переступив поріг, прикрашений мозаїчним зображенням собаки, що присів на задні лапи й вищирив зуби. Гостя привітали Марк Комбас і Валерія Меренс — уже немолоде подружжя, що жило там із плодів землі своєї. Внутрішнє подвір'ячко оточували колони, від низу до половини пофарбовані в червоний колір. Під стіною у викладений черепашками басейн дзюрчало джерело, а між колонами височів вівтар, у ніші якого господар дому поставив маленьких череп'яних ідолів, побілених вапном. Декотрі з них зображували крилатих дітей, інші — Аполлона або Меркурія, ще інші мали подобу голої жінки, що скручувала вузлом коси. Та святий Маель, розглядаючи ті фігурки, побачив серед них зображення молодої матері з немовлям на колінах.

І зразу він мовив, показуючи на ту фігурку:

— Це свята діва, матір божа. Ще вона й не народилась, а поет Вергілій звістував її прихід у пророчих рядках, проспівавши ангельським голосом: «Jam redit et virgo»¹. І погани часом ліпили віщі образи божої матері, такі, як оцей, що ти, о Марку, поставив на своєму

¹ Знову вертається діва (лат.).

вівтарі. І це, звичайно, вона охороняла твою скромну домівку. Отак ті, хто пильно дотримується природного закону, готують себе до пізнання божественних істин.

Ці слова просвітили Марка Комбаба й Валерію Меренс, і вони навернулися до християнської віри. Вони прийняли хрещення разом зі своєю юною відпущеницею Целією Авітеллою, дорожчою їм від зіниці ока. І всі їхні хлібороби-колони зреклися поганства й охрестились того самого дня.

Відтоді Марк Комбаб, Валерія Меренс і Целія Авітелла жили в бездоганній чесноті. А спочивши в бозі, були приєднані до лику святих.

Ще тридцять сім років блаженний Маель просвіщав словом божим поган у тій країні. Він спорудив двісті вісімнадцять каплиць і заснував сімдесят чотири монастирі.

І ось одного дня в місті Ванні, де він проповідував євангеліє, до нього дійшла чутка, що за його відсутності івернські ченці відступились від статуту святого Гала. І зразу, мов та квочка, що скликає курчат, кинувся він до заблудлих своїх дітей. Йому тоді вже минав дев'яносто сьомий рік; стан його згорбився, але руки були ще дужі, і слова з його уст сипалися щедро, ніби сніг узимку в гірських долинах.

Настоятель Бюдок віддав Маелеві ясеневу патерицю й розповів, до якого занепаду дійшло абатство. Ченці пересварилися за те, якого дня належить святкувати великдень. Одні стояли за римський календар, другі за грецький, і монастир роздирали страхіття хронологічного розколу.

Нелад мав і ще одну причину. Черниці з острова Гад, забувши про колишню свою доброчесність, раз у раз підпливали човнами до івернського берега. Ченці приймали їх у заїзді для прочан, і виходила з цього ганьба, що сповнювала розпукою благочестиві душі.

Докінчивши свій щиросердий звіт, Бюдок додав іще: — Відколи внадились сюди ці черниці, настав кінець винності й супокоеві наших братів.

— Вірю, вірю, — відказав блаженний Маель. — Бо жінка — то дуже хитро наставлена пастка: тільки-но зачусеш її, як уже й попався. На лихо нам, невимовний чар цих створінь здалеку діє ще могутніше, ніж ізблизька. І тим сильніш вони навіюють жадання, чим менше задовольняють його. Ось чому сказав поет про одну із них:

Коли зі мною ти — від тебе я втікаю,
Коли ж далеко ти — тоді тебе шукаю.

Отож і виходить, сину мій, що принади плотської любові сильніше діють на самітників та ченців, ніж на мирян. Демон любострастя весь мій вік спокушав мене на всякі лади, і найтяжче мучила мене спокуса не тоді, коли я зустрічав живу жінку — навіть вродливу й напахчену. Ні, вона приходила до мене в образі жінки відсутньої. Ще й тепер, на схилі днів, перед вступом у дев'яносто восьмий рік мого життя, Лукавий часто підбиває мене згрішити проти цнотливості — принаймні в помислах. Уночі, коли я мерзну на своєму ложі, коли мої старі захолили кості глухо риплять, я чую голоси, що читають другий вірш із третьої Книги царів: «*Dixerunt ergo et servi sui: Quaeramus domino nostro regi adolescentulam virginem, et stet coram rege et foveat eum, dormiatque in sinu suo, et calefaciat dominum nostrum regem*»¹. І диявол показує мені дівчину в розквіті юності, і та дівчина промовляє до мене: «Я твоя Авісага, твоя сунамітянка. О пане мій, пусти мене на своє ложе». Повір мені, — додав старий праведник, — що тільки з особливою помічю господньою може чернець зберегти чистоту тіла і помислів.

Зразу ж узявшись відновлювати в монастирі цнотливість і мир, Маель виправив календар за хронологічними й астрономічними обчисленнями і звелів усім ченцям прийняти той календар; а заблудлих дочок святої Брігіти відіслав до їхнього монастиря, одначе не вигнав їх з ганьбою, а звелів провести до човна зі співом псалмів і літаній.

— Шануймо в них Брігітиних дочок і господніх наречених, — сказав він. — Остерігаймося наслідувати фарисеїв, що лицемірно зневажають грішниць. Треба упослідити в цих жінках їхній гріх, а не їхню душу; хай вони соромляться своїх вчинків, а не самих себе: адже вони суть божі створіння.

І святий праведник закликав своїх ченців нехибно додержувати статуту їхнього ордену.

— Коли над кораблем не владне стерно, над ним владні підводні скелі, — сказав він.

¹ І кажуть йому слуги його: «Нехай би пошукали панові нашому, цареві, молоду дівчину, щоб вона доглядала його, і usługувала йому, і лежала на його лоні, і буде тепло панові нашому, цареві» (лат.).

РОЗДІЛ ІІІ СПОКУСА СВЯТОГО МАЕЛЯ

Тільки-но відновивши лад у Івернському абатстві, блаженний Маель дізнався, що остров'яни з Едіку — перші, кого він просвітив, а, отже, й найдорожчі його серцю — вернулись до поганства й знов почали чіпляти вінки з квітів та вовняні стьожечки на гілля священної смоковниці.

Той човняр, що приніс цю невеселу новину, висловив і побоювання, що ті заблудлі люди можуть незабаром зруйнувати вогнем і мечем каплицю, споруджену на узбережжі їхнього острова.

Святий вирішив негайно провідати своїх невірних дітей, щоб вернути їх у лоно істинної віри й не допустити до жахливого блюзнірства. Та вже простуючи до затоки, де було прип'яте його кам'яне корито, він звернув погляд на корабельню, яку спорудив над тією затокою тридцять років тому. Звідти долинали вищання пилки і стукіт молотків.

І в цю хвилину диявол, що не відає втоми, вийшов із корабельні під личиною ченця на ім'я Самсон, підступив до праведника й почав його спокушати такими словами:

— Отче, остров'яни на Едіку грішать безперестану. Кожна мить, що проминає, віддаляє їх від бога. Незабаром вони вогнем і мечем зруйнують ту каплицю, що її ти сам збудував своїми святими руками на узбережжі острова. Не можна гаятись. Чи не здається тобі, що твій кам'яний жолоб швидше доніс би тебе туди, якби спорядити його, як човен: дати йому стерно, щоглу й вітрило? Адже тоді його підганятиме вітер. Твої руки ще дужі, вони можуть кермувати судном. Добре було б також приробити спереду до твого апостольського жолоба гострий ніс, щоб розтинав хвилі. Та ти, певне, й сам уже подумав про це: адже ти чоловік мудрий.

— Авжеж, гаятись не можна,— відповів праведник.— Та коли я вчиню за твєю порадою, сину мій Самсоне, чи не вподібнюсь я до маловірів, котрі не покладаються на господу? Чи не зневажу я цим дару того, хто послав мені кам'яне корито без жодної снасті?

На це запитання диявол, великий богослов, відповів теж запитанням:

— Отче, а хіба похвально згорнувши руки чекати помочі з неба і все випрохувати у всемогутнього, замість того щоб діяти на свій людський розсуд і самому рук докладати?

— Певне, що ні, — відказав божий праведник. — За-недбувати людський розум — це означає спокушати господа.

— Ну, а в цьому разі хіба людський розум не велить спорядити корито снастями?

— Розум велів би так учинити, якби не було іншого способу дістатись до мети.

— Гм!.. То твоє корито, певне, дуже швидке?

— Таке швидке, як угодно богіві.

— Звідки ти знаєш? Воно ж сунеться, як Бюдоків мул. Шкарбан, та й годі. То хто тобі боронить зробити його швидшим?

— Сину мій, слова твої напрочуд ясні, але сміливі аж надміру. Не забувай, що це корито чудесне.

— Ще б пак, отче. Коли гранітний жолоб плаває по воді, мов корок, то це жолоб напевне чудесний. Тут уже нічого не скажеш. Але що з того?

— Сам не знаю, що мені діяти. Чи не гріх удосконалювати людськими, природними засобами такий чудесний витвір?

— А якби ти, отче, позбувся правої ноги й бог вернув її тобі, чи була б ця нога чудесна?

— Певне, що була б, сину мій.

— А чи ти б її взував?

— Звичайно.

— Ну от, маєш! Коли, по-твоєму, можна взувати у рукотворний черевик чудесну ногу, то чому ти гадаєш, ніби не можна споряджати рукотворними снастями чудесне судно? Це ж яснісіньке діло. От лихо! Чому воно так, що й у найсвятіших людей бувають хвилини млявості й потьмарення? Адже ти — найславетніший із просвітителів Бретані, ти ще міг би звершити подвиги, гідні вічної хвали... Але дух твій млявий і рука лінива! Прощавай же, отче! Пливи собі потихеньку, а коли допливеш нарешті до берегів Едіку, то побачиш, як димлять руїни каплиці, збудованої й освяченої твоїми руками. Погани сплять її, а в ній засмажать, як ковбасу-кров'янку, того бідолаху диякона, що ти там настановив.

— Тяжка моя скрута, — мовив слуга божий, утираючи рукавом піт із чола. — Та скажи, сину мій Самсоне,

хіба це легке діло — оснастити кам'яне корито? І коли ми заходимося коло цього діла, то чи не згаємо більше часу, ніж надолужимо?

— Ет! — вигукнув диявол. — Та ми, отче, впораємося з усім як оком змигнути. Всі потрібні снасті знайдуться в оцій корабельні, що ти тут спорудив, і в коморах, твоїм дбанням так щедро наповнених. Я й приладнаю все сам, бо, перше ніж піти в ченці, був моряком і теслею, та й ще багато ремесел знаю. Нумо ж до роботи!

І зразу потяг праведника до повітки, повної всякого начиння, потрібного для мореплавства.

— Бери, отче!

І навалив старому на плечі вітрило, щоглу, гафель і гік. А сам узяв фюрштевень і стерно, підхопив торбу з теслярським знаряддям і подався до берега, тягнучи за полу праведника, зігнутого під вагою вітрила й щогли, упрілого й засапаного.

РОЗДІЛ IV ПЛАВАННЯ СВЯТОГО МАЕЛЯ ПО ЛЬДОВИТОМУ ОКЕАНУ

Підтикавши рясу аж під пахви, диявол витяг жолоб із води на пісок і оснастив його менше ніж за годину.

Тільки-но святий Маель сів у своє суденце, вітрила нап'ялись і корито полинуло по хвилях так швидко, що невдовзі берег зник з очей. Проповідник кермував на південь, щоб обминути мис Лендз-Енд. Та непереборна течія зносила його на південний захід. Пропливши понад південним берегом Ірландії, корито раптом звернуло на північ. Надвечір вітер подужчав. Марно намагався Маель згорнути вітрило. Корито мов шалене мчало до казкових морів.

У місячному сяйві виринали довкола тілисті північні сирени з лляними косами, виставляли з води білі груди й рожеві спини і, ляпаючи смарагдовими хвостами по пінявих хвилях, розмірено співали:

Куди несе тебе, Маелю,
Твоє корито навісне?
Таке туге твоє вітрило,
Немов Юови білі перса,
Що з них проливсь Молочний Шлях.

Ще якусь хвилину летів йому вслід під зоряним небом їхній милозвучний сміх. Та корито мчало в сто разів швидше, ніж червоний корабель вікінга. Буревісники, наздогнані в польоті, заплутувались лапками в Маєловому волоссі.

Невдовзі розбушувалася страшна буря. Під її завивання корито, гнане шаленими подувами, летіло, мов чайка, крізь морок, туман і хвилі.

Три доби тривала темна ніч, а потім морок раптово розійшовся, і праведник побачив на обрії берег, що блищав ясніше за діаманти. Берег той швидко наближався, і скоро при холодному світлі недвижного, низько завислого сонця святий Маель розгледів над хвилями біле місто з безлюдними вулицями. Воно було неосяжніше від стобрамних Фів: скільки сягало око, все тяглися руїни снігового форуму, оздоблених памороззю льодових палаців, кришталевих арок, райдужних обелісків.

Океан був укритий пливучими крижинами, серед яких зринали моржі з диким і лагідним поглядом. Проплив і Левіафан, викидаючи аж під хмари водяний стовп. А на крижині, що пливла поряд із кам'яним жолобом, сиділа біла ведмедиця. Вона держала в лапах своє ведмежа, і Маель почув, що ведмедиця шепоче Вергіліїв вірш: «Inscire parve ruet»¹.

І старий праведник заплакав від смутку й тривоги.

Прісна вода, замерзнувши, розірвала барильце, і Маель, щоб угамувати спрагу, смоктав крижинки. І їв хліб, просяклий солоною водою. Борода його й волосся ламались, наче скляні. Одіж на ньому закрижаніла і за кожним рухом боляче врізалася в тіло. Довкола здіймалися страховинні буруни, роззявляючи на старого запінені пащі. Разів із двадцять суденце заливало водою. Океан поглинув святе євангеліє в пурпуровій оправі з золотим хрестом, яке проповідник ревно беріг.

На тридцятий день море вгамувалося. І ось із жахливим гуркотом, що лунав до неба, на кам'яне корито посунула сліпучо-біла гора заввишки в три сотні стіп. Маель крутонув кермо, щоб її обминати, але румпель зламався у нього в руках. Щоб зменшити розгін свого суденця, він спробував трохи згорнути вітрило. Та коли заходився відв'язувати його, вітер шарпонував полотно й вирвав лину в нього з рук, аж йому долоні

¹ Хлопчику любий, навчись (лат.).

обпекло. І святий побачив трьох бісів із чорними шкірястими крилами. Учепившись пазурами за снасті, біси дмухали у вітрило.

Угледівши їх, Маель відразу збагнув, що в цьому плаванні проводирем його був Лукавий, і поклав на себе знак хреста. І вмить шалений порив вітру, ревучи й завиваючи, підхопив кам'яне корито, зніс геть щоглу з вітрилом і зірвав стерно та форштевень.

І тоді корито попливло само по втишеному морю. А праведник, ставши на коліна, віддав хвалу господові, що визволив його з диявольських тенет. Тоді він знов побачив на крижині ведмедицю-матір, що під час бурі говорила людським голосом. Вона пригортала до себе своє улюблене маля, а в другій лапі тримала пурпурову книгу з золотим хрестом на оправі. Коли крижину прибило до гранітного жолоба, ведмедиця привітала праведника такими словами:

— Pax tibi, Maël¹.

І простягла йому книгу.

Праведник упізнав своє євангеліє і, сповнений подиву, заспівав у потеплілому повітрі палкий гімн творцеві і всьому його творінню.

РОЗДІЛ V ХРЕЩЕННЯ ПІНГВІНІВ

З годину жолоб несло течією й нарешті прибило до вузької смужки положистого берега, над якою здіймалися гостроверхі скелі. Праведник пішов понад водою, під скелями, що утворювали суцільну стіну без жодного проходу. Так він ішов цілий день і цілу ніч і пересвідчився, що попав на круглий острів, посеред якого височіла увінчана хмарами гора. Маель з насолодою вдихав свіже й вологе повітря. Ішов дощ, і той дощ був такий тихий, що святий промовив до бога:

— Господи, це ж острів сліз, острів каяття!

Берег був пустельний. Знеможений утомою й голодом, старий сів на камінь із заглибиною, в якій лежали пташині яйця — рудуваті, в чорних цяточках, завбільшки з лебедячі. Та він їх не зайняв, тільки сказав:

¹ Мир тобі, Маелю (лат.).

— Птахи — це живі славослів'я богу. Я не хочу, щоб через мене хоч на одне з цих славослів'їв поменшало. І почав жувати лишайники, видираючи їх із розколин у камінні.

Святий праведник уже обійшов довкруг майже весь острів, не зустрівши нікого живого, поки врешті натрапив на просторі круглу площину, оточену бурими та червонястими скелями. Між ними дзюрчали дзвінкі струмочки, а вершини тих скель голубіли аж у хмарах.

Очі в старого були давно засліплені блиском полярної криги. Проте між набряклыми повіками ще проникло трохи світла. Він розрізнув якихось живих істот, що тислись рядами на тих скелях, мовби людський натовп на лавах амфітеатру. А вуха його, напівоглухлі від реву морських хвиль, ледь розчули якийсь гомін. Вирішивши, що це він натрапив на людей, які живуть тут за природним законом, і що господь привів його до них, щоб він звістив їм закон божественний, Маель почав проповідувати їм Христову віру.

Злізши на високий камінь посеред дикої площини, він заговорив:

— Остров'яни! Хоч ви й невисокі на зріст, але скидаєтесь не так на гурт рибалок чи мореплавців, як на сенат республіки з мудрим устроєм. Ви стоїте на цій дикій скелі так поважно, тихо й статечно, що ваші збори можна порівняти з радою римських senatorів у храмі Перемоги або навіть із гуртом афінських філософів, що ведуть диспут на лавах ареопагу. Безперечно, ви не маєте ні їхньої вченості, ні їхніх талантів, та в очах бога, можливо, стоїте навіть вище за них. Я здогадуюся, що ви простосерді й добрі. Обходячи узбережжя вашого острова, я ніде не помітив ніяких ознак душегубства чи кривавої січі, як-от ворожі голови, настромлені на високу жердину, або чуби, прибиті до брами селища. Мені здається, що ви не знаєте ремесел і не обробляєте металів. Та серця ваші чисті, а руки безгрішні. Тож істина легко ввійде вам у душу.

Насправді ж ті, що здалися Маелеві людьми невисокого зросту, але статечної поведінки, були пінгвіни, що навесні завжди збивалися в гурт і тепер стояли парами на приступках скель, гордо повипинавши округлі білі черевця. Час від часу вони махали кудцями крильцями, наче руками, і мирно покрикували. Людей вони зовсім не боялись, бо ще ніколи не бачили їх і не зазнавали

від них кривди; до того ж від старого ченця віяло такою лагідністю, що вона заспокоювала навіть найполохливіші створіння, а пінгвінам сподобалась надзвичайно. Вони з приязною цікавістю звертали на нього маленькі круглі очиці, подовжені спереду білою цяткою, що надавала їхньому поглядові якогось химерного, майже людського виразу.

Зворушений їхньою увагою, святий проповідував далі:

— Остров'яни! Земний день, що зійшов оце над вашими скелями, є образ духовного дня, що займається у ваших душах. Бо я приніс вам світло внутрішнє, світло, що осяє й зігріє вам душі. Як сонце топить кригу на ваших горах, так Ісус Христос розтопить кригу у ваших серцях.

Отак промовляв старий проповідник. А в природі завжди на голос озивається голос, і все, що дихає й тішиться світлом, любить перегукуватися піснями. Тож і пінгвіни відповіли святому своїм гелготом. І звуки ті були ласкаві, бо для птахів саме настала пора любитися.

А праведник, певний, що вони належать до якогось ідоловірського племені і так висловлюють своєю мовою прихильність до християнської віри, закликав їх прийняти святе хрещення.

— Ви, мабуть, часто купаєтеся, — сказав він. — Бо всі заглибини в цих скелях повні прозорої води, і я щойно, підходячи до вас, бачив сам, як дехто з вас поринав у ці природні купелі. А тілесна чистота є образ чистоти духовної.

І пояснив їм, звідки пішло хрещення, в чому його суть і які блага воно дає.

— Хрещення, — сказав він їм, — це Приєднання, Відродження, Оновлення, Осяяння.

І розтлумачив їм кожне з цих слів.

Потім, спершу освятивши воду у водоспадах і проказавши очисні молитви, заходився хрестити тих, кого щойно просвітив, бризкаючи на голову кожному чистою водою і промовляючи священні слова.

Так він хрестив птахів три дні й три ночі.

РОЗДІЛ VI НАРАДА В РАЮ

Коли звістка про охрещення пінгвінів дійшла до раю, там не зраділи і не засмутились, а тільки страшенно здивувалися. Сам господь бог спантеличився. Він скликав нараду святителів та богословів і запитав їх, чи вважають вони, що це хрещення дійсне.

— Аж ніяк,— відповів св. Патрік.

— А чого це? — не погодився св. Гал, що колись обернув у християнство корнуельців і виховав для апостольських подвигів святого Маеля.

— Таїнство хрещення не дійсне, коли воно вчинене над птахами,— відказав св. Патрік,— так само як не дійсне таїнство шлюбу, вчинене над євнухом.

Та св. Гал заперечив:

— Що ви бачите спільного між охрещенням птаха й одруженням євнуха? Я не бачу нічогосінько. Шлюб — це, так би мовити, таїнство умовне, попереднє. Священик благословляє певну дію наперед; видима річ, що, коли та дія не відбудеться, благословення лишиться не дійсним. Це діло ясне, як білий день. На землі, в місті Антрімі, я знав одного багатого чоловіка, на ім'я Садок; він жив з однією жінкою невінчаний і сплотив із нею дев'ятеро дітей. На старість, поступившись перед моїми умовляннями, він погодився одружитись із нею, і я благословив їхній шлюб. На жаль, похилі літа вже не дозволили йому здійснити подружній обов'язок. А незабаром він позбувся всього багатства, і Гермінія (так звали його дружину), відчувши, що їй несила терпіти злидні, зажадала, щоб шлюб, не здійснений насправді, розірвали. Папа задовольнив це прохання, бо воно було слушне. Отак стоїть справа зі шлюбом. Але обряд хрещення виконується без ніяких умов і застережень. Нема сумніву, що над пінгвінами вчинено справжнє таїнство.

Коли запитали думки св. Дамасія, що на землі був папою римським, він висловився так:

— Щоб визначити, чи хрещення дійсне і чи воно має належні наслідки, тобто чи освячує воно охрещених, треба зважати тільки на те, хто його вчинив, а не над ким воно вчинене. Адже освятна сила цього таїнства має за джерело дію чисто зовнішню по відношенню до особи, над якою здійснюється обряд; сама ця особа не бере ніякої участі в своєму освяченні й жодним вчинком не

сприяє йому. Якби було не так, то ми б не могли хрестити немовлят. Нема також потреби задовольняти якісь особливі умови, щоб когось охрестити; нема необхідності перебувати для цього в стані благодаті: досить із щирим наміром здійснити церковний обряд, промовити освятні слова й дотримати встановленої форми. А ми не маємо сумніву, що преподобний Маель усе це виконав. Отже, пінгвінів охрещено.

— Ви так гадаєте?— спитав св. Гвенолій.— У чому ж тоді, по-вашому, полягає суть хрещення? Хрещення — це акт оновлення, під час якого людина наново народжується з води і святого духа, бо вона входить у воду запламована гріхами, а виходить із води новонавреною, оновленою істотою, сповненою праведності. Хрещення — це зачаток безсмертя; хрещення — це записка воскресіння; охрещений разом із сином божим лягає в домовину і разом з ним устає з неї. Не такий це дар, щоб давати його птахам. Поміркуйте самі, святі отці. Хрещення змиває первородний гріх, а хіба пінгвіни зачаті в гріху? Воно очищає охрещеного від гріхів, а хіба пінгвіни грішать? Воно наділяє благодаттю й чеснотами, поєднуючи християн із Христом, як руки та ноги з тілом, а очевидна річ, що пінгвіни не можуть набути чеснот, притамаєних духовним особам, дівам і вдовам, що вони неспроможні сприйняти благодать і поєднатися з...

Св. Дамасій жваво перебив його:

— Це тільки доводить, що хрещення було марне, але зовсім не доводить, що воно було недійсне.

— Але ж, коли так,— заперечив св. Гвенолій,— то можна охрестити в ім'я отця, і сина, і святого духа, окропленням чи зануренням, не те що птаха або чотириногу тварину, а й неживу річ: статую, стіл, стілець і таке інше. І тоді ця тварина, цей ідол, цей стіл зробились би християнами! Це ж нісенітниця!

Слово взяв св. Августин, і запала глибока тиша.

— Я зараз наведу вам приклад того, яку силу має ритуал,— промовив палкий єпископ Гіппонський.— Правда, в мосму прикладі йдеться про діяння диявольське. Та коли ми погодимося, що ритуали, яких навчає диявол, впливають на позбавлених розуму тварин або навіть на неживі речі, то як можна ще сумніватися, що й дія ритуалів божественних поширюється на всяку звірину та на мертво матерію? Ось вам цей приклад.

За мого земного життя в місті Мадаврі, на батьківщині філософа Апулея, була чаклунка, яка могла принадити на своє ложе будь-якого чоловіка, спаливши на жертовному триніжку разом із певним зіллям пасомце волосся з його голови та прокававши певне заклинання. Та якось, коли вона надумала в такий спосіб схилити до любовців одного юнака, служниця обдурила її, принісши замість юнакового волосся жмутик козячої шерсті, вискубаної з міха, що висів у якомусь шинку. Чаклунка спалила ту шерсть, і ось серед ночі повний вина міх покотився через усе місто до її оселі. Це достеменно правда. А в священному таїнстві, так само як і в чаклунстві, силу має форма, і вплив божественного ритуалу не може бути слабший і обмеженіший, ніж вплив ритуалу диявольського.

Висловившись так, великий Августин під гучні оплески сів.

Тоді попросив слова якийсь блаженний похилого віку, з сумовитим обличчям. Ніхто його не знав. Він звався Проб і навіть не був занесений до церковного календаря.

— Хай шановне товариство вибачить мені,— так почав він.— Я не увінчаний німбом і райське блаженство здобув не якимись блискучими подвигами. Та після того, що оце повідав нам пресвятий Августин, і мені захотілося поділитися з вами своїм гірким досвідом щодо того, від яких умов залежить сила святого таїнства. Єпископ Гіппонський сказав дуже слушно: таїнства залежать від форми. У формі їхня сила; але ж у формі і їхня слабкість. Вислухайте ж, єпископи й богослови, мою невеселу історію. Я був священником у Римі за часів імператора Гордіана. Хоча й не можу похвалитись, як ви, високими заслугами, але свої пастирські обов'язки я виконував ревно. Сорок років служив я в церкві святої Модести-за-мурами. Маючи сталі звички, я щосуботи ходив до одного шинкаря, на ім'я Бар'яс, що держав шинок біля Капенської брами, і купував у нього вино, яке й освячував для причастя. За весь той довгий час не було дня, щоб я не відправив служби божої зі святим таїнством. А проте я не знав радості, й серце моє стискало тривога, коли я запитував на сходинах вітваря: «Чого ти сумуєш, душе моя, і чого бентежиш мене?» Ті миряни, котрих я причащав, смутили мене тяжко, бо вони, так би мовити, ще не встигнувши ковтнути святі дари,

одержані з моїх рук, уже знову впадали в гріх, немовби таїнство не мало над ними ніякої сили і не впливало на них. Нарешті я дійшов кінця свого земного шляху і, спочивши в бозі, пробудився в оселі обранців. Аж тоді я почув з уст ангела, який переніс мене сюди, що шинкар Бар'яс біля Капенської брами замість вина продавав відвар із коріння та зілля; там не було ні краплі соку з виногрон, отож я не міг перетворити це паскудне пійло на кров, бо воно не було вином, а тільки вино може перетворитись у кров Христову. Тому всі мої свхаристії були нічого не варті, і моя паства, та й я сам, не відаючи того, сорок років були позбавлені таїнства причастя й по суті відлучені від церкви. Ця звістка так мене приголомшила, що й досі, в цій оселі блаженства, я не можу отямитись. Я безперестану ходжу по всьому раю, але досі не зустрів жодного з тих християн, що їм колись давав святі дари в базиліці блаженної Модести.

Позбавлені хліба небесного, вони не мали сили опиратись найогиднішому нечестю й усі потрапили до пекла. Я втішаюся тільки думкою, що шинкаря Бар'яса теж спостигло вічне прокляття. В усьому цьому є логіка, гідна творця всякої логіки. Одначе мій сумний приклад доводить, як прикро часом, що в таїнствах форма переважає зміст. І я смиренно питаю: чи не може предвічна мудрість якось виправити цю хибу?

— Ні,— відповів господь.— Ліки будуть страшніші за саму недугу. Якби в правилах спасіння зміст переважав форму, це була б згуба для священства.

— Ох, господи...— зітхнув смиренний Проб.— Повір моему сумному досвідові: доки ти зводитимеш свої таїнства до ритуалів, доти справедливість твоя натраплятиме на жахливі перешкоди.

— Це я знаю краще за вас,— відказав господь.— Я обіймаю поглядом водночас і нинішні труднощі, досить великі, і труднощі майбутні, які будуть не менші. Можу вам провістити, що після того, як сонце ще двісті сорок разів обійде круг землі...

— Яка висока мова! — вигукнули ангели.

— Гідна творця всесвіту! — підхопили святителі.

— Так я звик висловлюватись у згоді з мою давньою космогонією,— відказав господь,— і не можу зректись цієї манери, не втративши своєї незмінності... Так ось, після того як сонце ще двісті сорок разів обійде круг землі, в Римі не знайдеться жодного священика,

що знав би латину. Співаючи в церквах літанії, поминатимуть святих Оріхіїла, Рогуїла й Тотіхіїла,— а це ж, як вам відомо, суть імена бісів; а не ангелів. Часто злодії, надумавши запричаститись, але боячися, що за відпущення гріхів доведеться віддати церкві крадене добро, сповідатимуться мандрівним священникам, які, не знаючи ні латинської, ні італійської мови, а тільки говірку свого села, ходитимуть по містах і містечках, відпускаючи гріхи за безцінь — іноді за пляшку вина. Мабуть, це турбуватиме нас не дуже, бо таке відпущення однаково буде недійсне: адже йому бракуватиме головної умови — каяття; але акти хрещення, можливо, ще завдадуть нам неабиякого клопоту. Священники стануть такими невігласами, що хреститимуть дітей «in nomine patris et filii et spiritus sancti»¹, як зловтішно повідомить Луї де Поттер у третьому томі своєї «Філософської, політичної та критичної історії християнства». Вирішити, чи дійсне таке хрещення, буде справді нелегко; бо хоч у святому письмі я й мирюся з грецькою мовою, не такою вишуканою, як у Платона, і з латиною, якій далеко до Ціцеронової, але прийняти за літургійну формулу якусь курзу-верзу я все ж таки не зможу. А як подумавш, що так недоладно будуть охрещені мільйони немовлят, аж страх бере. Та вернімось до наших пінгвінів.

— Твої святі слова, о господи, вже вернули нас до них,— сказав св. Гал.— У релігійних символах і в правилах спасіння форма неминуче переважає зміст, і чинність будь-якого таїнства залежить тільки від форми. Отже, питання в тому, чи за всією формою охрещені пінгвіни, чи ні. А відповідь тут очевидна.

Отці церкви й учені богослови зразу погодилися з ним, але це аж ніяк не полегшило їхньої скрути.

— Ставши християнами, пінгвіни не зможуть уникнути великих незручностей,— озвався св. Корнелій.— Їм доведеться тоді дбати про спасіння душі. А як вони зможуть виконувати цей обов'язок? Адже пташині звичаї багато в чому суперечать заповідям церкви. А пінгвіни навряд чи спроможуться ті звичаї змінити. Тобто я хочу сказати, що у них не вистачить розуму засвоїти кращі звичаї.

¹ Перекручене латинське «in nomine patris et filii et spiritus sancti» (в ім'я отця, і сина, і святого духа) — щось ніби «в ім'я отці, і сини, і святої духи».

— Та вони б і не змогли цього зробити,— зауважив господь.— Мої закони їм перешкодили б.

— А проте,— вів далі св. Корнелій,— внаслідок хрещення їхні вчинки дістануть моральне значення. Віднині вони будуть добрі або погані, гідні хвали або осуду.

— Це правда,— підтвердив господь.

— Я бачу тут тільки одну раду,— заявив св. Августин.— Пінгвіни підуть у пекло.

— Таж у них нема душі,— нагадав св. Ірней.

— Прикра історія,— зітхнув Тертулліан.

— Ще б пак! — погодився св. Гал.— Мушу визнати, що праведний Маель, мій учень, у своєму сліпому завзятті завдав святому духові неабияких теологічних труднощів і наробив безладу в таїнствах.

— От старий дурень! — вигукнув, знизавши плечима, св. Ад'ютор Ельзаський.

Та господь докірливо глянув на нього:

— Навіщо ж так! Адже праведний Маель не наділений, як ви, блаженний мій, дарованим знанням божественних істин. Він ще не допущений споглядати мій лик. Це немічний дід, наполовину глухий і на три чверті сліпий. Ви занадто суворі до нього. Одначе визнаю, що становище справді скрутне.

— На щастя, цей клопіт не вічний,— сказав св. Ірней.— Пінгвінів охрещено, але яєць їхніх не буде охрещено, і все лихо минеться з нинішнім поколінням.

— Не кажіть так, сину мій Ірнею,— заперечив господь.— Ті закони, що їх установили для землі природознавці, можуть мати винятки, бо вони недосконалі й не цілком точно відбивають природу. Але закони, які встановлюю я, довершені і жодного винятку не припускають. Треба вирішити долю охрещених пінгвінів так, щоб не порушити жодного божественного закону, і в цілковитій відповідності з десятьма заповідями та всіма приписами моєї церкви.

— Дай їм безсмертну душу, господи,— запропонував св. Григорій Назіанзін.

— Ні, ні, господи! Що вони з нею робитимуть? — зітхнув Лактанцій.— Адже в них нема милозвучного голосу, щоб співати тобі хвалу. І правити службу божу вони не зуміють.

— І, напевне, не дотримуватимуться божественного закону,— докинув св. Августин.

— Бо й не зможуть,— підтвердив господь.

— Так, не зможуть, — провадив св. Августин. — І коли ти, господи, в своїй премудрості вдихнеш у них безсмертну душу, вони повік-віків горітимуть у пеклі згідно з твоїми мудрими веліннями. Лише так відновиться божественний лад, порушений тим старим камбрійцем.

— Ти, сину Моніки, підказуєш мені розв'язання правильне й згідне з моєю премудрістю, — сказав господь. — Але воно суперечить моєму милосердю. А я, хоч і незмінний у своїй сутності, з плином часу дедалі дужче схиляюся до доброти. Ця зміна моєї вдачі стає очевидна, коли порівняти Старий завіт із Новим.

Суперечка затягувалась, а справа не яснішала; до того ж кожен із святих знов і знов повторював те саме, тож вирішено було порадитися зі св. Катериною Александрійською. В складних випадках завжди робили так. Адже св. Катерина ще на землі загнала в диспуті на слизьке п'ятдесятюх найученіших мужів. Вона добре знала святе письмо, не гірше — філософію Платона й була вельми вправна в риторичі.

РОЗДІЛ VII НАРАДА В РАЮ (кінець)

Свята Катерина з'явилась на раду, убрана в шати з золотої парчі, а на голові мала вінець із смарагдів, сапфірів та перлів. При боці вона тримала вогняне колесо — образ того, котре своїми уламками вразило її катів.

Господь попросив її висловити свою думку, і вона промовила так:

— Господи, щоб відповісти на питання, яке ти зволив єси мені поставити, я не розглядатиму ні звичаїв живих створінь взагалі, ні пташиних зокрема. Я тільки зверну увагу богословів та святителів, які тут зібралися, на те, що люди й тварини не розмежовані цілковито, бо ж існують потвори, які поєднують у собі і одне, й друге. Такі, наприклад, химери — наполовину німфи, а наполовину змії; такі три горгони, і козлоногі фавни та сатири, і сцилли, і сирени, що співають у морі. Тулуб у них жіночий, але вони мають риб'ячий хвіст. Такі й кентаври — до поперека люди, а нижче — коні. Це благородні

потвори. Один із кентаврів, як вам відомо, досяг вічного блаженства, керуючись тільки світлом розуму, і ви інколи бачите, як він гордо спинається дибки на золотих хмарах. Своїми земними подвигами кентавр Хірон заслужив собі місце в оселі блаженних: він виховав Ахілла, і цей юний герой, вийшовши з-під кентаврової опіки, два роки прожив, убраний по-дівочому, серед дочок царя Лікомеда. Він розважався й спав разом з ними і за весь той час нічим не виказав, що він не така сама дівчина, як вони. Хірон, що виховав його таким доброзвичайним,— єдиний, oprіч імператора Траяна, праведник, що заслужив райське блаженство, дотримуючись природного закону. А він же був тільки напівлюдиною.

Гадаю, що цим прикладом я довела: щоб досягти вічного блаженства, досить мати хоч якісь частини тіла людські, аби лише ці частини були благородні. І коли кентавр Хірон зумів його здобути, навіть не оновлений хрещенням, то невже його не зможуть заслужити охрещені пінгвіни, ставши напівлюдьми? Тому я благаю тебе, господи: даруй пінгвінам старого Маеля людську голову й груди, щоб вони могли гідно славити тебе, і наділи їх безсмертною душею, хоч би невеличкою.

Отак промовила Катерина, і отці церкви, богослови та святителі схвально загомоніли.

Та підвівся святий Антоній Пустельник і, простягнувши до всевишнього червоні вузлуваті руки, вигукнув:

— Не роби так, господи боже мій! Духом твоїм святим тебе заклинаю — не роби цього! — Він говорив із таким запалом, що аж трусив довгою білою бородою, як голодна коняка трусить порожньою шанькою, почешленою їй на морду.— Господи, не треба цього робити! Птахи з людською головою вже є. Свята Катерина нічого нового не вигадала.

— Уява нічого нового не вигадує, вона тільки зіставляє й поєднує,— холодно зауважила св. Катерина.

— Такі птахи вже є,— не вгавав св. Антоній; він і слухати нічого не хотів.— Їх називають гарціями, і це наймерзенніші створіння в світі. Якось у пустелі, пригортаючи вечерею святого Павла-ігумена, я поставив стіл надворі, під старою смоковницею. Гарпії злетілись на гілля й весь час глушили нас пронизливим криком та паскудили в страву. Нахабні потвори заважали мені слухати повчальні слова святого Павла-ігумена, а хліб та

салату ми їли з їхнім послідом. Як же повірити, господи, ніби гарпії гідно тебе славитимуть?

Звісно, годі, коли мене обсідали спокуси, я бачив чимало всяких покручів: не тільки жінок-змій та жінок-риб, а й істоти, складені ще недоладніше,— людей, у яких замість тулуба був казан, або дзвін, або годинник, або судник із їжею та начинням, або навіть цілий дім із дверима та вікнами, крізь які видно було інших людей, що там порались. Вічності не стало б, щоб змалювати всіх потвор, які докучали мені в усамітненні могому,— від китів, оснащених щоглами та вітрилами, мов кораблі, до цілої зливи з малесеньких червоних тварючок, що обернули воду в моїй криниці на кров. Та жодна з тих потвор не була така огидна, як оті гарпії, що спалили своїм послідом усе листя на моїй прегарній смоковниці.

— Гарпії,— зауважив Лактанцій,— це потвори жіночої статі з пташиним тілом. Від жінки в них голова і груди. Їхнє нахабство, безсоромність і розпусність постають із жіночої природи, як показав поет Вергілій у своїй «Енеїді». Вони причетні до прокляття, що тяжить над Єврою.

— Не згадуймо більше про це прокляття,— сказав господь.— Друга Єва спокутувала гріх першої.

Павло Орозій, автор всесвітньої історії, якого мав вгодом наслідувати Боссюе, підвівся й став просити:

— Господи, зглянься на моє й Антоніве благання! Не твори більше таких покручів, як кентаври, сирени та фавни, такі любі охочим до всяких байок грекам. Ти з цього не матимеш ніякої втіхи. У таких потвор є нахил до поганства, і подвійна природа не сприяє чистоті їхніх звичаїв.

Облесливий Лактанцій відказав на ці слова:

— Той, кого ми щойно слухали,— безперечно, найкращий з усіх істориків, які є в раю, бо ж Геродотові, Фулідідові, Полібію, Тітові Лівію, Веллієві Патеркулу, Корнелієві Непоту, Светонієві, Манефонові, Діодорові Сіцилійському, Діонові Кассію і Лампрідієві не дано споглядати лик господній, а Тацит терпить у пеклі муки, призначені блюзнірам. Та годилось би Орозію знати й небо так само добре, як землю. Бо він, здається, забув, що ангели, складені з людини і птаха, суть сама чистота.

— Ми відбилися від теми,— сказав Предвічний.— До чого тут кентаври, гарпії й ангели? Ідеться про пінгвінів.

— Твоя правда, господи: ідеться про пінгвінів,— озвався найстарший із тих п'ятдесятьох учених мужів, що їх за життя загнала на слизьке Александрійська діва.— І я наважусь висловити таку думку: щоб припинити це неподобство, що збаламутило небеса, треба зробити так, як пропонує свята Катерина, що колись була загнала нас на слизьке,— дати пінгвінам старого Маеля половину людського тіла і безсмертну душу, розміром відповідну цій половині.

По тих словах на раді з'явся великий галас: кожен доводив своє, перебиваючи інших. Грецькі отці церкви затято сперечалися з римськими про сутність, природу і розміри тієї душі, яку малося дати пінгвінам.

— Вчені мужі й святителі! — закричав господь. — Не вподібнюйтесь до тих, що галасують на земних конклавах та соборах. І не вносьте в церкву переможну тих пристрастей, що хвилюють церкву войовничу. Адже ніде правди діти: на всіх соборах, що відбувалися, патхнені моїм святим духом, у Європі, Азії й Африці, отці церкви вискубували одні одним бороди й видряпували очі. А втім, вони однаково були непогрішні, бо я пробував із ними.

Коли відновився лад, устав старий Гермій і неквапно промовив:

— Я прославлю тебе, господи, за те, що ти дав еси матері моїй Сафірі прийти на світ серед твого обраного народу в ті дні, коли небесна роса освіжала землю перед народженням нашого Спасителя. І за те я прославлю тебе, господи, що ти дав еси моїм смертним очам побачити апостолів твого божественного сина. І я промовлю на цьому преславному соборі, бо ти хотів еси, щоб істина виходила з уст смиренних, і скажу так: оберни цих пінгвінів на людей. Тільки така ухвала буде згідна і з твоєю справедливістю, і з твоїм милосердям.

Кілька вчених мужів попросили слова, ще кілька самі взяли його. Ніхто нікого не слухав, і всі святі безладно розмахували пальмовими вітами та вінками.

Порухом правди господь утихомирив своїх обранців і сказав:

— Годі сперечатися. Ця думка, що її висловив смиренний Гермій, єдино відповідає моїм одвічним накресленням. Ці птахи будуть перетворені на людей. Передбачаю, що з цього вийде чимало неладу. Ставши людьми, багато їх накоять гріхів, яких вони, лишаючись пінг-

вінами, не вчинили б. І доля їхня після перетворення, безперечно, буде далеко не така завидна, як була б вона без цього хрещення й прилучення до роду Авраамового. Але не годиться, щоб моє передбачення порушувало свободу їхнього вибору. Щоб не обмежувати людської волі, я мушу не відати того, що знаю, закривати очі свої запонами, крізь які легко проникає мій зір, і в сліпій прозорливості своїй дивуватися з того, що давно передбачав.

Тоді покликав архангела Рафаїла і повелів йому:

— Лети до праведного Маеля, сповісти його, яку він зробив помилку, і накажи, щоб він, ім'ям моїм озброївшись, перетворив своїх пінгвінів на людей.

РОЗДІЛ VIII ПЕРЕТВОРЕННЯ ПІНГВІНІВ

Архангел спустився на пінгвінський острів, розшукав там праведника, що спав у розпадині скелі серед своїх неофітів, поклав йому руку на плече і, розбудивши, промовив ласкавим голосом:

— Не лякайся, Маелю!

І праведник, засліплений яскравим сяйвом, упоєний солодкими пахощами, впізнав ангела господнього й схилив чоло до землі.

Тоді ангел сказав:

— Маелю, знай, що ти схибив: гадаючи, ніби охрестив Адамових дітей, ти дав святе хрещення птахам, і ось через тебе пінгвіни увійшли в лоно церкви господньої.

Старий остовпів, почувши ті слова.

А Рафаїл вів далі:

— Устаць, Маелю, озбройся всемогутнім ім'ям господнім і скажи цим птахам: «Станьте людьми!»

І праведний Маель, поплакавши й помолившись, озброївся всемогутнім ім'ям господнім і сказав птахам:

— Станьте людьми!

Відразу пінгвіни змінилися. Лоб у них поширшав, голова округлилась, як баня на церкві Санта-Марія-Ротонда, що в місті Римі. Їхні овальні очі ширше розплющились на світ божий; там, де чорніли дві дірочки відрив, виріс м'ясистий ніс; дзьоб перетворився в рот, і з того рота полилась мова; шия покоротшала й потовщала;

крильця обернулись у руки, а лапки в ноги; а в грудях їхніх оселилась невгамовна душа.

І все ж у пінгвінів лишилося дещо від їхньої первісної природи. Вони мали звичку дивитися трохи скося, ходили на кучуватих ногах перевальцем, і тіла їхні вкривав м'який пушок.

А Маель склав подяку господові за те, що він приєднав цих пінгвінів до роду Авраамового.

Та проповідника непокоїла думка, що незабаром він покине цей острів назавжди, а тоді, вдалині від нього, без його піклування віра пінгвінів може захиріти, як молоде й тендітне деревце. І він надумав перемістити їхній острів до берегів Арморіки.

«Я не відаю помислів предвічної мудрості,— сказав він собі,— та коли богові угодно, щоб острів пересунувся, що зможе цьому перешкодити?»

І, розірвавши на смужки свою лляну епітрахиль, сплів із неї тонку шворку сорок стіп завдовжки. Одним кінцем тієї шворки він обв'язав шпиль скелі, що стриміла на піщаному березі, а другий кінець узяв у руку й сів у своє кам'яне корито.

Воно попливло по морю, потягло на буксирі пінгвінський острів і по дев'ятох днях плавби щасливо пристало до узбережжя Бретані, привівши й острів із собою.

Книга друга

ДАВНІ ВІКИ

РОЗДІЛ І ПЕРШИЙ ОДЯГ

Того дня святий Маель вийшов на берег моря і сів на камені. Камінь здався йому гарячим, він подумав, що то сонце його так нагріло, й подякував творцеві всесвіту, не відаючи, що на камені тому щойно спочивав диявол.

Святий дожидав івернських ченців, посланих по тканини та шкіру, щоб одягти остров'ян Альки.

Незабаром він побачив, як із човна зійшов на берег чернець Магіс із скринєю на спині. Цей чернець славився великим благочестям.

Підійшовши до старого праведника, він поставив скриню на землю й сказав, утираючи лоб рукавом:

— То ти, отче, таки хочеш повдягати цих пінгвінів?

— Їх доконче треба повдягати, сину мій, — відказав Маель. — Адже відколи пінгвінів прилучено до роду Авраамового, вони стали причетні до прокляття, що тяжить над Єврою, і знають тепер, що вони голі (досі вони цього не розуміли). Тож і треба одягти їх негайно, бо з них ось-ось зійде пушок, що лишився на їхніх тілах після перетворення.

— Це правда, вони голі, — сказав Магіс, окинувши поглядом берег, на якому видно було пінгвінів, що ловили креветок, збирали їстівні скойки, співали або спали. — Та чи не здається тобі, отче, що найкраще було б і лишити їх такими? Навіщо їх одягати? Коли вони одягнуться й стануть підлеглі законам моралі, у них розвинеться безмірна пиха, огидне лицемірство і зайва жорстокість.

Старий зітхнув.

— Невже ти, сину мій, так погано думаш про дію законів моралі? Адже їм коряться навіть погани.

— Закони моралі,— відповів Магіс,— зобов'язують людей, які по суті є тваринами, жити не по-тваринячому; це їм, звичайно, завдає великих незручностей, але водночас лестить і надає впевненості. А що люди пихаті, боягузливі й жадібні до насолод, то вони охоче підкоряються моральним обмеженням, які тішать їхнє марнолюбство і в яких вони знаходять запоруку свого сьогоднішнього спокою й надію на майбутнє блаженство. Адже такий принцип усякої моралі... Але ми відхилились. Он мої товариші вже вивантажують на цей острів тканини і шкіру. Поміркуй добре, отче, поки ще не пізно! Бо коли ми одягнемо пінгвінів, це матиме вельми поважні наслідки. Тепер, коли котрийсь пінгвін забажас пінгвінки, він достеменно знає, чого хоче, і це накреслює чіткі межі його бажання. Он і в цю хвилину на березі дві чи три пари пінгвінів кохаються на сонечку. Глянь, як невинно це в них виходить! Ніхто на них не звертає уваги, та й самі вони, як видно, не так-то дуже захоплені своїм ділом. А от коли пінгвінки будуть одягнені, тоді пінгвін уже не розумітиме так чітко, що саме вабить його до них. Його невиразні бажання розпливватимуться в усяких мріях та ілюзіях, і врешті, отче, спізнає він усі кохання люті муки. А пінгвінки тим часом опускатимуть очі, підбиратимуть губи і вдаватимуть, ніби ховають під своїм убранням бозна-який скарб!.. Аж злість бере!

Це лихо буде ще стерпне, поки їхнє плем'я лишатиметься простим і убогим; та зачекай якусь тисячу років, і побачиш, яку страшну зброю дав ти, отче, дочкам Альки. Коли дозволиш, я можу трохи показати тобі це й зараз. Отут у скрині в мене є дещо з одежі. Візьмімо першу-ліпшу з отих пінгвінок, що на них пінгвіни звертають так мало уваги, і спробуймо причепурити її, як зуміємо.

Ось зараз одна йде повз нас. Вона не вродливіша й не бридкіша за інших, тільки що молода. Ніхто на неї не дивиться. Вона йде собі поволеньки понад урвищем і колупає пальцем у носі, а другою рукою чухає собі спину і те, що нижче. Ти бачиш, отче, що в неї вузькі плечі, важкі перса, повний смагливий живіт, куці ноги. Червокуваті коліна за кожним кроком морщатся, і здається, наче то кривляються дві мавпячі мордочки. Ступні у неї

широкі, на них повипиналися жили, чотири скарлючені пальці чіпляються за каміння, а палюхи задерті вгору, наче голівки двох сторожких гадюк. Вона цілком захоплена ходюю, всі м'язи її беруть участь у цій роботі, і, спостерігаючи їхню гру на неприкритому тілі, можна вирішити, що це машина, створена скоріше для ходіння, ніж для парування, хоча вона придатна, очевидно, і для того, і для того, та й ще не до одного діла пристосована. А тепер, преподобний отче, подивися, що я з нею зроблю.

По тих словах чернець Магіє трьома стрибками наздогнав пінгвінку, вхопив її під пахву, приволік до праведного Маеля й кинув, розпатлану й перелякану, йому до ніг.

Поки вона, плачучи, благала не кривдити її, Магіє дістав зі скрині пару сандалів і звелів їй узутися.

— Стягнуті вовняними шнурками, ступні здаватимуться меншими,— пояснив він старому.— Підшви завтовшки в два пальці подовжать ноги, і вони стануть стрункішими, а вся постава від того набуде гідності.

Ще зав'язуючи шнурки на литках, пінгвінка кинула зацікавлений погляд у відчинену скриню і, побачивши, що вона повна уборів та прикрас, усміхнулася крізь сльози.

Чернець скрутив їй коси вузлом на потилиці, а на голову наклав шапочку з квітами. Тоді понадівав на зап'ястки золоті обручки і, наказавши випростатись, широким полотняним поясом туго обмотав їй стан, пояснюючи, що від цього груди гордо випнутьяся, а боки втягнуться, і тому пишнішими здаватимуться стегна.

Виймаючи з рота одну по одній шпильки, він зашпилював той пояс.

— Можна ще тугіше,— сказала пінгвінка.

Так само вправно і дбайливо він сповив їй перса, тоді накинув на неї рожеву туніку, що м'яко облягла тіло.

— Гарно лежить? — поцікавилась пінгвінка.

І, вигнувши стан, повернувши голову набік, зіпершись підборіддям на плече, вона уважно обдивилася своє убрання.

Магіє спитав, чи не здається їй туніка трохи задовою. Ні, упевнено відповіла пінгвінка, вона її підбиратиме.

І зразу лівою рукою підхопила пелену й обтягла її ззаду, трошечки підсмикнувши вгору, щоб ледь-ледь

виглядали п'яти. А потім подріботіла геть, погойдуючи стегнами.

Голови вона не повертала, але, проходячи коло струмка, скоса глянула на своє відображення у воді.

Один пінгвін, що трапився їй на дорозі, зчудовано спинився, тоді завернувся й пішов назирці за нею. Вона простувала берегом; пінгвіни, що верталися з риболовлі, перестрічали її і, придивившись, теж рушали слідом. Та й ті, котрі лежали на піску, схоплювались і приставали до них.

Вона ішла й ішла, і все нові й нові пінгвіни спускалися стежками з гори, вибігали з розпадин у скелях, виринали з води, і почет її дедалі зростав. Були там і дозрілі широкоплечі чоловіки з волохатими грудьми, і стрункі юнаки, і діди, що трусили рожевим опасистим тілом у сивій щетині або дибали на ногах, тонших і сушіших за ялівцеві палиці, на які вони спиралися,— і всі пхались, засапані, вперед, і чути було їхній хрипкий віддих та гострий запах. А вона собі йшла, мовби й не бачила нікого.

— Помилуйся, отче,— вигукнув Magic,— як вони сунуть за цією юною дівою, поприкипавши очима до сферичної середини її тіла,— бо вона, ця середина, тепер прикрита рожевою тканиною! Сфера завжди дивувала геометрів своїми різноманітними властивостями; а ставши фізичним тілом, сповнившись життям, вона набуває ще й нових якостей. Але повною мірою принадність цієї форми відкрилась пінгвінам лиш тоді, коли вони перестали бачити її виразно і мусять уявляти. Мене й самого сю мить невтримно пориває до цієї пінгвінки. Не знаю чому,— можливо, через те, що туніка так опукло вирізнила її сідниці і, чарівно спростивши їхні обриси, надала їм синтетичного, узагальненого значення, показала у вигляді чистої ідеї, божественного принципу,— але мені здається, що я, обнявши її рукою, зазнав би воістину неземної насолоди. Нема сумніву, що соромливість надає жінкам невідпорної зваби. Я так схвилювався, що несила навіть стриматись.

І, непристойно високо підібравши рясу, чернець побіг услід за вервечкою пінгвінів, розіпхав їх, розштовхав, розкидав, повалював і, топчучи їх ногами, наздогнав дочку Альки, обійняв обома руками рожеві півкулі, що притягли до себе погляди й жадання цілого племені,— і ті

півкулі, обхоплені ченцевими рунами, раптом зникли в печері над морем.

Пінгвінам здалося враз, ніби сонце погасло. А праведний Маель збагнув, що то диявол перекинувся в ченця Магіса, щоб дати вбрання дочці Альки. В нього й у самого збурилася плоть, а душа сповнилася смутком. Важкою ходою вертаючись до своєї келії, він бачив, що малі шести-семирічні пінгвіночки з плоскими грудьми й тонкими ніжками вже поробили собі пояси з бурих та зелених водоростей і гуляють по берегу, озираючись, чи не йдуть за ними вервечкою чоловіки.

РОЗДІЛ II ПЕРШИЙ ОДЯГ (кінець)

Праведний Маель тяжко журився від того, що перший одяг, подарований одній з дочок Альки, зовсім не зміцнив пінгвінської цнотливості, а, навпаки, похитнув її. І все ж він не зрікся наміру одягти жителів чудесного острова. Скликавши їх на берег, він роздав одягу, яку привезли івернські ченці. Пінгвіни одержали по куцій туніці й парі штанів, пінгвінки — по довгій сукні. Та ці сукні аж ніяк не могли справити того враження, що перше вбрання пінгвінки. Вони були не такі гарні, пошиті просто, без вишуканості, й не привертали вже уваги, бо їх носили всі жінки. А що пінгвінки куховарили й працювали на полі, то дуже скоро сукні ті за-смальцювались і забрьохались. Пінгвіни звалили на своїх бідолашних подруг усю важку працю, і тому вони стали схожі на в'ючну худобу. Тривоги серця й шал пристрастей були невідомі пінгвінам. Звичаї у них склались як найневинніші. Кровозмісництво траплялось частенько, але відбувалося по-сільському просто: парубок, згвалтувавши сп'яну свою бабусю, другого дня вже й не пам'ятав про це.

РОЗДІЛ III МЕЖУВАННЯ ПОЛІВ І ВИНИКНЕННЯ ВЛАСНОСТІ

Острів уже не мав такого дикого вигляду, як тоді, коли серед пливучої криги давав у амфітеатрі зі скель притулок пташиному плем'ю. Засніжений шпиль

осів і став просто пагорбом, з вершини якого видно було узбережжя Арморіки, повите вічним туманом, і океан, усіяний темними скелями, схожими на страховищ, які повіринали до половини з безодні.

Береги острова тепер були положисті й глибоко порізані затоками, так що він скидався обрисами на листок шовковиці. Він напрочуд швидко вкрився солонуватою травою — доброю пашею для худоби, — поріс вербами, товстезними смоковницями та величними дубами. Це засвідчують Беда Вельмишановний і ще кілька гідних довіри авторів.

На півночі в берег врізалася глибока затока, що згодом стала одною з найславетніших гаваней світу. На сході понад скелястими берегами, об які розбивались піняві буруни, тяглася смуга пустельної духмяної рівнини. То був Берег Тіней; остров'яни ніколи не ходили туди, остереігаючись гадюк, що кублились у розколинах скель, і боячись зустріти душі померлих, схожі на синюваті вогники. На півдні сади й ліси облямовували тепловоду затоку Норців. На цьому узбережжі, щедріше обдарованому природою, старий Маель спорудив церкву й дерев'яний скит. На заході острова текли дві річечки — Ревуча й Квасцева, — зрошуючи родючі долини Плит і Пнів.

І ось одного осіннього ранку блаженний Маель, прогулюючись понад Ревучою в товаристві івернського ченця на ім'я Буллок, побачив юрми розлючених людей, що кудись бігли з камінням у руках. А з усіх кінців долини раптом знялися до погідного неба крик і голосіння.

І Маель сказав Буллокові:

— Гірко мені бачити, сину мій, що наші остров'яни, відколи їх перетворено на людей, поводяться не так розважно, як доти. Поки вони були птахами, то сварились тільки в час парування. А тепер гризуться безперестану і шукають зачіпки до чвар влітку й узимку. Де подівся той величний спокій, що панував колись на зборищі пінгвінів і уподібнював його до сенату якоїсь республіки з мудрим устроєм!

Поглянь, сину мій Буллоку, на береги Квасцевої. Там, серед зеленої долини, з десяток пінгвінів саме лущують один одного мотиками та лопатами, замість того щоб обробляти ними землю. А тим часом жінки, ще лютіші за чоловіків, упинаються в обличчя своїх ворогів

нігтями. Боже праведний! Сину мій Буллоку, нащо вони так мордують одні одних?

— До цього їх спонукає дух стадності і передчуття майбутнього, отче,— відповів Буллок.— Бо людина самою своєю природою істота стадна й завбачлива. Така її натура. Вона не може себе мислити без привласнення всякої всячини. І ці пінгвіни, що ти їх бачиш, учителю, саме привласнюють землю.

— А чи не могли б вони привласнювати її, не чинячи такого насильства? — спитав старий.— Бо вони мало того, що б'ються, так ще й лаються та погрожують один одному. Я не розрізняю слів, але по голосах чую, що вони дуже люті.

— Вони звинувачують одні одних у крадіжці і загарбанні,— відповів Буллок.— Такий загальний зміст їхніх суперечок.

Раптом праведний Маель застогнав, сплеснув руками й скрушно вигукнув:

— Поглянь, сину мій, он один навіжений повалив свого супротивника й учепився зубами йому в ніс, а другий онде розвалює жінці голову важелезною каменюкою!

— Бачу,— відповів Буллок.— Вони засновують право й власність, створюють зачатки цивілізації й закладають підвалини суспільства та державності.

— Як же це? — здивувався старий Маель.

— Розмежовуючи свої поля. Це початок усякого суспільного устрою. Твої пінгвіни, вчителю, якраз виконують найвеличніше діло. Те, що вони зроблять, буде освячене на віки законодавцями, його захищатимуть і утверджуватимуть судді.

Саме коли чернець Буллок промовляв ті слова, в долину спустився здоровезний, білолиций, рудочубий пінгвін із палюгою на плечі. Підійшовши до миршавенького, засмаглого на сонці пінгвіна, що поливав грядку салати, він вигукнув:

— Твоє поле тепер буде моє!

І з тими владними словами торохнув маленького пінгвіна по голові. Сердега впав неживий на землю, оброблену його руками. Побачивши таке, праведний Маель затремтів усім тілом, і з його очей полились рясні сльози. Голосом, здушеним від жаху та огиди, звернувся він до неба з молитвою:

— Господи боже мій, ти, що прийняв жертву юного Авеля і прокляв Каїна! Помстися, господи, за цього без-

невинного пінгвіна, замордованого на своєму полі, і хай убивця відчує всю вагу правди твоєї! Чи є злочин огидніший, чи є тяжча ураза твоєї справедливості, о господи, ніж оце вбивство й оцей грабунок?

— Обережніш, отче,— лагідно зауважив Буллок,— бо те, що ти назвав убивством і грабунком, насправді є війною і завоюванням,— а це священні підвалини держав і джерела всіх людських чеснот і всієї людської величі. Зваж і на те, що, ганячи цього дужого пінгвіна, ти нападаєш на власність, на самий її корінь і суть. Я легко доведу це тобі. Одна річ — обробляти землю, а зовсім інша — володіти нею. І цих двох речей не слід плутати. У царині власності право першої займанщини непевне і погано обгрунтоване. Зате право завойовника, навпаки, стоїть на міцній підваліні. І тільки це право слід поважати, бо тільки воно примушує себе поважати. Єдине джерело власності, її славне джерело — сила. Власність породжується й охороняється силою. Це її освячує, і порушити ту святість може тільки ще більша сила. Ось чому справедливо буде сказати: хто володіє чимось,— той вельможний. І оцей дужий рудий чоловік, убивши хлібороба, щоб забрати собі його поле, відразу став родоначальником одного з найвельможніших родів нашої країни. Зараз я піду й поздоровлю його.

І Буллок справді попростував до дужого пінгвіна, що стояв, спираючись на палюгу, біля скропленої кров'ю грядки.

Схилившись перед ним доземно, чернець сказав:

— Вельможний пане Гретоку, грізний владарю, я хочу віддати вам шану як засновникові законної влади і спадкового багатства. Закопаний на вашому полі череп нікчемного пінгвіна, якого ви вбили, повік-віків засвідчуватиме священне право ваших нащадків на цю землю, облагороджену вами. Щасливі ваші діти, онуки й правнуки! Вони зватимуться Гретоками, герцогами Скальськими, і пануватимуть над островом Алькою.

Потім, піднісши голос, звернувся до старого праведника Маеля:

— Отче, благослови пана Гретока. Бо всяка влада — від бога.

Маель стояв, звівши очі до неба, нерухокий і безмовний, у болісній розгубленості, бо не знав, як йому

прийняти доктрину ченця Буллока. І все ж саме ця доктрина мала стати панівною в добу розквіту цивілізації. Буллока можна вважати творцем цивільного права в Пінгвінії.

РОЗДІЛ IV ПЕРШИЙ ПАРЛАМЕНТ У ПІНГВІНІЇ

— Сину мій Буллоку,— сказав старий Маель,— треба зробити перепис усіх пінгвінів і записати ім'я кожного в книгу.

— Так, це дуже пильне діло,— погодився Буллок.— Без цього неможливо правити народом.

І просвітитель Пінгвінії, взявши собі до помочі двадцятьох ченців, заходився переписувати остров'ян.

А потім старий Маель сказав:

— Тепер, коли ми маємо список усіх людей, годилось би, сину мій Буллоку, встановити справедливий податок, щоб було чим оплачувати громадські витрати й утримувати монастир. Хай кожен платить по своєму достатку. А тому, сину мій, склич алькських старшин, і ми разом з ними встановимо податок.

Скликані старшини, числом тридцять, зібрались на подвір'ї дерев'яного скиту, під могутнім явором. То був перший парламент Пінгвінії. На три чверті він складався з заможних селян, що жили понад Ревучою та Квасцевою. Греток, як найвисокородніший серед пінгвінів, сидів на найвищому камені.

Преподобний Маель сів посеред своїх ченців і промовив до старшин так:

— Діти мої, господь дає людині багатство і відбирає його по своїй волі. Отож я й скликав вас, щоб ми разом постановили, скільки хто має давати на громадські потреби й на утримання ченців. Я вважаю, що кожен має давати по своєму достатку. Отже, хто має сто волів, хай віддасть десять, а хто має десять — хай дасть одного.

Коли святий скінчив говорити, підвівся Моріо, хлібороб із села Аніса-на-Ревучій, один із найзаможніших людей серед пінгвінів, і сказав:

— О Маелю, отче мій! Я згоден, що так буде справедливо, коли кожен вноситиме щось на громадські видатки й на потреби церкви. Сам я ладен позбутися всього, що маю, задля користі моїх братів пінгвінів і раді-

сінько віддам, коли буде треба, останню сорочку. Та й усі старшини народу пінгвінського теж раді, як і я, пожертвувати децицю зі свого добра, і хто може їм дорікнути, що вони не віддані до останку батьківщині й святій вірі? Але треба думати насамперед про користь громадську і робити те, що велить вона. А вона велить, отче мій, і велить владно, не правити багато з тих, хто має багато; бо тоді заможні люди стануть не такі заможні, а бідні — ще бідніші. Адже бідні живуть із достатку багатих; і тому цей достаток священний. Не чіпайте його, бо це буде марна кривда. Взявши в багатих, ви не здобудете великих коштів, — адже багатих людей так мало! Навпаки, ви позбавите себе джерела всякого добробуту й укинете країну в злидні. А коли попросите невеличкої допомоги в кожного обивателя, без огляду на його майновий стан, то зберете достатні кошти на громадські потреби і не муситимете вивідувати, хто з пінгвінів скільки має, — а таке вивідування тільки роздратовало б людей. Обкладіть податком весь народ порівну і не обтяжливो, і тоді ви не покривдите й бідних, бо ж їм на пожиток лишиться добро заможних. Та й чи можливо визначити податок, відповідний багатству кожного? Учора в мене було дві сотні худоби; сьогодні її шість десятків, а завтра буде сотня. Клюнік має три корови, але худі; а Нікклю тільки дві, зате ситі. Хто ж із них двох заможніший? Ознаки достатку оманливі. Певне лиш одне: всі люди їдять і п'ють. Тож оподаткуйте їх по тому, скільки вони споживають. Так буде мудро й справедливо.

Старшини привітали ці слова Моріо оплесками.

— Я пропоную викарбувати цю промову на бронзових таблицях! — вигукнув чернець Буллок. — Її виголошено для майбутнього, і через півтори тисячі років найкращі з-поміж пінгвінів говоритимуть так само.

Ще не стихли оплески, коли Греток, поклавши руку на руків'я меча, сказав коротко:

— Я не платитиму нічого, бо я благородний, а платити податки — неблагородно. Нехай платить чернь.

По тих його словах старшини мовчки розійшлися.

Перепис стали робити, як у Стародавньому Римі, що п'ять років і в такий спосіб дізналися, що населення зростає дуже швидко. Хоч дітей мерла сила-силенна, а голод та пощесті напрочуд регулярно спустошували цілі селища, та пінгвіни однаково розплоджувались і, живучи самі в злиднях, створювали громадський добробут.

РОЗДІЛ V
ШЛЮБ КРАКЕНА Й ОРБРОЗИ

Був тоді на острові Альці один пінгвін, дужий тілом і спритний розумом. Він звався Кракен і жив на Березі Тіней, куди остров'яни боялись і потикатися зі страху перед гадюками, що кублились у розколинах скель, та душами тих пінгвінів, котрі померли нехрещеними: ті душі, схожі на синюваті вогники, вночі блукали на пустельному березі, протягло зітхаючи. Бо весь народ, не знати чому, вірив, що серед пінгвінів, яких обернула на людей молитва блаженного Маеля, декілька лишилися неохрещені, і по смерті їхні душі zostалися на землі й ридають під час бурі. Кракен оселився на тому дикому березі в неприступній печері. До неї можна було проникнути тільки природним підземним лазом на сотню стіп завдовжки, вхід до якого прикривали густі кущі.

І ось одного вечора, йдучи пустельним степом, Кракен зустрів молоду, привабливу пінгвінку. То була та сама дівчина, котру колись власноручно одягнув чернець Магіс, і вона перша з усього пінгвінського плем'я прикрила своє тіло одежею. На спомин про той день, коли за нею йшла ціла юрба пінгвінів, зачудовано дивлячись, як вона гордо виступає в рожевій туніці, що так звабливо обтягувала кулясті опуклості її тіла, ця діва дістала ім'я Орброза¹.

Зобачивши Кракена, вона перелякано вереснула й кинулась тікати. Але герой ухопив її за розмаяну сукню і заговорив до неї такими словами:

— Діво, скажи мені: як тебе звати, якого ти роду і з якого краю?

Але Орброза дивилась на Кракена з жахом.

— Це справді ви, вельможний пане,— вся тремтячи, спитала вона,— чи тільки ваша неприкаяна душа?

Вона говорила так, бо остров'яни, не маючи звісток про Кракена, відколи він оселився на Березі Тіней, вважали, що він помер і став нічним духом.

— Не бійся; дочко Альки,— відказав їй Кракен.— Із тобою розмовляє не блудна душа, а чоловік, повний сили і снаги. Незабаром я матиму велике багатство.

Тоді Орброза спитала:

¹ За словником Літтре: «орб (поетичне) — куля (про небесні тіла); переносно — будь-яке кулясте тіло». (Прим. автора).

— А як же ти, о Кракене, сподіваєшся здобути велике багатство? Адже ти простий пінгвін.

— Зате я маю голову на в'язах,— відповів Кракен.

— Я знаю, що ти, поки жив між нас, славився як вправний мисливець і рибалка. Ніхто не міг зрівнятися з тобою в умінні ловити сітями рибу чи поціляти з лука в бистрих птахів.

— Це промисел морочливий і простацький, дівчино. Я вигадав спосіб, як нажити велике багатство, не трудячи рук. Але скажи мені, хто ти.

— Мене звать Орброзою,— відповіла дівчина.

— А чого ти опинилася серед ночі так далеко від своєї домівки?

— Певне, така була воля неба, Кракене.

— Тобто як, Орброзо?

— Небо, о Кракене, поставило мене на твоїй дорозі, а нащо — не відаю.

Він споглядав її у мовчанці похмурій. Тоді промовив ласкаво:

— Орброзо, йди до мого дому, бо це дім найкмітливішого і найвідважнішого з усіх синів пінгвінських. Якщо ти згодишся піти за мною, то станеш мою дружиною.

І вона, опустивши очі, прошепотіла:

— Я піду за вами, вельможний пане.

Отак прекрасна Орброза стала дружиною героя Кракена. Їхнього шлюбу не святкували зі співами при смолоскипах, бо Кракен не хотів показуватись на очі пінгвінському народові: причаївшись у своїй печері, він снував великі задуми.

РОЗДІЛ VI АЛЬКСЬКИЙ ДРАКОН

Потім ми пішли оглядати музей природничої історії... Доглядач показав нам якусь солом'яну паку й пояснив, що в ній містяться кістяк дракона. «Це доказ, що дракон — звір зовсім не казковий»,— додав він.

*Мемуари Джакомо Казанови, т. IV.
Париж, 1843, с. 404—405*

Тим часом алькські остров'яни мирно працювали. Ті, хто жив на північному узбережжі, випливали човнами в море ловити рибу та добувати скойки. Хлібороби долини Пнів сіяли овес, жито й пшеницю. Багаті

пінгвіни з долини Плит розводили худобу, а понад затокою Норців вирощували садовину. Купці з Порт-Альки возили на продаж в Арморіку солону рибу. Бретонське та британське золото, що вже почало проникати на острів, полегшувало торгівлю. Пінгвінський народ у глибокому спокої тішився здобутками своєї праці, коли зненацька від селища до селища побігла грізна чутка. Повсюди водночас довідалися, що дві садиби коло затоки Норців спустошив страхітний дракон.

А незадовго перед тим десь запропала діва Орброза. Спочатку це нікого не стривожило, бо її вже не раз викрадали закохані в неї одчайдухи. І мудрі люди не дивувалися з того, бо знали, що ця діва — найвродливіша серед пінгвінок. Завважено було навіть, що вона інколи сама йшла до свого викрадача, бо хто може втекти від долі? Та цього разу, бачачи, що вона щось дуже довго не вертається, люди переполошились: чи не зжер, бува, її дракон!

Незабаром жителі долини Плит пересвідчилися, що чутка про дракона — не пуста побрехенька з тих, які жінки розповідають одна одній біля криниці. Бо якось уночі страхове зжерло в селі Анісі шестеро курей, барана й хлопця-сирітку, якого всі звали «малим Ело». Вранці не знайшли й сліду від курей, барана та хлоп'яти.

Відразу старшини села зійшлися на громадський майдан і, повсідавшись на кам'яній лаві, почали радитись, як рятуватися від такої страшної напасти.

Скликавши всіх пінгвінів, котрі тієї жахливої ночі бачили дракона, вони стали допитуватись:

— А ви роздивились, який він, той дракон?

Люди по черзі відповідали:

— У нього лев'ячі лапи й орлині крила, а хвіст як у змії.

— На спині у нього шпичастий гребінь.

— Покритий він увесь жовтавою лускою.

— Як гляне на тебе, то мов громом ударить, аж отерпнеш весь. А з пащі у нього бухає полум'я.

— Віддих у нього смердючий, аж дух забиває.

— Голова в нього драконяча, лапи лев'ячі, а хвіст ryb'ячий.

А одна аніська господиня, що мала славу жінки статечної й розсудливої, — та сама, в котрій дракон украв три курки, — посвідчила:

— Та він зовсім як людина. Я зразу була подумала, що то мій чоловік, і сказала йому: «Та йди вже лягай, одороблю!»

Інші казали:

— Він такий, наче хмара.

— Він скидається на гору.

А одне мале хлоп'я підійшло й озвалося:

— І я бачив дракона. Він у нас у клуні скинув із себе голову й поцілував мою сестру Мінні.

І ще старшини питали:

— А який був той дракон завбільшки?

І їм відповідали:

— Як бугай.

— Як оті великі кораблі, що у бретонських купців.

— Заввишки з чоловіка.

— Вищий за оцю смоковницю, що під нею ви сидите.

— Такий, як собака.

А коли селян стали розпитувати ще й про колір дракона, вони відповідали:

— Червоний.

— Зелений.

— Синій.

— Жовтий.

— Голова в нього ясно-зелена, крила жовтогарячі з рожевим полиском, боки сріблясто-сірі, спина й хвіст рожеві з бурими смугами, а черево ясно-жовте в чорну крапочку.

— Якого він кольору? Ніякого.

— Драконячого кольору.

Вислухавши всі ці свідчення, старшини так і не змогли вирішити, що їм робити. Одні пропонували вистежити дракона, напасти зненацька й засипати його стрілами з луків; другі, вважаючи, що опиратися силою такому могутньому страховищу — марна річ, радили вмилосердити його пожертвами.

— Платімо йому данину, — сказав один, що мав славу мудрої людини. — Адже ми можемо його власкавити гарними дарами: плодами, вином, ягв'ятами, молодію дівчиною.

І, нарешті, треті радили затруїти джерела, з яких він звичайно п'є воду, або задушити його в печері димом.

Та жодна з цих думок не переважила. Сперечалися довго, але врешті старшини розійшлися, так нічого й не постановивши.

РОЗДІЛ VII
АЛЬКСЬКИЙ ДРАКОН
(далі)

Протягом усього того місяця, який римляни присвятили своєму фальшивому богові Марсу, чи то Маворсу, дракон плюндрував садиби в долинах Плит і Пнів; він забрав уже півсотні овечок, дванадцять свиней і трьох хлопчиків. Родини їхні одяглися в жалобу і голосили на весь острів. Щоб позбутися напасті, старшини нещасливих сіл понад річками Ревучою і Квасцевою вирішили громадою йти просити помочі у блаженного Маеля.

На п'ятий день того місяця, назва котрого у латиняч означала «відкриття», бо він відкриває собою рік, вони цілою процесією рушили до дерев'яного скиту, що стояв на південному березі острова. Коли впустили їх на монастирське подвір'я, вони застогнали й заридали. Зворушений їхніми скаргами, старий Маель покинув келію, де віддавався вивченню астрономії та роздумам над святим письмом, і вийшов до них, спираючись на свою пастирську патерицю. Угледівши його, старшини попадали ниць, простягаючи до нього зелені гілочки.

Праведник сів біля колодязя під старезною смоковницею й заговорив до них:

— О діти мої, нащадки пінгвінів, чому ви плачете й ридаете? Чому благально простягаєте до мене гілочки? Чому кадите до неба запашним димом? Ви хочете, щоб я відвернув від вас якесь лихо? Якої помочі ви просите у мене? Я ладен віддати життя за вас. Тільки скажіть, чого ви сподіваєтесь від свого отця?

На ті запитання перший між старшин відповів:

— О Маелю, батьку дітей Альки, я скажу за всіх. Наші лани пустошить прешрашений дракон, він грабує наші кошари й тягне до свого барлога цвіт нашого юнацтва. Він уже зжер малого Ело і ще сімох хлопців, він роздер неситими зубами своїми діву Орброзу, найвродливішу між пінгвінок. І нема в нас селища, котрого він не обвіяв отруйним своїм диханням і не наробив там горя.

Зазнавши цієї страшної напасті, ми прийшли, о Маелю, просити тебе, велемудрого, щоб ти порадив, як рятуватися остров'янам, а то може вигинути дощенту стародавній рід пінгвінський.

— О перший між старшинами Альки, — відказав Маель, — твоя мова глибоко мене засмутила, і я плачу від думки, що ваш острів став жертвою страхітного дракона. Таке стається не вперше, і в книгах є чимало розповідей про драконів прелютих. Ці потвори водяться здебільшого в печерах, над водами і переважно у поганських землях. А ви ж, діти мої, прийняли від мене святе хрещення і всі прилучилися до роду Авраамового. Та не інакше, як хтось із вас поклонявся ідолам, мов стародавні римляни, або вішав на гілля якогось священного дерева образки, обітні таблички, вовняні стьожечки чи вінки з квітів. А може, пінгвінки танцювали навколо чарівного каменя й пили воду з джерел, де живуть німфи. Коли справді було таке, то я гадаю, що це господь наслав на вас дракона, щоб покарати всіх за гріхи небогатьох і щоб примусити вас, о сини пінгвінські, винищити поміж себе блюзнірство, марновірство й безбожність. Ось тому я й раджу вам такий засіб від вашої тяжкої напасті: ретельно вистежуйте ідоловірство в ваших оселях і викоринюйте його. Я гадаю, не завадить вам і молитва та покута.

Отак сказав старий праведник Маель. І старшини народу пінгвінського поцілували йому ноги й вернулися до своїх селищ, сповнені надії.

РОЗДІЛ VIII АЛЬКСЬКИЙ ДРАКОН (далі)

За порадою святого Маеля остров'яни Альки ревно заходились винищувати забобони, що корінилися ще серед них. Вони стали стежити, щоб дівчата більше не ходили танцювати круг дерева фей, виспівуючи заклинання. Молодим матерям суворо заборонили прикладати немовлят до каменів, поставлених на межах, — щоб діти, мовляв, росли дужими. А одного старого діда з долини Пнів, який провіщав майбутнє, підкидаючи ячмінь у решеті, втопили в колодязі.

Проте страховище й далі грабувало щоночі пташники та кошари. Перестрашені селяни замикались у хатах. Одна вагітна жінка, побачивши з дахового віконця драконову тінь на сизій від місячного сяйва дорозі, так перелякалася, що й дитину скинула.

У ці дні тяжкої скрути праведний Маель беззастанно думав про драконів, про їхню природу й про те, як із ними боротися. Півроку він думав, шукав по книгах та молився і врешті знайшов, як йому здавалося, потрібний спосіб. Якось увечері, прогулюючись над морем із молодим ченцем на ім'я Самуїл, він вивів свою думку такими словами:

— Я довго вивчав історію та звичаї драконів — не з пустої цікавості, а щоб знайти приклади, що навчать, як нам тепер повестися. В цьому, сину мій Самуїле, й полягає користь від історії.

Усе свідчить за те, що дракони надзвичайно сторожкі. Вони не сплять ніколи. Отож вони часто бувають приставлені стерегти захований скарб. Один дракон стерег у Колхиді золоте руно, поки його не відбив у нього Язон. Дракон-таки вартував коло золотих яблук у саду Гесперід. Геркулес убив його, а Юнона обернула в небесне сузір'я. Про це написано в книгах, і якщо воно не вигадка, то це чаклунство, бо ж поганські боги насправді суть біси. А ще один дракон не давав темним і неотесаним людям пити з Кастальського джерела. Треба ще згадати дракона Андромеди, якого вбив герой Персей.

Та облишмо поганські байки, бо в них правда завжди перемішана з брехнею. Драконів ми знаходимо і в оповідях про славного архангела Михаїла, святих Георгія, Філіппа, Якова Старшого, Патрикія, Марту і Маргариту. Саме в цих притчах, гідних цілковитої віри, треба нам шукати поради і рятунку.

Особливо неоціненний приклад дає нам історія сіленського дракона. Слід тобі знати, сину мій, що неподалік міста Сілен, на березі великої водойми, жив страхітливий дракон, і він часом підлітав до міських мурів та труїв своїм віддихом тих, хто жив у передмісті. Тож сіленці, щоб страховище не пожерло їх усіх, щодня віддавали йому на з'їжу одну людину. Кому бути жертвою, вирішували жеребком. І ось на сотий раз така доля випала царській дочці.

А якраз того дня через Сілені проїздив святий Георгій, що був тоді військовим трибуном. Почувши, що царівну повели до лютого звіра, він одразу скочив на коня, взяв у руку спис, помчав туди, де жив дракон, і поспів саме в ту мить, коли страховище збиралося поглинути багрянородну діву. Святий Георгій повергнув

дракона на землю, а царівна обв'язала страховищу шию своїм поясом, і воно побігло за нею, як собака на шворці.

Оце приклад того, яку владу мають над драконами незаймані діви. А житіє святої Марти дає нам іще певніший доказ. Ти знаєш це житіє, сину мій Самуїле?

— Атож, отче,— відповів Самуїл.

І блаженний Маель провадив:

— У лісі над Роною, між Арлем і Авіньюном, жив дракон — напівзвір і напівриба, більший за вола, з гострими зубами, схожими на роги, і великими крильми на спині. Він перекидав кораблі й пожирав людей, що пливли на них. І от свята Марта, зглянувшись на благання всього народу, пішла до того дракона і, заставши його, коли він саме жер якогось чоловіка, теж обв'язала йому своїм поясом шию і без клопоту привела до міста.

Ці два приклади й напровадили мене на думку, що треба вдатися до цієї сили, властивої дівам, і нею перемогти дракона, який сіє жах і смерть на острові Альці.

А тому, сину мій Самуїле, я прошу тебе: підпережи стан свій і обійди з двома товаришами всі селища Альки, оголошуючи всюди, що тільки чиста діва може зволити острів від потвори, яка спустошує його.

Співай гімни та псалми й оповіщай: «О сини пінгвінські, якщо є між вас чиста діва, хай вона встане, озброїться знаком хреста й поквалить збороти дракона!»

Так сказав старий праведник, і юний Самуїл пообіцяв усе те виконати. Другого ранку він підперезав стан свій і з двома товаришами пішов оголошувати населенню острова Альки, що лише незаймана дівчина зможе врятувати пінгвінів від драконової лютості.

РОЗДІЛ ІХ АЛЬКСЬКИЙ ДРАКОН (далі)

Орброза кохала свого чоловіка, але не самого його. В ту годину, коли на блідому небосхилі засвічується Венера, Кракен вирушав сіяти жах у пінгвінських селищах, а вона провідувала домочок на колесах, у якому жив молодий вівчар із долини Плит, що звався Марсель і таїв у струнку тілі невичерпну снагу. На його запашному ложі прекрасна Орброза щоначі зазнавала неземних насолод. Одначе їй і на думку не спадало при-

знаватися вівчареві, хто вона така; вона називала себе Брігітою, дочкою садівника з-над затоки Норців. Не без жалю вислизнувши з вівчаревих обіймів, вона верталась на Берег Тіней степом, над яким здіймались нічні випари, а коли випадком зустрічала якого-небудь припізнілого селянина, то широко розгортала своє вбрання, ніби великі крила, і гукала:

— Опусті очі, подорожній, щоб не казати тобі потім: «Леле! Горе мені, бо я бачив ангела господнього!»

Селюк, тремтячи, припадав чолом до землі. А декотрі потім розповідали на острові, що по дорогах ходять ангели і хто їх побачить, той умре.

Кракен нічого не відав про Орброзині любові з Марселем, бо він був герой, а герої ніколи не здогадуються про витівки своїх дружин. Але, зовсім не знаючи про ті дружинині пригоди, він мав із них неоціненну користь. Бо щонаочі, вернувшись додому, він заставав свою подругу все веселішою і чарівнішою; вона просто пашіла жагою, а подружнє ложе пропахувала солодким духом кмину й вербени. Її кохання до Кракена ніколи не було настирливе чи вимогливе, бо не зосереджувалось на ньому самому.

А незабаром благодійна Орброзина невірність мала ще й урятувати героя від великого лиха і назавжди забезпечити йому багатство та славу. Бо якось на смерканні Орброза зустріла волопаса з Красної Гори, що саме підганяв стремалом волів, і покохала його так, як ніколи не кохала вівчаря Марселя. Волопас був горбатий, плечі в нього стирчали вище від вух, одну ногу він мав коротшу і тому шкутильгав, а косі очі його грізно блискали з-під іжакуватої чуприпи. Голос у нього був хрипкий, сміх пронизливий; тхнуло від нього гноем. Та Орброзі він здався красенем. Як казав Гнатон, той любить рослину, той річку, а той тварюку.

І ось одного вечора, коли вона на горіщі в селі задихалась і мліла від жаги у волопасових обіймах, до її слуху раптом долетіли звуки сурми, галас, тупіт ніг. Вона виглянула у віконце й побачила, що все село зібралось на ринковому майдані, обступивши молодого ченця, а той, ставши на камінь, дзвінким голосом промовляє такі слова:

— Красногоряни! Абат Маель, отець наш преподобний, переказує вам моїми устами, що ні силою рук, ні міццю зброї не можна подужати дракона, а буде він по-

доланий тільки дівою. Тож коли знайдеться між вас діва чиста й незаймана, хай устане й піде на страховище, а зустрівши його, хай обв'яже йому шию своїм поясом, і тоді вона поведе його за собою легко, мов малого пєсика.

І молодий чернець, насунувши на голову каптур, подався в інші села оголошувати послання блаженного Маєля.

Він був уже далеко, а Орброза все сиділа, скорчившись, на солом'яному любовному ложі, поклавши руку на коліно й зіпершись на неї підборіддям. Вона думала про те, що почула. Хоча сила незайманої діви здавалась їй куди менш небезпечною для Кракена, ніж сила озброєних чоловіків, та послання блаженного Маєля все ж занепокоїло її: якийсь невиразний, але й несхибний інстинкт, що спрямовував її думки, підказував їй, що віднині Кракенові буде вже не так безпечно вдавати дракона.

Вона спитала у волопаса:

— Серденько моє, а що ти думаєш про дракона?

Селюк похитав головою:

— Нема що казати: колись, у давнину, люті дракони справді були. Люди бачили таких, як гора, завбільшки. Та вони давно вже перевелись, і, по-моєму, оте страховище, вкрите лускою,— то вигадка, а насправді прекрасну Орброзу і найкращих алькських дітей украли й завезли кудись на кораблі морські розбійники або купці. І якби хто з тих харцизяк спробував украсти моїх волів, то я б уже зумів оборонитись від нього — чи то силою, чи то хитрістю.

Ці волопасові слова ще дужче стривожили Орброзу; в ній ожила турбота за чоловіка, якого вона щиро кохала.

РОЗДІЛ X

АЛЬКСЬКИЙ ДРАКОН

(далі)

Минав день за днем, але жодна незаймана діва не зголошувалася, щоб побороти страховище. А в дерев'яному скиті старий Маель, сидячи на лаві під могутньою смоковницею з вельми благочестивим ченцем на ім'я Регіменталій, у тривозі й смутку думав, як це так

на всьому острові не знаходиться жодної діви, здатної подолати лютого звіра.

Він зітхнув, і брат Регіменталій теж зітхнув. А в ту хвилину садом проходив юний Самуїл, і Маель, підкликавши його, сказав:

— Я знову міркував, сину мій, про те, як знищити дракона, що пожирає цвіт нашого юнацтва, наших отар і наших жнив. І тепер мені здались особливо повчальними життя святого Ріока та святого Пола Леонського. Дракон святого Ріока був шість сажнів завдовжки, головою схожий на півня й василіска, а тілом на бика й на змію. Він плюндрував береги Елорну за часів короля Брістока. Святий Ріок, якому було тоді два роки, налігав його і відвів до моря, куди страховище поринуло самохіть. Дракон святого Пола був завдовжки шістдесят стіп і ще жахливіший. Блаженний святий Леонський пов'язав його своєю епітрахиллю і доручив вести одному юнакові вельможного роду, вельми цнотливому. З цих прикладів видно, що дівичі так само угодні богам, як і діви. Небо до них прихильне однаково. А тому, сину мій, якщо ти віриш мені, ходімо вдвох на Берег Тіней. Діставши до драконової печери, ми гучним криком викличемо страховище; коли воно вийде, я обв'яжу йому шию епітрахиллю, а ти відведеш його за той налігач до моря, куди воно, безперечно, й порине.

На ті слова старого праведника Самуїл не відповів нічого, тільки голову похнюпив.

— Ти наче вагаєшся, сину мій,— сказав Маель. Тоді брат Регіменталій докинув — усупереч своєму звичаєві не озиватися, поки не спитають:

— Ще б пак не вагатися. Святому Ріокові було всього два роки, коли він поборов дракона. І хтозна, чи він би спромігся на такий подвиг через дев'ять чи десять років. Згадай, отче, що дракон, який спустошує наш острів, уже зжер малого Ело і ще чотирьох чи п'ятьох хлопців. Брат Самуїл не такий самовпевнений, щоб гадати, ніби в дев'ятнадцять років він невинніший, ніж ті хлопці в дванадцять чи в чотирнадцять... Гай-гай! — додав чернець, тяжко зітхнувши. — Хто може похвалитися цнотою в цьому світі, де все дихав коханням і любов'ю, де вся природа — і тварини, й рослини — сплітається в жагучих обіймах, навчаючи нас того самого? Тварини паруються між собою як їм хочеться; але ніякі плюби між звірами, птахами, рибами й гадами не дорівнюються в

любострасті весіллям рослин. Усі ті жахливі непристойності, що їх навигадували в своїх байках погани, перевершує звичайна польова квітка, і якби ти знав про всі блудодіяння лілей та троянд, то ніколи б не ставив на вітварях ці чаші безсоромності, ці вмістища спокуси.

— Не кажи так, брате Регіменталію,— заперечив старий Маель.— Тварини й рослини завжди невинні, бо вони підлягають природному закону. Вони не мають душі, яку треба спасати, а людина...

— Твоя правда, це зовсім інша річ,— погодився брат Регіменталій.— Та однаково не веди брата Самуїла до дракона, бо той проковтне його, як муху. Ось уже п'ять років брат Самуїл нездатен приголомшувати страховищ своєю невинністю. В рік комети диявол, щоб спокусити його, одного дня послав йому назустріч дівчину-молочницю, яка, перебродячи потічок, високо підтикала спідницю. Самуїл відчув спокусу, але поборов її. Та диявол, невтомний у своїх підступах, показав йому образ тієї дівчини вві сні. І примара зробила те, на що не спромоглася жива плоть: Самуїл піддався. Прокинувшись, він зросив слізьми своє опоганене ложе. Та шкода! Каяття не вернуло йому невинності.

Самуїл дивом дивувався, слухаючи ту мову: як до хтось міг розкрити його таємницю? Юнак-бо не знав, що це диявол перекинувся братом Регіменталієм, щоб бентежити серця алькських ченців.

А старий Маель у задумі й тривозі питав себе: «Хто ж порятує нас від зубів драконових? Хто захистить нас від його отруйного дихання? Хто заступить нас від його убивчого погляду?»

Пінгвіни тим часом потроху набирались відваги. Хлібороби з долини Пнів і волопаси з Красної Гори присягалися, що з лютою звірюкою вони впоратяться краще за якусь там дівчину, і вигукували, ляскаючи себе по тугих м'язах: «Хай-но прийде цей дракон!» Його вже бачило багато людей. Вигляд його вони змальовували по-різному, але всі водно вже казали, що він не такий величезний, як здавалося спершу, і не набагато вищий за людину. Селяни вже влаштовували й оборону: надвечір виставляли за селом вартових, щоб зняли тривогу, коли буде треба; гурти людей з вилами та сокирами вночі стерегли обори, куди заганяли всю худобу. А одного разу в селі Анісі відважні хлібороби навіть заскочили дракона, коли той стрибав через пліт до садиби Моріо, погналися за ним

із ціпами, косами та вилами й трохи не наздогнали. Один сміливий і моторний чолов'яга вже був ледь не прострикнув потвору вилами, та послизнувся в калюжі, і страховище втекло. А решта чоловіків загаялись, ловлячи кролів та курей, що їх покидав, утікаючи, дракон.

Ці селяни заявили своїм старшинам, що потвора і зростом, і постаттю здалася їм дуже подібною до людини; от тільки голова та хвіст у неї були справді жахливі.

РОЗДІЛ XI АЛІКСЬКИЙ ДРАКОН (далі)

Тієї ночі Кракен вернувся до печери раніше, ніж звичайно. Скинув з голови шолом із тюлеячої шкіри, на якому стриміли бугаячі роги, а з-під заборолла біліли грізні ікла; жбурнув на стіл рукавиці зі страхітливими пазурами, зробленими з дзьобів морських орлів, і розв'язав пояс, до якого був пришитий довжелезний зміїстий зелений хвіст. Потім наказав своєму служці Ело стягти з нього чоботи, а коли хлопець трохи з тим загаявся, так стусонув його ногою, що Ело відлетів у другий кінець печери.

Навіть не глянувши на прекрасну Орброзу, що пряла вовну, він сів перед вогнищем, на якому смажився баран, і промурмотів:

— Падлючі пінгвіни!.. І надав же мене біс удавати дракона.

— Що каже пап мій?— перепитала прекрасна Орброза.

— Мене вже не бояться, — провадив Кракен. — То, було, тільки покажуся — всі навіткача, і я собі забираю в міх курей та кролів, а овечок і свиней, корів і волів жену перед собою. А тепер ці кляті селюки вночі не сплять, стережуть своє добро. Оце щойно в Анісі за мною погналися чоловіки з ціпами, косами та гострими вилами, і мені довелось покинути курей та кролів, підхопити хвіст руками й тикати скільки духу. Ну скажіть, будь ласка, чи то ж годиться капнадокійському драконіві давати драпака, мов якому злодюжці, держачи хвіст під пахвою? А ще гребінь, роги, пазурі, ікла, луска — воно ж усе заважас бігти, і мене трохи не наздогнав один

мугиряка, навіть угородив мені на два пальці вила в ліву сідницю.

І Кракен стурбовано помацав поранене місце. Ще хвилинку просидівши в гіркій задумі, він додав:

— Та й йолопи ж із цих пінгвінів! Мені вже остогидло дихати полум'ям у пику таким бовдурам. Чуєш, Орброзо?..

По тих словах герой узяв у руки свій жахливий шолом і довго споглядав у мовчанці похмурій. Потім квапливо заговорив:

— Цей шолом я власними руками змайстрував із тюленьчої шкіри в подоби риб'ячої голови. Щоб він був страшніший, я ще приладнав до нього бугаячі роги і щелепу вепра! А зверху причепив пофарбований червоним кінський хвіст. Жоден остров'янин не міг витримати, коли я з'являвся на смерканні з цим шоломом на голові. Жінки, діти, чоловіки, старі діди — всі стрімголов утікали, заглядивши мене, і я нагонив жах на все плем'я пінгвінське. Хто ж навчив цей зухвалий народ отак безбоязно дивитись на оцю жахливу морду й гнатись за оцією страхітною гривкою?

Тоді жбурнув шолом на кам'яну долівку:

— Згинь, зраднику гидкий! Присягаюсь усіма чортами Армору, що більш не надіну тебе на голову.

А заприсягшися так, він почав топтати ногами і шолом, і рукавиці, і зміїстий хвіст.

— Кракене, — озвалася прекрасна Орброза, — дозволь рабині твоїй пуститись на хитрощі, щоб урятувати твою славу й добро. Не зневажай жіночої допомоги. Вона тобі потрібна, бо всі чоловіки — дурні.

— Що ж ти надумала, жінко? — спитав Кракен.

Тоді прекрасна Орброза розповіла чоловікові, що по містах та селах ходять ченці й оголошують остров'янам, як найлегше побороти дракона. Коли вірити їм, потвору здолає дівка: мовляв, якщо незаймана дівчина об'яже драконові шию своїм поясом, він побіжить за нею, як цуценья.

— А звідки ти знаєш про це? — спитав Кракен.

— Любий, не перебивай моїх поважних слів пустими розпитами, — відказала Орброза. — Отож, виголошують ченці, якщо на Альці є невинна дівка, нехай вона встане! Ну ось я, Кракене, й вирішила відгукнутися на їхній заклик. Я піду до праведника Маеля й скажу йому: «Я та дівка, що їй небо призначило подолати дракона».

На ті слова Кракеп вигукнув:

— Та яка ж із тебе невинна дівка? І чого це ти хочеш мене побороти, Орброзо? Чи ти з глузду з'їхала? Та й не думай, що я тобі піддамся!

— Перше ніж гарячитися, чи не краще гарненько подумати та зрозуміти?— зітхнула прекрасна Орброза з лагідною, але глибокою зневагою. А тоді поясмила свій прехитрий задум.

Герой слухав її замислено, а дослухавши, сказав:

— Та й хитрюща ж ти, Орброзо! Коли справді все відбудеться так, як ти задумала, я матиму з цього превелику користь. Але як же ти зробишся дівкою, призначеною небом?

— Про це не турбуйся, Кракене,— відказала вона.— Лягаймо вже спати.

Уранці в пропахлій лоєм печері Кракен сплів з лози незграбний тулуб і обтяг його волохатими та лускатими шкурами, страшними й гидкими. На одному кінці того тулуба прекрасна Орброза припасувала почварну машкару-шолом із грізним гребенем, що її Кракен надягав, вирушаючи у свої грабіжницькі походи, а на другому — зміїстий хвіст. Докінчивши цю роботу, Кракен із Орброзою звеліли малому Ело та ще п'ятьом хлопцям, які їм слугували, залізи в це опудало і навчили їх рухати його, сурмити в сурми й палити клоччя, щоб із драконової пащі бухало полум'я та дим.

РОЗДІЛ XII АЛЬКСЬКИЙ ДРАКОН (далі)

Надягши волосяницю й підперезавшись мотузкою, Орброза пішла до скиту й попросилася на розмову з блаженним Маелем. А що жінкам було заборонено входити в монастирську огорожу, то старий сам вийшов за браму, тримаючи в правій руці пастирську патерицю, а лівою спираючись на плече брата Самуїла — наймолодшого з-поміж своїх учнів.

— Хто ти, жінко? — спитав він.

— Я дівка Орброза.

Почувши ту відповідь, Маель здійняв до неба тремтячі руки.

— Чи правду ти кажеш, жінко? Адже відомо напевне, що Орброзу поглинув дракон. А тепер я бачу Орброзу і слухаю її. Може, ти, дочко моя, в череві у страховища поклала на себе знак хреста і вийшла з його пащі жива і ціла? Гадаю, що так воно й є.

— Ти не помилився, святий отче,— відповіла Орброза.— Так до слова все й було. А вийшовши з пащі страховища, я зразу знайшла собі відлюдний притулок на Березі Тіней. Там я жила в самоті, віддаючись молитвам, роздумам і нечуваним подвигам здержливості, коли раптом небесне одкровення звістило мені, що тільки незаймана діва може подолати дракона і що та діва — я.

— Покажи мені якийсь знак твого покликання,— сказав праведник.

— Той знак — я сама,— відказала Орброза.

— Мені відома сила тих, що наклали печать на свою плоть,— сказав просвітитель Пінгвінії.— Та чи справді ти така, як запевняєш?

— Побачиш сам по наслідку,— відказала Орброза.

В ту хвилину підійшов до них чернець Регіменталій.

— Так, це буде найкращий доказ,— підтвердив він.— Адже сказав цар Соломон: «Три речі важко розпізнати, а четверту неможливо: слід змії на камені, птаха в повітрі, корабля на воді й чоловіка в жінці». Я вважаю, що марно вихваляються ті матрони, котрі гадають, ніби знаються на цих ділах краще за наймудрішого з царів. Повір мені, отче, і не питай їхньої думки щодо благочестивої Орбрози. Те, що вони скажуть, нітрохи не допоможе тобі. Довести чиюсь цнотливість не легше, ніж зберегти її. Пліній у своїй «Природничій історії» вчить нас, що її прикмети уявні або дуже невиразні¹. Буває, що та, котра має на своєму тілі всі чотирнадцять ознак зіпсутості, чиста в очах ангелів, і навпаки — та, котру матрони ретельно обдивилися, обмацали і визнали незайманою, завдячує свою позірну невинність тільки хитрощам обачливої розпусти. А за чистоту оцієї ось благочестивої діви я поручуся власною головою.

Він говорив так, бо був дияволом. Але Маель того не знав. Він спитав у благочестивої Орбрози:

— Дочко моя, а як же ти збираєшся перемогти таке люте страховище? Адже воно вже було поглинуло тебе.

¹ Ми не змогли розшукати такого твердження в «Природничій історії» Плінія. (Прим. першого видавця).

Діва відповіла:

— Завтра о схід сонця, Маєлю, склич усіх людей на узгір'я перед пустельною рівниною, що стелеться аж до Берега Тіней, та пильнуй, щоб жоден пінгвін не підходив до скель ближче як на п'ятсот кроків, а то він зразу впаде, отруєний віддихом страховища. Дракон вийде зі скель, а я обв'яжу йому шию своїм поясом і поведу його за собою, мов слухняного песика.

— А чи не візьмеш ти з собою якогось хороброго й благочестивого чоловіка, щоб він убив дракона? — спитав Маель.

— Ти вгадав, о Маєлю: я підведу страховище до Кракена, і той зарубає його своїм блискучим мечем. Бо слід тобі знати, що благородний Кракен, хоч його вважали загиблим, повернеться до пінгвінів, і це він уб'є дракона. А з черева у потвори вийдуть усі діти, котрих вона проглинула.

— Те, що ти звістила мені, о діво, здається чудом, що перевищує людські сили! — вигукнув праведник.

— Істинно так, — відповіла діва Орброза. — Та вислухай, о Маєлю, явлене мені одкровення до кінця. Пінгвінський народ на подяку за визволення має платити рицареві Кракену щорічну данину: триста курей, дванадцять овець, два бики, три свині й тисячу вісімсот мір зерна та всяких овочів; а крім того, дітей, які вийдуть із драконового черева, теж треба віддати тому самому Кракенові, щоб вони йому слугували й корились у всьому. А якщо пінгвінський народ не виконає цієї повинності, на острів нападе новий дракон, ще лютіший. Це все, що я мала сказати.

РОЗДІЛ XIII
АЛЬКСЬКИЙ ДРАКОН
(кінець)

Пінгвінський народ, скликаний старим Маєлєм, цілу ніч прождав на Березі Тіней, біля тієї межі, яку провів святій, щоб нікого з пінгвінів не отруїв віддихом страховища.

Нічна імла ще вкривала землю, коли почувся хрипкий рик і на берегових скелях невизапною страховинною тінню з'явився дракон. Він плазував, як змія, і звивча-

сте його тіло було стіп із п'ятнадцять завдовжки. Побачивши його, натовп злякано сахнувся назад. Та за хвилину всі погляди вже звернулися до діви Орбрози: осяяна промінням світанку, вся в білому, вона простувала вперед по рожевому вересу. Безтрепетною й скромною ходюю підступила вона до потвори, а та жахливо загарчала, роззявила вогненну пащу, і гучний крик жаху та співчуття прокотився по натовпу. Але діва, розв'язавши свій лляний пояс, накинула його на шию драконові, і він під захоплені вигуки глядачів пішов за нею на тому повідку, мов вірний пес.

Вона пройшла так рівниною вже чималу відстань, коли з'явився Кракен із блискучим мечем у руці. Люд, що вважав його давно загиблим, загукав здивовано й радісно. Герой кинувся на звірюку, повалив її мечем, розпорів їй черево, і звідти в самих сорочечках, із завитими кучериками, побожно склавши долоні, вийшли малий Ело й ще п'ять хлопців, що їх був поглинув дракон.

Вони зразу попадали навколішки перед дівою Орброзою, а та обняла їх і шепнула їм на вухо:

— Ідіть по селах і кажіть усім: «Ми ті бідні дітки, що дракон був проглинув, а тепер ми вийшли з його черева в самих сорочечках». Тоді селяни надають вам усього доскочу, чого лишень забажаєте. А коли казатимете не так, дістанете самих ляпасів та стусанів. Ідіть же!

Дехто з пінгвінів, побачивши дракона вже розпанahanого, побіг до нього, щоб розірвати його на шматки — хто з люті та мстивості, а хто — щоб заволодіти чудодійним каменем драконітом, який зароджується в драконовій голові; матері врятованих хлопців побігли обняти своїх любих діточок. Та праведний Маель спинив і тих, і тих, сказавши, що всі вони не такі доброчесні, щоб наблизитись до дракона й не вмерти від того.

А за хвилину малий Ело і решта п'ятеро хлопців підійшли до натовпу й сказали:

— Ми ті бідні дітки, що дракон був проглинув, а тепер ми вийшли з його черева в самих сорочечках.

І всі, хто чув те, цілували їх і приказували:

— Благословенні діточки, ми вам надаємо всього доскочу, чого лишень забажаєте.

Тоді натовп розійшовся, звеселений, співаючи гімнів та псалмів.

На відзначення цього дня, у який господь визволив народ пінгвінський від такої страшної напасті, постано-

вили щороку влаштовувати процесії й возити по вулицях опудало закованого в ланцюги дракона.

Кракен одержував данину й зробився найбагатшим і наймогутнішим серед пінгвінів. На знак своєї перемоги, щоб навіювати всім спасенний страх, він носив на голові драконячий гребінь і часто казав людям:

— Тепер, коли страховище згнуло, дракон — це я!

Орброза ще довго обіймала своїми щедрими руками волопасів та вівчарів, які завдяки їй зрівнювалися з богами. А коли врода її помарніла, вона присвятила себе господові.

Весь народ глибоко шанував свою рятівницю, тож по смерті її приєднали до лику святих, і вона стала небесною покровителькою Пінгвінії.

Кракен лишив по собі сина; той, як і батько, носив на шоломі драконячий гребінь, і за те його прозвали Драко. З нього почалась перша королівська династія в Пінгвінії.

Книга третя

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РЕНЕСАНС

РОЗДІЛ І БРІАН БЛАГОЧЕСТИВИЙ І КОРОЛЕВА ГЛАМОРГАНА

Королі Альки, що вели свій рід від Драко, сина Кракенового, носили на голові грізний драконячий гребінь — священний знак, самий вигляд якого навіював народові шанобу, страх і любов. Вони безперестану воювали то з власними васалами й підданими, то з володарями сусідніх островів і суходільних країн.

Найдавніші з цих королів лишили по собі тільки імена. Та й тих ми не вміємо ні вимовляти, ні писати. Перший Драконід, історія якого нам відома, був Бріан Благочестивий, що уславився хитрістю й відвагою на війні та на ловах.

Він був щирий християнин, кохався в письменстві й поважав людей, які обрали собі чернецьке життя. У великій залі свого палацу, де на продимлених сволоках висіли голови та роги впольованих звірів, він улаштовував бенкети, на які скликали всіх арфістів з Альки та сусідніх островів, і сам співав на тих бенкетах хвалу героям. Справедливий і великодушний, він, одначе, палав такою любов'ю до слави, що мимохіть карав на смерть усіх, хто співав краще за нього.

Івернських ченців, змушених утікати від поган, що плюндрували Британію, король Бріан запросив у свої володіння й звелів спорудити для них поряд із королівським палацом дерев'яний монастир. Щодня він із дружиною своєю, королевою Гламорганою, ходив до монастирської каплиці, вистоював там службу божу і співав у хорі.

А серед тих івернських ченців був один, молодий і вродливий, на ім'я Одул, і вирізнявся він ученістю та добродієністю. Дияволу те було вельми не до смаку, і він не раз намагався ввести молодого ченця в спокусу. Він прибирав усіляких подоб і показувався юнакові то баским конем, то юною дівочою, то чарою хмільного меду, а то трусив перед ним гральними костями в келишку й казав: «Ану, зіграймо! Ставлю всі царства світу сього проти однієї волосини з твоєї голови».

Та чоловік божий, поклавши на себе знак хреста, відганяв Лукавого. Пересвідчившись, що не зможе спокусити ченця, диявол вигадав хитру каверзу, щоб його згубити. Однієї літньої ночі він підступив до королеви, що спала на своєму ложі, й показав їй уві сні образ молодого ченця, якого вона щодня бачила в монастирі, а в той образ уклали могутні чари. І зразу в жили королеви Гламоргани тонкою отрутою влилась любовна жага. Відтоді її палило жадання зазнати насолоди з Одулом. Вона весь час знаходила якісь зачіпки, щоб наблизити його до себе. Кілька разів вона просила, щоб він узявся навчати її дітей грамоти і співу.

— Я довірю їх тобі, — казала вона. — А слухаючи, як ти їх учиш, і сама чогось навчуся. Разом із синами ти просвітиш і матір.

Та молодий чернець усе відмагався — то тим, що він, мовляв, сам ще не досить учений і не може бути вчителем, то тим, що чернецький стан не дозволяє йому бувати в товаристві жінки. Але ті відмовки тільки розпалювали Гламорганину жагу. І от якось, коли вона лежала нудьгуючи на своєму ложі, недуга її стала нестерпна, і вона звеліла покликати Одула до спочивальні. Він покійрно прийшов, але спинився, опустивши очі, на порозі. І те, що він на неї не хоче й дивитися, сповнило її душу ще тяжчим нетерпінням і мукою.

— Поглянь, — сказала вона, — я не маю більше сили, в очах мені темніє, і мене вкидає то в жар, то в холод.

Та юнак мовчав і не рухався. Тоді королева благальним голосом покликала:

— Іди ж до мене, йди!

І, простягнувши до нього руки, ніби подовжені бажанням, спробувала схопити його, притягнути до себе.

Та він, назвавши її безсоромною, втік.

Тоді, опалівши від гніву й боячися, щоб Одул не розголосив її ганьби, Гламоргана вирішила згубити його,

поки він не згубив її. Вона одчайдушно зарепетувала на весь палац, кличучи на поміч, ніби їй і справді загрожувала велика небезпека. На той крик збіглися служниці, побачили, що молодий чернець утікає, а королева натягує на себе покривала, і теж усі закричали на гвалт. А коли, почувши гамір, до спочивальні ввійшов і король Бріан, Гламоргана показала йому на свої розпатлані коси, блискучі від сліз очі та на оголені перса, що їх сама роздряпала в любовній нестямі, й заволатала:

— Дивись, о мій владарю і мужу,— це сліди тяжкої наруги, мені завданої! Запалившись вицим жаданням, Одул увійшов до мене й хотів поглумитись наді мною.

Почувши ті скарги, побачивши кров, король спалахнув гнівом і наказав своїй варті схопити молодого ченця й спалити його живцем перед вікнами палацу, на очах у королеви.

Дізнавшись про цю пригоду, івернський настоятель прийшов до короля й сказав йому:

— Королю Бріане, на цьому прикладі ви можете побачити різницю між християнкою й поганкою. Римлянка Лукреція була найдобродесніша з-поміж царівен-ідолівірниць, але й вона не знайшла в собі снаги опертись зазіханням молодого розпусника і, приголомшена власним безсиллям, впала у відчай. А ось Гламоргана зуміла встояти перед нападом навісного злочинця, одержимого найгрізнішим із бісів.

Тим часом Одул сидів у темниці під палацом і чекав години, коли його спалять живцем. Одначе бог не допустив загинути безневинному. Він послав до нього ангела, який, перекинувшись у одну королевину служницю, на ім'я Гудруна, вивів його з підземелля й привів до комірчини, де мешкала та служниця.

І сказав той ангел Одулові:

— Люблю тебе, бо ти сміливий.

А юний Одул, гадаючи, що з ним говорить сама Гудруна, відказав, опустивши очі:

— Тільки з божою поміччю зміг я встояти проти шаленства королеви й не побоятися гніву нашої могутньої владарки.

Тоді ангел спитав:

— Як! То ти не зробив того, в чому тебе винуватить королева?

— Ні, присягаюся, ні! Нічого такого я не зробив,— поклавши руку на серце, відповів Одул.

— Не зробив?

— Ні, не зробив! Сама думка про таке діло жахає мене.

— То чого ж ти тут стовбичиш, сякий-такий кендюху? ¹

І ангел відчинив двері, щоб дати молодому ченцеві втекти.

Одул відчув, як його сильно штурхонули в спину. А тільки-но він вийшов на вулицю, чиясь рука вихлюпнула з вікна йому на голову нічний горщик, і молодий чернець подумав: «Таїною сповиті помисли твої, господи, і шляхи твої невідомі».

РОЗДІЛ II

ДРАКО ВЕЛИКИЙ.

ПЕРЕНЕСЕННЯ МОЩЕЙ СВЯТОЇ ОРЕБРОЗИ

Пряма лінія нащадків Бріана Благочестивого вигасла близько 900 року в особі Колліка Кирпатого. Один із двоюрідних братів цього короля, Боско Великодушний, успадкував трон і, щоб укріпитись на ньому, винищив усю свою рідню. З нього почалася довга низка могутніх королів.

Один з них, Драко Великий, здобув славу великого воїна. Його бито частіше, ніж кого іншого. А саме по цьому й розпізнають видатних полководців. За двадцять років він спалив понад сто тисяч сіл, висілків, міст, містечок, передмість, шкіл і церков. Йому було байдуже, де палити: на ворожій землі чи на своїй власній. А пояснюючи таку поведінку, він часто казав:

— Без пожежі війна — як без гірчиці хляки: ніякого смаку.

Суд його був суворий. Коли селяни, взяті в полон, не могли сплатити за себе викуп, він вішав їх на гілляці, а коли часом якась нещаслива жінка приходила благати, щоб король змилосердився над її чоловіком, неспроможним відкупитися, Драко велів прив'язати її за коси до хвоста свого коня. Жив він по-солдатському, не розніжено, і приємно відзначити чистоту його звичаїв. Він не тільки не давав потьмянити давній славі королівства, а навпаки, в усіх своїх знегодах мужньо підтримував честь пінгвінського народу.

¹ Пінгвінський літописець, що сповіщає про цю подію, вжив виразу «species inductilis». Я переклав дослівно. (Прим. автора).

Драко Великий звелів перенести до Альки мощі святої Орбрози.

Тіло праведниці було поховане в одній печері на Березі Тіней, за духмяним степом. Перші прочани, що навідували її гробницю, були юнаки й дівчата з довколишніх сіл. Вони приходили до печери здебільшого парами і надвечір, бо їхні благочестиві жадання, звісна річ, можна було задовольнити тільки в сутіні й на відлюдді. Вони оточили святу палкою й таємною шанобою і ревно оберігали таємницю: видно було, що їм зовсім не хочеться розповідати про те, що вони відчували в печері. Та часом їх заставляли в ту мить, коли вони шепотіли одне одному слова любові, втіхи й захвату, влітаючи в ті слова ім'я святої Орбрози. Одні зітхали, що там забувася увесь світ; інші казали, що з печери виходиш напрочуд спокійний, умиротворений; а юні дівчата ділились між собою спогадами про блаженство, яке проймає їх там.

Отакі чудеса творила Алькська діва на світанку своєї вічної слави: в них самих була якась світанкова млість і півморок. Та незабаром слава печери, мов тонкі пахощі, рознеслась по всій країні; чисті душі знаходили в тому радість і науку, а зіпсуті люди марно силкувалися брехнею та наклепами відвернути щирих християн від джерела благодаті, що струміло з гробниці великої святої. Церква подбала про те, щоб ця благодать осявала не тільки жменьку молодят, а поширилась на все хрещене пінгвінство. Ченці взяли печеру під свою опіку, збудували монастир, каплицю, заїзд для прочан над берегом, і туди плавом попливли богомольці.

Ніби покріплена довгим перебуванням на небі, блаженна Орброза почала творити ще більші дива на благо тим, хто приносив до її гробниці свої пожертви. Вона подавала надію неплідним жінкам, посилала заспокійливі сни ревним старим чоловікам, що несправедливо підозрювали молодих дружин у невірності, відвертала від країни пошесті на людей і худобу, неврожаї, бурі й каппадокійських драконів.

Та під час заколотів, що спустошили країну за часів короля Колліка і його наступників, гробницю святої Орбрози було пограбовано дощенту, монастир спалено, ченців розігнано; шлях, по якому стільки років сунули цілі валки прочан, заріс дроком, вересом і перекотиполем.

І вже цілих сто років гробницю навідували самі гадюки, тхори та кажани, коли раптом свята явилась одному тамтешньому селянинові на ім'я Гарбюз.

— Я діва Орброза,— сказала вона.—Я обрала тебе, щоб ти відновив мою гробницю. Оголоси людям цього краю: якщо й далі моя пам'ять лишатиметься в забутті, а моя гробниця без почесей і дарів, то на Пінгвінію нападе новий дракон.

Високовчені богослови дослідили це видіння і визнали його істинним, небесним, а не диявольською манною; а згодом було відзначено, що й у Франції за подібних обставин св. Фідеса і св. Катерина поводитись і говорили так само.

Монастир відбудували, і богомольці посунули туди знову. Діва Орброза творила дедалі більші й більші чудеса. Вона зцілювала від найстрашніших недуг, а саме: клишоногості, водянки, паралічу і хвороби святого Вітта. Ченці, що доглядали гробницю, купалися в достатку; та несподівано свята, явившись самому королю Драко Великому, повеліла йому визнати її небесною покровителькою всього королівства й перенести її дорогоцінні останки до собору міста Альки.

Тому моцї діви, від яких віяли ніжні пахоці, з великою пишнотою перенесли до столичної церкви й поставили перед вівтарем у золотій раці, оздобленій емаллю й самоцвітами.

Капітул провадив запис чудес, що сталися за втручанням святої Орбрози.

Драко Великий, що завжди невтомно захищав і звеличував християнську віру, помер у найглибшому благочесті, заповівши церкві великі скарби.

РОЗДІЛ III КОРОЛЕВА ДУРБИЛЛА

Після смерті Драко Великого почався страшенний розрух. Наступників цього монарха часто звинувачували в недолугості. Та й справді, жоден з них не мав і крихти величчя свого грізного предка.

Його син, кульгавий Хум, нічого не зробив, щоб розширити кордони Пінгвінії. Боло, син Хума, на дев'ятому році життя був замордований палацовою вартою в ту саму хвилину, коли зійшов на трон. Корону по ньому успадку-

вав його брат Гун. Йому було тоді тільки сім років, і він в усьому корився матері — королеві Дурбіллі.

Дурбілла була вродлива, вчена, розумна, але не вмiла панувати над своїми пристрастями.

Ось як висловлюється про цю королеву високошановний Йоганнес Тальпа в своєму літописі:

«Королева Дурбілла красою лица і стану не поступається ні перед Семірамідією Вавілонською, ні перед Пентесілеєю, царицею амазонок, ні перед Саломеєю, дочкою Іродіади. Та є у неї деякі химерні прикмети, що їх можна назвати і прекрасними, й бридкими — як на чий смак; адже людська думка і людський суд суперечливі. На чолі в неї стримлять маленькі різьки, сховані під пишними золотими кучерями, одне око в неї голубе, а друге каре, шия трохи скривлена, як у Александра Македонського, на правій руці вона має шість пальців, а трохи нижче пуца — ніби невеличку мавпячу голівку.

Хо́да у неї велична, поводження ласкаве. Вона напро́чуд ще́дра, але не завжди вмiє підкоряти свої бажання розумові.

Якось, помітивши в придворних стайнях одного молодого стайничого надзвичайної вроди, вона запалала таким невтримним коханням до нього, що доручила йому провід над усім військом. За що ця велика королева гідна беззастережної хвали, так це за її щедрість до церков, монастирів та каплиць королівства, а надто до святого монастиря Бергарденського, де я з ласки господньої прийняв постриг на чотирнадцятому році життя. Вона вже стільки внесла на служби божі за упокій її душі, що кожен священик пінгвінської церкви став, можна сказати, живою свічкою, перед богом запаленою, щоб прикликати милосердя господнє до найяснішої Дурбілли».

Із цих, та й ще з деяких фрагментів, що ними я прикрасив свою розповідь, можна судити про наукову й літературну вартість «*Gesta Pinguinorum*»¹. На жаль, цей літопис уривається несподівано на третьому році правління Драко Недотепного — наступника Гуна Недолугого. Від цього місця моєї розповіді мені прикро бракуватиме приємного й надійного проводиря.

Наступні два сторіччя Пінгвінію роздирали криваві чвари. Занепали всі науки й ремесла. Серед загального нецтва ченці в захистку монастирів віддавалися вивченню

¹ «Діянь пінгвінських» (лат.).

святого письма і з невтомною ревністю переписували його. А що пергаменту було обмаль, то вони зішкрібали старі манускрипти, щоб написати на них слово божє. Отак-от і процвітали біблії по всій землі пінгвінській, мов трояндові кущі.

Один чернець ордену святого Бенедикта, Ермольд Пінгвін, сам зчистив чотири тисячі грецьких та латинських манускриптів, щоб чотири тисячі разів переписати євангеліє від Іоанна. Таким чином було знищено дуже багато шедеврів античної поезії й риторики. Дослідники одностайно визнають, що пінгвінські монастирі були в середні віки притулками освіти.

Кінець цього періоду заповнюють війни пінгвінів з дельфінами, що тривали без перерви ціле сторіччя. Правди про ці війни дошукатись дуже важко — і не тому, що нема писаних джерел, а тому, що їх багато. Дельфінські літописці в усьому суперечать пінгвінським. Навіть більше — пінгвіни суперечать один одному, і дельфіни так само. Мені трапилися тільки два літописи, між якими не було розбіжностей; але один із них просто списаний з другого. Напевне можна твердити лиш те, що ризанина, насильства, підпали й грабунки тривали без перерви.

За правління нещасливого короля Боско IX держава була на волосинку від загибелі. Коли перед Алькою з'явився дельфінський флот із шести сотень великих кораблів, єпископ наказав улаштувати хресний хід. Капітул, вибрані особи від суддівства, університетські богослови винесли з собору раку з мощами святої Орбрози і обнесли її круг міста, а за ними йшов увесь народ, співаючи гімни. В такій скруті вони могли сподіватись рятунку лише від покровительки Пінгвінії; одначе дельфіни, що облягли місто і з моря, і з суходолу, таки взяли його приступом і три ночі вбивали, грабували, гвалтували й палили з тією байдужістю, яку дає тільки тривала звичка.

Просто диво бере, що під час такого довгого лихоліття в пінгвінському народі збереглася непохитна віра. Сяйво істини тоді яскраво палало в душах, ще не проїдених іржею софізмів. Цим і пояснюється єдність у віруваннях. Та цей щасливий одностайності серед мирян, безперечно, сприяв і неухильний звичай церкви негайно спалювати на вогнищі кожного пінгвіна, котрий починав думати не так, як усі.

РОЗДІЛ IV
ПИСЬМЕНСТВО.
ЙОГАННЕС ТАЛЬПА

Свій знаменитий літопис у дванадцяти книгах латинською мовою «De Gestis Pinguinorum» чернець Йоганнес Тальпа склав за неповноліття короля Гуна в Бергарденському монастирі; там Тальпа прийняв постриг ще в одинадцять років і не виходив звідти до самої смерті.

Бергарденський монастир підносить свої високі мурі на вершині неприступної гори. Довкола нього синіють гірські шпилі, повиті хмарами.

Тальпа був уже старий, коли взявся складати «Gesta Pinguinorum». Славний чернець не забув повідомити нас про це в своєму творі. «Моя голова давно вже втратила свою оздобу — біляві кучері,— пише він,— і тім'я моє стало подібне до тих опуклих металевих дзеркал, що з ними так пильно й ревно радяться пінгвінські дами. Стан мій, і від природи невисокий, з літами ще зсох і згорбився. Зате довга сива борода зігріває мені груди».

З чарівною простодушністю описує Тальпа деякі обставини свого життя і риси своєї вдачі. «Вродившись у шляхетній родині,— пише він,— і з дитинства бувши призначений до духовного звання, я навчався граматики й музики. Читати мене вчив учитель на ім'я Амікус, але більше б йому личило зватися Інімікус. Учення давалось мені нелегко, і він шмагав мене різкими прелюто, отож можна сказати, що він викарбував абетку пекучими рисами на моїх сідницях».

У іншому місці Тальпа признається, що мав природний нахил до любострастя, і ось якими яскравими словами: «Замолоду нал моїх чуттів був такий, що й у лісоному холодку мені здавалося, ніби я киплю в казані, а не дихаю свіжим повітрям. Я обминав жінок. Марно! Бо досить мені було побачити дзвіночок чи пляшку, як у очах моїх поставав образ жінки».

Коли він складав свій літопис, землю його батьківщини спустошувала жахлива війна — пінгвіни билися водночас і з чужинцями, й одні з одними. Вояки королеви Дурбіллі, прислані обороняти Бергарденський монастир від варварів-дельфінів, добре укріпилися в ньому. Щоб зробити монастир неприступним, вони попробували в мурах бійниці, а з церкви здерли свинцеву покрівлю й навідливали з неї куль для праці. Ночами вони розпалювали в мона-

стирських подвір'ях багаття й пекли на них цілих волів, настромлених на величезні рожні, витесані із стовбурів старих гірських ялин. Посідавши довкола багать у диму, що пахтів смолою та гарячим лоєм, вони вибивали днища в барил вина та браги. За їхніми піснями, лайкою й суперечками не чути було дзвонів до утрени.

Нарешті дельфіни перейшли міжгір'я і обложили монастир. То були північні воїни в мідних обладунках. Уночі, під завивання бурі вони попроставляли до стрімкої скелі півторастасажневі драбини, але ті драбини ламалися під вагою людських тіл та зброї, і вояки цілими гронами сипались у провалля. Серед нічного мороку лунав протяглий крик, і штурм починався знову. Пінгвіни лили з мурів струмені гарячого дьогтю, і напасники спалахували, мов смолоскипи. Шістнадцять разів ішли на приступ оскраженілі дельфіни, і шістнадцять разів їх відбивали.

Десять місяців тримали вони монастир у щільній облозі, а тоді нарешті в день свята трьох волхвів якийсь вівчар із долини показав їм таємну стежку, і вони вибрались на гору, проникли в монастирські підвали, розсипались по подвір'ях, по кухнях, удерлись у церкву, в покої капітулу, в книгозбірню, в білильню, в келії, в трапезні, у спальні, заходились палити будівлі, гвалтувати й убивати, не розбираючи ні віку, ні статі. Раптово розбуджені пінгвіни вхопилися за зброю; засліплені темрявою та страхом, вони били один одного, а тим часом і дельфіни, перегризшися за здобич, уже рубалися сокирами й видавали один в одного з рук літургійні чаші, кадильниці, панікадила, ризи, коштовні раки, золоті хрести в самоцвітах.

Повітря сповнилось їдким смородом горілого людського м'яса; серед полум'я лунали передсмертні крики й стогін, а на покрівлях, що вже валилися, понад стріхами коमाшилися тисячами ченці й падали вниз. А Йоганнес Тальпа тим часом писав свій літопис. Солдати королеви Дурбілли, в поспіху відступивши, завалили камінняччям усі виходи з монастиря, щоб замкнути дельфінів у підпалених будинках. А тоді стовбурами старезних дубів, як таранами, заходилися валити монастирські мури на голови ворогам. З громовим гуркотом падали охоплені полум'ям дерев'яні підпори, і високі церковні склепіння обвалювались під ударами велетенських колод, що їх розгойдувало шістсот чоловік ураз. Незабаром від величезного, багатющого монастиря тільки й лишилася келія

Тальпи, що якимсь дивом зависла між димучими крок-
вами. А старий літописець усе писав і писав.

Така дивовижна незворушність може здатися чудною
в літописця, що намагається передати бурхливі події сво-
го часу. Та хоч би як ми вміли відгороджуватись від дов-
колишнього світу, цілком схватись від нього не можна.
Я познайомився з автентичним рукописом Йоганнеса
Тальпи, що зберігається в Національній бібліотеці (*Pinng.
фонд, К. L⁶, 12390 quater*). Це манускрипт на пергаменті,
обсягом у 1256 сторінок. Письмо надзвичайно нерозбір-
ливе; літери не держаться рядка, а розбігаються в усі бо-
ки, стикаються, налазять одна на одну в безладді, чи,
краще сказати, в жахливому сум'ятті. Виведені вони так
погано, що здебільшого їх неможливо не тільки прочита-
ти, а й відрізнити від чорнильних ляпок, якими рясніє
рукопис. Ці неоціненні сторінки мають на собі відбиток
тієї колотнечі, серед якої вони написані. Читати їх дуже
важко. Зате стиль бергарденського ченця, навпаки, ні-
трохи не позначений хвилюванням. Тон «*Gesta Pinguino-
rum*» ніде не відходить від простоти. Розповідь кваплива і
стисла, часом аж суха. Власні міркування автора трап-
ляються рідко і загалом дуже тверезі.

РОЗДІЛ V МИСТЕЦТВО. ПРИМІТИВ У ПІНГВІНСЬКОМУ ЖИВОПИСІ

Пінгвінські мистецтвознавці, як один, твердять,
що мистецтво в Пінгвінії від самого свого зародження ви-
різнялося чарівною й могутньою своєрідністю і що тої
краси та глибини, якою позначені найперші його твори,
годі й шукати у інших народів. А дельфіни заявляють,
що їхні художники з самого початку, та й пізніше, були
вчителями пінгвінських. Вирішити, чия правда, важко, бо
пінгвіни, перше ніж навчилися цінувати своїх ранніх ху-
дожників, понижили всі їхні твори.

Це надзвичайна втрата. Для мене вона особливо болю-
ча, бо я шаную пінгвінські старожитності й захоплююся
примітивами.

Адже вони справді чарівні. Я не кажу, що вони всі од-
накові: це була б неправда. Але в них є характерні риси,
спільні для всіх шкіл. Я маю на увазі ті тверді канони,
від яких вони ніколи не відходять, і певну викінченість,

бо ці майстри коли що вмiли, то таки вмiли. На щастя, про пiнгвiнськi примiтиви можна скласти уявлення з примiтивiв iталiйських, фламандських, нiмецьких, а насамперед iз французьких, що стоять вище за всi iншi. Як сказав пан Грюйє, вони куди логiчнiшi, бо логiчнiсть — рiса специфiчно французька. Звичайно, з цим можна й не погоджуватись, але кожен мусить визнати, що Францiя принаймнi зберегла свої примiтиви, тодi як iншi народи їх уже не мають. На виставцi французьких примiтивiв у павильонi Марсана 1904 року демонструвалось кiлька невеликих картин iз часiв останнiх Валуа та Генрiха IV.

Я чимало подорожував, щоб побачити твори братiв Ван-Ейкiв, Мемлiнга, Рогiра ван дер Вейдена, майстра «Успення богородицi», Амброджо Лоренцеттi та старих умбрiйцiв. Але по-справжньому весь чар наiвного живопису вiдкрився менi не в Брюгге, не в Кельнi, не в Сiєнi i не в Перуджi, а в невеличкому мiстечку Ареццо; тiльки там я став свiдомим шанувальником примiтиву. Це було рокiв десять, чи й бiльше, тому. В тi часи убоztва й простоти звичаiв мiськi музеї, завжди зачиненi, для *forestieri*¹ вiдчинялись у будь-яку годину. Отож одного вечора старенька доглядачка за пiвлiри поводи́ла мене, присвiчуючи свiчкою, по нужденному ареццькому музейчику, i там я вiдкрив картину Маргаритоне «Святий Францiск», сповнену такого благочестивого смутку, що менi аж сльози набiгли на очi. Я зворушився до глибини душі, i вiдтодi Маргаритоне з Ареццо став для мене найулюбленiшим iз примiтивних художникiв.

Пiнгвiнськi примiтиви я уявляю собi подiбними до творiв цього майстра. Гадаю, не зайве буде розглянути їх тут докладнiше, коли й не в усiх подробицях, то принаймнi в найзагальнiших i, так би мовити, найпоказовiших рiсах.

Картин, пiдписаних рукою Маргаритоне, дiйшло до нас iз пiвдесятка. Головний його твiр, що зберiгається в Лондонськiй Нацiональнiй галереї, зображує дiву Марiю на тронi, з Христом-немовлям на руках. Що насамперед вражає в її постатi, так це пропорцiї. Все тiло, вiд шиї до ступень, тiльки вдвiчi бiльше за голову, а тому здається надзвичайно кудим i присадкуватим. Барви в цьому творi становлять iнтерес не менший, нiж рисунок. Великий Маргаритоне мав у своєму розпорядженнi дуже мале число

¹ Чужоземцiв (*итал.*).

фарб і вживав їх у всій їхній чистоті, ніколи не змішуючи тонів. Через це в його колориті більше яскравості, ніж гармонії. Щоби святої діви й немовляти намальовано чудовою кіновар'ю, яку старий майстер, наївно полюбляючи чіткі обриси, наклав на обох обличчях акуратними кружальцями, неначе окресленими циркулем.

У XVIII сторіччі один учений критик, абат Ланці, писав про твори Маргарітоне вкрай зневажливо. «Це просто ляпанина,— твердив він.— У ті злиденні часи не тямилі ні рисунка, ні живопису». Така була загальна думка тих знавців у напудрених перуках. Та незабаром великий Маргарітоне і його сучасники були відомщені за таку зневагу. В XIX сторіччі по біблійних оселях, по протестантських хатинах благочестивої Англії народилася сила маленьких Самуїлів та Іоаннів, кучерявих, мов баранчики; до 1840—1850 року вони поробились ученими мужами в окулярах і утвердили культ примітиву.

Видатний теоретик прерафаелізму сер Джеймс Таккет не побоявся назвати мадонну з Національної галереї шедевром християнського мистецтва. «Віддавши голові богоматері цілу третину всього її зросту,— пише сер Джеймс Таккет,— старий майстер привертав і приковував увагу глядачів до найблагороднішої частини людської постаті, а особливо до очей, які ми недарма так часто називаємо «дзеркалом душі». В цій картині колорит разом з рисунком створюють враження ідеальне й містичне. Кіновар щік зовсім не відтворює природного кольору шкіри; глядачеві здається, що старий майстер поклав на обличчя пресвятої діви й немовляти райські троянди».

В такому аналізі ніби сяє відблиск самого твору, що захопив критика; однак пан Мак-Сіллі, серафічний естет із Единбурга, виповів те враження, яке справив на нього цей примітив, іще тонше й проникливіше. «Мадонна Маргарітоне,— заявляє шановний Мак-Сіллі,— досягла трансцендентальної мети мистецтва; вона навіює глядачам почуття невинності й чистоти; споглядаючи її, вони уподібнюються до малих дітей. Це щира правда: я сам на шістдесят шостому році життя, три години підряд у захваті промилувавшись цим твором, несподівано відчув себе немовлятком. Ідучи в кебі через Трафальгарську площу, я трусив футляром від окулярів, мов торохкальцем, сміявся і пускав бульки з рота. А коли в пансіоні, де я живу, служниця подала мені обід, я з дитячою безпосередністю почав ложкою наливати суп собі у вухо.

Ось по такому впливові,— додає Мак-Сіллі,— й розпізнають довершений мистецький твір».

Маргарітоне помер у віці сімдесяти сім років, за свідченням Базарі, «гірко шкодуючи, що йому довелося дожити до зародження нового мистецтва й побачити, як слава увінчує нових митців». Ці рядки, які я переклав дослівно, навіяли серві Джеймсу Таккету, мабуть, найпривабливіші сторінки в його трактаті. Вони ввійшли до «Настільної книги естетів», і всі прерафаеліти знають їх напам'ять. Я хочу навести їх тут як найкоштовнішу окрасу цієї книжки. Всі одностайно визнають, що з часів біблійних пророків не було написано нічого більш високого.

Видіння Маргарітоне

Якось Маргарітоне, обтяжений літами й працею, завітав до майстерні одного молодого художника, що недавно оселився в місті. Він побачив там тільки-но домальований образ мадонни; хоч постать її була ще сувора й застигла, але, завдяки більш-менш точним пропорціям та майже диявольській грі світлотіні, вона здавалась майже об'ємною і ніби живою. Подивившись на неї, наївний і високий духом арецький майстер з жахом збагнув майбутнє мистецтва.

Закривши долонями обличчя, він прошепотів:

— Яку ганьбу передчуваю я, дивлячись на цей образ! Я бачу в ньому кінець християнського мистецтва, що зображує душі й будить у людях палке прагнення до неба. А майбутні митці не обмежаться тим, що оцей: вони не тільки зображуватимуть на стінах храмів чи ґрунтованих дошках прокляту матерію, з якої створені наші тіла,— вони її звеличуватимуть і уславлятимуть. Вони вбиратимуть образи на своїх картинах у згубну видимість плоти, і ці постаті будуть схожі на справжніх людей. Ми бачитимемо їхні тіла, бо форми тих тіл виднітимуть крізь убрання. Магдалина матиме перса, свята Марфа — живіт, свята Варвара — стегна, свята Агнеса — сідниці (buttocks); святий Себастьян оголить своє струнке юнацьке тіло, а святий Георгій виставлятиме з-під обладунку потужні м'язи дужого чоловіка. Апостоли, святителі, богослови і сам бог-отець являтимуться нам у образі людей з плоти й крові, як-от ми з вами; ангели бентежитимуть наші серця таємничою, непевною, двозначною красою. Хіба такі

образи будитимуть прагнення до неба? Аж ніяк. Зате ви з них навчитеся любити всі прояви земного життя. І чи спиняться митці в своїх нескромних шуканнях? Ні, не спиняться. Вони дійдуть до того, що зображуватимуть чоловіків і жінок голими, як римські ідоли. Тоді знатимуть мистецтво світське й духовне, але духовне мистецтво буде таке саме грубе, як і світське...

— Геть, нечиста сило! — вигукнув старий майстер.

Бо в пророчому видінні він побачив святих і праведників, що стали схожі на сумних атлетів; побачив Аполлонів зі скрипками в руках на вершинах квітучих гір, серед муз у легких туніках; побачив Венер, що лежать під темними миртами, і Данай, що підставляють під золотий дощ свої звабливі стегна; побачив Ісусів у колонадах, серед патриціїв, білявих дам, музикантів, пажів, негрів, песиків та папуг; побачив у неоглядній плутанині з рук, ніг, ангельських крил, розмаяних одінь сповнені метушні сцени Христового різдва, пишні святі сімейства, помпезні розп'яття; побачив святих Катерин, Варвар, Агнес, що розкішню оксамитів, парчі та перлів, білістю оголених грудей посоромлюють патриціанок; побачив Аврор, що розсипають троянди, безліч Діан та німф, заскочених голими в затінку над струмком. Передчуття всіх страхіть Відродження та болонської школи стисло йому серце, і великий Маргарітоне помер.

РОЗДІЛ VI МАРБОД

Ми маємо дорогоцінну пам'ятку пінгвінської літератури XV сторіччя. Це повість про подорож до пекла, яку відбув чернець ордену святого Бенедикта Марбод, палкий шанувальник поета Вергілія. Цю повість, написану досить доброю латиною, опублікував пан Дюкло-Делюн. Поданий нижче текст — це перший її переклад. Гадаю, що я прислужуся своїм співвітчизникам, познайомивши їх із цим твором — безперечно, не єдиним твором такого жанру в латинськомовній літературі середніх віків. З-поміж фантастичних розповідей, із якими можна її порівняти, згадаємо «Подорож святого Брендана», «Видіння Альберіка», «Чистилище святого Патріка» —

вигадані описи так званого «того світу», на взірць «Божественної комедії» Данте Аліґ'єрі.

Серед творів на цю тему розповідь Марбода — одна з найбільш пізніх, але своєрідності їй не бракує.

Як Марбод спускався в пекло

Року божого тисяча чотиреста п'ятдесят третього, незадовго перед тим, як вороги Христової віри вступили до міста Єлени і великого Константина, мені, братові Марбоду, недостойному ченцеві, дано було почути й побачити те, чого ще не чув і не бачив ніхто. Я правдиво описав усю свою пригоду, щоб пам'ять про неї не вмерла разом зі мною, бо короткий вік людський на цьому світі.

Першого травня названого року, в годину вечерні, я сидів на камені в подвір'ї Корріганського монастиря, біля колодязя, під розквітлою шипшиною, і своїм звичаєм читав одну з пісень поета, якого я люблю над усіх, — Вергілія, що оповідав про хліборобську працю, про вівчарів і про вождів. Вечір огортав своєю багрянницею аркади монастирського подвір'я, і я схвильовано шепотів вірші про те, як Дідона Фінікіянка блукає в пеклі під миртами з іще свіжою раною. Аж ось повз мене пройшов брат Іларій, а за ним брат Гіацинт, наш воратар.

Вихований у варварські часи, до воскресіння муз, брат Іларій не втаємничений у античну мудрість; та все ж поезія Мантуанця, мов ясний світильник, трохи осяяла і його розум.

— Брате Марбодє, — считав він, — оті вірші, що ти їх шепочеш, зітхаючи, з блиском у очах, — це теж рядки з тої великої «Енеїди», що від неї ти не відриваєш очей з ранку й до вечора?

Я відповів йому, що саме читаю у Вергілія про те, як син Анхіза побачив Дідону, схожу на місяць, видний крізь листя¹.

¹ Насправді у Вергілія:

... qualem primo qui surgere mense
Aut videt aut vidisse putat per nubila lunam.

...Як часом, коли хтось у хмарах побачить
Місяць новий, чи той, може, привидівсь йому.

Енеїда, VI, 453—454. Переклад М. Білика

Брат Марбод через якусь дивну помилку замінив створений поетом образ на зовсім інший. (*Прим. автора*).

— Брате Марбоде,— відказав він,— я певен, що Вергілій в усьому, що писав, висловлював мудрі повчання і глибокі думки. Але в тих піснях, які він виводив на сіракузькій флейті, такий прекрасний зміст і такі високі повчання, що вони аж засліплюють нас.

— Стережись, отче!— схвильовано скрикнув брат Гіацинт.— Вергілій був чаклун і творив дива з допомогою нечистої сили. Це ж він колись пробив гору поблизу Неаполя і змайстрував бронзового коня, що мав силу зцілювати всіх хворих коней. Він був некромантом, і в одному італійському місті й досі показують дзеркало, в якому він викликав образи померлих. І все ж таки жінка обдурила цього великого чаклуна. Одна неаполітанська куртизанка покликала його з вікна, підмовила залізти в кіш, у якому піднімали нагору харчі, та й покинула його на цілу ніч висіти між двома поверхами.

Отець Іларій провадив, ніби й не почувши тих слів:

— Вергілій був пророк! Такий пророк, що далеко перевершив і сивіл із їхніми священними піснями, і дочку царя Пріама, і великого провидця майбутнього — Платона Афінського. В четвертій із своїх сіракузьких пісень він провіщає різдво Спасителя нашого мовою, що брижить по-небесному, а не по-земному¹.

Коли я ще вчився, то, вперше прочитавши «*Jam redit et virgo*», відчув, що поринаю в глибокий захват, але відразу ж мене поїняла пекуча туга від думки, що той, хто склав цю пророчу пісню, найпрекраснішу з усіх, які будь-коли виходили з людських уст, тепер нидіє між поганами у вічній темряві, назавжди позбавлений лицезріння господа. Ця болісна думка ні на мить не покидала мене. Вона гнітила мене й у навчанні, й за молитвою, і в подвигах здержливості. Думаючи про те, що Вергілій позбавлений лицезріння господа і що він, може, навіть терпить у пеклі вічні муки, я не знав ні радості, ні спокою і щодня не раз вигукував, здійнявши до неба руки:

¹ За три сторіччя до тих часів, коли жив наш Марбод, по церквах на різдво співали:

Maro, vates gentilium,
Da Christo testimonium.

(Прим. автора).

Ти, що світло ніс поганам,
Дай свідоцтво про Христа нам (лат.).

«Відкрий мені, о господи, яку долю призначив ти тому, хто на землі співав так, як ангели співають на небесах!»

Тривога моя втишилась аж за кілька років, коли я прочитав у одній старовинній книжці, що великий апостол, який покликав поган до церкви Христової,— святий Павло,— прибувши до Неаполя, слізьми освятив могилу царя поетів¹. Тож, напевне, подумав я, Вергілій, як імператор Траян, допущений до раю за те, що в темряві поганства прозрівав світло істини. Звісно, може, воно так, а може, й не так, але мені втішно переконувати себе, що це правда.

По тих словах старий Іларій побажав мені душевного миру на ніч та й пішов собі з братом Гіацинтом.

А я знову з насолодою поринув у вірші мого улюбленого поета. З книгою в руці я міркував про тих, хто помер від лютої недуги, наслані Амуром, і блукає таємними стежками в глибині миртового гаю; а в воді колодязя плавали пелюстки шипшини, і між ними тремтіли віддзеркалені зорі. І раптом зникло все — і відблиски зір, і пахощі, й спокійне небо. Налетів страхітливий Борей у шатах з мороку й громовиці, підхопив мене, завиваючи, й поніс, мов билинку, над полями й оселями, над річками й горами, і ніс так довгу-предовгу ніч, складену з багатьох ночей і днів. А коли той ненастанний і лютий борвій нарешті вщух, я опинився далеко від мого рідного краю, на дні долинки, порослої кипарисами. І тоді до мене підійшла жінка суворої вроди у довгому одінні, що тяглося за нею. Поклавши мені на плече ліву руку, правою вона показала на густолистий дуб і промовила до мене:

— Дивися!

Я зразу впізнав сивілу, що стереже священний Авернський гай, а в густому листі того дерева, на яке пока-

¹ Ad Maronis mausoleum
Ductus, fudit super eum
Piae rorem lacrymae.
Quem te, inquit, reddidisset,
Si te vivum invenissem,
Poetarum maxime!

(Прим. автора).

І, як станув на могилі,
Де навк спочив Вергілій,
Сльози із очей пролив.

«Я б тебе привів до бога,
Коли б ще знайшов живого,
О найбільший із співців!» (Лат.)

зував її палець, розгледів золоту гілочку, таку жадану для прекрасної Прозерпіни.

Схочившись на рівні ноги, я вигукнув:

— То ти, о віща діво, розгадала моє бажання і задовольняєш його! Ти показала мені те дерево, на котрому росте осяйна гілочка, без якої ніхто з живих не може вступити до царства мертвих. А я справді палко жадаю поговорити з Вергілієвою тінню.

По тих словах я відломив від прастарого дерева золоту галузку і без страху кинувся в димуче провалля, що веде до багnistих берегів Стіксу, де, мов опале листя, кружляють тіні померлих. Побачивши в моїй руці гілочку Прозерпіни, Харон узяв мене в свій човен, що аж зарипів під моєю вагою, і я доплив до берега мертвих, де мене зустрів нечутним гавкотом триголовий Цербер. Я замахнувся на нього тінню каменюки, і дурна потвора втекла до свого лігва. Он там плачуть в очереті немовлята, що тільки розплющили очі на любе світло дня, та зразу й заплющили їх навіки; а там, у темній печері, Мінос судить померлих. Я заглибився в миртовий гай, де блукали в нудзї жертви кохання: Федра, Прокріда, сумна Еріфіла, Евадна, Пасіфая, Лаодамія з Кенідою і Дідона Фінікіянка; потім перейшов укриту пилом рівнину, полишену тінням славетних воїнів. Звідти розходяться дві дороги: та, що звертає ліворуч, веде до Тартару — місця, де мучаться нечестивці. Я пішов правою, що йде до Єлісейських Полів і до оселі Дія. Почепивши священну гілочку на браму богині, я ступив на прегарні луки, повиїті пурпуровим сьйвом. Там поважно розмовляли тіні філософів і поетів. На траві співали й танцювали легкі грації й музи. Перебираючи струни грубої ліри, співав старий Гомер. Очі його були заплющені, але на устах сяяли божественні образи. Я побачив Солона, Демокріта й Піфагора, що на широкій луці споглядали юнацькі ігрища, а крізь листя старого лавра помітив Гесіода, Орфея, сумовитого Евріпіда і мужоподібну Сапфо. Мимохідь упізнав я поета Горація, Варія, Галла й Лікоріду, що сиділи над прохолодним струмочком. Трохи осторонь стояв Вергілій, прихилившись до стовбура темнолистоного падуба, і в задумі дивився на гай. Високий і тонкий станом, він і тут був засмаглий, схожий на селянина, недбало вбраний, — одне слово, мав той простий вигляд, під яким за життя він приховував свій поетичний геній. Я шанобливо схи-

лився перед ним і довго не міг промовити й слова — так стиснуло мені горло хвилювання.

Нарешті голос вернувся до мене, і я вигукнув:

— О Вергілію, улюбленцю музавзонійських, славо землі латинської! Це ти навчив мене відчувати красу, і завдяки тобі я ділив стіл з богами і ложе з богинями. Прийми хвалу від найсмирнішого з твоїх шанувальників.

— Устань, чужинцю! — відказав мені божественний поет. — По довгій тіні, що падає на траву від твого тіла в цьому вічному присмерку, я пізнаю, що ти живий. Ти не перший із людей спустився сюди до своєї смерті, хоч і важко живим спілкуватися з нами. Та облиш мене вихваляти, я цього не люблю: безладний гамір славослів'я завжди прикро вражав мій слух. Тому й покинув я Рим, де мене знали всі нероби та цікаві, і творив на відлюдді в моїй любій Партенопей. До того ж я не можу скласти справжньої ціни твоєї хвалі, бо не певен, чи люди твоєї доби розуміють мої вірші. Хто ти?

— Я Марбод із королівства Альки, чернець Корріганського монастиря. Я читаю твої вірші вдень і вночі. І до пекла я спустився, щоб побачити тебе: мені кортіло дізнатись, яка твоя доля. На землі вчені люди часто сперечаються про це. Одні вважають за вельми ймовірно, що ти, живши за панування бісів, горюєш тепер у незгасному полум'ї; інші, обережніші, не кажуть нічого, бо, на їхню думку, все, що говорять про померлих, непевне або й зовсім вигадане; а деякі — правду кажучи, не наймудріші — твердять, ніби ти, настроївши сіцилійську ліру на високий лад, провістив, що на землю має зійти новий син небес, а тому був, як і імператор Траян, допущений до християнського раю і тишишся там вічним блаженством.

— Сам бачиш, що це неправда, — усміхнувшись, відповіла тінь.

— І справді, я зустрів тебе, о Вергілію, серед героїв і мудреців, на тих самих Єлісейських Полях, що їх ти оспівав. Отже, всупереч тому, що думає дехто на землі, жоден посланець не являвся до тебе від того, хто панує у високоствях?

Досить довго помовчавши, поет сказав:

— Не втаю від тебе нічого. Він мене кликав; один його посланець, простакуватий чолов'яга, прихдив і казав, що мене там чекають: хоч я, мовляв, не втаємничений у їхні святощі, мені за мої пророчі пісні залишили місце серед

прибічників нової секти. Але я не прийняв запрошення: мені зовсім не хотілось перебиратися в інше місце. Не те щоб я поділяв захоплення греків Єлісейськими Полями або мені так припали до смаку ті втіхи, за якими Прозерпіна забуває про свою матір. Я сам ніколи не вірив цілком щиро в те, що описав у своїй «Енеїді». Як учень філософів і природознавців, я виразно передчував, як воно насправді. Життя в підземному царстві надзвичайно ущерблене; тут не відчуваєш ні втіхи, ні муки, тут мовби й не існуєш зовсім. Мертві живуть тут лише тим життям, яким їх наділяють живі. І все ж я волюю лишатися тут.

— Але як же ти, Вергілію, пояснив свою дивну відмову?

— Дуже добре пояснив. Сказав посланцеві бога, що я нічим не заслужив виявленої мені честі і що моїм віршам приписано такий зміст, якого вони не мають. Насправді я в своїй четвертій еклозі нітрохи не зрадив предківської віри. Тільки невігласи іудеї могли витлумачити на користь варварського бога пісню, яка славить повернення золотого віку, провіщене сивілами. Отож я виправдався тим, що не можу посісти місця, яке мені приділили помилково і на яке я не почуваю ані найменшого права. А потім ще послався на те, що моя вдача й смаки не відповідають звичаям новітніх небес.

«Не те щоб я був відлюдьком,— сказав я тому чоловікові.— За життя вдача моя була легка й лагідна. Правда, я жив надзвичайно скромно й за це мене звинувачували в скупості, але я не беріг нічого для себе,— моя бібліотека була відкрита для всіх, і свою поведінку я узгоджував із чудовими Евріпідовими словами: «У друзів усе повинне бути спільним». Я дратувався, коли вихваляли мене, і тішився, коли хтось похвалить Варія чи Макра. Я, власне, селяк; я любив бути серед тварин і так пильно спостерігав їх, так ревно доглядав, що мене вважали — і, мабуть, слушно — дуже добрим ветеринаром. Мені казали, що ваша секта вірить, ніби безсмертна душа є тільки в людей, а у тварин її нема; це така нісенітниця, що мені важко визнати вас розумними. Я люблю отари і, може, аж занадто люблю вівчарів. А у вас на це дивились би скоса. Є одне правило, якому я намагався підпорядковувати свої вчинки: нічого над міру. І слабке здоров'я, і ще більш філософія навчили мене поміркованості в усьому. Я здержливий у їжі й питті: головка салати, кіль-

ка маслин та ковток фалернського — оце звичайно й був увесь мій обід. Ложе чужинок я, навідував не часто і не засиджувався надто довго в таверні, дивлячись, як танцює під ляскіт кротала молода сірійка¹. Та коли я й стримував жадання, то лиш задля власного задоволення та ще тому, що був так вихований; але боятися втіх, уникати насолоди — це, по-моєму, найогидніша наруга, яку лишень можна вчинити над природою. Мене запевняли, що декотрі з обранців твого бога за життя утримуються від їжі й уникають жінок із самої любові до злигоднів і самохить шукають марних страждань. Мені страшно було б зустрітися з такими злочинцями: їхнє шаленство жахає мене. Від поета не можна вимагати, щоб він дуже пильно дотримувався якогось одного природничого чи морального вчення; до того ж я римлянин, а римляни не вміють так, як греки, вдаватися у тонкі й глибокі міркування, — коли вони засвоюють якусь філософську систему, то насамперед для того, щоб здобути з неї практичну користь. Сірон, що був серед нас у великій пошані, виклавши мені систему Епікура, звільнив мене від пустих страхів і відвернув від жорстоких забобонів, що їх віра навіює темним людям; у Зенона я навчився стійко терпіти неминучі страждання; я засвоїв Піфагорові думки про те, що і люди, й тварини мають однаково божественну душу, — а це навчає нас дивитись на самих себе і без гордості, й без сорому. Від александрійців я дізнався, що земля, спочатку м'яка й піддатлива, твердішала в міру того, як Нерей сходив з неї, викопуючи для себе глибоку оселю й заповнюючи її водою; як непомітно створювалися всі речі; яким чином дощ, падаючи з переобтяжених хмар, напоював безмовні ліси і як серед безіменних гір почали блукати поодинокі тварини. Я б не зміг при звичаїтись до вашої космогонії, придатної скоріше для погонича верблюдів із сірійської пустелі, ніж для учня Аристарха Самоського. І як би мені жилось у вашій оселі блаженства, де я не знайшов би ні друзів своїх, ні предків, ні вчителів, ні богів, де мені б не дано було бачити ні царственого сина Реї, ні Венери, праматері Енеадів, з її солодкою усмішкою, ні Пана, ні юних дріад, ні сільванів, ні старого Силена, чиї щоки Егле заквацяла пурпуром шовковичних ягід?

¹ Ці слова, здається, доводять, — коли, звичайно, вірити Марбодові, — що «Копу» справді написав Вергілій. (Прим. автора).

Ось що я попросив того простака переказати Юпітеровому наступникові.

— І відтоді, о велика тінь, до тебе вже не приходили посланці?

— Ні.

— Не маючи тебе, Вергілію, вони там утішаються піснями трьох поетів — Коммодіана, Пруденція й Фортуната. Всі троє народились у часи темноти, коли вже було забуто і просодію, і граматику. Але скажи мені, о Мантуанцю, чи не чув ти потім більше нічого про бога, товариство якого так рішуче відкинув?

— Ні, наскільки пам'ятаю.

— А хіба ти не казав мені, що я не перший із живих спустився в ці краї і став перед тобою?

— Справді, щось таке пригадую. Здається, років із півтора ста тому — тіням важко рахувати дні й роки — мій глибокий спокій порушив якийсь дивак. Я гуляв у примарному гаю понад Стіксом, коли раптом переді мною з'явилася людська постать, щільніша й темніша від тутешніх тіней, і я впізнав у ній живу людину. То був високий худий чоловік із орлиним носом, гострим підборіддям і запалими щоками; його чорні очі метали вогонь, а висхлі скроні прикривала червона шапка, оповита лавровим вінком. Крізь вузьку буру хламиду, що спадала до п'ят, вириналися кістки. Він привітав мене з шанобою, у якій вчувалась несамовита пиха, і звернувся до мене мовою, ще більш каліченою і незрозумілою, ніж мова тих галлів, що ними божественний Юлій переповнив легіони й курію. Врешті я зрозумів, що він народився під Фезулами, в етрусській колонії, заснованій Суллою на березі Арнусу і згодом вирослий та розквітлий; що він займав у місті почесні посади, та, коли спалахнули криваві чвари між сенатом, вершниками й плебсом, запальне серце кинуло його в саму гущу боротьби, він зазнав поразки й давно блукає по світу вигнанцем. Він розповів мені, що Італію шматують іще тяжчі чвари й численніші війни, ніж за моєї молодості, і країна жадає появи нового Августа. Я поспівчував його знегодам, пригадавши ті, яких зазнав колись сам.

Відважна душа нестримно буяла в ньому, а розум живий неосяжні задуми, але, на жаль, його грубість і неучтво свідчили про тріумф варварства. Він не знав ні поезії греків, ні їхньої науки, ні навіть мови, не знав і жодних давніх переказів про походження світу та при-

роду богів. Він поважно декламував такі байки, що за моїх часів у Римі з них посміялись би навіть малі діти, з яких ще й у лазні плати не брали. Простолюд легко вірить у всякі страховища. А етруски були особливо схильні населювати підземне царство огидними демонами, схожими на виплоди маячні хворого. Що вони й за стільки сторіч не відкинули своїх дитячих вигадок,— це можна пояснити тим, що злигодні й темнота не покидають їх і навіть зростають із часом; та що навіть один із їхніх урядовців, який усе ж таки вирізняється розумом із юрби, теж поділяє забобони простолюду й жахається гидких демонів, що їх жителі тієї землі за часів царя Порсени малювали на стінах гробниць,— це може засмутити й мудреця. Мій етруск читав мені свої вірші, складені новою говіркою, яку він називав народною мовою; але я не зрозумів їх. Мені було скоріше дивно, ніж приємно чути, як він підкреслює ритм, повторюючи через рівні проміжки ті самі звуки три або й чотири рази. Ця вигадка не здалася мені дуже вдалою; а втім, не померлим судити нове.

Та зрештою цей колон Сулли, що народився в часи лихоліття, завдав мені прикрості не тим, що він складав недоладні вірші й був ще гірший поет, ніж Бавій і Мевій,— коли це взагалі можливо; ні, він ще й тяжко образив мене. Важко повірити в таке неподобство, але справді той чоловік, вернувшись на землю, розпустив про мене огидну брехню. В кількох місцях своїх дикунських поем він твердив, ніби я був його провідником по новому Тартару,— а я ж його зовсім не знаю. Він зухвало заявляв, ніби я назвав римських богів облудними лжебогами, а істинним богом вважаю нинішнього Юпітерового наступника. Друже, коли ти повернешся на сонячну землю, коли знову побачиш свою батьківщину, розвій ці мерзенні вигадки; скажи своєму народові, що співець благочестивого Енея ніколи не кадив фіміаму перед іудейським богом.

Мене заневают, що могутність його вже згасає і що певні ознаки провіщають його близьке падіння. Ця новина трохи потішила б мене, якби можливо було радіти в цих краях, де ніхто не відає ні страху, ні бажань.

Сказавши це, він прощально махнув рукою і пішов від мене. Я довго проводжав поглядом ту тінь, що пливла над асфоделями, навіть не ворущачи їхніх стеблин; я бачив, як вона стає все прозоріша й невиразніша, віддаля-

ючись від мене. Вона розтанула зовсім, ще не дійшовши до вічнозеленого лаврового гаю, і тоді я зрозумів зміст його слів: «Мертві живуть тут лише тим життям, яким їх наділяють живі»,— і сам у задумі пішов через безбарвний луг до брами з рогу.

Засвідчую, що все написане тут — щира правда¹.

РОЗДІЛ VII ЗНАКИ НА МІСЯЦІ

У ті часи, коли Пінгвінія ще скніла в темноті й варварстві, чернець-францисканець Жіль Птахар, відомий зі своїх писань під ім'ям Егідій Авкупіс, із невтомним завзяттям вивчав письменство й науки. Свої ночі він віддавав математиці й музиці, що їх називав двома чарівними сестрами, гармонійними дочками Числа і Уяви. Він знався на медицині й на астрології. Дехто мав підозру, що він не цурається магії,— та й справді, він, здається, вмів перетворювати речовини і відшукував заховані речі.

Ченці його монастиря, побачивши у нього в келії грецькі книжки, яких вони не вмели прочитати, вирішили, що він чорнокнижник, і обвинуватили свого вельми вченого брата в чаклунстві. Егідієві Авкупісу пощастило втекти до Ірландії; там він прожив тридцять років, віддаючись науці. Він ходив з монастиря в монастир, розшукував грецькі та латинські манускрипти, які ще збереглися там, і переписував їх. Вивчав він також фізику й алхімію. Він набув всебічних знань, а особливо багато доти невідомого відкрив у рослинах, тваринах і мінералах. Якось його

¹ У Марбодовій повісті є одне місце, на яке варто звернути особливу увагу, а саме: те, де корріганський чернець описав Алігері таким, як ми уявляємо його нині. Мініатюри, які є в одному дуже ранньому списку «Божественної комедії» — так званому «Венеціанському кодексі», — зображують поета присадкуватим опасистим чоловічком у купенькому плащичу, який віддимається на череві. Ну, а Вергілій ще й на дерев'яних гравюрах XVI сторіччя має бороду філософа.

Так само неймовірно, щоб Марбодові чи навіть Вергілієві були відомі етрусські гробниці в К'юзі та Корнето, стіни яких справді розмальовані постатями жахливих і гротескних демонів, дуже подібних до чортів Орканьї. Проте автентичність повісті незаперечна: пан Дюкло-Делюн твердо обґрунтував її, і не вірити йому означало б не вірити в саму палеографію. (*Прим. автора*).

застали наодинці з жінкою бездоганної вроди; та жінка співала і грала на лютні. А потім побачили, що то машина, змайстрована його руками.

Він часто перепливав через Ірландське море до Галлії й навідував тамтешні монастирські книгозбірні. Під час однієї такої подорожі він, стоячи пізно ввечері на палубі, побачив у воді двох осетрів, що пливли поряд і розмовляли між собою. Егідій мав дуже тонкий слух і знав рибацьку мову. От він і почув, як один осетр каже другому:

— Той чоловік із в'язкою хмизу на плечах, що його весь час видно було на місяці, впав у море.

А другий осетр відказує:

— І відтепер на срібному кружалі бачитимуть образ двох коханців, що цілують одне одного в уста.

За кілька років по тому, вернувшись до свого рідного краю, Егідій Авкупіс побачив, що там відродилося стародавнє письменство, а науки знов у шані. Звичаї стали м'якші; люди вже не проклинали так люто джерельних, лісових і гірських німф; у садах ставили зображення скромних грацій та муз і віддавали, як у давнину, почесні солодкоустій богині, втісі людей і богів. Люди помирилися з природою, топтали ногами пусті страхи й уже зводили очі до неба, не боячись, як перше, побачити там знаки гніву й вічного прокляття.

І тоді Егідій Авкупіс згадав слова, почуті колись від двох осетрів у Ірландському морі.

Книга четверта

НОВІ ЧАСИ

ЛУПЛЕН

РОЗДІЛ І РУДЕНИХА

Егідій Авкупіс, пінгвінський Еразм, мав рацію: настала доба визволення розуму. Але цей великий чоловік помилився, сприйнявши за пом'якшення звичаїв гарні слова гуманістів, і не зумів передбачити того, як вплине на пінгвінів пробудження думки. А воно призвело до реформації; католики почали різати протестантів, протестанти — католиків. Такі були перші наслідки поступу розкутої думки. В Пінгвінії взяли гору католики. Але дух сумніву непомітно для них проник і в їхні голови; вони почали з'єднувати віру з розумом, вважаючи, ніби очищають релігію від усяких забобонів, що плямують її,— так пізніше біля всіх соборів порозламували ятки чоботарів, швачок та перекупок. Саме слово «легенда», яке спершу означало «те, що слід прочитати», незабаром набуло значення благочестивої побрехеньки або дитячої казочки.

Святим праведникам і праведницям цей умонастрій добре дався взнаки. Зокрема один канонік; на ім'я Пренсто, вельми вчений, суворий і прискіпливий, таку силу їх оголосив не гідними вшанування, що його прозвали «нищителем святих». Він, наприклад, не вірив, що молитва до святої Маргарити, покладена як припарка на живіт породіллі, полегшує її муки.

Преподобна покровителька Пінгвінії теж не уникла його суворої критики. Ось що він писав про неї у «Старожитностях Альки»:

«Важко уявити собі щось непевніше, ніж історія і самий факт існування святої Орбрози. Один давній літописець-анонім, чернець із долини Пнів, згадує про жінку,

на ім'я Орброза, якою оволодів диявол у печері; ще за життя того літописця сільські хлоп'ята й дівчата приходили до тієї печери бавитись «у диявола й прекрасну Орброзу». Він додає, що ця жінка стала полюбовницею страхітного дракона, який плюндрував країну. Це, звичайно, річ неймовірна, але й у тому вигляді, як вона описувалася пізніше, історія святої Орбрози не здається дуже вірогідною.

Житіє цієї святої написав абат Сімпліціссімус через триста років після гаданих подій, про які в ньому оповідається; цей автор показує себе вкрай легковірним і зовсім позбавленим критичності.

Сумніву було піддано навіть надприродне походження пінгвінів. Історик Овідій Капіто дійшов до того, що став заперечувати їхнє чудесне перетворення. Ось якими словами починається його «Літопис Пінгвінії»:

«Цю історію вкриває густий морок, і можна без перебільшення сказати, що вона зіткана з дитячих казок та простонародних небилиць. Пінгвіни вважають, ніби вони походять від птахів, яких охрестив святий Маель і яких бог на благання цього великого святого обернув у людей. Вони твердять, ніби їхній острів лежав перше в Льодовитому океані, а потім, пливучи, мов Делос, по хвилях, перемістився під ясніші небеса, в тепліші моря, над якими височить і досі. Я гадаю, що цей міф відбиває переселення пінгвінського народу ще в доісторичні часи».

В наступному сторіччі — сторіччі філософів — скептицизм став іще їдкіший; на підтвердження цього досить навести славнозвісні рядки з «Нарису про мораль»:

«Пінгвіни прийшли невідомо звідки (бо, врешті, походження їхнє зовсім неясне), потім їх по черзі підкоряли чотири чи п'ять народів зі Сходу, Заходу, Півдня й Півночі, вони змішувалися, схрещувалися, асимілювалися, зливалися з цими народами, — а проте вихваляються чистотою своєї раси. І слушно вихваляються, бо вони справді стали чистою расою. З цієї мішанки всіх людських племен — білих, чорних, жовтих і червоних, доліхоцефальних і брахіцефальних — із плином сторіч витворилася нація достатньо однорідна, зі своїми характерними рисами, породженими спільністю умов життя й звичаїв».

Переконання, що вони належать до найпрекраснішої з людських рас і в цій расі являють найпрекраснішу родину, сповнює їх благородною гордістю, непогамовною відвагою і ненавистю до решти людського роду.

Життя нації — це низка злигоднів, злочинів і безумств. Це стосується пінгвінської нації так само, як і кожної іншої. І все ж таки її історія від початку й до кінця викликає захват».

Два класичні сторіччя пінгвінської історії відомі так добре, що не варто описувати їх тут детально; на одне тільки досі не звертали достатньої уваги — на те, як богослови-раціоналісти на взірець каноніка Пренсто породили безвірників наступного сторіччя. Перші скористалися розумом, щоб знищити в релігії все, що здавалося їм неістотним, і лишили незайманими тільки основні догмати віри. А їхні духовні наступники, навчившись від них послуговуватись наукою і розумом, обернули одне й друге проти того, що лишилось: раціональна теологія породила натурфілософію.

Ось чому (якщо дозволите мені так відразу перейти від давніх пінгвінів до нинішнього верховного проводиря все-світньої церкви) найбільшого подиву й хвали гідна мудрість папи Пія X, який засудив усяке тлумачення святого письма, бо таке тлумачення суперечить божественному одкровенню, згубне для справжнього богослов'я і вбивче для віри. Коли серед богословів і знаходяться такі, що захищають від цього папи права науки, то це вчені-руйнівники і вчителі-отруйники; а коли хто з християн їх підтримує, то можу поручитися: або ж у нього в голові вітер свистить, або ж він із воронячого гугенотського поріддя.

Під кінець сторіччя філософів давньої суспільний лад у Пінгвінії був зруйнований дощенту; короля стратили, привілеї дворянства скасували і серед бунтів та заколотів, під грім страхітливої війни проголосили республіку. Народні збори, що правили тоді Пінгвінією, наказали вилучити з церков усі металеві предмети й перетопити їх. Патріоти чинили наругу над могилами королів. Розповідають, що, коли відкрили гробницю Драко Великого, він лежав там весь чорний, ніби вирізьблений з ебенового дерева, і такий величний, що перелякані осквернителі розбіглися. А за іншими свідченнями, ці brutальні люди встромили йому в зуби люльку і задля глуму піднесли склянку вина.

На сімнадцятий день місяця квітів раку святої Орбрози, п'ять сторіч виставлену для всенародного поклоніння в соборі св. Маєла, було перенесено до ратуші, і там її дослідили призначені міським урядуванням експерти.

Рака була з позолоченої міді, у формі ковчега, вся покрита емаллю й оздоблена самоцвітами — фальшивими, як виявилось. Завбачливий капітул повиймав рубіни, сапфіри, смарагди та великі кулі з гірського кришталю й замінив їх скельцями. В самій раці знайшли тільки трохи порохняви та напівзотлілого полотна; все те кинули у велике багаття, розкладене на Піщаному майдані, щоб палити мощі святих. Люд танцював довкола вогню, співаючи патріотичних пісень.

На порозі своєї ятки, притуленої до будинку ратуші, стояли Руден і Рудениха й дивились на той танок шаленців. Руден жив із того, що стриг собак та холостив котів; шинок був йому другою домівкою. Рудениха лагодила плетені стільці й була звідницею; кмітливості їй не бракувало.

— Бач, Рудене, яке блюзнірство чинять,— сказала вона чоловікові.— Ох, пошкоднують вони!

— Що ти тимиш, стара,— відказав Руден.— Вони стали філософами, а як хто стане філософом, то це вже навіки.

— А я тобі кажу, Рудене, колись вони ще пошкоднують, що зробили отаке от. Вони, бач, збиткуються зі святих, бо ті, мовляв, не дуже їм помагали. Та від цього печені голуби ще не полетять їм до губи, і як були вони злидарями, так і зостануться. А коли наредетуються досхочу, то знову зробляться святобожними. Ще настане день — і то скоріш, ніж ми гадаємо,— коли Пінгвінія знов почне шанувати свою благословенну покровительку. А нам, Рудене, добре було б на той випадок держати вдома у старому горщику жменю попелу, якусь там кісточку й трохи ганчір'я. Ми скажемо тоді, що це мощі святої Орбрози і що ми їх нібито вихопили з полум'я, важачи своїм життям. Не я буду, коли не матимемо ми з цього і шану, й зиск. За таке добре діло пан кюре може доручити нам на старість продавати свічки та віднаймати молільникам стільці в каплиці святої Орбрози.

Того ж таки дня Рудениха взяла жменю попелу зі своєї печі та кілька обгризених маслаків, поклала їх у старий слоїк з-під варення й поставила слоїк на шафу.

РОЗДІЛ II ЛУПЛЕН

Самодержавний народ відібрав землю у дворянства та духівництва й розпродав її за безцінь міщанам та селянам. А міщани й селяни вирішили: революція годиться для того, щоб захопити землю, але не годиться для того, щоб її утримати.

Законодавці республіки видали суворі закони на захист власності, які загрожували смертною карою кожному, хто пропонуватиме новий переділ майна. Та це не врятувало республіки. Селяни, ставши власниками, зміркували, що вона, збагачуючи їх, зробила ненадійним саме багатство, і захотіли іншої влади, яка більше поважала б добро приватних осіб і була спроможніша забезпечити тривкість нового ладу.

Ім не довелося довго чекати. Республіка, як Агріппіна, вже носила у своєму лоні власного вбивцю.

Змушена відстоювати себе у великих війнах, вона створила військові сили, яким судилось і врятувати її, і знищити. Її законодавці сподівалися, що зможуть держати генералів у шорках, залякуючи їх стратами; та хоч вони часом і стинали голову котромусь полководцеві, але ж не могли так учинити з полководцями переможними; адже ті ставали недоторканими, як рятівники республіки.

І відроджена Пінгвінія, сп'яніла від перемог, віддала себе під владу дракона куди грізнішого, ніж той, про якого оповідали казки. Цей новий дракон, мов чорногуз серед жаб, чотирнадцять років поглинав пінгвінів своїм ненаситним дзьобом.

Через півсторіччя після владарювання нового дракона один молодий малайський магараджа, на ім'я Джамбі, прагнучи набути освіти в подорожах, як скіф Анахарсіс, відвідав Пінгвінію і написав про своє перебування там цікаві спогади. Ось їх перші сторінки:

Подорож молодого Джамбі до Пінгвінії

Після дев'яностоденного плавання я зійшов на берег у величезній безлюдній гавані війнолюбних пінгвінів і необробленими полями доїхав до їхньої столиці, що лежала в руїнах. Оперезана валами, повна казарм та арсена-

дів, вона мала войовничий, але занедбаний вигляд. На вулицях рахітичні каліки хизувалися пошарпаними мундирами та іржавою зброєю.

— Чого вам треба? — грубо спитав мене перед міською брамою вояка з вусами, наставленими в небо, мов списи.

— Я, шановний пане, приїхав сюди з цікавості — подивитись на ваш острів.

— Це не острів, — відказав солдат.

— Як? Острів Пінгвінів — не острів? — вигукнув я.

— Ні, добродію, це інсула. Колись нашу країну справді називали островом, але вже сто років як їй надано декретом назву інсули. Ми — єдина інсула в усьому світі. Ви маєте паспорт?

— Ось він.

— Підіть у міністерство закордонних справ, щоб вам поставили на ньому візу.

Кульгавий гід, що водив мене по місту, зупинився на величезній площі.

— Як вам, певне, відомо, — сказав він, — наша інсула дала світові найбільшого генія в історії людства — Луплена, і оце перед вами — пам'ятник йому. Отой обеліск праворуч поставлено на відзнаку дня його народження, а колона, що ліворуч, має на вершечку статую Луплена, увінчаного короною. А он там видно тріумфальну арку, споруджену на честь Луплена та його родини.

— А що ж він зробив такого надзвичайного, цей Луплен? — спитав я.

— Він воював.

— Так що ж тут надзвичайного! Ми, малайці, воюємо весь час.

— Може, й так, але Луплен — найбільший воїн усіх часів і народів. Світ не знав такого великого завойовника, як він. Підпливаючи до нашої гавані, ви, напевне, помітили на сході вулканічний острів у формі конуса, не дуже великий, але уславлений своїми винами, — він так і називається Виноградний; а на заході — більший острів, що здіймає до неба довгий ряд гострих шпилів, схожих на зуби, — тому його й називають Собача Щелепа. На ньому є багаті поклади міді. Обидва ці острови да царювання Луплена належали нам; там кінчалася наша держава. Луплен поширив пінгвінські володіння аж до Бірюзового архіпелагу й Зеленого континенту, підкорив похмуру Дельфінію, підніс свої прапори на кризі Північного полюса і в палючих пісках африканської пустелі.

Він набирив військо в усіх країнах, які завойовував, і, коли проходили його полки, за нашими бравими гвардійцями, нашими інсулярними гренадерами, нашими гусарами й драгунами, нашими артилеристами й обозниками ішли воїни жовтошкірі, схожі у своїх синіх мундирах на раків, що поспиналися на хвостах; і червоношкірі з папужим пір'ям у волоссі, обтатуйовані символами сонця й плодючості, з отруєними стрілами в сагайдаках; і чорношкірі, зовсім голі, озброєні самими зубами та нігтями; і пігмеї верхи на журавлях; і горили з товстими колодами в руках, під проводом старого самця, що мав на волохатих грудях орден Почесного легіону. І все це військо, підхоплене вихором палкого патріотизму, мов на крилах летіло під знаменами Луплена від перемоги до перемоги. За тридцять років Луплен завойовував половину відомого нам світу.

— Як! — вигукнув я. — Ви володієте половиною світу?

— Луплен завойовував її для нас, але потім утратив. Поразки його були не менше славні, ніж перемоги, і він мусив віддати назад усе, що завойовував. Йому довелося віддати навіть оті два острови, що були наші до нього, — Виноградний і Собачу Щелепу. Він залишив після себе Пінгвінію зубожілу і обезлюднену. Весь цвіт населення інсули загинув у його війнах. Після його падіння в нашій батьківщині лишилися самі кульгаві та горбаті, які й стали нашими предками. Але він здобув нам славу.

— Дорого ж він примусив вас заплатити за неї!

— За славу ніяка ціна не буває надто дорога, — відкавав мій гід.

РОЗДІЛ III

ПОДОРІЖ ДОКТОРА ОТУМАНА

Після довгої низки нечуваних знегод, спогади про які майже зітерті часом та несумлінністю істориків, пінгвіни встановили в своїй країні самоврядування. Вони обрали сейм, чи то парламент, і надали йому право призначати голову держави. Цей правитель, якого вибирали з-поміж простих пінгвінів, не носив на голові страшного драконячого гробеня й не мав над народом самодержавної влади. Він сам повинен був коритися законам своєї країни. Йому не давали титулу короля, і за ім'ям його не стояв порядковий числівник. Він звався Пастуш, Кур-

дьюк, Шельмен, Салложер або Бурмотон. Ці правителі вже не воювали, бо ходили не в мундирах, а в цивільному.

Нова держава дістала назву «Республіка», тобто «Громадська справа». Прихильників її називали республіканістами або республіканцями. Звали їх також громадянцями, а інколи голодранцями, але ця остання назва вважалась образливою.

Пінгвінська демократія, власне, не врядувала сама собою: вона корилася фінансовій верхівці, яка за допомогою газет створювала громадську думку і держала в своїх руках депутатів, міністрів і президента. Ця верхівка повновладно порядкувала фінансами республіки і спрямовувала зовнішню політику країни.

Тоді імперії й королівства тримали величезні армії та військові флоти; змушена задля своєї безпеки робити так само, Пінгвінія знемагала під тягарем видатків на озброєння. Усі в країні нарікали — щиро чи нещиро — на таку сувору необхідність; проте багатії — комерсанти й фінансисти — радо скорялися їй як із патріотизму, так і тому, що солдати й моряки захищали їхнє добро і завойовували нові землі та зовнішні ринки; а великі промисловці охоче брались виробляти гармати й будувати військові судна, щиро прагнучи прислужитись обороні країни, а крім того, сподіваючись на зиск. Із громадян середнього достатку та людей вільних професій одні покійно приймали такий стан речей, бо вважали його споконвічним, а інші нетерпляче дожидали змін і сподівалися, що доможуться від урядів усіх держав одночасного роззброєння.

До цих останніх належав і славнозвісний професор Отуман.

— Війна, — казав він, — це варварство, якому поступ цивілізації покладе край. Великі демократичні держави миролюбні, і цим їхнім духом незабаром переймуться й монархії.

Професор, шістьдесят років проживши самотником, відгородженим від гамірного світу в своїй лабораторії, захопив на власні очі познайомитись із настроєм народів. Це ознаявлення він вирішив почати з наймогутнішої серед демократичних держав і поплив до Нової Атлантиди.

Після півмісячного плавання його пароплав уночі ввійшов до гавані Титанпорта, де стояли на якорі тисячі суден. Перекинутий через води залізний міст, весь сяючи вогнями, простягався від берега до берега на таку від-

стань, що професорові здалося, наче він плаває по морях Сатурна й бачить перед собою чудесне кільце, яке оперізує планету батька богів. Через цей велетенський міст перевозилося понад чверть усіх багатств земної кулі. Зійшовши на берег, пінгвінський учений спершу оселився в сорокавосьмиповерховому готелі, де вся обслуга складалася з автоматів, а потім великою залізничною магістраллю поїхав до Гігантополіса — столиці Нової Атлантиди. В поїзді були ресторани, гральні та спортивні зали, телеграфне бюро для комерсантів і фінансистів, євангелічна каплиця й друкарня, що випускала велику газету, якої вчений не міг прочитати, бо не знав новоатлантської мови. Поїзд минав фабричні міста, що стояли на берегах повноводих річок, застилаючи все небо димом із височених димарів,— міста, чорні вдень і червоні вночі, сповнені гуркоту і при світлі сонця, і в темряві.

«Ось де народ, так заклопотаний промисловістю й торгівлею, що йому ніколи воювати,— подумав учений.— Відтепер я певен, що новоатланти стоять за мирну політику. Адже всі економісти визнають як аксіому те, що без миру зовнішнього і внутрішнього неможливий поступ торгівлі та промисловості».

Ходячи по Гігантополісу, він ще дужче утвердився в цій думці. Вулицями сунули люди — в такому поспіху, що валили всіх, хто трапиться їм на дорозі. О туман, кілька разів збитий з ніг, скоро оговтався й за годину вже сам збив з ніг одного атланта.

Діставшись до великої площі, він побачив палац із портиком у класичному стилі; корінфські колони підносили пишні акантові капітелі на сімдесят метрів над цоколем.

Учений від захвату скам'янів, задерши голову; аж ось до нього підійшов якийсь скромно вдягнений чоловік і сказав по-пінгвінському:

— По вашому одязі я бачу, що ви приїхали з Пінгвінії. Я знаю вашу мову: я професіональний перекладач. У цьому палаці міститься наш парламент. Саме в цю годину тут засідають депутати. Хочете побувати на засіданні?

Перекладач провів Отумана на місця для публіки, і вчений окняв поглядом безліч законодавців, що сиділи в плетених кріслах, поклавши ноги на юкютри.

Підвівся голова і серед загальної неуваги та гамору не вимовив, а скоріше пробурмотів звичні формули, що їх перекладач зразу витлумачив ученому:

«З огляду на переможне закінчення війни за монгольські ринки я пропоную передати звіт про витрати на неї до фінансової комісії. Заперечень нема? Пропозицію схвалено.

З огляду на переможне закінчення війни за ринки в Третій Зеландії пропоную передати звіт про витрати на неї до фінансової комісії. Заперечень немає? Пропозицію схвалено».

— Чи так я вас зрозумів? — спитав перекладача професор Отуман. — Невже ви, промислова нація, уплутались в усі ці війни?

— Авжеж, — підтвердив перекладач. — Це війни промислові. Народам, котрі не мають ні торгівлі, ні промисловості, не треба й воювати, але діловий народ мусить держатися політики завоювань. Число наших війн неминуче зростає разом з нашою виробничою діяльністю. Тільки-но якась галузь нашої промисловості вже не має куди збувати продукцію, доводиться починати війну, щоб відкрити для цієї продукції нові ринки. Ось і цього року ми продаємо вугільну, мідну й бавовняну війни. У Третій Зеландії ми винищили дві третини населення, щоб примусити решту купувати в нас парасольки та підтяжки.

В ту мить на трибуну зійшов огрядний чоловік, що доти сидів серед депутатів.

— Я пропоную, — сказав він, — оголосити війну урядові Смарагдової республіки, чиї свині зухвало змагаються з нашими за гегемонію у сфері шинки й ковбас на всьому світовому ринку.

— Хто цей депутат? — запитав доктор Отуман.

— Торговець свиньми.

— Заперечень нема? — сказав голова. — Ставимо пропозицію на голосування.

Голосували, піднімаючи руки. Війну проти Смарагдової республіки було ухвалено величезною більшістю голосів.

— Як! Невже ви ухвалюєте оголошення війни отак швидко й отак байдуже?! — здивовано спитав Отуман у перекладача.

— Так це ж мізерна війна, вона коштуватиме не більш як вісім мільйонів доларів.

— А люди?..

— Вартість людей ураховано в ці вісім мільйонів.

Тоді професор Отуман ухопився руками за голову й гірко подумав:

«Коли багатство й культура створюють не менше причин для війни, ніж убожество й варварство, коли людське безумство і злоба невиліковні, то лишається тільки одна рада. Мудреці повинні нагромадити стільки динаміту, щоб висадити всю планету в повітря. Коли вона розлетиться на дрізки в космічному просторі, тоді у Всесвіті настане ледь помітне поліпшення, і це трохи потішить світове сумління, яке, щоправда, не існує».

Книга п'ята

НОВІ ЧАСИ

ПІЧКУРОН

РОЗДІЛ I

ВЕЛЕБНІ ОТЦІ МУФФОМОР

I БУРДЬЮК

Будь-який державний лад породжує невдоволених. Республіка, чи то Громадська справа, породила їх передусім серед дворянства, позбавленого давніх привілеїв, і те дворянство звертало сповнені жалю та надії погляди на останнього з Драконідів — принца Дурбілло, якого красив чар молодості й сумна доля вигнанця. Були невдоволені й поміж дрібних торговців, що з вельми глибоких економічних причин уже не могли заробити собі на прожиток і гадали, що винна тут республіка, до якої вони ще недавно палали любов'ю; тепер вони щодень більше відвертались від неї.

Фінансисти — як християни, так і євреї — через своє нахабство й зажерливість стали справжньою карою для країни, яку вони обдирали й принижували, і ганьбою державного ладу, якого вони не збирались ні повалювати, ні підтримувати, впевнені, що зможуть без перешкод робити своє за будь-якої форми врядування. Проте їм більш до вподоби була б влада абсолютна, краще озброєна проти соціалістів — їхніх слабких, але завзятих супротивників. Наслідуючи звичаї аристократів, вони стали наслідувати і їхні політичні та релігійні погляди. А особливо любили принца їхні марнославні й легковажні дружини, що мріяли про те, як їх прийматимуть при дворі.

Однак й республіка мала прихильників і захисників. Хоч вона й не могла покладатися на вірність власних урядовців, зате могла сподіватись на підтримку робітників. Вона не полегшила їхньої долі, і все ж вони, щоб

захистити її в дні небезпеки, виходили юрбами з копалень та своїх жител-казарм і сунули по вулицях довгими колонами, зморені, чорні й грізні. Всі вони ладні були вмерти за неї, бо вона давала їм надію.

За часів президента Теодора Крассея в тихому передмісті столичного міста Альки жив чернець, на ім'я Муффомор, що вчив дітей і влаштовував шлюби. У своїй школі він навчав благочестя, фехтування та верхової їзди юнаків із родів старовинних і славних, але позбавлених привілеїв і зубожілих. А коли вони доходили повноліття, одружував їх із дівчатами з багатой, але зневаженої касты фінансистів.

Високий, худий, чорний, Муффомор безперестанку походжав з молитовником у руці коридорами школи та поміж грядками — замислений, з печаттю турботи на чолі. Він не обмежував свого піклування про учнів тим, що втовмачував їм темні догми наук та механічні правила поведінки, а потім підшукував багатих законних дружин. Ні, він снував політичні плани й готував здійснення одного грандіозного задуму. Найзаповітнішою мрією, справою всього Муффоморового життя було повалення республіки. І спонукав його до цього аж ніяк не особистий інтерес. Він вважав, що демократична влада ворожа священній корпорації, до якої він належав тілом і душею. Та й усі його брати-ченці думали так само. Республіка безнастанно воювала з чернецькими конгрегаціями та всією громадою католиків-мирян. Безперечно, кувати змову для повалення нового устрою — то була справа нелегка й небезпечна. Та хай там як, а Муффомор зумів створити грізну таємну спілку. В ті часи, коли найвищими кастами пінгвінів керували священнослужителі, цей чернець мав великий вплив на алькську аристократію.

Та молодь, яку він виховав, тільки й чекала хвилини, коли можна буде виступити проти народної влади. Нащадки старовинних родів не хотіли братись ні за ремесло, ні за торгівлю. Вони майже всі були військові і служили республіці. Служили їй, але не любили її; вони жалкували за драконячим гребенем. А вродливі єврейки поділяли ті жалі, щоб і їх вважали благородними християнками.

Якось липневої днини, йдучи вулицею передмістя, що вела на припалі курявою поля, Муффомор почув жалібний голос, який долинав із позеленілого від моху колодязя, давно занедбаного городниками. А за хвильку один

пшець по сусідству розповів йому, що то якийсь обшарпанець крикнув на вулиці: «Хай живе Громадська справа!» — а кавалерійські офіцери, що саме йшли назустріч, укинули того крикуна в колодязь, де він загруз по вуха в мулі. Муффомор мав схильність узагальнювати окремі факти. «Громадянців уже кидають у колодязі!» — подумав він і вирішив, що вся аристократична та військова каста аж клекоче від бунтарського духу, а значить, настав час діяти.

Другого ж таки дня він подався до Кролячого лісу провідати отця Бурдюка. Добрягу ченця він застав у його лабораторії, біля куба, де перегонився золотавий лікер.

Бурдюк був огрядний присадкуватий чоловічок із червоним лицем і блискучою, наче відполірованою лисиною. Очі в нього були рубінові, як у морської свинки. Він люб'язно привітав гостя й налив йому чарочку лікеру «Свята Орброза», який він виробляв і з продажу якого нажив величезне багатство.

Муффомор відмахнувся від чарки і стояв перед господарем мовчки, притискаючи до живота свій похмурий капелюх.

— Та сядьте ж, будь ласка,— запросив Бурдюк.

Муффомор сів на хиткий ослінчик, але рота не розтулила.

Тоді чернець із Кролячого лісу спитав сам:

— Розкажіть мені, будьте ласкаві, про ваших юних вихованців. Чи добромисними ростуть ці любі дітки?

— Я ними задоволений,— відповів наставник молоді.— Головне — змалку прищепити принципи. Треба стати добромисним, перше ніж почнеш мислити. Бо потім буде запізно... Я бачу довкола себе багато втішного. Але ми живемо в невеселі часи.

— Ох, правда...— зітхнув Бурдюк.

— Ми переживаємо тяжкі дні...

— Дні випробувань.

— А проте, Бурдюк, дух у народі не такий наскрізь гнилий, як здається.

— Може, й так.

— Народові остогид уряд, який веде його до злиднів і нічого не робить для нього. Щодня вибухають нові скандали. Республіка захлинається в ганьбі. Вона пропаща.

— Хай вас бог почує!

— Бурдюк, а що ви думаєте про нашого принца Дурбілло?

— Дуже милий юнак і, наважуся сказати, гідний паросток царственного древа. Який жаль, що він у такому тендітному віці мусить терпіти знегоди вигнання! Адже для вигнанця нема ні квітів навесні, ні плодів восени. Принц Дурбілло добромисний юнак, він поважає священників, він додержує обрядів нашої віри і споживає багато мого скромного виробу.

— Є чимало домів, Бурдюк,— багатих і бідних,— де бажають, щоб він вернувся. І він, повірте мені, вернеться.

— Хай же я доживу до тої хвилини, коли постелю йому під ноги свою чернечу рясу! — зітхнув Бурдюк.

Побачивши, що він так розчулився, Муффомор змалював йому стан громадської думки — так, як уявляв його сам. Розповів, що дворяни та багатії до краю обурені народною владою, армія не хоче вже терпіти нові й нові образи, урядовці ладні зрадити республіку, простий народ невдоволений, уже чути підземний гуркіт близького бунту, і ворогів чернецтва, підпору влади, кидають у Альці в колодязі. А закінчив тим, що зараз, мовляв, саме час завдати вирішального удару.

— Ми зможемо врятувати пінгвінський народ! — вигукнув він.— Визволити його від тиранів, звільнити від власної сваволі, відновити гребінь дракона, відбудувати давню державу, добру державу, і тим підтримати честь нашої віри й звеличити церкву. Зможемо, якщо захочемо. Ми маємо великі кошти, наш таємний вплив могутній, громовим голосом наших хрестоносних газет ми підтримуємо зв'язок з усіма священнослужителями міст і сіл, ми вдихаємо в них наш ентузіазм і нашу незламну віру. А вони запалюють завзяттям свою паству. Я маю вплив серед найвищих воєначальників, маю зв'язки з народом, я керую, непомітно для них самих, продавцями парасольок, шинкарями, прикажчиками з модних магазинів, газетярами, дівчатами легких звичаїв і поліцією. У нас навіть більше людей, ніж нам потрібно. Чого ж ми чекаємо? Діймо!

— А що ви хочете зробити? — спитав Бурдюк.

— Організувати змову в усій країні, повалити республіку й посадити Дурбілло на відновлений трон Драконідів.

Бурдюк кілька разів облизав губи. Потім сказав елеїним голосом:

— Звичайно, відновлення трону Драконідів бажане, надзвичайно бажане, і я особисто прагну цього всім

серцем. Що ж до республіки... Ви самі знаєте, якої я думки про неї. Та чи не краще полишити її на саму себе, і хай вона загине від притаманних їй устрів вад? Безперечно, те, що ви пропонуєте, любий Муффоморе, — діло прекрасне й благородне. Як гарно було б урятувати нашу велику й нещасливу країну, відродити її в усьому давньому блиску! Та не забувайте, що ми насамперед християни, а вже потім пінгвіни. І нам слід остерігатися, щоб не скомпрометувати нашої віри, втручаючись у політику.

— Не бійтеся! — жваво відказав Муффомор. — Ми держатимемо в руках усі нитки змови, але самі лишатимемось у затінку. Нас не буде видно.

— Як мух у молоці, — пробурмотів чернець із Крочагого лісу.

І, звівши на приятеля хитрі рубінові очі, сказав:

— Будьте обережні, друже. Можливо, республіка сильніша, ніж ви гадаєте. Може бути також, що ми тільки зміцнимо її, пробудивши з того млявого спокою, у якому вона перебуває нині. А вона дуже підступна: коли ми на неї нападемо, вона оборонятиметься. Тепер вона видає погані закони, які нітрохи нам не шкодять; та коли її наполохати, вона видасть закони жажливі, спрямовані проти нас. Не встриваймо легковажно в авантюру, у якій пас можуть добряче поскубти. Ви гадаєте, що тепер саме слухна нагода, але я так не думаю — і скажу вам, чому. Суть нинішнього режиму розуміють не всі, а власне — її не розуміє ніхто. Він проголошує себе Громадською справою — спільною справою всіх. Народні маси в це вірять і лишайються демократами й республіканцями. Та стривайте! Цей самий народ колись зажадає, щоб Громадська справа стала дійсно всенародною справою. Чи варто казати вам, наскільки зухвалими, хибними й суперечними святому письму здаються мені такі претензії. Та народ із ними виступить, він почне домагатися свого, і це буде кінець нинішнього устрою. Цієї хвилини вже недовго чекати. Ось тоді нам і слід буде діяти так, як вимагають інтереси нашої священної корпорації. Почекаймо! Куди нам квапитись? Нашому існуванню ніщо не загрожує. І не таке вже воно нестерпне. Звичайно, республіка не виявляє перед нами належної поваги й покори; вона не віддає священнослужителям такої шани, як слід би. Але вона не заважає нам жити. А наш суспільний стан тим і чудовий, що для нас жити означає

процвітати. Республіка нас не любить, але жінки нас шанують. Президент Красень не ходить на службу божу, але його дружину й дочок я бачив коло своїх ніг. Мої пляшечки вони купують цілими ящиками. Навіть серед аристократії я не маю кращих клієнтів. Тож признаймося собі щиро: для священників та ченців більш ніде нема такої благодаті, як у Пінгвінії. Де б ще ми змогли так дорого й у такій кількості продавати наш чистий віск, наш росний ладан, наші чотки та образки, нашу свячену воду, наш лікер «Свята Орброза»? Який іще народ, крім пінгвінів, схотів би платити по сто золотих за один жест нашої руки, один звук із наших уст, один порух наших губів? Ось, приміром, я в цій сумирній, побожній і слухняній Пінгвінії, зробивши настій із в'язки чебрецю, зароблю в тисячу разів більше, ніж заробив би в найбагатолюдніших країнах Європи й Америки, со-рок років підряд до хрипоти в горлі обіцяючи з амвона царство небесне. Ну скажіть, чи буде Пінгвінія щасливіша від того, що комісар поліції забере мене звідси й відведе на пароплав, який відпливає до островів Ночі?

По тих словах чернець із Кролячого лісу устав і завів свого гостя до великої повітки, де сотні сиріт у синіх блузах укладали пляшки, забивали ящики, наліплювали етикетки. Від стукоту молотків та глухого скреготу ящиків, що сунулися по рейках, аж у вухах гуло.

— Звіде ми відправляємо товар, — пояснив Бурдьюк. — Я домігся від уряду, щоб через ліс проклали залізницю й збудували станцію коло самих моїх воріт. Щодня я завантажую своїм лікером три вагони. Як бачите, республіка не зовсім знищила віру.

Муффомор востаннє спробував залучити розважливого винокура до своєї справи. Він змалював йому картину успіху — негайного, певного, блискучого.

— Невже ви не хочете допомогти? — спитав він. — Невже ви не хочете вернути свого короля з вигнання?

— Для людей, відданих обов'язкові, вигнання солодке, — відповів чернець із Кролячого лісу. — Послухайтеся мене, любий брате Муффоморе, і відкладіть поки що ваші плани. А щодо себе я не маю ніяких ілюзій. Я знаю, що мене чекає. Пристану я до вас чи не пристану, а, як ви програєте, розплачуватись доведеться й мені.

Отець Муффомор попрощався з приятелем і, задоволений, вернувся до своєї школи. «Бурдьюк, — думав він, — не може перешкодити змові, а через те муситиме її спри-

яти, отже, грошей дасть». Муффомор не помилився. Між священниками та ченцями справді панувала така солідарність, що до вчинків когось одного з них виявлялися причетними вони всі. В цьому була для них і найбільша перевага, і найбільша невигода.

РОЗДІЛ II ПРИНЦ ДУРБІЛЛО

Муффомор вирішив негайно зустрітися з принцом Дурбілло, що вшановував його своєю приязню й довірою. На смерканні він вийшов із школи маленькою хвірточкою, перевдягнений під торговця худобою, поїхав у порт і сів там на пароплав «Святий Маель».

Другого дня він зійшов на берег у Дельфінії. Бо саме в тій гостинній країні, в замку Чіттерлінгс, їв Дурбілло гіркий хліб вигнання.

Муффомор зустрів його на дорозі: принц мчав у автомобілі з швидкістю сто тридцять кілометрів на годину, а біля нього сиділи якісь дві дівчини. Побачивши його, чернець замажав своєю червоною парасолькою, і принц зупинив машину.

— А, це ви, Муффоморе? Залазьте до нас! Правда, нас уже троє, але ми якось потіснимосся. Посадіть котрусь із цих панночок собі на коліна.

Благочестивий Муффомор сів у авто.

— Ну, які там новини, мій шановний отче? — спитав молодий принц.

— Новини великі, — відповів Муффомор. — А можна тут говорити?

— Можна, можна. Від цих двох панночок я нічого не приховую.

— Ваша високість, Пінгвінія кличе вас. Я певен, ви не залишитеся глухим до її поклику.

Муффомор змалював загальний настрої і накреслив перед принцом план грандіозної змови.

— На перший мій знак, — сказав він, — ураз повстануть усі ваші прихильники. З хрестом у руках, підгикаючи рясю, ваші благочестиві ченці поведуть озброєні юрби на палац Крассеня. Ми посіємо жах і смерть серед наших ворогів. А в нагороду за свої зусилля ми тільки просимо, ваша високість, щоб ви не дали їм пропасти

марно. Ми благаємо вас посісти трон, який ми для вас здобудемо.

Принц відповів просто:

— Я в'їду в Альку на зеленому коні.

Муффомор сприйняв як належить цю мужню відповідь. Не бентежачись тим, що, всупереч його звичаям, на колінах у нього сидить дівчина, він почав натхненно й патетично заклинати принца, щоб той не занедбував своїх обов'язків спадкоємця корони.

— Ваша високість! — сказав він зі слізьми на очах. — Настане день, коли ви згадаєте, що це ваші ченці покликали вас із вигнання, вернули народові, посадили на предківський трон, що це їхні руки увінчали вашу голову царственным гребенем дракона. Королю Дурбілло, хай ваша слава зрівняється зі славою вашого пращура Драко Великого!

Зворушений принц рвонувся обіймати свого вірного слугу, але мусив прихопити в обійми і двох тілистих дівчат — так було тісно в тому історичному автомобілі.

— Дорогий мій отче! — вигукнув він. — Я б хотів, щоб уся Пінгвінія бачила ці обійми.

— Так, для народу це було б дуже втішне видовище, — сказав Муффомор.

Тим часом авто мчало, мов ураган, через села та містечка, чавлячи своїми ненаситними шинами курей, гусей, індиків, качок, цесарок, котів, собак, свиней, дітей, селян і селянок.

А благочестивий Муффомор снував і снував свої грандіозні задуми.

— Треба буде грошей, багато грошей, — сказав він із-за спини в дівчини.

— Це ваш клопіт, — відказав принц.

Та перед грізним автомобілем уже розчинялася ґратчаста брама парку.

Обід був розкішний. Пили за гребінь дракона. Кожному відомо, що келих із покришечкою — то символ самодержавності. Отож принц Дурбілло і його дружина, принцеса Гудруна, пили з келихів, що мали покришечки, ніби дароносиці. Принц не раз кивав, щоб йому налили червоного чи білого вина з Пінгвінії.

Дурбілло був вихований справді по-королівському: він напрочуд вправно керував автомобілем, але й у царині історії не був невігласом. Казали, ніби він дуже добре обізнаний з усім, що прославило в давнину його

рід; і за десертом він дав вельми знаменний доказ цієї обізнаності. Коли зайшла мова про всякі незвичайні прикмети славетних жінок, він сказав:

— Це щира правда, що корчлева Дурбілла, на честь якої мене названо, мала трохи нижче пупа невеличку мавпячу голівку.

Увечері на балу Муффомор провів вирішальну раду з трьома старими радниками принца. Постановили попросити грошей у принцового тестя, який був не від того, щоб мати зятя короля, у кількох багатих єврейок, яким кортіло стати аристократками, і, нарешті, у принца-регента Дельфінії, який уже обіцяв свою підтримку Драконідам, бо сподівався, що, відновивши на троні цю династію в особі Дурбілло, ослабить Пінгвінію — споконвічного ворога його країни.

Три старі радники поділили між собою три найвищі придворні посади — обер-камергера, гофмаршала та стольничого — і уповноважили ченця роздати решту посад так, як буде найвигідніше для принца.

— Відданість треба винагороджувати, — заявили три старі радники.

— Зраду теж, — додав Муффомор.

— Ваша правда, — відказав один із радників, маркіз Сімкар, який мав досвід щодо державних переворотів.

Почалися танці. Після балу принцеса Гудруна пошвала на стьожечки свою зелену сукню й наробила кокард; одну вона власною рукою пришила на груди ченцеві, і той від зворушення та вдячності аж заплакав.

Пан Пір'єн, принців шталмейстер, того ж таки вечора вирушив шукати зеленого коня.

РОЗДІЛ III ТАЄМНІ ЗБОРИ

Повернувшись до столиці Пінгвінії, велебний отець Муффомор відкрився зі своїм задумом князеві Адельстану Горбано, знаючи його продраконідські почуття.

Князь належав до найвищої пінгвінської аристократії. Рід Крибоб'ясів-Горбано піднісся ще за Бріана Благочестивого і при всіх королях Драконідської династії займав у королівстві найвищі посади. 1179 року Філіпп Крибоб'яс, великий емірал Пінгвінії, чоловік хоробрий,

вірнопідданий, щирий, але мстивий, здав Лаковбанську гавань і весь пінгвінський флот ворогам королівства, за підозривши королеву Дурбіллу, чийм коханцем він був, у тому, що вона зраджує його з одним стайничим. Саме ця велика королева подарувала родині Горбано срібну грілку для постелі, і відтоді в їхньому гербі є зображення срібної грілки. Що ж до їхнього родового девізу, то він виник аж у XVI сторіччі, і ось його походження. Однієї святкової ночі в королівському саду, де товпилися всі придворні, дивлячись на фейсверк, герцог Жан Горбано підійшов до герцогині Скальської і заліз їй рукою під спідницю, а вельможна дама — ні пари з уст. Його величність, проходячи повз них, помітив те, але тільки й сказав: «І таке буває». Ці троє слів і стали девізом роду Горбано.

Князь Адельстан був гідний нащадок своїх предків: він зберіг непохитну вірність родові Драконідів і нічого в світі так не бажав, як повернення їх на трон, бо сподівався від такої зміни відновлення свого колишнього багатства. І тому він зразу підтримав плани велебно-го отця Муффомора і негайно зв'язався з найзавзятішими і найвідданішими роялістами, яких лишень знав, — із графом Клена, паном Трюмелем, віконтом Олівом і паном Бігуром. І якось пізно ввечері вони всі зібралися в замській віллі герцога Ампульського, за дві милі на схід від столиці, щоб обговорити шляхи й засоби здійснення своїх намірів.

Пан Трюмель висловився за легальний виступ.

— Ми не повинні виходити за межі законності, — так говорив він. — Ми — люди порядку. І здійснення наших надій ми добиватимемося тільки невтомною пропагандою. Треба змінити настрої у країні. Наша справа перемаже, бо вона справедлива.

Князь Горбано висловив протилежну думку. Він гадав, що справедливій справі для перемоги потрібна сила — не менше й навіть більше, ніж несправедливій.

— У нинішній ситуації, — спокійно заявив він, — напрошуються три способи дії: підбурювати різників, підкуповувати міністрів і захопити в свої руки президента Крассеня.

— От Крассеня якраз не слід захоплювати, — заперечив пан Трюмель. — Президент за нас.

Те, що один дракофіл пропонував захопити президента, а другий вважав його їхнім прихильником, по-

яснювалось і позицією, й поглядами проводиря народної влади. Крассень виявляв симпатію до роялістів, бо йому подобались їхні манери, які він намагався наслідувати. Коли він і посміхався, почувши згадку про гребінь дракона, то лиш від думки, як би приміряти його на власну голову. Королівська влада невтримно вабила його не тому, що він počував себе здатним правити самодержавно, а просто тому, що він любив повеличатись. За досить яскравим виразом одного пінгвінського літописця, він був «справжнісінький індик».

Князь Горбано стояв на своєму: треба захопити зі зброєю в руках палац Крассеня й палату депутатів.

Граф Клена був ще рішучіший.

— Насамперед треба вирізати, видушити, вибити до ноги республіканців і всіх отих урядових голодранців. А там видно буде.

Пан Трюмель був чоловік поміркований. А помірковані завжди виступають проти насильства помірковано. Він визнав, що позиція графа Клена навіяна благородними почуттями, що вона вельми достойна, але несміливо зауважив, що така політика, мабуть, не зовсім згідна з принципами, а крім того, таїть у собі певну небезпеку. А врешті запропонував усебічно обговорити її.

— Я пропоную скласти відозву до народу, — додав він. — Хай усі знають, хто ми. Я особисто запевняю вас, що не ховатиму свого прапора в кишеню.

Узяв слово пан Бігур:

— Панове, пінгвіни незадоволені новим ладом, бо вони живуть при ньому, а людям властиво завжди нарікати на своє життя. Та водночас пінгвіни й бояться зміни державного устрою, бо все нове страшить. Наші сучасники не знали гребеня дракона, і коли вони часом кажуть, ніби шкодують за ним, не треба їм вірити, бо можна дуже скоро переконатись, що люди говорять так не подумавши, просто з досади. Тож відкиньмо всякі ілюзії щодо їхнього ставлення до нас. Вони нас не люблять. Вони ненавидять аристократію водночас і з нищої заздрості, і з благородної любові до рівності. Обидва ці почуття, злиті в одне, дають народові велику силу. Громадська думка не проти нас, бо вона нас не знає. А коли люди дізнаються, чого ми хочемо, вони не підуть за нами. Коли ми покажемо, що хочемо повалити демократичний лад і знову піднести гребінь дракона, хто нас підтримає? Альєські різники та дрібні крамарі. Та й на тих кра-

марів чи можна буде цілком покластися? Вони невдоволені, але в глибині душі вони громадянці. Їм не так хочеться побачити Дурбілло на троні, як вигідно продати свій паршивий крам. Діючи відверто, ми всіх розполохаємо.

Ні, щоб люди відчули до нас прихильність і пішли за нами, треба вдавати, ніби ми хочемо не повалити республіку, а навпаки — оновити її, очистити, умити, прибрати, причепурити, прикрасити, оздобити, напахтити — одне слово, зробити її нарешті шикарною й чарівною. А тому нам не слід діяти власними руками. Всі знають, що ми не любимо нинішнього ладу. Нам треба звернутися до когось із друзів республіки, навіть більше — до захисника цього устрою. Таких знайдеться вдосталь, тільки вибирай. А вибрати слід найпопулярнішого і, так би мовити, найбільш республіканського. Ми знаємо його лестощами, подарунками, а насамперед — обіцянками. Адже обіцянки коштують дешевше, ніж подарунки, а важать куди більше. Ніхто не дає так щедро, як той, хто дає надію. І не треба, щоб наш обранець був дуже розумний. Я б навіть волів, щоб він був йолопом. У плутні й крутні дурнів важко перевершити. Повірте мені, панове: Громадську справу треба повалити руками найщирішого громадянина. Будьмо обачні! Обачність не виключає завзяття. Коли ви потребуватимете мене — я завжди до ваших послуг.

Ця промова справила на слухачів велике враження. Особливо глибоко запала вона в душу благочестивому Муффоморові. Але кожен думав найбільше про те, як забезпечити собі високе становище й прибутки. Домовилися про склад таємного уряду, до якого ввійшли всі присутні на зборах. Герцога Ампульського, фінансового генія партії дракофілів, обрали скарбником і доручили йому збирати кошти на пропаганду.

Коли збори вже мали розходитись, надворі залунав голос якогось мужлая, що співав на старовинний мотив:

Горбано — чимала свинка,
Вийде з нього міх ковбас,
Ще й добряча буде шинка
На святки і про запас.

Ту пісеньку вже років із двісті співали в передмістях Альки. Князь Горбано не любив її слухати. Він вийшов на майдан і, побачивши, що співає робітник, який лаго-

дить покрівлю на церкві, чомно попросив його заспівати щось інше.

— Що хочу, те й співаю,— відповів робітник.

— Приятелю, зробіть мені таку ласку.

— З якої це речі?

Князь Горбано був чоловік вельми добродушний, одначе запальний, а дужий, як бугай.

— Злазь униз, паскудо, а то я сам до тебе злізу! — громовим голосом вигукнув він.

Але покрівельник, що сидів верхи на гребені даху, і вусом не повів. Тоді князь ускочив у дзвіницю, збіг крученими сходами нагору, кинувся на співуна й так садонув його кулаком, що сердега скотився зі звихнутою щелепою в жолоб над краєм даху. Семеро чи восьмеро теслярів, що працювали на горищі, почули жалібний крик свого товариша й виглянули в дахові віконця. Побачивши на даху князя, вони погналися за ним по драбині, покладеній на шиферні плити, наздогнали його в ту мить, коли він уже вскакував у дзвіницю, й спустили його по сходах сторч головою, так що він перерахував лобом усі сто тридцять сім сходинок.

РОЗДІЛ IV ВІКОНТЕСА ОЛІВ

Пінгвіни мали найпершу армію в світі. Дельфіни — теж. І так само всі народи Європи. Коли подумати, в цьому нема нічого дивного. Бо всі армії — найперші в світі. Якби могла існувати друга армія в світі, вона виявилась би безнадійно відсталою, приреченою на поразку, і її довелось би одразу розпустити. А тому всі армії — перші в світі. Цю істину в нас у Франції зрозумів славнозвісний полковник Маршан: коли під час російсько-японської війни, перед боєм на річці Ялу, журналісти спитали його думки, він не вагаючись оцінив російську армію як найпершу в світі і так само японську. І треба зазначити, що кожна армія навіть після найжахливішого розгрому не втрачає права вважатися першою в світі. Бо тоді як перемоги своїх армій усі народи приписують мудрості генералів та хоробрості солдатів, поразки вони завжди пояснюють незбагненною фатальною випадковістю. А ось місце флоту визначається числом бойових кораблів. Тому є перший у світі флот,

другий, третій і так далі. А через це результати морських битв завжди відомі наперед.

Пінгвіни мали першу в світі армію і другий у світі флот. Цим флотом командував славетний Пічкурон, що мав ранг емірал-ахра, чи, скорочено, емірала. Це саме слово — тільки, на жаль, спотворене — і нині в багатьох європейських країнах означає найвищий військово-морський чин. А що в Пінгвінії був тільки один емірал, то до цього чину там почували, можна сказати, особливу пошану.

Емірал Пічкурон не належав до аристократії; він був сином народу, і народ його любив. Народові було приємно, що людина простого походження спромоглася заслужити такі почесті. Пічкурон був гарний із себе, щасливий і нічим не клопотав собі голови. Ніщо не потьмарювало його ясного погляду.

Велебний отець Муффомор, погодившись із аргументами пана Бігура, визнав, що нинішню владу найкраще повалити руками одного з її захисників, і накинув оком на емірала Пічкурона. Насамперед чернець пішов до свого приятеля — велебного отця Бурдюка — і попросив у нього чималеньку суму грошей. Бурдюк, зітхнувши, дав скільки треба. За ті гроші Муффомор підкупив шістсот алькських різників, щоб ті бігали за Пічкуровим конем і кричали якомога гучніше: «Слава еміралові!»

Відтоді Пічкурон кроку не міг ступити, не чуючи такого славослів'я.

А віконтеса Олів попросила в нього розмови віч-на-віч. Він прийняв її в адміралтействі¹, в будинку, оздобленому чкорями, пороховими бочками та пірамідами гарматних ядер.

Віконтеса була в скромній сіро-блакитній сукні. На гарненькій білявій голівці вона мала капелюшок з трояндами. Очі сяяли крізь вуалетку, мов два сапфіри. Серед усієї пінгвінської аристократії не знайшлося би жінки, привабливішої за цю дочку банкіра-єврея. Вона була висока й ставна; і зріст, і фігура — усе в неї відповідало останній моді.

— Емірале,— промовила вона солодким голоском,— я не можу приховати хвилювання... Воно таке природне... коли бачиш героя...

¹ Чи, краще сказати, еміралтействі. (Прим. автора).

— Дякую за ласку, віконтесо. Та скажіть, прошу вас, що привело вас до мене?

— О, я вже давно хотіла побачитися з вами, поговорити... І тому дуже радо погодилася дещо переказати вам.

— Сядьте, прошу вас.

— Як тут затишно!

— Справді, досить спокійне місце.

— Чути, як пташки співають.

— Сядьте ж, ласкава пані.

І емірал підсунув їй крісло.

Вона сіла спиною до вікна й сказала:

— Емірале, я прийшла до вас із одним дуже важливим дорученням, таким важливим...

— Слухаю вас.

— Ви коли-небудь зустрічалися з принцом Дурбілло, емірале?

— Ні.

Віконтеса зітхнула.

— Дуже шкода... Він був би такий радий зустрітися з вами! Він вас дуже високо цінує і глибоко поважає. Ваш портрет стоїть у нього на письмовому столі поряд із портретом її високості, принцової матері. Який жаль, що його так мало знають у нас! Принц просто чарівний. А як він уміє бути вдячним! З нього вийде великий король. Бо він таки буде королем, не сумнівайтесь! Він повернеться до Пінгвінії, і то скоріше, ніж гадають... І ось те, що я маю вам сказати, що мені доручено передати, якраз і стосується...

Емірал підвівся.

— Ні слова більше, ласкава пані. Я вмію цінувати довіру, яку мені виявила республіка. Я її не зраджу. Та й нащо б мені зраджувати її? Адже мене просто обсипали почестями й званнями.

— Ті ваші почесті й звання, дозвольте вам це сказати, любий емірале, аж ніяк не рівні вашим заслугам. Якби вас винагородили за службу по справедливості, ви б уже були еміралісимумом, генералісимумом, головнокомандувачем усіх сухопутних і морських сил. Республіка просто-таки невдячна до вас.

— Усі уряди більш або менш невдячні.

— Це правда, але ж республіканці ще й задрять вам. Ці люди остерігаються всіх, хто за них вищий. Вони не

можуть терпіти військових. Усе, пов'язане з армією або флотом, ненависне їм. Вони вас бояться.

— Цілком можливо.

— То ж вікчеми. Вони заважають країну. Невже ви не хочете врятувати Пінгвінію?

— Як же це?

— А порозганявши всіх отих шахраїв республіканців, отих громадянців.

— Що це ви мені пропонуєте, ласкава пані!

— Те, що станеться так чи так. Не ви це зробите, то хтось інший. От хоч би й наш генералісимус: він уже ладен повикидати геть усіх міністрів, депутатів та сенаторів і покликати до країни принца Дурбілло.

— От мерзотник! — вигукнув емірал.

— То зробіть самі на злість йому те, що він надумав зробити на злість вам. А принц зуміє віддячити вам за послугу. Він дасть вам шпагу конетабля і щедро нагородить грішми. А поки що мені доручено передати вам оцей знак монаршої приязні.

І віконтеса виїняла з-за пазухи зелену кокарду.

— Що це таке? — спитав емірал.

— Це Дурбілло посилав вам свій знак.

— Сховайте його, будь ласка, назад.

— Щоб його віддали генералісимусові? А той не відмовиться!.. Ні, емірале, дайте я пришпилю цю кокарду на ваші славні груди!

Пічкурон лагідно відштовхнув молоду жінку. Але вона вже кілька хвилин здавалась йому надзвичайно вродливою, і це враження ще посилилось, коли до нього простяглися її оголені руки, а ніжні долоні ледь доторкнулися йому до грудей. І майже зразу емірал піддався. Віконтеса не квапилася, зав'язуючи бантик. А закінчивши, присіла в низькому реверансі й поздоровила Пічкурона з титулом конетабля.

— Не приховую, що колись я був честолюбний, як усі мої товариші по зброї,— сказав моряк.— Може, я й досі честолюбний, але, слово честі, коли я дивлюся на вас, то всі мої бажання — це скромна хатина і віддане жіноче серце.

Вона осяйнула його чарівним промінням своїх сафірових очей.

— Можна здобути й це... Ой, що ви робите, емірале!

— Шукаю серце.

Вийшовши з будинку адміралтейства, віконтеса зразу

подалася доповідати про свій візит велебному отцеві Муффоморові.

— Вам треба буде й ще до нього ходити, ласкава пані,— сказав суворий чернець.

РОЗДІЛ V КНЯЗЬ ГОРБАНО

І ранкові, й вечірні газети, підкуплені дракофілами, вихваляли Пічкурона й ганьбили та паплюжили міністрів республіки.

Вуличні торговці на бульварах Альки кричали на всю горлянку, пропонуючи його портрети. Юні нащадки Рема, що носять на голові лотки з гіпсовими фігурками, торгували біля мостів бюстами емірала.

Пічкурон мав звичку щовечора проїжджати на білому коні по Королевиному Лугу, де гуляла світська публіка. Дракофіли розставляли понад доріжками, де проїздив емірал, силу пінгвінів-злидарів, щоб ті вигукували: «Давай нам Пічкурона!» І від цього алькські буржуа переймались до емірала палким захопленням. Дружини комерсантів шепотілись: «Який він красень!» Великосвітські дами, пригальмувавши свої автомобілі, посилали йому цілунки, а натовп мов шалений кричав: «Ура!»

Якось, коли Пічкурон заходив до тютюнової крамнички, двоє пінгвінів, що саме кидали в поштову скриньку листи, впізнали його й загорлали: «Слава еміралові! Геть громадянців!» Коло крамнички вмить зібралась юрба. Пічкурон запалив сигару перед стовпищем збуджених городян, які вимахували капелюхами й гукали: «Слава!» Натовп усе зростає; ціле місто сунуло за своїм героєм і, співаючи гімни, провело його аж до будинку адміралтейства.

В емірала був давній бойовий товариш, що мав бездоганний послужний список,— віце-емірал Вулканмул. Щирий, як золото, вірний, як його шпага, Вулканмул пишався своєю непохитною незалежністю; він бував і в прибічників Дурбілло, і в міністрів республіки й казав і тим і тим правду в вічі. А втім, пан Бігур злиство запевняв, що віце-емірал каже одним правду про других. І дійсно, він кілька разів допускався прикрих нескром-

ностей, але йому вибачали, як прямодушному солдатіві, не звиклому до інтриг. Щоранку він заходив до Пічкурона, з яким поведився по-панібратському, як товариш по зброї.

— Ого, друже, та ти став популярний, — казав він. — Твою мармизу вже різьблять на люльках і друкують на лікерних етикетках, і всі алькські п'яндиги белькочуть твоє ім'я в рівчаках... Пічкурон, герой Пінгвінії! Пічкурон, захисник пінгвінської слави й могутності! Ну хто б сказав! І хто б повірив!

І реготав, аж у вухах лящало. Потім додавав уже інакшим тоном:

— А без жартів: тебе не дивує те, що оце коїться круг тебе?

— Анітрохи, — відповідав Пічкурон.

І щирий Вулканмул виходив, грюкнувши дверима.

Тим часом Пічкурон, щоб зустрічатися з віконтесою Олів, найняв квартиру по вулиці Йоганнеса Тальпи, 18, на першому поверсі, в глибині подвір'я. Вони бачилися щодня. Емірал кохав віконтесу нестямно. У своєму житті воїна й моряка він перебрав безліч жінок — червоношкірих, чорношкірих, жовтих і білих; серед них були й дуже вродливі. Але він не знав, що таке жінка, поки не зустрів віконтеси. Коли вона казала йому «любий мій» або «коханий мій», він почував себе мов на небі, і йому здавалось, наче у волоссі в нього позаплутувалися зорі.

Вона входила, трощечки спізнившись, клала сумочку на столик і мрійно казала:

— Дайте я сяду отут, коло ваших ніг.

І шепотіла йому слова, яких навчив її благочестивий Муффомор, а час від часу перебивала їх поцілунками й зітханнями. Вона просила його то усунути того чи того офіцера, то призначити того чи того, то перевести флот туди чи туди.

І раптом вигукувала:

— Який ви молодий, любий мій!

А він робив усе, що вона хотіла, бо мав просте серце; бо хотів одержати шпагу конетабля й щедру нагороду; бо йому не була неприємна подвійна гра; бо в голові у нього мріла невиразна думка, що він рятує Пінгвінію; бо він був закоханий.

Ця чарівна жінка домоглася, щоб він вивів військо з Лаковбанського порту, де мав зійти на берег Дурбіл-

ло. Таким способом принцові було забезпечено змогу вступити в Пінгвінію без перешкод.

Благочестивий Муффомор організував публічні збори, щоб розворушити народ. Дракофіли щодня влаштовували такі збори в двох-трьох із тридцяти шести міських округ Альки — переважно в простонародних кварталах. Вони хотіли схилити на свій бік людей невеликого достатку — адже таких людей дуже багато. Зокрема чудово пройшли такі збори четвертого травня в старому приміщенні зернового ринку серед людного передмістя, де на кожному порозі сидять кумасі, а на вулицях кишить галаслива дітлашня. Прийшло на ті збори, за словами республіканців, зо дві тисячі душ, а за рахунком дракофілів — шість тисяч. Серед присутніх можна було побачити цвіт пінгвінського вищого товариства — князя й княгиню Горбано, графа Клена, пана Трюмеля, пана Бігура й кількох багатих дам-іудейок.

Генералісимум пінгвінської армії прийшов у мундирі. Його зустріли овацією.

Президія була дібрана вельми ретельно. Головою обрали пана Рошена — секретаря жовтої профспілки, простого робітника, але добромисного, а членами — графа Клена й пана Мішо, різника.

Кілька дуже красномовних ораторів щедро обсипали державний лад, який вільно вибрала для себе Пінгвінія, слівцями на взірець «смітник» і «помийниця». Президента Крассеня не чіпали. Про Дурбілло й духівництво — ні слова.

Після промов мали відбутися дебати; в них зголосився виступити один прибічник новітньої республіканської влади, фабричний робітник.

— Панове, — сказав голова зборів Рошен, — ми оголосили, що будуть дебати. Як сказали, так і буде: ми не такі, як наші супротивники, ми люди чесні. Надаю слово опонентові. Бог знає, що нам доведеться почути! Панове, прошу вас утримуватись, поки стане сили, від виявів зневаги, огиди й обурення.

— Панове... — почав опонент.

І вмиг розлючена юрба повалила його й затоптала, а спотворені останки викинули надвір.

Збори ще не вгамувалися, коли на трибуну вийшов граф Клена. Тоді замість свисту й тюкання залунали вигуки: «Слава!» А коли нарешті відновилася тиша, промовець виголосив:

— Друзі, настав час показати, чи справжня кров тече в ваших жилах. Нумо різати, душити, трошити громадянців!

У відповідь загриміли такі оплески, що стара будівля ринку аж задвигтіла, і збори огорнула темна хмара густої їдкої пилуки, що посипалася з брудних стін та поточених шашелем балок.

Проголосували за резолюцію, яка таврувала ганьбою уряд і прославляла емірала. Тоді учасники зборів рушили додому, співаючи визвольний гімн «Давай нам Пічкурона!».

Старий ринок мав тільки одні двері — у довгий брудний провулок, затиснутий між омнібусною станцією та вугільним складом. Ніч була темна, сіялась холодна мряка. Поліція, якої прислано дуже багато, перекрила вихід із провулка й випускала дракофілів тільки невеликими групами. Такий наказ віддав начальник поліції, який не хотів, щоб оскраженіла юрба чогось накоїла.

Дракофіли, що висипали з ринку в завулок, ішли в ногу, горлаючи «Давай нам Пічкурона!». Незабаром, збуджені несподіваною затримкою, причини якої вони не знали, задні почали напирати на передніх. Цей натиск прокотився по всій колоні й штовхнув тих, хто був зовсім спереду, на широкі груди поліцаїв. Ті нітрохи не були люті на дракофілів; навпаки, вони й самі в глибині серця любили Пічкурона. Але як на вас навалиться, то ви, природно, будете опиратись і на насильство відповісте насильством; а крім того, дужі люди охоче вдаються до сили. Отож поліцаї й зустріли дракофілів ударами важких кованих чобіт. Натовп зразу сахнувся назад, і кризь спів залунала лайка та погрози:

— Душогуби! Душогуби!.. Давай нам Пічкурона! Душогуби! Душогуби!

А в темному завулку найрозважніші вгамовували сулідів: «Та не напирайте!» Там-таки, серед розхвилюваної юрби, серед чіхось повикручуваних рук і ніг та здушених боків спокійно височіла в сутіні могутня, плечиста, широкогруда постать князя Горбано. Він чекав, лагідний, терплячий, незворушний і непохитний. Час від часу в лавах поліції відкривався прохід, і довкола князя робилося трохи вільніше: лікті вже не так глибоко вдавлювалися в чужі боки, й дихати ставало легше.

— От, бачте, мало-помалу всі й вийдемо, — лагідно всміхаючись, казав добродушний велетень. — Аби терпіння...

Він дістав із кишені портсигар, устроїв сигару в зуби й черкнув сірником. І раптом у світлі від вогника він побачив, що княгиня Анна, його дружина, мліє в обіймах у графа Клена. Князь кинувся до них і заходився щосили молотити палицею і їх обох, і всіх, хто стояв довкола. Насилу-насилу його обеззброїли, але відірвати від супротивника не могли ніяк. Зомлілу княгиню схвильована й зацікавлена юрба передавала понад головами з рук на руки до самої карети, а обидва чоловіки тим часом затято билися. В тій бійці князь Горбано позбувся капелюха, монокля, краватки, гаманця, напханого інтимними листами та політичною кореспонденцією, повбувся й чудотворних образків, яких йому надавав славний отець Бурдюк. Зате йому пощастило так садонутися в живіт свого ворога, що той, сердега, перелетів через залізну огорожу і влетів у вугільний склад, головою вивбивши скляні двері.

На гамір бійки й крик глядачів надбігли поліцаї й насіли на князя, але той учинив їм одчайдушний опір. Трьох він повалив без духу на землю, ще сімох змусив утікати — одному звихнувши щелепу, другому розтовкши губу, третьому пустивши юшку з носа, четвертому посадивши гулю на лобі, п'ятому надірвавши вухо, шостому перебивши ключицю, а сьомому зламавши ребро. Та все ж він урешті впав, і його, закривавленого, понівеченого, пошарпаного, зтягли до найближчого поліцейного відділку, де він перебув ніч, метаючись по камері й рикаючи, як лев.

Гурти маніфестантів до самого ранку ходили по місту, горлаючи пісню «Давай нам Пічкурона!» та б'ючи вікна в будинках, де жили міністри Громадської справи.

РОЗДІЛ VI ПАДІННЯ ЕМІРАЛА

Та ніч була апогеєм дракофільського руху. Монархісти вже були певні, що перемога близько. Їхні проводирі бездротовим телеграфом посилали поздоровлення принцові Дурбілло. Дами вишивали для нього шарфи й пантофлі. Пан Пір'єн розшукав зеленого коня.

Благочестивий Муфّفомор поділяв загальні сподівання. Одначе він і далі не покладаючи рук вербував претендентів на трон нових прибічників.

— Треба розворушити найглибші верстви,— казав він.

Задля цього Муфّفомор установив зв'язок з трьома робітничими профспілками.

Тоді ремісники вже не жили, як за Драконідів, під гнітом цехового устрою. Вони були вільні, але певного заробітку не мали. Дуже довго вони жили кожен сам по собі, без будь-якої допомоги й підтримки, але врешті об'єднались у професійні спілки. Каси цих спілок були порожні, бо їхні члени не мали звички платити внески. Одні профспілки мали в своєму складі по тридцять тисяч членів, інші — по тисячі, по п'ятсот, по двісті. Були й такі, що налічували двох-трьох, а то й ще менше. Але списків своїх членів профспілки не публікували, тож відрізнити велику профспілку від малої було нелегко.

Благочестивий Муфّفомор якимись темними й хитро-мудрими способами влаштував собі зустріч із товаришами Дагобером, Тронком і Балафієм — секретарями трьох професійних спілок, із котрих одна мала чотирнадцятьох членів, друга — двадцять чотирьох, а третя — лише одного. Зустріч відбулася в одній із зал кабарє «Тут мелють грошву». В переговорах Муфّفомор виявив надзвичайну спритність.

— Панове,— сказав він,— мої і ваші соціальні й політичні погляди багато в чому не збігаються, одначе є й такі питання, в яких ми можемо порозумітися. У нас із вами той самий ворог. Уряд вас визискує і глумить з вас. Допоможіть нам його повалити; ми вам дамо для цього стільки коштів, скільки зможемо, а крім того, ви заслужите право на нашу вдячність.

— Ясно. Гроші на стіл,— відказав Дагобер.

Велебний отець поклав на стіл гаман, якого зі слізьми на очах вручив йому винокур із Кролячого лісу.

— Згода,— сказали троє товаришів.

Так було укладено урочистий пакт.

Тільки-но чернець пішов, радий-радісінський, що залучив до своєї справи широкі маси, Дагобер, Тронк і Балафій свиснули своїм дружинам Амелії, Регіні та Матильді, що надворі дожидали знаку, і всі шестеро, побравшись за руки, затанцювали навколо стола з гаманом, приспівуючи:

Є гроші в гаманці,
Атю, атю, ченці,
А Пічкуруну — дуля!

І замовили собі велику миску гарячого вина.

Увечері вони вшістьох пішли гинятися по шинках, виспівуючи свою новеньку пісеньку. Вона сподобалася людям, і агенти таємної поліції доповідали, що в передмістях день у день все більше робітників співає:

Є гроші в гаманці,
Атю, атю, ченці,
А Пічкуруну — дуля!

У провінції дракофільська агітація чомусь не мала успіху. Благочестивий Муффомор довго дошукувався причин і не міг дошукатись; аж нарешті до нього пришов старий Бурдюк і все пояснив.

— Я маю певні відомості, — зітхнувши, сказав чернець із Кролячого лісу, — що герцог Ампульський за гроші, призначені на пропаганду, купив собі масток у Дельфінії.

Дракофільській партії бракувало грошей. Князь Горбаню, загубивши під час бійки гаманець, мусив тепер усіляко викручуватися, щоб йому, з його палкою вдачею, дуже дошкуляло. Віконтеса Олів обходила страшенно дорого. Бурдюк порадив обмежити щомісячну платню цій дамі.

— Таж вона дуже корисна для нас, — заперечив благочестивий Муффомор.

— Та звісно, — погодився Бурдюк. — Але, спустошуючи нашу касу, вона нам шкодить.

Серед дракофілів почався розбрат. На їхніх парадах раз у раз вибухали чвари. Одні проводирі хотіли до кінця держатися плану пана Бігура та благочестивого отця Муффомора, вдаючи, ніби вони тільки хочуть реформувати республіку; інші, яким набридло так довго прикидатися, вимагали відверто піднести прапор з гробенем дракона й присягалися, що здобудуть під цим прапором перемогу. Вони посилались на переваги чітко визначеної позиції й на те, що довше прикидатися неможливо. І справді, широка публіка вже починала бачити, куди спрямована їхня агітація, і розуміти, що прихильники емірала хочуть зруйнувати Громадську справу ввесь.

Розійшлася чутка, що принц має зійти на пінгвінський берег у Лаковбані і в'їхати до Альки на зеленому

коні. Ця чутка запалювала фанатичних ченців, сповнювала захватом зубожілих дворян, тішила багатих євреїв і вселяла надію в серця дрібних крамарів. Та дуже мало хто з цих людей був згоден здобути сподівані блага ціною соціальної катастрофи й підриву державного кредиту; а ще менше було згодних ризикувати в цьому ділі своїми грішми, спокоєм, волею чи бодай годиною дозвілля. Зате робітники, як завжди, були готові пожертвувати республіці цілий робочий день, і в передмістях уже наростало глухе невдоволення.

— Народ з нами, — казав благочестивий Муффомор.

Проте чоловіки, жінки і діти, виходячи після роботи з фабрик, горлали в один голос:

Атю, атю, ченці,
А Пічкура — к бісу!

Що ж до уряду, то він виявляв властиву всім урядам слабкість, нерішучість, поблажливість і недбальство, від яких уряди здатні переходити тільки до сваволі й насильства. Коротше кажучи, уряд нічого не знав, нічого не хотів і нічого не міг. Красень у надрах свого президентського палацу лишався сліпим, німим, глухим, грізним і невидимим, закутаним у свою пиху, ніби в пухову ковдру.

Віконт Олів порадив востаннє зібрати грошей і завдати вирішального удару, поки Алька ще шумує.

Виконавчий комітет, що обрав сам себе, вирішив захопити палату депутатів і розробив бойовий план.

Виступ призначили на 28 липня. День видався погожий, сонячний. Перед будинком парламенту проходили господині з кошиками; вуличні торговці кричали: «Персики! Груші! Виноград!» — а візницькі коні, уткнувши морди в шаньки, жували овес. Ніхто нічого не чекав: не те щоб так пильно було дотримано таємниці, а просто ніхто не вірив чуткам. Ніхто не вірив, що може відбутись переворот, бо ніхто його не хотів. На другу годину крізь бічну хвіртку в палацовій огорожі почали заходити депутати — по одному, не привертаючи до себе уваги. О третій на площі Перевороту збилося кілька купок якихсь обшарпаних людей. А о пів на четверту з суміжних вулиць ринули чорні юрби, і весь широкий простір площі вмить затопило море пом'ятих капелюхів. Натовп маніфестантів, який безперестану поповнювали цікаві, перелився через міст і темною хвилею хлюпнув

у огорожу законодавчої палати. До ясного неба здіймався крик, грізний гомін і спів: «Давай нам Пічкурона! Геть депутатів! Геть республіку! Смерть громадянцям!» Священний батальйон дракофілів на чолі з князем Горбано завів урочистий гімн:

Слався, Дурбілло,
Мужній солдате,
На всяке діло
З колиски здатен!

З-за огорожі не було ніякого відгуку. Там панувала тиша.

Ця тиша й відсутність охорони водночас і підбадьорювала, й страхала юрбу. І раптом пролунав громовий голос:

— На штурм!

І всі побачили могутню постать князя Горбано, що піднеслась над муром огорожі, увінчаним кованими шпичаками та колючими залізними шишками. За ним кинулись його товариші, а далі й уся юрба. Одні гатили в мур, щоб провалити його, інші намагалися повиламувати шишки та шпичаки. І залізо подекуди піддалось. Кілька нападників уже сиділо верхи на гребені муру. Князь Горбано розмахував величезним зеленим прапором. Та раптом юрба колихнулась, і по ній покотився протяглий крик жаху. Бо з усіх дверей парламенту зненацька вибігли поліцаї та республіканські карабінери і лавою вишикувались попід муром, спустілим за одну мить. Нескінченно довга хвилина минула в чеканні, а тоді забряжчала зброя, і охорона палацу, схиливши багнети, посунула на юрбу. А ще за хвилину на площі, всіяній палицями та капелюхами, запанувала похмура тиша. Ще двічі дракофіли спробували зібрати свої лави, і ще двічі їх відкинули. Бунт був розгромлений. Та князь Горбано, стоячи з прапором у руках на огорожі резиденції ворога, сам відбивав натиск цілого загону. Він скидав додолу кожного, хто пробував підступитись. Але врешті, підкошений, він упав на залізну шишку, найжачену вістрями, і завис на ній, так і не випустивши з рук стяга Драконідів.

Другого дня республіканські міністри й члени парламенту постановили вжити рішучих заходів. Цього разу президент Красень марно намагався ухилитись від виконання свого обов'язку. Уряд почав розглядати питання

про те, щоб позбавити Пічкурона всіх чинів та посад і поставити його перед верховним судом як заколотника, ворога державного ладу, зрадника і т. ін.

Почувши про це, давні еміралові товариші по зброї, що напередодні докучали йому лестощами, не змогли приховати радості. Одначе серед алькських буржуа Пічкурон ще лишався популярним, і на бульварах ще можна було почути визвольний гімн «Давай нам Пічкурона!».

Міністри розгубились. Вони збиралися поставити Пічкурона перед верховним судом. Але ж вони нічого не знали; вони перебували в цілковитому невіданні, характерному для тих, хто править людьми. Вони були несіроможні пред'явити Пічкуронові хоч один більш-менш вагомий доказ його провини. Єдиними підставами для обвинувачення були сміховинні вигадки їхніх шпигів. Участь Пічкурона в змові, його зносини з принцом Дурбілло залишалися таємницею тридцяти тисяч дракофілів. Міністри й депутати мали підозри, мали навіть певність, але доказів вони не мали. Прокурор республіки сказав міністрові юстиції: «Мені треба дуже небагато, щоб висунути політичне обвинувачення, але тут я не маю зовсім нічого; цього мені замало». І справа не посувалася. Вороги республіки тріумфували.

Та вранці 18 вересня місто облетіла новина: Пічкурон утік. Усіх охопило хвилювання й подив. Люди не вірили, не могли зрозуміти, в чому річ.

А сталося ось що.

Якось до кабінету пана Мурмотана, міністра закордонних справ, ніби випадково зайшов віце-емірал Вулканмул і заявив із звичайною своєю прямою:

— Пане Мурмотан, у ваших колег, здається, в голові не дуже густо. Зразу видно, що вони не служили у флоті. Цей йолоп Пічкурон понагонив їм усім холоду.

Міністр на знак заперечення махнув розрізальним ножем, мов шаблею.

— Ет, не відмагайтеся,— кинув Вулканмул.— Ви не знаєте, як спекатись Пічкурона. Поставити його перед верховним судом не наважуетесь, бо не певні, чи зможе-те назбирати достатні докази. Захищатиме його Бігур, а то адвокат спритний... Маєте рацію, пане Мурмотан, маєте рацію. Цей процес починати небезпечно...

— Ну, друже мій,— відказав міністр недбало,— знали б ви, які ми щодо цього спокійні!.. Я одержую від своїх префектів щонайутішніші відомості. Пінгвіни —

люди здорового розуму, і вони самі засудять інтриги збунтованого вояки. Невже ви можете хоч на хвилинку уявити, ніби наш великий народ, наш розумний і працьовитий народ, відданий ліберальному устроєві, який...

Вулканмул перебив його, гучно зітхнувши:

— Ех, якби мені час, я б вас порятував. Я б вам показав фокус, як у цирку: раз, два, три — і Пічкурона нема. Дав би йому щигля, і він би залетів аж у Дельфінію.

Міністр нашорошив вуха.

— Це діло недовге,— провадив моряк.— Як оком змигнути, я б вас визволив від цієї тварюки. Та в мене саме інший клопіт у голові. Я доценту програвся в бакара. Треба десь шукати грошей, і то чималу суму. Честь дорожча за все, хай йому біс!..

— Якусь хвилинку міністр і віце-емірал мовчки дивились один на одного. А потім Мурмотан урочисто промовив:

— Віце-емірале Вулканмул, звільніть нас від збунтованого вояки. Ви зробите велику послугу батьківщині, а міністр внутрішніх справ забезпечить вас грішми на сплату боргів честі.

Того ж таки дня Вулканмул увечері прийшов до Пічкурона і втупився в нього загадковим і скорботним поглядом.

— Чого ти так на мене витріщився?— спитав занепокоєний емірал.

Тоді Вулканмул сказав йому з мужнім смутком:

— Друже мій, бойовий мій побратиме, все розкрилося. Вже півгодини, як урядові все відомо.

Пічкурон аж похитнувся, мов громом уражений.

А Вулканмул провадив:

— Тебе щохвилини можуть заарештувати. Послухай доброї ради: бери ноги на плечі.

І додав, вийнявши годинника:

— Та не гайся ні хвилини.

— Ну, до віконтеси Олів, мабуть, ще можна забігти?

— Не будь дурнем,— сказав Вулканмул, простяг йому паспорт, сині окуляри й побажав не занепадати духом.

— За це не турбуйся,— запевнив Пічкурон.

— Прощавай, побратиме.

— Прощавай. Дякую тобі. Ти врятував мені життя.

— Хіба я міг інакше?

За чверть години відважний емірал покинув столицю Пінгвінії.

Уночі він сів у Лаковбанському порту на старий вітрильник, що відпливав до Дельфінії. Та за вісім миль від узбережжя його захопило в полон вістове судно, що пливло без ходових вогнів під прапором королеви Чорних Островів. Ця королева давно й безнадійно кохала Пічкурона.

РОЗДІЛ VII ЗАКІНЧЕННЯ

Nunc est bibendum¹. Звільнений від своїх страхів, радий, що уникнув такої небезпеки, уряд вирішив відзначити всенародним святом річницю відродження пінгвінської нації і встановлення республіки.

На урочистій церемонії були присутні президент Красень, міністри, члени палати депутатів і сенату.

Генералісимум пінгвінської армії прийшов у парадному мундирі. Його зустріли овацією.

Повз урядову трибуну пройшли й делегації робітників, суворих і пильних. Попереду їхньої колони майоріли чорний прапор злиднів і червоне знамено повстання.

Президент, міністри, депутати, урядовці, найвищі судові та військові чини від свого імені й від імені самодержавного народу знову склали старовинну присягу: «Свобода або смерть!» Вони твердо вирішили, що іншого вибору в них не буде. Але, звичайно, воліли обрати свободу.

Потім були ігри, промови, співи.

Коли представники уряду пішли, натовп громадян розтікся неквапливими, спокійними хвилями, гукаючи: «Хай живе республіка! Хай живе свобода! Атю, атю, ченці!»

Газети відзначили тільки один прикрий інцидент на тому чудовому святі. Коли урядовий кортеж проїздив Королевиним Лугом, князь Горбано стояв там і спокійно курив сигару. Підійшовши до екіпажа, в якому їхали міністри, він громовим голосом вигукнув: «Смерть громадянням!» На нього зразу накинулися поліцаї, але він учинив їм одчайдушний опір. Він повалив собі під ноги хтозна-скільки; та врешті сам упав під натиском численних супротивників, і його, приголомшеного, побитого, подряпаного, потовченого, пошарпаного, понівеченого так,

¹ Тепер годиться й вишити (лат.).

що й рідна мати б не впізнала, потягли серед гамірної юрби, що заповнила вулиці, до темного підземелля якоїсь в'язниці.

Суд вельми ретельно розслідував справу Пічкурона. В будинку адміралтейства було знайдено листи, які розкрили ту роль, що її відіграв у змові велебний отець Муффомор. Зразу вся громадськість обурилась проти ченців, і парламент ухвалив один за одним з десятка законів, які обмежували, втинали, вкорочували, звужували, урізали, зменшували, скасовували їхні права, пільги, вольності, привілеї та прибутки і створювали їм численні й прикрі незручності.

Белебний отець Муффомор стійко зніс і суворість законів, які вражали, зачіпали й утискали його особисто, і жахливе падіння емірала, найпершою причиною якого був він сам. Він і не думав скорятись лихій долі, а дивився на неї, як на мимохідь зустрінуту незнайомку. Він укладав нові політичні плани — ще сміливіші, ніж доти.

Обміркувавши всі ті плани як слід, він одного ранку подався до Кротячого лісу. Високо в гіллі свистів дрізд; кам'янисту стежку перебіг невеселий їжачок. Муффомор ішов, широко ступаючи, і щось уривчасто бурмотів.

Дійшовши до лабораторії, де благочестивий промисловець стільки щасливих років виготовляв золотавий лікер «Свята Орброза», він побачив, що двері замкнені, а довкола не видно ні душі. Обходячи будівлі, він помітив на задвір'ї велебного Бурдюка, — той, підтикавши рясу, ліз угору приставленою до стіни драбиною.

— Це ви, друже мій? — спитав Муффомор. — Що це ви робите?

— Самі бачите, — кволим голосом відповів чернець із Кротячого лісу, звернувши на нього зажурений погляд. — Додому йду.

Його зіниці вже не блищали тріумфальним рубіновим блиском; вони були неспокійні й темні. І обличчя втратило квітучу округлість. Не чарувала вже очей і лиснюча лисина; вона не здавалася так бездоганно відполірованою, бо була зрошена трудовим потом і вкрита червоними плямами.

— Нічого не розумію, — сказав Муффомор.

— А що тут розуміти? Ви бачите наслідки своєї змови. Більшість отих численних законів, спрямованих проти мене, я зумів обминути. Та декотрі все ж таки вдарили по мені. Ті мстиві люди закрили моє підприємство,

конфіскували пляшки, реторти й перегінні куби, а двері запечатали. І тепер мені доводиться лазити у вікно. Я на силу примудрююся вряди-годи виготовити потай трохи свого настою й мушу користуватися таким начинням, що ним би погребував послідувший сільський винороб.

— Ви — жертва переслідування, — сказав Муффомор. — Усі ми зазнаємо його.

Чернець із Кролячого лісу провів рукою по скорботно наморщеному чолу.

— А я ж вам казав, брате Муффоморе. Я вам наперед казав, що те діло, яке ви задумали, на нас і окопиться.

— Наша поразка тимчасова, — жваво відказав Муффомор. — І причини її цілком випадкові: винен тут чистісінський збіг обставин. Пічкурон виявився йолопом: його згубила власна недотепність. Вислухайте мене, брате Бурдюк. Не можна гаяти ні хвилини. Треба визволити пінгвінський народ, треба звільнити його від тиранів, урятувати від власної сваволі, відновити гребінь дракона, відбудувати давню державу, добру державу, і тим підтримати честь нашої релігії, звеличити католицьку церкву. Пічкурон був поганим знаряддям, яке зламалося в наших руках. Треба взяти краще знаряддя. Я вже нагледів людину, за допомогою якої ми повалимо нечестиву демократію. Це цивільна особа — Гоморю. Пінгвіни його на руках носять. Він уже зрадив свою партію за рисову юшку. Оце та людина, якої нам треба!

Поки Муффомор говорив, чернець із Кролячого лісу встиг залізти у вікно і втягти за собою драбину.

— Бачу вже, — відказав він, вистромивши носа у прочинене вікно, — що ви не вгамуєтеся, поки нас не повиганяють усіх до одного з цієї прекрасної, привітної, милої пінгвінської землі. Бувайте здорові, і хай боронить вас бог.

Муффомор, стоячи під вікном, почав благати любого брата, щоб той вислухав ще кілька слів:

— Зрозумійте ж власну користь, Бурдюк! Пінгвінія повинна бути наша. Що нам потрібно, щоб її здобути? Ще одне зусилля... ще невеличка грошова жертва, і...

Та чернець із Кролячого лісу, вже не слухаючи його, сховав ніс за стулками вікна.

Книга шоста

НОВІ ЧАСИ

СПРАВА ПРО ВІСІМДЕСЯТ ТИСЯЧ В'ЯЗОК СІНА

Zeū páter, ἀλλὰ σὺ ῥῦσαι ὑπ' ἡέρος νίης Ἀχαιῶν
ποίησον δ' αἰθήρην, ὅς δ' ὀφθαλμοῖσιν ἰδέσθαι
έν δε φαεί και ὄλεσσον, έπει νό τοι εὔαδεν οὔτως¹.

Іліада, XVII, с. 645—647

РОЗДІЛ І ГЕНЕРАЛ ГРЕТОК, ГЕРЦОГ СКАЛЬСЬКИЙ

Невдовзі після еміралової втечі один єврей із не дуже багатой родини, на прізвище Піро, прагнучи зблизитися з аристократією й послужити батьківщині, вступив до лав пінгвінської армії. Тодішній військовий міністр — Греток, герцог Скальський, — чогось страшенно не злюбив його і ставив йому за провину все: і ревність у службі, й карлючкуватий ніс, і честолюбство, і старанність у навчанні, і товсті губи, і зразкову субординацію. Щоразу, коли дошукувалися винуватця якогось неподобства, Греток казав:

— Це, напевне, Піро!

Одного ранку генерал Пантер, начальник головного штабу, доповів Гретокові про дуже серйозну справу. Зі складів безслідно зникло вісімдесят тисяч в'язок сіна, призначеного для кінноти.

Греток зразу мимовільно вигукнув:

— Це, напевне, Піро його вкрав!

А подумавши хвилини кілька, додав:

¹ Виведи, батьку наш Зевсе, ахейців із мороку цього, Світло нам денне верни, бачити дай нам очима І погуби нас при сонці, коли вже така твоя воля (*грецьк.*).

— Чим довше думаю, тим більше переконаюся: ті вісімдесят тисяч в'язок сіна вкрав Піро. Це якраз його манера — вкрасти сіно, щоб продати його за безцінь нашим запеклим ворогам — дельфінам. Яка мерзенна зрада!

— Атож,— погодився Пантер.— Лишається тільки довести це.

Того самого дня князь Горбано, проходячи повз кавалерійські казарми, почув, що кірасири співають, замітаючи подвір'я:

Горбано — чимала свинка,
Вийде з нього міх ковбас,
Ще й добряча буде шинка
На святки і про запас.

Те, що солдати співають цю простацьку й водночас революційну пісеньку, яку в дні заколотів горлали глумителі-робітники, здалося князеві аж ніяк несумісним з військовою дисципліною. Таке свідчення морального розкладу армії сповнило його душу прикрістю, і він з гіркою посмішкою подумав, що його давній приятель Греток, головнокомандувач цієї прогнилої армії, підло віддав її на поталу антипатріотичному урядові. І князь заприсягся, що дуже скоро зробить тут лад.

«Цей паскуда Греток довго міністром не буде»,— сказав він собі.

Князь Горбано був непримиренний ворог сучасної демократії, вільнодумства і того суспільного устрою, який з власної волі обрали для себе пінгвіни. Він почував щирю й палку ненависть до євреїв і боровся за відновлення драконідської монархії вдень і вночі, потай і відкрито. Полум'яний роялізм князя ще дужче розпалювався його матеріальним становищем, що день то гіршим: кінця грошовій скруті він міг сподіватися тільки тоді, коли спадкоємець Драко Великого переможно вступить у свою столицю Альку.

Вернувшись додому, князь розшукав у сейфі паку старих листів — надзвичайно таємну приватну кореспонденцію, яку він здобув, підкупивши одного секретаря, і з якої було видно, що його давній приятель Греток, герцог Скальський, грів руки на військових поставках і якимсь був одержав від одного промисловця, на ім'я Малурі, ҳабара, та ще й досить скромного, так що міністр, який узяв його, вже й зовсім не мав чим виправдати свій вчинок.

Князь перечитав ті листи з гіркою втіхою, дбайливо сховав їх назад у сейф і подався до військового міністра. На вдачу він був рішучий. Коли йому сказали, що міністр не приймає, він позбивав з ніг варту, порозкидав ординарців та всіх цивільних і військових урядовців, висадив двері і вдерся до кабінету сторонілого Гретока.

— Я довго не говоритиму, але скажу все,— заявив він.— Ти старий шахрай. Та це ще нічого. Я тебе просив вигнати у відставку генерала Моншена, отого прихвосня громадянців,— ти не погодився. Я тебе просив дати якусь дивізію генералові Бордело, бо він стоїть за Драконідів і дечим прислужився мені особисто,— ти не погодився. Я тебе просив скинути з посади генерала Тандема, коменданта Порт-Альки, бо він пограбував мене на п'ятдесят червінців у бакара та ще й звелів скувати мені руки, коли я мав стати перед верховним судом як спільник емірала Пічкурона,— ти не погодився. Я просив у тебе підряду на овес і дерть,— ти мені його не дав. Я просив тебе послати мене з тасмним дорученням у Дельфінію,— ти не погодився. Але тобі ще мало було в усьому мені відмовляти: ти змалював мене своїм полигачам в уряді як небезпечного суб'єкта, за яким треба наглядати, і це тобі, старий запроданцю, я маю дякувати, що за мною скрізь ходять назирці шпиги! Більше я в тебе нічого не проситиму, скажу тільки одне: гайда звідси, ти нам тут уже очі намуляв! Замість тебе ми підсунемо вашій задрипаній Громадській справі когось із своїх. Ти знаєш, що я слів на вітер не кидаю. Так ось: якщо ти за двадцять чотири години не подаси у відставку, я опублікую в газетах твоє листування з Малурі.

Та Греток відказав спокійнісінько:

— Угамуйся, дурню. Я саме збираюся запроторити одного єврея на каторгу. Я віддам під суд Піро за крадіжку вісімдесяти тисяч в'язок сіна.

Гнів князя Горбано зразу вщух, ніби по́дув вітру, і він усміхнувся:

— Правда?

— Сам побачиш.

— Поздоровляю, Греток. Тобі, звісно, дуже вірити не можна, але я вже подбаю, щоб ти не вислизнув: негайно опублікую цю приємну новину. Сьогодні ж увечері в усіх алькських газетах люди прочитають про арешт Піро.

Виходячи, він іще мурмотів:

— Я так і знав, що цей Піро добром не скінчиться...

А за хвилину до Гретока з'явився генерал Пантер.

— Пане міністре, я щойно вивчив справу з вісімдесятьма тисячами в'язок сіна. Проти Піро немає ніяких доказів.

— Треба їх знайти,— відказав Греток.— Цього вимагає правосуддя. Накажіть негайно заарештувати Піро.

РОЗДІЛ II ПІРО

Уся Пінгвінія вжахнулася, довідавшись про злочин Піро; і водночас люди відчували якесь задоволення від того, що цю крадіжку, сполучену з державною зрадою і близьку до блюзнірства, вчинив один із дрібних євреїв. Щоб зрозуміти це почуття, треба знати, як ставились у Пінгвінії до євреїв великих і дрібних. Як ми вже відзначали, каста фінансистів, ненависна для всіх і всемогутня, складалася з християн і євреїв. Отож ті євреї, котрі належали до цієї касты, були великі євреї: вони володіли незліченними капіталами і, кажуть, держали в своїх руках більше ніж п'яту частину національного багатства Пінгвінії. Їх ненавиділи лютою ненавистю. А поза цією грізною кастою було чимало єврейської дрібноти, не вельми заможної; любили її не більше, ніж великих євреїв, а боялися куди менше. У кожній цивілізованій державі багатство — річ священна; в демократичних державах це єдина священна річ. А Пінгвінія була демократична; три чи чотири банкірські компанії мали в ній владу ширшу, а головне — дійовішу і тривкішу, ніж міністри республіки, ці дрібні можновладці, якими фінансисти таємно керували і від яких вони залякуванням або підкупом домагалися користі для себе за рахунок держави, а тих, котрі воліли залишатися чесними,— усували за допомогою газетних наклепів. Хоча справжні розміри багатства фінансистів були таємницею, все ж про нього відомо було досить, щоб обурювати всю країну; але пінгвінські буржуа, що всі — від найбагатших до найдрібніших — були зрощені в пошані до грошей, та й самі володіли якимсь капіталом — хто більшим, хто меншим,— почували глибоку солідарність із банкірами й розуміли, що невелике багатство тільки тоді буде в безпеці, коли в безпеці велике. Іудейські мільяр-

ди ці буржуа шанували так само святобливо, як і мільярди християнські, та й корисливість переважувала в них антипатію; а тому вони більше ніж смерті боялися зачепити хоч волосинку на голові в тих великих євреїв, яких вони так ненавиділи. Але до дрібних вони такої шаноби не почували, і коли бачили, що котрогось із них спіткало лихо, то аж нетямалися з радощів. Отож уся країна перейнялася зловтіхою, коли стало відомо, що зрадник — єврей, але з дрібноти. В його особі можна було помститись над усім іудейським плем'ям, не боячись підірвати фінансове становище країни.

Звичайно, в те, що Піро справді вкрав вісімдесят тисяч в'язок сіна, всі повірили зразу, не завагавшись ні на хвилину. Сумнівів щодо цього не було, бо про справу ніхто нічого не знав, а для сумніву потрібні підстави: адже сумніватися безпідставно неможливо, безпідставно можна тільки вірити. Не сумнівалися й тому, що всю історію без кінця переказували, а для широкого загалу повторення рівнозначне доведенню. Не сумнівалися ще й тому, що всім хотілося, щоб Піро був винен, а чого хочеться, в те й віряться; і, нарешті, тому, що здатність до сумніву трапляється не часто: дуже мало людей носить у собі зародки такої здатності, та й ті зародки не розвиваються, коли їх не плекати. Це здатність незвичайна, витончена, філософська, аморальна, надприродна, потворна, підступна, шкідлива для людей і для власності, ворожа політиці урядів і добробутові країн, згубна для людства і для богів, ненависна і небу, й землі. Пінгвінська юрба не відала сумнівів; вона повірила, що Піро винний, і ця віра зразу стала одною з найбільших національних святинь, одною з головних заповідей патріотизму.

Піро судили закритим судом і засудили.

Відразу після суду генерал Пантер з'явився до військового міністра й доповів про його результат.

— На щастя, судді були певні, що Піро винен, — хоч доказів не було.

— Докази, докази... — пробурчав Греток. — Що таке докази? Єдиний незаперечний доказ — це зізнання обвинуваченого. Піро визнав свою провину?

— Ні, пане генерале.

— Визнає; повинен визнати. Пантере, треба перекопати його. Скажіть йому, що так буде краще для нього. Пообіцяйте йому: якщо він визнає свою провину, його

долю полегшать, йому зменшать кару, його помилують. Пообіцяйте, що коли він зізнається, його виправдають, його нагородять орденом. Зверніться до його найближчих родніших почуттів. Нехай зізнається з патріотизму, заради честі прапора, задля порядку, з субординації, за особливим наказом військового міністра, як офіцер... Та скажіть, Пантере: чи таки справді він нічого не визнав? Адже бувають зізнання мовчазні; сама мовчанка — це вже зізнання.

— Але ж він не мовчить, пане генерале, він криком кричить, що не винен.

— Пантере, коли людина занадто палко заперечує свою вину, з цього часом можна зробити висновок, що вона справді винна. Хто зятю відмагається від провини, той тим самим визнає її. Піро зізнався; нам тільки потрібні свідки його зізнання, бо цього вимагає правосуддя.

На західному узбережжі Пінгвінії була морська гавань, що називалась Лаковбан. Гавань складалася з трьох невеликих заток, і колись туди часто заходили кораблі, але з часом затоки позамулювало піском, і гавань спустіла. Уздовж низького берега там тяглися багністі лимани, від яких тягло гнилим смородом, і над сонними водами витала пропасниця. Над самим морем стояла висока чотирикутна вежа, подібна до старої венеціанської Кампаніли; з-під даху тієї вежі стриміла вбік товста колода, і до неї була підвішена на ланцюгу залізна клітка, в яку за драконідських часів алькська інквізиція садовила священників-єретиків. У тій клітці, що вже триста років була порожня, тепер замкнули Піро й приставили до нього шістьдесят наглядачів, які розмістились у вежі й день і ніч не спускали з нього очей, підслухуючи його слова, щоб негайно доповідати про них військовому міністрові. Бо Греток, педантичний і обережний, будь-що хотів мати цілковиті й беззастережні зізнання. Міністр, якого всі вважали недоумком, насправді був чоловік мудрий і напрочуд завбачливий.

Піро пекло сонце, його їли комарі, мочив дощ, сік град, присипав сніг, студив мороз, шалено гойдали бурі, йому докучало зловісне крякання круків, що сідали на клітку; а він усе відривав клапті від сорочки, вмочав зубочистку у власну кров і писав на полотні, що він не винен. Але клаптики або падали в море, або потрапля-

ли до рук тюремникам. Та все ж декілька їх попало на очі громадськості. Одначе протести Піро не зворушили нікого, бо газети уже надрукували його зізнання.

РОЗДІЛ III ГРАФ ДЗЮББО-КЛЮС

Дрібні євреї не завжди пильно дбали про чистоту своїх звичаїв; здебільшого вони не цуралися жодного з пороків християнської цивілізації. Але в них ще з патріархальних часів збереглися сильні родинні почуття й племінна солідарність. Рідні, двоюрідні й троюрідні брати, дядьки, небожі Піро, всі його родичі й свояки — загалом сімсот душ — спочатку, приголомшені ударом, що впав на них, позамикались у своїх домівках, посипали голови попелом і сорок днів дотримували суворого посту, благословляючи правицю, яка їх покарала. А потім помились у лазні й вирішили, не складаючи рук і не зважаючи ні на які труднощі та небезпеки, доводити, що їхній родич не винен. Бо щодо цього вони не мали сумніву. Та й звідки б він узявся, той сумнів? Безневинність Піро була для них очевидна так само, як для пінгвінів-християн була очевидна його провина; бо такі речі, повиті таємницею, набувають містичного характеру й сили релігійних догматів. Сімсот родичів Піро взяли до діла обачно й завзято і почали таємно провадити глибоке розслідування всієї справи. Вони побували всюди, хоч їх не бачили ніде; можна сказати, що вони, як той Одиссеїв керманіч, вільно пересувалися під землею. Вони проникали в канцелярії військового міністерства; під якимись вигаданими приводами знаходили доступ до суддів, судових секретарів, свідків. Отоді-то й виявилася Гретокова мудрість: ні свідки, ні секретарі, ні судді нічого не знали. Посланці зуміли добратись до клітки самого Піро і, полохливо озираючись, під протяглий рев морських хвиль та хрипле крякання круків розпитали його про все. Марно: засуджений теж не знав нічого. Сімсот родичів Піро не могли спростувати доказів обвинувачення, бо не могли про них дізнатись, а дізнатись про них вони не могли, бо їх не існувало. Провина Піро була незаперечна, бо й заперечувати не було чого. І тому Гретоки, мов справжній митець, із цілком законною гордістю сказав якомсь генералові Пантеру: «Ця справа —

шедевр: її зроблено з нічого». Сімсот родичів Піро вже втрачали надію розвіяти морок, що оповивав цю історію, коли раптом, викравши одного листа, виявили, що ті вісімдесят тисяч в'язок сіна ніколи не існували. Правда, один дворянин вельми високого роду, граф Дзюббо, продав їх державі й отримав за них гроші, але самого сіна не приставив: адже він, спадкоємець колись найбагатших землевласників старої Пінгвінії Дзюббо-Іклюсів, які свого часу володіли чотирма герцогствами, шістьдесятьма графствами й шістьсот дванадцятьма маркізатами, баронствами та відамствами, не мав власної землі навіть п'яді, отож і не міг накосити на своїх лугах та сіножатях і навильника сіна. А закупити те сіно в якого-небудь землевласника чи комерсанта він теж не мав ніякої змоги, бо всі, крім міністрів республіки та урядовців, знали, що легше вичавити олію з каменю, ніж бодай один гріш із графа Дзюббо.

Сімсот родичів Піро ретельно вивчили фінансове становище графа Дзюббо-Іклюса і з'ясували, що головне джерело його прибутків — один дім, де щедрі жіночки дають кожному, хто не прийде, все, що він забажає. А тоді оголосили на весь світ, що це Дзюббо вкрав вісімдесят тисяч в'язок сіна, за які невинну людину засудили й ув'язнили в клітці.

Граф Дзюббо був нащадок старовинної фамілії, спорідненої з Драконідами. А в демократичних країнах нічого не цінують так, як вельможне походження. Граф Дзюббо служив у пінгвінській армії, а пінгвіни просто-таки обожнювали свою армію, бо всі вони свого часу в ній служили. На війні Дзюббо заслужив нагрудний хрест, який у пінгвінів є дуже почесною відзнакою, любішою їм навіть від подружнього ложа. Тому вся Пінгвінія заступилася за графа, і голос обуреного народу зажадав суворої кари семистам наклепникам.

Як дворянин, Дзюббо викликав усіх сімсот на двобій будь-якою зброєю — шпагами, шаблями, пістолетами, карабінами, киями.

«Паскудна жидова! — писав він у своєму славнозвісному посланні. — Ви розіп'яли на хресті мого бога, а тепер хочете жерти мене; але я вас попереджую, що не буду таким тухтієм, як він, і пообтинаю вам усі тисячу чотириста вух. Натє вам по стусану в усі ваші сімсот задів!»

На чолі уряду стояв тоді один провінціал, Робен Ме-

доуст на ім'я, чоловік поблажливий до багатих та могутніх і суворий до бідних людей, боягуз і корисливець. Виступивши з публічною заявою, він поручився за безневинність і честь Дзюббо й звелів віддати до суду сімсот родичів Піро як обмовників. Їх присуджено до всяких ганебних кар, величезних штрафів і відшкодування всіх збитків, якого вимагав з них безневинно потерпілий від їхньої обмови.

Здавалося вже, що Піро довіку лишатиметься у своїй клітці — сідалі для круків. Одначе всім пінгвінам хотілося знати напевне, що цей єврей таки винен, а докази його провини були не всі переконливі, часом навіть суперечливі. Офіцери головного штабу виявляли велике завзяття, але декотрі з них були не досить обачні. Греток дотримував гордовитого мовчання, але генерал Пантер без кінця виступав з промовами та статтями, в яких доводив, що засуджений винен. Тим часом, мабуть, краще було б зовсім не згадувати про ту вину: адже вона була очевидна, а очевидне не потребує доведення. А багатослівні розважання бентежили людей, і віра, хоча ще жива, ставала вже не такою ясною. Що більше доказів давали публіці, то більше вона вимагала їх.

Проте небезпека, яку таїв у собі надмір доказів, не була б така страшна, якби не знайшлося в Пінгвінії — так само як вони знаходяться всюди — людей незалежного розуму, здатних дошукатися кінців у заплутаному питанні й схильних до філософського сумніву. Їх було небагато, і не всі вони мали охоту висловлювати свої думки, а широка публіка то й зовсім не була готова їх слухати. А втім, їх оточували не самі глухі. Великі євреї, всі іудеї-мільярдери Альки, коли їм казали про Піро, відказували: «Ми не знаємо цієї людини»; та все ж вони потай думали про те, щоб урятувати його. Багатство змушувало їх до обережності, але вони бажали, щоб інші були сміливіші. І їхнє бажання мало справдитися.

РОЗДІЛ IV ГОЛУБАН

За кілька тижнів після суду над сімомастами родичами Піро один низенький короткозорий чоловічок, насуплений, весь зарослий бородою, вранці вийшов із дому з цеберком клею, драбинкою та пачкою плакатів

і пішов вулицями, наліплюючи на стіни аркуші паперу, на яких стояло великими літерами: «Піро не винен, винен Дзюббо». Той чоловік не був розклеювачем афіш; його звали Голубан, і він, автор ста шістдесяти томів досліджень з пінгвінської соціології, належав до найбільш плідних і шанованих письменників Альки. Глибоко обміркувавши всю справу Піро й остаточно упевнившись, що той не винен, Голубан вирішив оголосити свій висновок у такій формі, яка здавалась йому найдієвішою. Йому пощастило без перешкод наліпити кілька плакатів по не дуже людних вулицях; та коли він добувся до людніших кварталів міста, там уже щоразу, тільки-но він вилізе на свою драбинку, внизу збиралися перехожі, понімілі з подиву та обурення, й кидали на нього погрозливі погляди, які він витримував із тим незворушним спокоєм, що його дають відвага й короткозорість. Плакати вслід за ним здирали двірники та крамарі, а він ішов далі зі своєю драбинкою та цеберком і старанно наліплював нові й нові. За ним бігла зграя школярів; у кожного був на спині ранець із книжками, а під пахвою кошачок із сніданком, але до школи вони не поспішали. Глядачі вже не тільки безмовно обурювалися, — декотрі щось сердито гомоніли, а то й кричали. Та Голубан удавав, ніби нічого не бачить і не чує. Коли він звернув на вулицю св. Орбрози й почав ліпити на стіну аркуш із жирним написом: «Піро не винен, винен Дзюббо», — юрба вибухнула нестямним гнівом. «Зрадник! Злодюга! Падлюка! Пройдисвіт!» — кричали на нього; одна господиня, відчинивши вікно, висипала йому на голову коробку покидьків, один візник батою збив із нього капелюха, який під зловтішні вигуки юрби покотився через усю вулицю, а один різник скинув його з драбинки разом із клеєм, щіткою та плакатами в рівчак, і тоді пінгвіни з гордістю відчували всю велич своєї батьківщини. Голубан підвівся, весь у грязюці, з обдертим до крові ліктем і ногою, спокійний і рішучий.

— Тварюки, — буркнув він, знизавши плечима.

Потім став у рівчаку навкарачки, шукаючи окуляри, які злетіли йому з носа. Тоді всі побачили, що шуртук на ньому луснув ззаду від коміра аж до низу, а штани геть порвалися. Це розпалило ворожість юрби ще дужче.

У будинку навпроти містився великий бакалійний магазин «Свята Орброза». Патріоти почали хапати з вітрин що потрапить під руку й жбурляти на Голубана апель-

сини, лимони, банки з варенням, плитки шоколаду, пляшки лікеру, бляшанки сардинок, горщечки із страсбурзьким паштетом, окости, смажену птицю, глеки з прованською олією й торбинки з квасолею. Обляпаний усякою їжею, пошарпаний, потовчений, скульгавилий і невидючий, він кинувся тікати, а за ним гналися крамарчуки, пекарчуки, волоцюги, буржуа, гульвіси; їх щохвилини прибувало, і всі кричали: «Втопити його! Смерть зрадникові! У воду його!» Цей потік оскаженілої черні прокотився по всіх бульварах і вихлюпнувся на вулицю св. Маеля. Там уже взялась виконувати свій обов'язок поліція: з усіх суміжних вулиць висипали охоронці порядку і, притримуючи лівою рукою шаблі, бігли за Голубаном на чолі юрби переслідувачів. Вони вже простягали свої ручиська, щоб ухопити втікача, аж раптом той упав у відкритий люк над каналізаційною трубою і так урятувався.

Цілу ніч Голубан просидів у темряві над смердючою водою, серед слизьких, гладких пацюків. Він думав про свій обов'язок, і його велике серце повнилось завзяттям і жалем. А коли в люк пробився перший блідий промінь світанку, Голубан підвівся й сказав сам до себе:

— Бачу, що боротьба буде запекла.

Він негайно написав листівку, в якій дуже ясно доводив, що Піро ніяк не міг украсти у військового міністерства вісімдесят тисяч в'язок сіна, бо те сіно не було одержане міністерством: Дзюббо його не постачив, хоч і взяв за нього гроші. Ту листівку Голубан доручив роздавати на вулицях Альки. Та люди не хотіли її читати й злісно дерли на клапті. Крамарі сварились на розповсюджувачів кулаками, а люті, мов фурії, хатні господині гнались за ними з віником у руці. З ранку до вечора все місто кипіло. Увечері зграї розлютованих обшарпанців бігали по вулицях, горлаючи: «Смерть Голубанові!» Патріоти видирали з рук у газетярів цілі паки листівок, палили їх на майданах і з дівчатами, підтиканими аж до пупа, кружляли в шаленому танку довкола тих вогнищ.

Найвойовничіші приходили бити шибки в будинку, де Голубан прожив сорок років, працюючи тихо, мирно й спокійно.

Обидві палати законодавчих зборів захвилювались і звернулися до голови уряду з запитом, яких він збирається вжити заходів, щоб припинити мерзенні вихватки

Голубана, які плямують честь національної армії й загрожують безпеці країни. Робен Медоуст затаврував нечестиве зухвальство Голубана й під оплески депутатів оголосив, що цю людину буде віддано до суду: хай відповідь за свій ганебний пасквіль.

Коли надали слово військовому міністрові і він вишов на трибуну, його насилу пізнали. Він уже не скидався, як звичайно, на священного гусака, охоронця пінгвінських фортець; ні, тепер він, настобурчений, із витягнутою шиєю і гачкуватим носом-дзьобом, був схожий на символічного орла, що роздирає печінку ворогів вітчизни.

В урочистій парламентській тиші міністр промовив чотири слова:

— Присягаюся, що Піро — злочинець.

Ці Гретокові слова розійшлися по всій Пінгвінії і заспокоїли сумління громадськості.

РОЗДІЛ V ВЕЛЕБНІ ОТЦІ МУФФОМОР І БУРДЬЮК

Голубан ніс тягар загального осуду в подиві й покорі; коли він виходив з дому, його побивали камінням, отож він зовсім не виходив, а все сидів у своєму кабінеті і з дивовижною впертістю писав нові й нові листівки на захист безневинної людини, посадженої в клітку. Тим часом серед нечисленних читачів його листівок таки знайшлося декілька — може, з десятків, — на котрих вплинули його докази, і в них з'явився сумнів щодо провини Піро. Вони ділилися тим сумнівом із найближчими людьми й намагались поширити довкола себе те світло, що замріло в їхній свідомості. Один із них приятелював з Робеном Медоустом і звірився голові уряду зі своїми ваганнями; той після цього перестав його приймати. Другий відкритим листом зажадав пояснень від військового міністра; третій надрукував убивчий памфлет. Цей третій, Керданік, мав таке гостре перо, що його всі боялися. Громадськість була приголомшена. Казали, ніби цих прибічників зрадника батьківщини підкупили багаті євреї; захисників Піро затаврували прізвиськом «піристи», і патріоти присягалися, що вимордують їх. У всій величезній республіці піристів налічувалось не більше як тисяча —

тисяча двісті; та людям вони ввижалися скрізь, їх боялися зустріти на прогулянці, на зборах, у великосвітських салонах, за родинним столом, у подружньому ліжку. Одна половина населення підозрювала другу. Алька запалала чварами.

Тим часом отець Муффомор, що керував великою школою для дворянської молоді, з тривожною увагою стежив за подіями. Знегоди пінгвінської церкви не зломали його; він зберіг вірність принцові Дурбілло і надію повернути пінгвінський трон нащадкові Драконідів. Йому здавалося, що ті події, які відбувались чи назрівали в країні, загальний настрій, який вони викликали і яким водночас живилися, і неминучий їхній результат — розбрат у народі — створюють сприятливі умови для того, щоб похитнути республіку і схилити пінгвінів до відновлення монархії в особі принца Дурбілло, чия побожність обіцяла щирим християнам спокій і мир. Треба тільки з властивою служителям господа мудрістю все спрямовувати, скеровувати, повертати в потрібний бік. Надівши на голову свій чорний капелюх із широчезними крисами, що скидалися на крила богині Ночі, він подався в Кролячий ліс, до фабрики, де його преподобний приятель отець Бурдюк виробляв цілющий лікер «Свята Орброза». Промисел славного ченчика, так прикро підірваний авантюрою з еміралом Пічкуром, уже підводився з руїн. Через ліс гуркотили товарні поїзди, а на складах сотні сиріток у синіх блузах угортали пляшки в папір і забивали ящики.

Муффомор застав преподобного Бурдюка біля печей, серед реторт. Меткі очі старого знов сяяли рубіновим блиском, і лисина його знов була ніби відполірована.

Передусім Муффомор поздоровив благочестивого винокура в відновленням виробництва.

— Еге, все оживає, дякувати богу,— відказав Бурдюк.— А як же воно було занепало, брате Муффоморе! Ви самі бачили тут жахливе спустіння. Та що там казати...

Муффомор відвернув очі.

— Лікер «Свята Орброза» тріумфує знову,— провадив Бурдюк.— І все ж становище мого підприємства непевне й хистке. Ті закони, що принесли сюди руїну і спустошення, не скасовані, їхня чинність лише тимчасово припинена...

І старий чернець звів свої рубінові очі до неба.

Муффомор поклав руку йому на плече.

— Яке видовище являє нам, брате Бурдюк, нещасна Пінгвінія! Всюди непокора, незалежність, свобода! Ми бачимо, як підводять голову горді, пихаті, бунтівники. Зневаживши закони божественні, вони вже повстають і на закони людські, бо ж це істина: щоб бути добрим громадянином, треба бути добрим християнином. Голубан прагне уподібнитись до Сатани. А скільки ще злочинців іде за його згубним прикладом! У нестямі своїй вони хочуть порвати всі пута, поламати всі ярма, звільнитись від найсвятіших уз, уникнути найспасеннішого примусу. Вони завдають ударів своїй вітчизні, щоб підкорити її собі. Та вони впадуть під тягарем загального осуду, обурення, гніву, зневаги й відрази. Ось у яку безодню завели їх безвірництво, вільнодумство, зухвальство мислі, страхітлива претензія на право жити своїм розумом, мати власну думку.

— Авжеж, авжеж,— погодився отець Бурдюк, киваючи головою.— Але я вам признаюся, що настоювання цілощого зілля не лишає мені часу стежити за громадськими справами. Я знаю тільки, що всі балакають про якогось там Піро. Одні твердять, що він винен, другі — що не винен, але що спонукає і тих, і тих клопотатися справою, яка їх не обходить,— цього я збагнути не можу.

Благочестивий Муффомор жваво спитав:

— Але ж ви не маєте сумніву, що Піро вчинив злочин?

— Не маю й не можу мати, любий мій Муффоморе,— відповів чернець із Кролячого лісу.— Бо це суперечило б законам нашої країни, а їх треба поважати, поки вони не суперечать законам божественним. Піро винен, бо його засуджено. І наводити ще якісь докази його вини чи безневинності означало б підмінювати авторитет суддів моїм власним, а я не хочу цього робити. Та воно було б і марне, бо Піро вже засуджено. Коли навіть його засуджено не тому, що він винен, то він винен тому, що його засуджено, і виходить те на те. Я вірю в його провину, як годиться вірити кожному доброму громадянину, і віритиму доти, доки мені так велітиме законне правосуддя, бо оголошувати, що засуджений не винен, належить судді, а не приватним особам. Людське правосуддя треба шанувати навіть у помилках, притаманних його недосконалій природі. Ці помилки не бувають неоправданими: коли судді не виправлять їх на землі, бо виправить їх на небі. Крім того, я дуже вірю генералові

Гретоку: хоч на вигляд він і не схожий на мудреця, але, по-моєму, багато розумніший за тих, хто на нього нападається.

— Любий мій брате Бурдюк!— вигукнув благочесний Муффомор.— Нам треба лише трохи грошей, і тоді ми з божою поміччю зуміємо спрямувати цю справу Піро собі на користь. Вона витягне на світло всі вади антихристиянської республіки і схилить пінгвінів до того, щоб відновити трон Драконідів і прерогативи церкви. Треба тільки, щоб народ бачив своїх левітів у перших лавах його захисників. Виступімо проти ворогів армії, проти тих, хто паплюжить героїв, і всі підуть за нами.

— Ну, не так зразу й усі, — промурмотів, хитаючи головою, чернець із Кролячого лісу.— Я бачу, що пінгвінів бере охота почубитись. Та коли ми втрутимось у їхню бійку, вони вмиць помиряться, обернуться разом проти нас, і нам ще доведеться сплатити воєнні видатки. Тож послухайтесь мене, брате Муффоморе: не вплутуйте церкви в цю авантюру.

— Ви ж знаєте моє завзяття й мою обережність. Я не скомпрометую нікого... Любий мій брате Бурдюк, а кошти на початок кампанії я хотів би одержати тільки від вас.

Бурдюк довго не погоджувався витратитись на справу, яку вважав небезпечною. Муффомор то вдавався в пафос, то вибухав гнівом. Нарешті Бурдюк піддався благанням і погрозам. Понуривши голову, поплентався він до своєї суворої келії, де все свідчило про євангельську вбогість. У побілену крейдою стіну вмурований був сейф, над яким зеленіла свячена самшитова гілочка. Бурдюк, зітхнувши, відімкнув той сейф, вийняв з нього пачечку цінних наперів і неохоче, тремтячою рукою віддав їх Муффоморові.

— Будьте певні, дорогий мій брате Бурдюк,— сказав той, ховаючи пачечку в кишеню ватяної рясц,— що цю справу Піро послав нам господь на славу й звеличення пінгвінської церкви.

— Якби ж то так! — зітхнув чернець із Кролячого лісу.

І, zostавшись сам у лабораторії, з невимовним смутком окинув своїми самоцвітними очима печі та реторти.

РОЗДІЛ VI

СІМСОТ РОДИЧІВ ПІРО

Ці сімсот чоловік викликали в широкій публіки дедалі сильнішу відразу. Не минало дня, щоб на вулицях Альки не налушцювали двох-трьох із них; одного прилюдно відшмагали, спустивши з нього штани, другого кинули в річку, третього обмазали смолою, викачали в пір'ї й провели по бульвару серед веселої юрби; четвертому якийсь драгунський капітан відтяв шаблею носа. Вони вже не важились показуватися ні в своєму клубі, ні на тенісному корті, ні на перегонах, а щоб ходити на біржу, мусили гримуватися. Та князеві Горбано й цього було мало: він вирішив присадити тих нахаб ще дужче. Задля цього він разом із графом Клена, паном Трюмелем, віконтом Олівом та паном Бігуром заслуував велику спілку антипіристів, до якої цивільні пінгвіни вступали сотнями тисяч, а солдати — ротами, полками, бригадами, дивізіями, корпусами. Цілі міста, округи, провінції прилучалися до неї.

Десять у ті дні військовий міністр, зайшовши до начальника головного штабу, з подивом побачив, що у просторому кабінеті генерала Пантера, досі майже порожньому, тепер усі стіни аж під стелю заставлені широкими стелажками, на полицях яких у три-чотири яруси складені папки всіляких форматів і кольорів. Той гігантський архів, несподівано виникши, за кілька днів переріс столітні сховища документів.

— Що це таке? — зчудовано спитав міністр.

— Докази провини Піро, — з патріотичною гордістю відповів генерал Пантер. — Коли ми його судили, у нас не було доказів; але відтоді ми це надолужили.

Двері були відчинені, і Греток побачив у коридорі довгу вервечку носіїв, які скидали з пліч на підлогу важезні паки паперів; а тоді знизу з'явився ліфт, що аж рипів з натуги, навантажений безліччю папок.

— А це що? — знову спитав міністр.

— Нові докази проти Піро, щойно одержані, — пояснив Пантер. — Я виписав їх із усіх округ Пінгвінії, з усіх головних штабів і монарших дворів Європи, замовив у всіх містах Америки й Австралії і в усіх африканських факторіях. Мають іще прибути вантаж із Бремена й повний пароплав із Мельбурна.

І Пантер, почувавши себе героєм, звів на міністра спокійні, осяйні очі. Та Греток розглядав крізь моноклє це страховинне нагромадження паперів не так задоволено, як стривожено.

— Добре,— сказав він,— дуже добре! Та я побоююся, щоб через це справа Піро не втратила своєї прекрасної простоти. Вона була прозора, як гірський кришталє, і, так само як у гірського кришталю, це становило її найціннішу якість. У ній навіть із лупою марно було б шукати якоїсь смітинки, тріщинки, плямочки, бодай найменшого ганджу. З моїх рук вона вийшла ясною, як білий день. Я дав вам перлину, а ви з неї робите цілу гору. Буду відвертий: я боюся, чи не нашкодите ви своєю надмірною старанністю. Докази... Звичайно, добре мати докази, але, можливо, ще краще їх не мати. Я вже казав вам, Пантере, що існує тільки один неспростовний доказ: зізнання винного (чи невинного — то вже бай-дуже!). Я влаштував справу Піро так, що вона була неприступна для критики: в ній не було до чого присікати. Вона витримувала всі удари; вона була невразлива, бо невидима. А тепер вона стала розкішною мішенню для критиканства. Раджу вам, Пантере, користуватись цими матеріалами обережно. А особливо я був би вам вдячний, якби ви менше давали відомостей журналістам. Ви говорите добре, але забагато. А скажіть, Пантере, чи серед цих документів є й підроблені?

Пантер усміхнувся:

— Є оброблені.

— Саме це я й мав на увазі. Коли тут є оброблені, тим ліпше. Бо вони якраз найкращі. Як докази фальшиві документи загалом варті більше, ніж справжні, насамперед тому, що їх виготовлено спеціально, саме для потреб даної справи, як то кажуть, на замовлення й за міркою,— ну, одне слово, тому, що вони точні й бездоганні. Кращі вони ще й тим, що переносять людську думку в світ ідеальний, відвертають її від реальності, яка в цьому світі, на жаль, не буває без прикрих домішок... І все ж, Пантере, я, мабуть, волів би, щоб у нас не було зовсім ніяких доказів.

Тільки-но виникнувши, спілка антипіристів звернулася до уряду з вимогою негайно поставити перед верховним судом, за обвинуваченням у державній зраді, сімсот родичів Піро та всіх їхніх спільників. Князь Горбано, якому доручили передати цю вимогу урядові, з'явився

до ради міністрів, яка зібралася, щоб його прийняти, і висловив побажання, щоб уряд виявив пильність і твердість, яких вимагають обставини. Він потиснув руку кожному міністрові, а генералові Гретоку ще й шепнув на вухо:

— Гляди, не крути, паскудо, а то опублікую листи Малурі.

Через кілька днів уряд подав на розгляд парламенту законопроект про те, щоб спілку антипіристів визнати суспільно корисною організацією, і обидві палати одногосно схвалили його.

Спілка негайно послала до Дельфінії, до замку Чіттерлінгс, де Дурбілло їв гіркий хліб вигнання, депутацію, уповноважену запевнити принца в любові й відданості членів спілки.

Але й піристів тим часом прибувало; їх налічували вже десять тисяч. Вони збирались у кількох кав'ярнях на бульварах. Патріоти теж мали там свої постійні кав'ярні, і то розкішніші й більші. І щовечора з тераси на терасу летіли пивні кухлі, блюдця, попільнички, карафки, стільці й столи, з брязкотом розлітались дзеркала; в темряві удари діставались кому попало, і нерівність сил не була помітна, а потім прибувала поліція і клала край битві, без розбору стусаючи кованими чобітьми і піристів, і антипіристів.

Одного такого славного вечора князь Горбано з кількома патріотами вийшов із фешенебельного кабаре, і раптом пан Трюмель показав йому на низенького бородатого чоловічка в пенсне, без капелюха, з відірваним рукавом; чоловічок насилу шкутильгав тротуаром, засипаним всякими уламками.

— Дивіться, он Голубан!

Князь був чоловік дужий, але надзвичайно лагідний. Та коли він почув ім'я Голубана, кров у його жилах закипіла. Він кинувся на чоловічка в пенсне і звалив його з ніг, ударивши кулаком в обличчя.

А пан Трюмель тоді побачив, що його збила з пантелику цілком випадкова схожість: він сплутав з Голубаном пана Баціля, колишнього адвоката, секретаря спілки антипіристів, палкого й щирого патріота.

Князь Горбано мав душу непохитну, як у давнього римлянина; але він умів визнавати свої помилки.

— Пане Баціль, — сказав він, скинувши капелюха, — хоч я й пошкодив трохи ваше обличчя, ви мене виба-

чите, зрозумієте й схвалите. Та що там! Ви мені подякуєте, поздоровите мене й благословите, коли дізнаєтесь, чому я так зробив. Я сплутав вас із Голубаном.

Пан Баціль наставив на князя голий лікоть, притискаючи носовичок до заюшеного носа, і холодно відповів:

— Ні, добродію, я вас не благословлю, не поздоровлю, не подякую вам і не схвалю вашого вчинку, бо він був щонайменше зайвий і навіть, сказав би я, надміру жорстокий. Мене за цей вечір аж тричі сплутали з Голубаном і вдосталь покарали за його гріхи. На моїй особі патріоти нам'яли йому боки й відбили печінки, і я гадаю, добродію, що цього було досить.

Тільки-но він промовив ці слова, як надбігли юрбою піристи і, теж збиті з пантелику тією фатальною подібністю, вирішили, що це патріоти лупцюють Голубана. Палицями, налитими свинцем, та гарапниками з волячих жил вони змолотили князя Горбано та його товаришів і покинули їх без духу на площі; потім підхопили на руки адвоката Баціля і, не слухаючи його протестів, несли його бульварами, вигукуючи: «Слава Голубанові! Хай живе Піро!»— аж поки їх наздогнав загін поліції, позбивав з ніг, перехопав і поволік у відділок, де адвоката Баціля під ім'ям Голубана ще раз стовкли на гамуз товстими, густо цвяхованими підосвами.

РОЗДІЛ VII БІДО-РАВЛІК І МАНІФЛОРА. СОЦІАЛІСТИ

Саме коли в Альці лютувала ця буря гніву й ненависті, Ежен Бідо-Равлік, найубогіший і найщасливіший з астрономів, примостившись на старій водогінній башті, поставленій ще за Драконідів, спостерігав небо в поганий телескоп і фотографував на биті пластинки падачі зорі. Його талант виправляв похибки оптичних інструментів, а любов до науки тріумфувала над неполадками в приладах. З невтомним завзяттям стежив він за аеролітами, метеорами й болідами, за всіма отими розжареними уламками, всім вогненним пилом, що з неймовірною швидкістю пронизує земну атмосферу, а нагородою за безсонні ночі, заповнені працею, була йому байдужість публіки, невдячність держави й ворожість ученої

братії. Поринувши в небесні простори, він не відав, що робиться на землі; газет він не читав, а коли йшов по місту, витаючи думками серед листопадових астероїдів, то не раз опинявся в басейні серед якогось парку чи під колесами автобуса.

Дуже високий на зріст і захоплений високими думками, він поважав себе й інших, і та повага виявлялась у холодній ввічливості та ще в одязі: він ходив у дуже вузькому чорному сюртуку й у циліндрі, від чого здавався ще вищим і безплотнішим. Столувався він у ресторанику, який обминали менш одухотворені клієнти, і давно вже тільки його серветка, просилена крізь самшитове кільце, самотньо лежала на полиці. І ось одного вечора в тій харчівеньці йому потрапила на очі Голубанова листівка на захист Піро. Він прочитав її, лузаючи шлюсклі горішки, і враз, охоплений подивом, захватом, жалем та співчуттям, забув про метеори й зоряні дощі. Відтоді він не міг бачити вже нічого, крім безневинної людини, ув'язненої в розгойданій вітром клітці, на якій сидять круки.

З того дня це видово не покидало його. Вже тиждень некла його думка про безневинно засудженого, коли, виходячи зі своєї харчівні, він побачив натовп, що вгикався в шинок, де мали відбутись публічні збори. Він теж зайшов туди; після зборів почались дебати, і в прокурорській залі люди кричали, лаялися, билися. Виступали й піристи, й антипіристи, лунали і оплески, й тюкання. На зборах панувало якесь невиразне й похмуре піднесення. З тією рішучістю, яку часом виявляють несміливі відлюдники, Бідо-Равлік скочив на поміст і говорив сорок п'ять хвилин підряд. Він говорив квапливо й безладно, але пристрасно й переконано, як фанатик математичних істин. Йому завзято плескали. Коли він уже сходив з помосту, якась висока жінка непевного віку, вся в червоному, з гордо розпушеним пір'ям на величезному капелюсі, кинулась до нього, обняла його жагуче й урочисто і сказала:

— Який ви прекрасний!

А він у простоті своїй подумав, що в її словах, мабуть, є трохи правди.

Жінка сказала йому, що єдина мета її життя — оборона Піро і звеличення Голубана. Астроном вирішив, що в неї висока душа, і вона здалась йому вродливою. То була Маніфлора — стара, нужденна кокотка, вже всіма

занедбана й забута; у ній раптом забуяли громадянські почуття.

Відтоді вона не розлучалася з ним. Вони пережили разом незрівнянні години по кав'яреньках та мебльованих кімнатах, по конторах редакцій та по залах для зборів і лекцій. Будучи ідеалістом, він уперто вважав її чарівною, хоч вона безліч разів давала йому нагоду пересвідчитися, що ні крихти чару в ній уже нема. Від колишньої вроди в неї лишилась тільки впевненість у тому, що вона подобається чоловікам, і гордовита претензія на їхню увагу. А проте слід визнати, що ця справа Піро, яка взагалі натворила багато див, надала якоїсь громадянської величі й Маніфлорі, і вона здавалась на всіх публічних зборах справжнім символом справедливості й істини.

У жодного антипіриста, в жодного Гретокового прибічника, у жодного прихильника вояччини Бідо-Равлік і Маніфлора не викликали ані дрібки іронії чи сміху. Боги в своєму гніві відмовили цим людям у дорогоцінному дарі — почутті гумору. І вони цілком серйозно обвинуувачували куртизанку й астронома в шпигунстві, в державній зраді, у змові проти батьківщини. І під градом лайки, образ, наклеїв Бідо-Равлік з Маніфлорою просто на очах набували величі.

Уже кілька місяців Пінгвінія була поділена на два табори, а соціалісти, хоча на перший погляд це може здатися дивним, ще не пристали до жодного. Їхні угруповання вже охоплювали майже всіх людей фізичної праці, які були в країні, — цю розсіяну, неорганізовану, порізнену й хистку і все ж таки грізну силу. Справа Піро викликала у керівників головних організацій дивну розгубленість: їм не хотілося ставати ні на бік фінансистів, ні на бік вояччини. Вони вважали і великих, і дрібних євреїв своїми непримиренними ворогами. Ця справа не зачіпала ні їхніх принципів, ні їхніх інтересів. Проте більшість їх відчувала, що лишатися осторонь боротьби, яка охопила всю Пінгвінію, стає дедалі важче.

Найголовніші з них зібралися в приміщенні їхньої федерації на вулиці св. Маеля-Чортів-Хвіст порадитись, яку позицію зайняти їм у нинішній ситуації й при її можливих змінах у майбутньому.

Перший узяв слово товариш Фенікс.

— Стався злочин, — сказав він, — наймерзенніший і найпідліший з усіх злочинів — судовий. Військові судді,

чи то присилувані, чи то одурені своїм начальством, прирекли безневинну людину на ганебну й жорстоку кару. Не кажіть мені, що жертва нам чужа, що вона належить до касты, яка завжди була й буде ворожою нам. Наша партія — це партія соціальної справедливості, і не існує кривди, до якої нам байдуже.

Яка це буде ганьба для нас, коли ми полишимо радикалові Керданіку, буржуа Голубанові та жменьці поміркованих республіканців самим боротись із злочинами вояччини! Хай жертва не з наших лав, але її кати — це кати наших братів, і Греток, перше ніж ударити по своєму офіцерові, наказував стріляти в страйкарів.

Товариші, одним могутнім зусиллям — розумовим, моральним і матеріальним — вирвімо Піро з катівні. Здійснивши це благородне діло, ми не зрадімо визвольної й революційної місії, яку взяли на себе, бо Піро став символом гноблених, а всі соціальні кривди пов'язані між собою; усунувши одну, ми похитнемо решту.

Коли Фенікс кінчив, висловився товариш Такт:

— Вам радять забути про своє завдання й клопотатися тим, що вас не обходить. Навіщо вам устривати в сутичку, де з обох боків — ваші природжені, непримиренні й неминучі вороги? Хіба фінансисти менш ненависні вам, ніж вояччина? Чию кишеньку ви хочете рятувати — крутія-банкіра чи блазня-рубаки? Яка безглузда й злочинна великодушність спонукає вас бігти на допомогу семистам родичам Піро, які в соціальній війні завжди стоятимуть проти вас?

Вам пропонують зробити послугу вашим ворогам і навести серед них лад, порушений їхніми власними злочинами. Великодушність, що заходить аж так далеко, перетворюється на свою протилежність.

Товариші, є межа, далі якої підлота стає згубною для суспільного устрою; пінгвінська буржуазія задихається у своїй підлоті, а від вас вимагають, щоб ви врятували її, щоб ви очистили повітря, яким вона дихає. Це ж просто глум!

Нехай вона собі здихає, а ми дивімося з огидою й радістю на її передсмертні корчі, шкодуючи тільки за тим, що вона так глибоко прогноїла ґрунт під собою і що нам доведеться закладати підвалини нового суспільства на отруєній багнюці.

Коли й Такт кінчив говорити, товариш Лаперсон сказав коротко:

— Фенікс закликає нас рятувати Піро, бо той, мовляв, не винен. По-моєму, це кепська підстава. Якщо Піро не винен — виходить, він був добрий служака, сумлінно робив своє діло, яке полягає головним чином у тому, щоб стріляти по робітниках. То невже народ тепер має, зневажаючи всі небезпеки, рятувати Піро? От коли мені доведуть, що Піро винен, що він справді вкрав армійське сіно, отоді я виступлю на його захист.

Потім слово взяв товариш Лакар'єр.

— Я не згоден із моїм другом Феніксом, але не згоден і з моїм другом Тактом. Я не гадаю, що наша партія повинна втручатись у якусь там справу в ім'я, мовляв, справедливості. Боюся, що це просто словесні викрутаси, небезпечна демагогія. Адже справедливість юридична і справедливість революційна — це різні речі, і між ними існує постійний антагонізм: служити одній означає боротися з другою. Я особисто вже обрав свій шлях: я за революційну справедливість проти юридичної. Та в даному випадку я не згоден, що ми повинні утриматись від втручання. По-моєму, коли доля підсовує нам таку щасливу нагоду, тільки йолоп може знехтувати її.

Та ви що! Нам трапилась нагода завдати вояччіві страшного, може, навіть смертельного удару, — а ви хочете, щоб я сидів згорнувши руки? Ні, товариші, знайте, що я не йог, ніколи не був прихильником йогів, і коли тут є йоги, хай вони не сподіваються, що я буду заодно з ними. Сидіти й дивитись на свій пуп — тактика безплідна, ця тактика не для мене.

Така партія, як наша, повинна безнастанно утверджувати себе, вона повинна демонструвати своє існування постійною діяльністю. Ми втрутимось у справу Піро, але втрутимось по-революційному: вдамося до сили. Може, ви гадаєте, що насильство — це застарілий спосіб, допотопний винахід, який треба викинути на смітник разом з диліжансами, ручними друкарськими верстатами й семафорним телеграфом? Помиляєтесь! Нині, як і вчора, домогтися чогось можна лише силою; це дійовий засіб, треба тільки вміти користатися ним. Як же ми маємо діяти? Зараз я вам скажу: треба нацьковувати панівні класи один на одного, нацьковувати армію на фінансистів, уряд на суддів, дворянство й духівництво на євреїв, де тільки можна штовхати їх до взаємного нищення, треба підтримувати оцю колотнечу, що ослабляє уряди, як гарячка знесилює хворих.

Справа Піро, коли тільки вміло її використати, на десять років прискорить зростання лав соціалістичної партії і визволення пролетаріату шляхом роззброєння, загального страйку й революції.

Коли проводирі соціалістів отак висловили кожен свою особну думку, спалахнула жвава дискусія. Сперечальники, як завжди в таких випадках, наводили знов і знов ті самі докази, тільки не так послідовно й стисло, як першого разу. Дискутували довго, але кожен zostався при своїй думці. Правда, врешті ці думки звелися до двох: думки Такта й Лаперсона, які радили утриматись, і думки Фенікса й Лакар'єра, які хотіли втрутитись. Та й ці дві протилежні позиції кінець кінцем об'єднувала спільна ненависть до воячини та її правосуддя і спільне переконання, що Піро не винен. Отож громадськість, власне, не помилялася, вважаючи всіх соціалістських проводирів украй небезпечними піристами.

Що ж до широких мас, від чийого імені вони виступали й чий настрій виражали — наскільки можна словами виразити невисловне, — коротше кажучи, щодо пролетарів, чю думку важко з'ясувати, бо вони самі ще її не усвідомлювали, — то їх справа Піро, здається, зовсім не цікавила. Вона була для них занадто літературною, мала занадто класичний смак, ще й з капіталістсько-фінансистським присмаком, і це їм не подобалося.

РОЗДІЛ VIII СУД НАД ГОЛУБАНОМ

Коли розпочався процес Голубана, піристів налічувалось не набагато більше, як тридцять тисяч; зате вони були всюди — навіть серед духівництва і військових. Що їм найдужче шкодило, так це прихильність багатих євреїв. Одначе в їхній нечисленності були й неоціненні переваги — насамперед та, що серед них небагато було й дурнів, тоді як їхні супротивники мали цього добра більше ніж треба. Завдяки тій нечисленності їм легко було домовлятись між собою й діяти узгоджено; їх не поривало ділитись на групи, які сварились би між собою й заважали одна одній. Кожен з них розумів, що повинен виконувати своє завдання якнайретельніше, і поводитись тим краще, чим більше був на видноті. І, нарешті, все давало їм підстави надіятися, що до них долучатимуться нові

прибічники, а їхні супротивники, спочатку зібравши круг себе цілі юрби, тепер могли вже тільки втрачати сили.

Ставши перед судом на прилюдному засіданні, Голубан зразу відчув, що судді нітрохи не цікавляться самою справою. Тільки-но він розтулив рота, як голова суду звелів йому мовчати, бо цього вимагають найвищі державні інтереси. З цієї самої причини — найповажнішої з усіх причин — свідків захисту взагалі не допитували. Генерал Пантер, начальник головного штабу, з'явився на суд у парадному мундирі, при всіх орденах. Він дав таке свідчення:

— Цей негідник Голубан твердить, ніби у нас нема доказів провини Піро. Це брехня — такі докази у нас є. В нашому архіві лежить сімсот тридцять два кубічних метри цих доказів — рахуючи по п'ятсот кілограмів кубометр, це становить триста шістдесят шість тонн.

Потім генерал легко й невимушено схарактеризував ці матеріали такими, приміром, словами:

— Там є докази всіх можливих кольорів і відтінків, на папері всіх наявних форматів: у аркуш, у пів-аркуша, чверть аркуша, восьмушку, шістнадцяту і так далі. Найменший з них не має й одного квадратного міліметра площі, найбільший має довжину шістдесят метрів і ширину дев'яносто сантиметрів.

Почувши ті відомості, публіка затремтіла з жаху.

Викликано свідка Гретока. Скромніший на вигляд, але, мабуть, тим величніший, він був у старому сірому сюртуку, а руки держав складені за спиною. Спокійно, ледь піднесеним голосом він сказав:

— Я покладаю на пана Голубана всю відповідальність за вчинок, що поставив нашу країну на грані загибелі. Справа Піро — військова таємниця, і вона повинна лишатися таємницею. Коли її розголосити, на Північній зразу посипляться найстрашніші лиха, війни, грабунки, пожежі, різанина, пошесті. Я вважав би себе зрадником батьківщини, якби додав іще хоч слово.

Деякі люди, відомі своїм політичним досвідом, — зокрема пан Бігур, — визнали поведінку військового міністра спритнішою і передбачливішою, ніж позиція начальника головного штабу.

Велике враження справило свідчення полковника Пурхайля.

— Якось на вечірньому прийомі у військового міністерстві, — сказав цей офіцер, — військовий аташе однієї

сусідньої держави розповів мені, що, побувавши недавно в стайнях свого монарха, він побачив там напрочуд м'яке, запашне й зелене сіно — такого гарного він не бачив ще зроду. Я спитав його: «Звідки ж було те сіно?» Він не відповів; але я й так відразу здогадався. То було сіно, яке вкрав Піро. Таким зеленим, м'яким і запашним може бути тільки наше вітчизняне сіно. А сіно сусідньої держави буре й цупке; воно аж деренчить на вилах і тхне пилюкою. Висновок тут очевидний для кожного.

Полковник Честен, викликаний як свідок, під обурений крик і свист у залі заявив, що не вважає Піро винним. Його негайно забрали жандарми й кинули в підземелля, де було повно гадюк, жаб і битого скла; але він стояв на своєму й не піддавався ні на обіцянки, ні на погрози.

Судовий пристав викликав нового свідка:

— Граф П'єр Дзюббо-Іклюс.

Настала глибока тиша, і давати свідчення вийшов, блискаючи хижими очима, величний, хоч і трохи обшарпаний аристократ. Вуса його стирчали вгору, мов вістря списів.

Підступивши до Голубана, він окинув його сповненим безмежної зневаги поглядом і сказав:

— Ось моє свідчення: ти лайнюк!

На ті слова зала відповіла бурхливими оплесками. Всі посхоплювались у одному з тих поривів, що запалюють серця й надихають людей на подвиги. А граф Дзюббо-Іклюс, не додавши більше й слова, відійшов від бар'єра.

Коли він виходив із зали суду, всі глядачі посунули за ним, як почесний ескорт. Княгиня Горбано впала перед ним на коліна і в екстазі обняла руками його ноги; на графа сипалися квіти й хусточки, а він ішов собі, незворушний і похмурий. Віконтеса Олів повисла в нього на шиї так, що її не можна було відчепити, отож незворушний герой ніс її на своїх грудях, мов легенький шарфік.

Коли засідання, яке довелось перервати, відновилося, голова викликав експертів.

Славновісний знавець тайнопису Порпайль виклав результати своїх досліджень.

— Уважно вивчивши папери, знайдені у Піро,— сказав він,— особливо зошити, куди він записував витрати та віддану до пральні білизну, я зрозумів, що під цілком

банальними записами в них приховані відомості, записані неприступним для сторонніх шифром, ключ до якого я все ж таки відшукав. Із кожного рядка б'є в очі підлість цього зрадника. За його системою тайнопису такі, скажімо, слова, як «Три кухлі пива й двадцять франків Аделі», означають: «Тридцять тисяч в'язок сіна продано одній сусідній державі». За цими записами я зумів навіть визначити склад украденого сіна. Слова «сорочка», «жилет», «кальсони», «хусточки», «комірці», «аперитив», «тютюн», «сигари» означають насправді «конюшина», «мітлиця», «люцерна», «житняк», «овес», «вика», «еспарцет», «буркун». А це саме ті ароматичні рослини, з яких складалося те запашне сіно, що граф Дзюббо поставив пінгвінській кінноті. Отже, Піро записував свої злочини таким тайнописом, якого, гадав він, ніхто ніколи не розшифрує. Диво бере, як могла сполучатись така підступність із такою наївністю.

Голубана визнали винним без обставин, що пом'якшують провину, і присудили до найсуворішої кари. Присяжні зразу ж підписали клопотання, щоб вирок був виконаний без ніяких пільг.

На Судовій площі, над річкою, береги якої за дванадцять сторіч були свідками стількох великих історичних подій, п'ятдесятитисячний натовп чекав оголошення вироку. Там метушилися проводирі спілки антипіристів, серед яких вирізнявся князь Горбано, граф Клена, віконт Олів, пан Трюмель; там тислися велебний отець Муффомор і викладачі Святомаельської школи з усіма їхніми учнями; там, обнявшись, стояли величною скульптурною групою чернець Лагіден і генералісимум Карагель; туди збігалися Старим мостом перекупки та пралі з рожнами, копистками, кочергами, праниками та цеберками лугу в руках; а на широких сходах перед бронзовими дверима суду зібралися всі захисники Піро, які лишень були в Альці: професори, публіцисти, робітники (хто — консерватор, хто — радикал чи й революціонер), і серед них можна було впізнати по недбалому одягу та грізному вигляду товаришів Фенікса, Лакар'єра, Лаперсона, Дагобера й Варамбіля.

Затягнений у свій жалобний сюртук, із урочистим циліндром на голові, Бідо-Равлік виголошував сентиментальні теореми на захист Голубана й полковника Честена. А на верхній сходинці красувалась усміхнена й грізна Маніфлора, куртизанка-героїня, що прагнула заслу-

жити собі величний пам'ятник, як Лесна, або хвалу істориків, як Епіхаріда.

Сімсот родичів Піро, замасковані під лимонадників, газетярів, підмітайлів та антипіристів, сновигали довкола величезного будинку.

Коли з дверей вийшов Голубан, знявся такий крик, що птахи попадали з дерев, а в річці черевцями догори позринала риба. З усіх боків репетували:

— У воду Голубана! У воду! У воду!

А дехто гукав:

— Правосуддя й істини!

Почувся навіть один надсадний голос:

— Геть воячину!

Той вигук став сигналом до жахливого побоїща. Бійці падали тисячами, і їхні тіла громадились живими пагорбами, з яких лунали зойки, а по тих купах рвалися вперед нові й нові лави. Поблідлі від люті, розпатлані жінки, хижо вишкіряючи зуби, наставляючи скарлючені, мов пазурі, пальці, ринули на засудженого; і запал надавав їхнім обличчям серед білого дня, на людній площі того чарівного виразу, який звичайно можна побачити тільки в сутіні алькова, на зім'ятій подушці. Ось-ось вони схоплять Голубана, загризуть його, задують, четвертують, розірвуть на шматки й потім видиратимуть їх одна в одної, — та перед цими фуріями постає Маніфлора у своїй червоній хламиді, велична й чиста, спокійна й страшна, і вони злякано сахаються назад. Голубана начебто врятовано: його прихильникам пощастило пробити йому дорогу через площу й посадити його в фіакар, що чекав біля Старого мосту. Кінь уже пустився риссю, та раптом князь Горбано, граф Клена й пан Трюмель стягли візника з передка, а потім, збиваючи коня назад, під радісний рев знавіснілої юрби підкотили фіакар до поруччя мосту й скинули вниз. Лунко сплеснула вода, вгору злетів сніп бризок — а тоді тільки хвильки розбіглися кільцями по водяній поверхні, що вигравала сонячними блискітками.

А за мить товариші Дагобер і Варамбіль, надбігши на чолі семисот замаскованих родичів Піро, кинули князя Горбано сторчолов із мосту прямо в баржу, де пблоскали білизну пралі.

На місто спустилась ніч і пролила тишу та спокій на Судову площу, всіяну слідами побоїща. А під іншим мостом, три кілометри далі за водою, стояла стара скалі-

чіла коняка; поруч неї сидів навпочіпки мокрий як хлющ Голубан і міркував про темноту й несправедливість юрби.

«Ця справа навіть важча, ніж я думав,— казав собі він.— Мабуть, це не останні труднощі».

Він устав і підійшов до нещасної тварини.

— А що їм заподіяв ти, бідний мій друже? Це через мене тобі так перепало.

Голубан обняв нещасливу коняку й поцілував у білу лисинку на лобі. А потім узяв за вуздечку і, накульгуючи, повів її, теж скульгавілу, до себе додому. Там обоє заснули й забули про людей.

РОЗДІЛ ІХ ОТЕЦЬ ЛАГІДЕН

У глибокому смиренні своєму, за порадою отця всіх католиків, єпископи, каноніки, священники, вікарії, абати і пріори Пінгвінії постановили відправити урочишту службу в Алькському соборі й тим уласкавити милосердного господа, щоб він припинив чвари, які роздирали одну з найславніших країн християнського світу, і дарував охопленій каяттям Пінгвінії прощення всіх гріхів, якими вона заплямувала себе перед богом та його служителями.

Молебень відбувся п'ятнадцятого червня. Генералісимум Карагель зі своїм штабом сидів на почесній лаві, навпроти амвона. Храм заповнила численна й пишна публіка — водночас і юрба, й вершки суспільства, як висловився пан Бігур. У першому ряду видно було пана Відона, камергера його високостві принца Дурбілло. Біля кафедри, на яку мав зійти велебний отець Лагіден із ордену святого Франціска, стояли з зосередженими обличчями, спираючись обома руками на кийки, ватажки спілки антипіристів — віконт Олів, пан Трюмель, граф Клена, герцог Ампульський, князь Горбано. Отець Муффомор із викладачами та учнями Святомаельської школи стояли за вівтарем. Офіцерам та солдатам у формі лишили праву половину храму, як найпочесніше місце: адже саме на той бік схилив голову Спаситель, умираючи на хресті. Аристократки — поміж них графиня Клена, віконтеса Олів, княгиня Горбано — сиділи ліворуч. У величезному храмі, на паперті, на Соборній площі тислося двадцять тисяч ченців усіляких орденів і тридцять тисяч мирян.

Після спокутної й очисної молитви на кафедрі зійшов велебний отець Лагіден. Спершу проповідь хотіли були доручити отцю Муффоморові, та потім, незважаючи на його заслуги, вирішили, що для такої нагоди його ревності й ученості все ж таки замало, і віддали перевагу красномовному капуцинові, що вже півроку виголошував у казармах проповіді проти ворогів бога і влади.

Велебний отець Лагіден, обравши темою проповіді слова з євангелія від Луки «*Deposuit potentes de sede*»¹, показав, що всяка світська влада — від бога і в бозі її початок і кінець, а ухиляючись від шляху, накресленого їй провидінням, і мети, визначеної ним, вона занепащає й губить себе.

Приклавши цей священний закон до уряду Пінгвінії, він змалював страхітливую картину злигоднів, яких правителі країни не зуміли ні передбачити, ні відвернути.

— Найпершого винуватця всіх цих нещастя і ганьби ви, браття мої, самі дуже добре знаєте. Це виродок, саме ім'я якого віще, бо воно походить від грецького «пірос», тобто вогонь. Таким чином премудрість господня, яка часом виражається й філологічно, самою етимологією цього імені попереджує нас, що іудей має запалити пожежу в країні, яка дала йому притулок.

Отець Лагіден зобразив, як вітчизна, катована гонителями церкви, волає зі своєї Голгофи: «О горе! О слава! Ті, хто розіп'яв мого бога, тепер розпинають мене!»

Від тих слів слухачів пройняв трепет.

А красномовний проповідник ще дужче розпалив їхнє обурення, нагадавши про гордовитого Голубана, що поринув, чорний від гріхів, у річку, вся вода якої не зможе відмити його. Потім проповідник перелічив усі приниження, всі небезпеки, що спіткали Пінгвінію, і склав вину за них на президента республіки та прем'єр-міністра.

— Цей міністр, — сказав він, — повівся як мерзенний боягуз, не винищивши сімсот родичів Піро, як Саул винищив філістимлян у Гаваоні, і тим самим показав, що він уже не гідний здійснювати повноваження, надані йому богом, і віднині всі добрі громадяни можуть і повинні нехтувати його заплямовану владу. Небо буде прихильне до тих, хто його зневажатиме. *Deposuit potentes de sede*. Бог скине з престолів легкодушних правителів і посадить

¹ Скинув можновладних із престолів (лат.).

на їхнє місце людей сильних, які правитимуть його ім'ям. Звістую вам, панове; звістую вам, офіцери, сержанти й солдати, що слухаєте мене; звістую вам, генералісимусе війська пінгвінського: час настав! Якщо ви не скоритесь велінню божому, якщо не скинете в його ім'я негідних правителів, не поставите над Пінгвінією богобоязного й сильного уряду, бог однаково зруйнує те, що він засудив на згубу, і врятує свій народ, але врятує його руками скромного ремісника чи простого капрала, а не вашими. Покваптеся, а то пізно буде!

Цей палкий заклик збурило серця шістдесяти тисяч слухачів; вони схопились на ноги, залунали вигуки: «До зброї! До зброї! Смерть піристам! Хай живе Дурбілло!» — і всі, як один, — ченці, жінки, солдати, дворяни, буржуа й лакеї — під благословенням надлюдської правиці, протягнутої до них із престолу істини, заспівали гімн «Урятуймо Пінгвінію», потім у єдиному пориві ринули з храму й рушили по набережних до палати депутатів.

Лишившись сам у спустілому соборі, мудрий Бурдюк звів руки до неба й скрутно прошепотів:

— *Agnosco fortunam ecclesiae pinguicanae*¹. Аж надто ясно, куди все це нас заведе.

Благочестиву юрбу, що пішла штурмом на парламент, було відбито. Загони поліції та жандармерії добре всипали нападникам, і вони вже безладно втікали, коли їх перестріли соціалісти, що збіглися з передмість на чолі з Феніксом, Дагобером, Лаперсоном і Варамбілем, і довершили розгром. Пана Трюмеля і герцога Ампульського поволокли в поліцію. Князь Горбано довго й мужньо відбивався, поки не впав із проваленою головою на залитий кров'ю брук.

Сп'янілі від перемоги соціалісти упереміш із безліччю газетярів цілу ніч ходили по бульварах, носячи на руках Маніфлору, мов прапор, б'ючи шибки в кав'ярнях та вуличні ліхтарі й вигукуючи: «Геть Дурбілло! Хай живе соціальна революція!» Антипіристи теж бігали по столиці й перекидали газетні кіоски та афішні тумби.

Звичайно, тверезий розум не може захоплюватись такими видовищами, та й тих, кому доручено дбати про лад у місті, вони прикро вражають; але щиросердим людям іще прикріше було бачити боягузів, які, тремтячи за свою шкуру, держались оддалік від обох супро-

¹ Бачу долю церкви пінгвінської (лат.).

тивних сторін і, хоч їхнє себелюбство та легкодухість зразу впадали в очі, ще й хотіли, щоб люди хвалили їх за благородство душі та високі почуття; вони натирали собі очі цибулею, кривили уста, як середа на п'ятницю, гучно сякались і стогнали нутряним голосом: «О пінгвіни, облиште ці братовбивчі чвари! Облиште роздирати лоно вашої матері!» — нібито люди можуть жити громадою без суперечок і сварок і ніби громадянські незгоди не є доконечною умовою життя нації та поступу моральності; ці полохливі лицеміри пропонували компроміс між правдою й неправдою, ображаючи й право тих, хто стояв за правду, і відвагу тих, хто стояв за неправду. Один із таких людців, багатий і впливовий Машімель, боягуз над боягузами, підносився над містом, мов колос скорботи; з його очей патекли йому під ноги цілі озера, де завелася риба, а зітханнями він перекидав рибальські човни на тих озерах.

У ті бурхливі ночі Бідо-Равлік сидів на даху старої водогінної башти, під ясным небом, фотографуючи падучі зорі, і в глибині серця пишався собою. Адже він боровся за справедливість, він кохав, і його кохали високим коханням. Образи та наклепи піднесли його до небес. Карикатури на нього продавалися по газетних кіосках разом із карикатурами на Голубана, Керданіка та полковника Честена; антидірписти оголосили в пресі, ніби він одержав від банкірів-євреїв п'ятдесят тисяч. Репортери проармійських газет запитували у представників офіційної науки, чого він варт як учений, і професори та академіки відповідали, що він нічого не тямить у небесних тілах, спростовували найпевніші його спостереження, заперечували найбезсумнівніші його відкриття, засуджували його найдотепніші і найплідніші гіпотези. Ці почесні удари, яких завдавали йому ненависть і заздрість, сповнювали буйною радістю його серце.

Він дивився на чорне безмежжя внизу, усіяне безліччю вогників, і зовсім не думав, скільки людей у великому місті сплять важким сном чи мучаться безсонням, скільки їх тішать себе марними мріями, ганяються за вже обридлими насолодами, страждають від незліченних лих.

«У цьому велетенському місті,— казав він собі,— точиться бій правди з кривдою».

І, підмінюючи складну й вульгарну дійсність простою і величною поезією, уявляв собі справу Піро як

боротьбу злих і добрих духів. Він прагнув вічного тріумфу Синів світла і радів, що й сам належить до Дітей дня, які повергають ниць Дітей ночі.

РОЗДІЛ X РАДНИК НОСАКО

Республіканці, досі засліплені страхом, необачні й дупі, зіткнувшись зі зграсю капудина Лагідена та прибічниками принца Дурбілло, нарешті прозріли і збагнули істинну суть справи Піро. Депутати, які цілих два роки вмить блідли, почувши рев патріотичних юрб, не стали хоробріші й тепер, але страхало їх уже інше, і вони почали винуватити уряд Робена Медоуста за всю ту колотнечу, якій самі потурали і заводіїв якої вони стільки разів вітали, тремтячи зі страху; вони дорікали урядові, що через його нерішучість (до якої самі ж його й спонукали) та поблажливість (якої вимагали від нього вони ж таки) республіка опинилась у небезпеці. Декотрі з них завагалися, чи не вигідніше було б їм повірити в те, що Піро не винен, і відтоді вони каралися думкою, що цього бідолаху, може, засудили таки несправедливо і що він спокутує в підвішеній клітці чужі злочини. «Я не можу спати!» — потай казав кільком депутатам із парламентської більшості міністр Гійомет, який мав надію очолити новий уряд.

Отож ці добросерді законодавці розпустили уряд, і на місце Робена Медоуста президент призначив одвічного республіканця зі шпакуватою бородою, Тройц на прізвище; він, як і більшість пінгвінів, нічого до пуття не знав про справу Піро, але вважав, що в неї замішалось надто вже багато ченців.

Генерал Греток, перше ніж розпрощатися зі своїм міністерством, дав останні вказівки начальникові головного штабу генералові Пантеру.

— Я йду, а ви лишаєтеся, — сказав він, тиснучи йому руку. — Справа Піро — це моє дитя; припоручаю її вам. Вона гідна вашої любові й піклування; вона прекрасна. Але не забувайте, що її краса не любить яскравого світла, їй подобається тасмничість, вона воліє не скидати вуалі. Шануйте її соромливість. Уже й так забагато нескромних поглядів осквернило її принади... Ви бажали мати докази, Пантере, і ви їх добули. Тепер їх у вас

багато — навіть забагато. Я передбачаю, що ними цікавитимуться настирливі й небезпечні люди. На вашому місці я б склав усі оті папки з доказами на одну купу й підпалив. Повірте мені: найкращий з доказів — це відсутність будь-яких доказів. Це єдиний доказ, який неможливо спростувати.

На жаль, генерал Пантер не зрозумів, яка мудра була ця порада. Майбутнє аж надто переконливо підтвердило прозорливість Гретока. Тільки-но ставши прем'єром, Тройц захотів побачити всі матеріали справи Піро. Шаланд, військовий міністр його уряду, відмовився дати йому ті матеріали, пославшись на інтереси оборони країни, але сказав, що ті матеріали, які перебувають у віданні генерала Пантера, складають найбільший у світі архів. Тройц вивчив справу як міг і, навіть не вникнувши в неї по-справжньому, запідозрив якийсь непорядок. Тоді він, згідно зі своїми правами й повноваженнями, зажадав її перегляду. Військовий міністр Шаланд негайно обвинуватив його в образі армії й зраді батьківщини і жбурнув йому свій портфель у обличчя. Новий міністр, призначений на місце Шаланда, зробив те саме, за ним і третій, і всі наступні, аж до сімдесятого; вельмишановний Тройц аж стогнав, привалений портфелями войовничих міністрів. Сімдесят перший військовий міністр, Ван-Декохт, не кинув посади. Але не тому, що він був не згоден зі своїми благородними колегами; ні, вони самі умовили його піти на таку жертву, щоб підвезти візка прем'єрові, вкрити його ганьбою, обернути перегляд справи Піро на тріумф Гретока й тим самим задовольнити антипіристів, зміцнити становище ченців і допомогти принцові Дурбілло посісти предківський трон.

Генерал Ван-Декохт, щедро обдарований військовою доблестю, мав, одначе, розум не такий тонкий, проникливий і винахідливий, як у Гретока. Він, як і генерал Пантер, гадав, що їм потрібні речові докази провини Піро, і чим більше буде тих доказів, тим краще. Цю думку він висловив начальникові головного штабу, а той, звичайно, аж надто охоче погодився.

— Пантере, — сказав міністр, — надходить час, коли нам будуть потрібні докази, докази й ще докази.

— Доказів вистачить, генерале, — запевнив Пантер. — Я накажу ще поповнити наш архів.

Через півроку доказами провини Піро було вже заповнено цілих два поверхи будинку військового міністер-

ства. Під вагою папок із документами провалилась підлога другого поверху, і докази, лавиною ринувши вниз, задавили двох начальників департаментів, чотирнадцятьох начальників канцелярій і шістдесятьох писарів, які працювали на першому поверсі, розробляючи новий зразок гетр для егерських полків. Довелося підпирати стіни величезної будівлі. Перехожі в подиві витріщались на могутні підпори, товстезні колоди, скісно приставлені до гордого фасаду, тепер похиленого, в розколинах; ті підпори перегороджували вулицю, заважаючи рухові екіпажів і пішоходів, і не один автобус розбився об них разом із пасажирами.

Ті судді, що засудили Піро, були не справжні судді, а військові. Голубана судили таки справжні судді, але невисокого рангу, одягнені, мов церковні служки, в чорні хламиди, — так собі, дріб'язок, злиденні підмайстри суддівського цеху. Над ними стояли інші судді, високого рангу; вони носили поверх червоної тоги горностасву мантию. З цих суддів, уславлених своєю вченістю та обізнаністю з законами, складався найвищий суд, який називався касаційним і, маючи владу скасовувати вирoki та ухвали всіх інших судових інстанцій, нависав над ними, мов грізний меч.

Один із тих убраних у червоне верховних суддів, що звався Носако, жив тоді на околиці Альки скромним і спокійним життям. Душею він був чистий, серцем — чесний, розумом — справедливий. Прийшовши зі служби додому, він грав на скрипці або порався на грядках із гіацинтами. По неділях він обідав у своїх сусідок, незаміжніх сестер Травоїдус. Він був уже старий, але бадьорий і дужий, і друзі вихваляли його за приємну вдачу.

Проте вже кілька місяців як він став похмурий і дратівливий, і щоразу, коли він розгортав газету, його повне рожеве обличчя скорботно морщилось і багряніло від гніву. Причиною цього був Піро. Радник Носако не здатен був зрозуміти, як міг офіцер допуститись такого огидного вчинку — продати вісімдесят тисяч в'язок казенного сіна сусідній, та ще й ворожій державі; а ще менше він розумів, як могли знайтися серед півгвінів послужливі захисники такого мерзотника. Сама думка, що на його батьківщині живуть такі люди, як Піро, як полковник Честен, як Голубан, Керданік і Фенікс, псувала йому всю втіху від гіацинтів, від скрипки, від неба, землі, всієї природи і навіть від обідів у панн Травоїдус.

А коли міністр юстиції передав справу Піро до верховного суду, то вивчити її, з'ясувати, чи все в ній гаразд, доручили саме радникові Носако. Радник був чоловік бездоганно чесний і невідкупний, довгорічна служба в суді привчила його розглядати всі справи безсторонньо й неупереджено, і все ж він був певен, що знайде в поданих йому матеріалах незаперечні докази вини й злочинних намірів Піро. Щоб досягнути до архіву, радникові довелося перебороти численні труднощі; генерал Ван-Декохт кілька разів відмовляв йому, і все ж він кінець кінцем домогся свого. В архіві зберігалось чотирнадцять мільйонів шістсот двадцять шість тисяч триста дванадцять пронумерованих і зареєстрованих папок. Заходившись вивчати їх, радник спочатку здивувався, потім зчудувався, потім збентежився, потім спантеличився, потім розгубився, потім сторопив, остовпів і, наважуся сказати, отетерів з подиву. У папках він знаходив проспекти модних магазинів, газети, малюнки з журналів мод, паперові пакети з бакалійних крамниць, старі комерційні листи, школярські зошити, обкортковий папір, скляний папір для шліфування паркету, гральні карти, технічні креслення, шість тисяч примірників «Сонника»,— але жодного документа, що стосувався б справи Піро.

РОЗДІЛ XI ЗАКІНЧЕННЯ

Вирок скасували, і Піро випустили з клітки. Та антипіристи не визнали себе переможеними. Військові судді судили його ще раз. На цьому другому суді Греток перевершив сам себе. Він домогся повторного засудження, заявивши, що докази, пред'явлені верховному судові, нічого не варті, а справжніх доказів не було пред'явлено, бо вони становлять військову таємницю. На думку знавців, він ще ніколи не виявляв такої спритності. Коли він вийшов із зали трибуналу і, закривши руки за спину, спокійно йшов серед гурту цікавих через вестибюль, до нього кинулась якась жінка в червоному, а прикритим чорною вуаллю обличчям, і вигукнула, замахнувшись кухонним ножом:

— Згинь же, негіднику!

То була Маніфлора. Присутні ще не встигли збагнути, що діється, а генерал уже захопив її за руку і стис на-

чебно лагідно, але з такою силою, що жінка від болю впустила ніж.

Греток підняв його і, вклонившись, подав Маніфлора зі словами:

— Добродійко, ви впустили оцю річ кухонного вжитку.

Всупереч генераловому прохання, героїню все ж таки відвели в поліцію; однак він домігся, щоб її зразу впустили, а згодом використав увесь свій вплив, щоб її не судили.

Другий вирок Піро був останньою перемогою генерала Гретока.

Радник Носако, який колись так любив армію і так шанував військові суди, тепер озлився на військових суддів і скасовував усі їхні вирoki не довго думаючи. Він виправдав Піро вдруге; а якби треба було, виправдав би і в'ятсоте.

Розлютовані власною слабодухістю й тим, що їх так пошили в дурні, республіканці тепер напосілись на ченців та священників; парламент видав закони про вислання їх із країни, конфіскацію церковного майна й відокремлення церкви від держави. Сталося те, що передбачав отець Бурдьюк. Цього славного ченця вигнали з Кролячого лісу. Податкові інспектори конфіскували його реторти та перегініні куби, а пляшки лікеру «Свята Орброза» поділили між собою судові виконавці. Благочестивий винокур утратив три з половиною мільйони річного прибутку, які йому давало його скромне підприємство. Отець Муфформор пішов у вигнання, покинувши свою школу на світських педагогів, у чийх руках вона занепадала. Відокремлена від держави-годівниці, пінгвінська церква засохла, мов зірвана квітка.

Здобувши перемогу, оборонці безневинно засудженого перегризлились між собою й почали обсіпати одні одних лайкою та наклепами. Запальний Керданік накинувся на Фенікса, ладний його прогинути. Великі євреї і сімсот родичів Піро зневажливо відвернулись від соціалістів, у яких нещодавно так смиренно благали допомоги.

— Ми вас більше й знати не хочемо,— сказали вони.— Відчепіться від нас зі своєю соціальною справедливістю. Справжня соціальна справедливість — це охорона багатства.

Товариша Лакар'єра обрали депутатом парламенту, там він став лідером нової більшості, а врешті палата депутатів і громадська думка піднесли його на пост

прем'єр-міністра. Там він показав себе ревним захисником військових трибуналів, які свого часу засудили Піро. А коли його давні товариші-соціалісти стали просити в нього хоч якоїсь справедливості й свободи для державних службовців та для робітників, він відповів на їхні домагання такими красномовними словами:

— Свобода — це не сваволя. Я давно зробив свій вибір між ладом і безладдям. Революція — це вияв безсилля. Прогрес не має грізнішого ворога, ніж насильство. Силою не можна досягти нічого. Панове, ті, хто, як я, прагнуть реформ, повинні насамперед подбати про втихомирення заворушень, що ослаблюють уряди, як гарячка ослаблює хворих. Час уже забезпечити порядним людям спокій.

Цю промову заглушили оплески. Уряд республіки лишився покірний великим банкірським компаніям, армія, як і перше, призначалася тільки для захисту капіталу, флот існував для того, щоб власники металургійних та суднобудівних заводів мали замовлення; багатії відмовлялися сплачувати свою частку податків, і бідні, як і раніше, мусили платити за них.

А Бідо-Равлік, сидючи на верху старої водогінної башти, під усипаним зорями небом, невесело дивився на заснуле місто. Маніфлора його покинула: згоряючи від жадання знов і знов припосити себе в жертву, вона подалася з одним молодим болгариним до Софії — понесла туди справедливість і відплату. Астроном не дуже журився за нею, бо після закінчення справи Піро розгледів, що вона не така прекрасна тілом і душею, як йому здавалося спочатку. Так само змінилась його думка про ще багато дечого і декого довкола. Але найприкріше було те, що й сам він уже здавався собі не таким великим і прекрасним.

Він думав:

«Ти вважав себе сповненим високого духу, а насправді то була тільки щирість та добра воля. То чого ж ти так пишався, Бідо-Равліку? Того, що ти один із перших зрозумів: Піро не винен, а Греток — мерзотник? Але ж три чверті тих, хто захищав Гретока від нападів семисот родичів Піро, знали це краще за тебе. І не про це йшлося. То чим же тут було гордитися? Тим, що ти наважився висловити свою думку? Це, звісно, свідчить про громадянську мужність, але ж вона, як і мужність солдата, є наслідком звичайнісінької необачності. Ти був

необачний. Це добре, але дуже вихвалитися тут нема чим. Твоя необачність була не така, й велика, бо наражала тебе на досить помірну небезпеку: головою ти не важив. Пінгвіни уже втратили ту жорстоку й кровожерну гордість, що колись надавала їхнім революціям такої трагічної величі: адже тепер вони ні в що не вірять і не мають колишньої сили духу. Невже тебе слід вважати генієм за те, що ти виявив у одній справі трохи більше проникливості, ніж темна юрба? Навпаки, я побоююся, що ти, Бідо-Равліку, тільки довів своє цілковите нерозуміння умов духовного й морального розвитку народів. Ти уявляв собі, що соціальні кривди нанизані на одну нитку, мов намистини, і досить висмикнути одну, щоб розсипався весь разок. Але ж це вкрай наївна думка. Ти самозакохано сподівався одним махом установити справедливість на своїй батьківщині й в усьому світі. Ти був порядною людиною, чесним ідеалістом, але нікчемним практичним діячем. До того ж оглянйся на себе, і побачиш, що ти хитрував і щирість твоя була не без домішки лукавства. Ти сподівався здобути для себе моральну вигоду. Ти думав: «Ось покажу себе один раз справедливим і відважним, а потім довіку тішитимусь повагою народу і хвалою істориків». А тепер, утративши ілюзії, пересвідчившись, що виправляти хиби дуже важко і що їм нема кінця-краю, ти вертаєшся до своїх астероїдів. Маєш рацію, але хизуватись тут нічим, Бідо-Равліку!

Книга сьома

НОВІТНІ ЧАСИ

ПАНІ ЦЕРЕР

Тільки крайнощі можна стерпіти.

Граф Робер де Монтеск'ю

РОЗДІЛ I

САЛОН ПАНІ ПАНТУФЛЬ

Пані Пантуфль, удова високопоставленого урядовця, любила приймати гостей. Щочетверга в неї збиралися приятелі — люди скромного достатку, які любили погомоніти в товаристві. Жінки, що бували у неї, дуже різнилися віком і суспільним становищем, але всі вони багато витерпіли в житті та й тепер не розкошували. Серед них була одна герцогиня, схожа на ворожку, і одна ворожка, схожа на герцогиню. Пані Пантуфль, ще досить гарна, щоб тримати при собі давніх поклонників, але вже недосить гарна, щоб заводити нових, жила спокійним життям і тішилася повагою знайомих. Вона мала дочку, дуже вродливу, але без посагу, і та дочка нагнала страх на гостей, бо пінгвіни бояться бідних відданиць як вогню. Евеліна Пантуфль відчувала їхню стриманість щодо неї, розуміла її причину і, наливаючи їм чай, зневажливо кривилась. І взагалі до гостей вона виходила рідко й розмовляла тільки з жінками або зовсім зеленими юнаками, тому її присутність нітрохи не заважала товариству: одні гадали, що вона ще надто молода й нічого не розуміє, інші — що в двадцять п'ять років їй уже можна слухати все.

Тож одного четверга в салоні пані Пантуфль зайшла мова про кохання. Дами говорили про нього гордо, витончено і таємниче; чоловіки — нескромно й хвалькувато; в розмові кожне дослухалося тільки до власних слів.

Усі намагалися бути дотепними, кидали блискучі репліки й не менш блискучі відповіді. Та коли заговорив професор Суддак, усім стало аж нудно.

— З нашими поглядами на кохання та самісінька історія, що й з усіма іншими, — сказав він. — У основі їх лежать допотопні звичаї, від яких уже не лишилося й спогаду. В сфері моралі приписи, які втратили сенс, найнедоцільніші обов'язки, найприкріші й найтяжчі заборони внаслідок їхнього дуже давнього, повитого тасмницею походження викликають найменше сумніву, їх найменше досліджують і найбільше поважають, і їх не можна переступити, не накликавши на себе якнайсуворішого осуду. Вся мораль у сфері взаємин між статями ґрунтується на тій zasadі, що жінка, віддана за чоловіка, стає його власністю, такою самою, як кінь або зброя. А що ця засада вже не відповідає дійсності, то з неї й випливають усіякі нісенітници — такі, приміром, як шлюб, тобто укладення угоди про запродаж жінки чоловікові з різними обмежувальними пунктами щодо його права власності на неї, які додавались у міру поступового ослаблення чоловічої влади.

Вимога, щоб дівчина зберігала незайманість аж до шлюбу, виникла тоді, коли дівчат віддавали заміж, тільки-но вони досягнуть шлюбного віку; та безглуздо вимагати цього від дівчини, що одружується в двадцять п'ять, а то й у тридцять років. Ви скажете, що незайманість, мовляв, зберігають як приємний шлюбний подарунок майбутньому чоловікові, — але ж ми раз у раз бачимо, як чоловіки упадають за жінками вже заміжними й радірадісінккі кохати їх такими, які вони є.

Ще й нині в релігійній моралі обов'язок дівчини визнається тим стародавнім уявленням, ніби бог — наймогутніший із вождів — багатоженець, ніби він лишив за собою право на всіх незайманих дівчат, а інші чоловіки можуть брати собі лиш тих, котрих він не захотів. Це уявлення, сліди якого збереглись у багатьох метафорах культурної мови, в більшості цивілізованих народів уже відмерло; однак воно лишається панівною засадою у вихованні дівчат — не тільки серед людей релігійних, а й серед вільнодумців, які, щоправда, здебільшого не думають вільно, бо не думають взагалі.

Знання вважають похвальним. Але дівчину хвалять, коли вона нічого не знає. Її намагаються виховати у цілковитому невіданні. Та, незважаючи на всі зусилля,

навіть найстаранніше виховані дівчата все ж таки щось знають про себе, бо неможливо приховати від них ні будови їхнього тіла, ні стану його, ні їхніх почуттів. Але знають вони мало, та й ті знання викривлені. Оце й усе, чого досягають найдбайливішим вихованням...

— Поміляєтесь, добродію,— раптом озвався похмуро Жозеф Бутурле, головний скарбничий Альки.— Бувають і зовсім невинні дівчата, які справді нічого не знають, і це велике нещастя. Я знав трьох таких. Коли їх віддавали заміж, це було якесь страхіття. Одна, тільки-но молодий ліг до неї, схопилася з ліжка, підбігла до вікна й ну кричати: «Рягуйте! Мій молодий збожеволів!» А друга, коли вранці після весілля зайшли до спальні, сиділа в самій сорочці на дзеркальній шафі й нізачо не погоджувалася злізти додолу. Третя була приголомшена не менше, але терпіла все мовчки. Аж за кілька тижнів після шлюбу вона тихцем призналася матері: «Ти знаєш, він зі мною таке робить, що й уявити не можна. Я навіть тобі не смію розказати». Щоб не погубити душу, вона розповіла про все на сповіді і тільки від сповідника дізналася,— може, трохи розчаровано,— що нічого надзвичайного в тому немає.

— Я помітив,— сказав професор Суддак,— що всі європейці, а особливо пінгвіни, поки не було спорту та автомобілів, нічим так не цікавились, як коханням. Вони надавали йому такої ваги, якої воно не має.

— Як, добродію? — вжахнулася пані Ласметан.— Повашому, коли жінка вся, до останку віддається чоловікові, це не має ніякої ваги?

— Ні, ласкава пані, це може мати певну вагу,— відказав професор Суддак,— тільки треба зважити й на те, що саме вона йому пропонує, віддаючись: чи квітучий сад, а чи зарослу бур'яном та будяками грядку. Крім того, чи не зловживаємо ми цим словом: «віддаватися»? Адже в коханні жінка не віддає себе, а скоріш позичає. Ось хоч би всім вам відома красуня, пані Віолет...

— Це моя мати!— озвався високий білявий молодик.

— Я безмежно поважаю її, добродію,— запевнив професор,— і не думайте, ніби я хочу сказати про неї щось хоч трохи образливе. Та дозвольте вам зауважити, що сини взагалі мають украй хибне уявлення про своїх матерів: вони не усвідомлюють, що мати могла стати матір'ю тільки завдяки кохання і що вона, може, й досі здатна кохати. А проте це правда, і було б дуже шкода,

якби справа стояла не так. Дочкам, як я помітив, навпаки, такі ілюзії не властиві: вони знають, що їхні матері здатні кохати й користуються цією здатністю. На це в дочок дуже бистре око, бо вони вбачають у матерях суперницю.

Нестерпний професор говорив ще довго, нанизуючи непристойності на нетактовності, зухвалі слова на нечемні, громадячи всякі недоречності, ганячи все гідне шани й хвалячи все гідне осуду, та ніхто його не слухав.

Тим часом Евеліна Пантуфль сиділа в своїй сумній, бо нелюбій кімнаті, обставленій просто й невибагливо і сповненій, як усі дівочі кімнати, холодом чекальні. Переглядаючи щорічники світських клубів та проспекти добродійних закладів, вона вивчала життя вищого товариства. Вона знала, що її мати, чиї зв'язки обмежувались колом небагатих інтелігентів, не зможе ввести її в те вище товариство й забезпечити їй успіх у ньому, тож і вирішила сама підшукати собі знайомства, які допоможуть їй влаштуватись у житті. Наполеглива й урівноважена водночас, вона не була мрійницею, не мала ілюзій, вбачала в заміжжі тільки початкову ставку в грі, вхідний квиток у новий для неї світ і чудово усвідомлювала, які небезпеки, труднощі та щасливі нагоди можуть чекати її на тому шляху. Вона була досить вродлива, щоб подобатись чоловікам, і досить розважна, щоб уміло цим користатися. Проте було в неї і вразливе місце: все, що мало аристократичний вигляд, засліплювало її.

Зоставшись на самоті з матір'ю, вона сказала:

— Мамо, ходім завтра на проповідь отця Лагідена.

РОЗДІЛ II СПІЛКА СВЯТОЇ ОРБРОЗИ

На проповіді велебного отця Лагідена щоп'ятниці о дев'ятій годині вечора в аристократичній церкві св. Маєля сходилися всі вершки світського товариства Альки. Князь і княгиня Горбано, віконт і віконтеса Олів, пані Бігур, пан і пані Трюмель не пропускали жодної проповіді; там можна було побачити весь цвіт аристократії; красувались там і вродливі баронеси-єврейки, бо всі баронеси-єврейки в Альці були католичками.

Ці зібрання, як і всі релігійні зібрання, мали за мету змусити мирян хоч трохи задуматись над спасінням своєї

душі; крім того, вони повинні були здобути численним високородним і уславленим родинам благословення святої Орбрози, яка любить пінгвінів. Велебний отець Лагіден з воістину апостольським завзяттям трудився над здійсненням свого задуму: відновити культ святої Орбрози як покровительки Пінгвінії і спорудити їй на одному з пагорбів, що височить над містом, монументальний храм. Його зусилля вже увінчувалися блискучим успіхом: він схилив до участі в цьому всенародному ділі сто тисяч пінгвінів і зібрав понад двадцять мільйонів франків.

У соборі св. Маеля вже стояла серед квітів та свічок, сяючи золотом і виблискуючи самоцвітами, нова рака святої Орбрози.

Ось що надруковано в «Історії чудес святої покровительки Пінгвінії» абата Плантена:

«В дні терору стару раку перетопили, а дорогоцінні моці святої кинули у вогнище, розпалене на Піщаному майдані; та одна вбога, але дуже побожна жінка, на прізвище Руден, уночі, ризикуючи життям, позбирала обгорілі кістки й попіл праведниці. Удома вона склала все це в слоїк з-під варення, а коли культ св. Орбрози було відновлено, — принесла священникові собору св. Маеля. Тітуса Руден дожила віку в благочесті, продаючи свічки та віднаймаючи стільці в каплиці святої».

Годі заперечувати, що за часів отця Лагідена, в ту добу занепаду віри, культ святої Орбрози, підірваний за триста років до того критикою каноніка Пренсто й мовчанкою вчених богословів, відродився, знову набув блиску й пробуджував у християнах таку ревність, як ще ніколи. Тепер богослови вже не заперечували жодного слова з життя святої; вони вважали твердо встановленим кожен факт, наведений абатом Сімпліціссімусом, зокрема повторювали за ним, що диявол, прибравши подобу ченця, затяг праведницю до печери, і там вони боролися, аж поки діва перемогла Лукавого. Богослови не уточнювали, де й коли це відбулось, і нічого не тлумачили, остерігаючись узгоджувати віру з наукою, як робив колись канонік Пренсто, бо знали аж надто добре, куди це заведе.

Церква, пишно прибрана квітами, сяяла вогниками свічок. Оперний тенор співав славнозвісний гімн святій Орброзі:

О діво раю,
В вічний похмурий час

Засяй, засяй на нас,
Як місяць сяє.

Мадемуазель Пантуфль стала навколішки на стільчик — поруч матері, перед віконтом Клена — і довго стояла так, знаючи, що молитовна поза личить скромним дівчатам і підкреслює принади фігури.

Велебний отець Лагіден зійшов на кафедру. З нього був майстерний оратор: він умів зворушити, вразити, схвилювати слухачів. Жінки, правда, нарікали, що він надміру гостро таврує нечестя, вживаючи такі вислови, що доводиться червоніти. І все ж вони дуже любили його.

Темою проповіді він обрав сьомий подвиг святої Орбрози, коли її спокушав дракон, якого вона мала перемогти. Діва не піддалась і приборкала страховище.

Проповідник дуже легко довів, що й ми за поміччю святої Орбрози, силою тих чеснот, які вона вселяє в нас, можемо здолати драконів, що загрожують нам, ладні нас пожерти: дракона сумніву, дракона безбожності, дракона занедбання обов'язків перед вірою. З цього він зробив висновок, що спілка шанувальників святої Орбрози — це спілка борців за суспільне відродження, а закінчив полум'яним закликом «до християн, які прагнуть стати знаряддями божественного милосердя, підпорами й живителями справи святої Орбрози, підтримати спілку грошима, яких вона потребує, щоб розвинулись буйно й дати спасенні плоди»¹.

Після проповіді велебний отець Лагіден приймав у ризниці тих, хто хотів розпитати його про спілку або зробити внесок. Мадемуазель Пантуфль мала щось сказати отцеві Лагідену, віконт Клена також, та й ще чимало людей — аж черга зібралась. Завдяки щасливій випадковості мадемуазель Пантуфль і віконт Клена опинились у тій черзі поряд — може, навіть аж надто близько. Евеліна давно вже накинула оком на цього елегантного молодика, відомого в спортивному світі майже так само, як його батько, граф Клена. Віконт теж звернув на неї увагу, а що вона була вродлива, то він уклонився їй і матері, вибачився й удав, ніби певен, що колись уже знайомився з цими дамами, тільки не пам'ятає де. Вони й собі прикинулись, ніби теж так думають.

¹ Пор.: Ж. Е р н е - Ш а р л ь. Цензор. Травень — серпень 1907 р., с. 562, 2-й стовпець. (Прим. автора).

На наступному тижні він завітав до пані Пантуфль, яку вважав трошечки звідницею — це його зовсім не відштовхувало, — і, побачивши Евеліну, пересвідчився, що вона й справді дуже гарненька.

Віконт Клена мав найкращий на всю Європу автомобіль. Цілих три місяці він щодня катав пані й панну Пантуфль по полях і лісах, по горах і долинах, возив їх у мальовничі місця й старовинні замки. Він казав Евеліні все, що може сказати закоханий, і догоджав їй усіляко. Вона не приховувала, що кохає його, кохатиме довіку й не покохає більш нікого. Вона сиділа поруч нього, трепетна й поважна. Але захват палкого кохання змінявся в ній, коли треба, нездоланим опором чесноти, яка усвідомлює небезпеку. Віконт безліч разів підсаджував її в машину, допомагав вийти, знову підсаджував і висаджував, прогулювався з нею під час незліченних зупинок через несправності в моторі і під кінець третього місяця знав її, як кермо свого автомобіля, — але не більше. Він підстроював усякі несподіванки, пригоди, раптові зупинки серед лісу або коло нічних ресторанів, та нітрохи не посувався вперед. Він подумки оббирав себе йолопом і, розлючений, знову садовив її поруч себе й у нестямі розганяв автомобіль до ста двадцяти кілометрів на годину, ладний вивалити її десь у придорожній рів або розбитися разом із нею об дерево.

Одного разу, коли він знову прийшов забрати її на якусь прогулянку, вона здалась йому такою милою, такою знадливою, як іще ніколи. Він налетів на неї, як буревій на очеретинку над ставом. А вона з чарівною піддатливістю схилилась перед тим натиском і двадцять разів уже падала, майже зломлена подувом бурі, але двадцять разів випростувалася, гнучка й пружна. Після стількох наскоків здавалося, що навіть легенький півів не торкнувся її звабливого стану: вона всміхалась, ніби ладна скоритись рішучій руці. Тоді невдаха нападник, очманілий, ошалілий, майже знавіснілий від злості, кинувся навтікача, щоб не задушити її, але ненароком попав не в ті двері, вскочив у спальню, де пані Пантуфль приміряла перед дзеркальною шафою капелюшок, ухопив її, жбурнув на ліжку й оволодів нею, перше ніж вона збагнула, що з нею діється.

Тогу ж таки дня Евеліна, яка потай розвідувала все про віконта, дізналася, що він не має нічого, крім боргів, і живе коштом однієї старої розпусниці та ще трохи

підробляє, рекламуючи для якогось фабриканта нові моделі автомобілів. За обоюсторонньою згодою вони розійшлися, і Евеліна знову почала з виразом нехоті наливати чай материним гостям.

РОЗДІЛ III ІНПОЛІТ ЦЕРЕР

У салоні пані Пантуфль розмовляли про кохання — і казали про нього чарівні речі.

— Кохання — це самопожертва, — зітхнула пані Ласметан.

— Вірю вам, — жваво підхопив пан Бутурле.

Та зразу ж завів свої нудні розумування безцеремонний професор Суддак:

— Мені здається, що пінгвіни надміру запишались, відколи завдяки чудові святого Маеля зробилися живородними. А пишатися тут, власне, й нема чим: адже цю властивість вони поділяють із коровами та свинями і наїть з апельсинами та лимонами, насіння яких проростає ще в плоді.

— Та ні, — заперечив пан Бутурле, — вони запишались пізніше — тоді, коли святитель одягнув їх, — і ця пиха, довгий час стримувана, розбуялась тільки з появою розкішних уборів, та й то лиш у дуже вузькому суспільному колі. Бо від'їдьте лишень за дві милі від Альки, на село, і самі побачите, чи жінки там модниці й чи дуже вони пишаться.

Того вечора серед гостей був пан Інполіт Церер, депутат від міста Альки й один із наймолодших членів парламенту; казали, що він син шинкаря, але сам він уже був адвокат — красномовний, показний із себе, високий, кремезний, статечний на вигляд і буцімто дуже вправний у своєму ґахові.

— Пане Церер, — звернулася до нього господиня, — ви представник найпрекраснішої округи Альки.

— І вона що день то кращає, пані.

— На жаль, по ній уже ходити не можна! — озвався пан Бутурле.

— Чому? — здивувався пан Церер.

— Через автомобілі, звісно.

— Не ганьте автомобілів, — заперечив депутат. — Це важлива галузь нашої вітчизняної промисловості.

— Я знаю, добродію. Нинішні пінгвіни нагадують мені стародавніх єгиптян. Як пише Іпполіт Тен, послаючись на Климента Александрійського,— чії слова він, щоправда, перекрутив,— єгиптяни обожнювали крокодилів, що жерли їх; ну, а пінгвіни обожнюють автомобілі, що їх чавлять. Безперечно, майбутнє належить сталевим коням. Візників скоро не стане, як не стало диліжансів. Довге мучеництво живих коней доходить кінця. Автомобіль, що його несаможива зажерливість промисловців напустила на приголомшені народи, мов колісницю Джагернаута, а гультяї та сноби обернули в безглузду й згубну розкіш, незабаром виконуватиме корисні функції і, віддаючи свою силу на службу людству, поводитиметься як покірний і працьовитий звір. Але для того, щоб він перестав нам шкодити й зробився корисним, треба попрокладати для нього шляхи, відповідні його швидкості,— такі, щоб він уже не міг руйнувати їх своїми грізними шинами і щоб не здіймав на них пилюки, яка забиває людям дух. Ці шляхи треба огородити від худоби, заборонити на них рух усіх екіпажів з меншою швидкістю, побудувати переходи через них, гаражі — одне слово, навести лад у майбутньому шляховому господарстві. Ось побажання доброго громадянина.

Пані Пантуфль знов звернула розмову на оновлення тієї округи міста, яку представляв у парламенті пан Церер, і той почав захоплено говорити про ламання старих будинків, прокладання вулиць, спорудження нових будівель, перебудови і всякі інші корисні заходи.

— Як чудово будують нині! — сказав він. — Скрізь постають цілі розкішні проспекти. А де ще є такі прекрасні споруди, як наші ланцюгові мости або будинки з куполами?

— Згадайте ще про отой палац, прикритий велелечним скляним ковпаком, ніби диня, — із здушеною злістю пробурчав пан Данізе, старий amator мистецтва. — Мене просто подив бере, до якої бридоти можна довести сучасне місто. Алька американізується; всюди руйнують те, в чому ще відчувався нескутий смак, фантазія, гармонійність, стриманість, людяність, традиція; скрізь ламають оті чарівні старі огорожі, через які перехилилося гілля; звідусюди виганяють останні рештки повітря, світла, природи, минулого, пам'яті про наших предків і про нас самих, а натомість будують гігантські, страхітливі, огидні будинки, накриті на віденський лад кумедними

банями або по-новітньому рівні, як коробки, без карнизів та ліплення, з якимись недоладними башточками та шпилями нагорі, і ці розмаїті потвори безсоромно спинаються вище й вище над доволопшніми дахами. На фасадах мляво вигинаються якісь огидні пухирюваті виступи, і це називають мотивами новітнього мистецтва. Я його бачив, те новітнє мистецтво, в інших країнах, і там воно не таке гидке, бо в ньому є і вигадливість, і скромність. Це тільки ми маємо привілей демонструвати в архітектурі найвідразливішу, найновішу і найрізноманітнішу бридоту — завидний привілей!

— А ви не боїтеся,— суворо спитав пан Церер,— що така жовчна критика може відстрашити від нашої столиці чужоземців, які з'їжджаються сюди з усіх кінців світу й лишають тут свої мільярди?

— Не турбуйтеся,— відказав пан Данізе.— Чужоземці приїждять сюди не для того, щоб милуватись нашою архітектурою; вони приїждять до наших кокоток, кравців та шинків.

— Погана у нас звичка,— зітхнув пан Церер,— зводити наклепи на самих себе.

Пані Пантуфль, як добра господиня, вирішила, що треба знов перевести розмову на кохання, і спитала в пана Жюмеля, яка його думка про останню книжку Леона Блюма, де автор нарікає...

— На те, що безглуздий звичай забороняє світським панночкам любовні пригоди, хоч вони не від того,— докінчив за неї професор Суддак,— тоді як продажні дівчата мають цих пригод аж забагато, не дістаючи від них ніякої втіхи. Це справді прикрий факт, але панові Блюму не варто дуже перейматися ним: лихо це характерне тільки для наших буржуазних верств, досить нечислених; в усіх інших верствах, можу його запевнити, він побачив би куди втішнішу картину. В простому народі, серед широких мас міста й села дівчата нітрохи не цураються любовних утіх.

— Так це ж розбещеність, добродію! — зауважила пані Ласметан.

І почала сповненими цнотливості й краси словами вихваляти невинність юних дівчат. Як чарівно вона говорила!

Те, що сказав у відповідь професор Суддак, навпаки, прикро було слухати:

— У вищих колах суспільства дівчат стережуть, за ними наглядають: та й чоловіки їх не домагаються — чи то з порядності, чи то зі страху перед тяжкою відповідальністю. а чи й просто тому, що звести дівчину — невелика честь. А крім того, коли щось таке й станеться, ніхто про це не дізнається, бо такі речі приховують. У житті багато чого приховують — це неодмінна умова існування будь-якого суспільства. Дівчата з вищого світу були б навіть приступніші від заміжніх жінок, якби їхнього кохання так домагались: по-перше, у них більше ілюзій, а по-друге — цікавість їхня ще не задоволена. А в заміжніх жінок здебільшого лишається таке прикре враження від близькості з власним чоловіком, що вони не скоро наважуються почати все спочатку з кимось іншим. Я сам не раз натрапив на цю перешкоду в своїх спробах спокусити чийсь дружину.

Саме в ту мить, коли професор вимовляв ці останні слова, такі нетактовні, мадемуазель Пантуфль увійшла до вітальні й почала недбало, зі знудженим виглядом, що забарвлював її вроду якимось східним чаром, наливати гостям чай.

— А я,— сказав, дивлячись на неї, Іпполіт Церер,— прихильник дівчат.

«От йолоп!» — подумала Евеліна.

Церерові, який досі обертався тільки в політичних колах, серед своїх виборців та депутатів, салон пані Пантуфль здався надзвичайно аристократичним, господиня — дуже витонченою, а її дочка — напрочуд вродливою; він почав учащати до них і впадати за обома. Пані Пантуфль, якій у її літах була приємна всяка увага, вважала його дуже милим. Евеліна не виявляла до нього ані найменшої зичливості, а навпаки, поводитися з ним гордовито й зневажливо, але він гадав, що то великосвітські, вишукані манери, і захоплювався нею ще дужче.

Церер усіляко намагався догодити їм обом — і часом не без успіху. Скрізь маючи знайомства, він добував для них ложі в Опері й перепустки на цікаві засідання палати. Кілька разів він дав мадемуазель Пантуфль змогу дуже вигідно показати себе на людях — зокрема на одному пікніку; хоч той пікнік улаштував республіканський міністр, але його визнали справді світським, і це був перший успіх республіки в очах вищого товариства.

На тому пікніку Евеліна привернула до себе увагу багатьох, а особливо одного молодого дипломата на ім'я

Роже Марудо. Він вирішив, що це дівчина з так званого «напівсвіту», і запросив її до свого парубоцького помешкання. Евеліна пішла, бо вподобала його і думала, що він багатий. Марудо схвилював її, майже розпалив, і вона трохи не впала жертвою власної відваги, але врятувалася сміливо виконаним наступальним маневром. То було найбільше безумство в її дівочому житті.

Увійшовши в коло вищих урядовців, Евеліна всіляко підкреслювала там свою аристократичність та побожність, і це здобуло їй симпатії діячів антиклерикальної й демократичної республіки. Пан Церер, побачивши, що вона має успіх і відблиск того успіху падає й на нього, полюбив її ще дужче; він закохався в неї до нестями.

Відтоді вона все ж таки почала дивитись на нього не без інтересу: їй цікаво було, чи його захоплення розгориться ще палкіше. На її думку, він не мав елегантності й делікатності, був погано вихований, але діяльний, кмітливий, з великими перспективами й не дуже нудний. Вона ще кепкувала з Церера, але вже думала про нього.

Якось вона вирішила перевірити силу його почуття.

Був саме час виборів, і Церер клопотався, як то кажуть, поновленням свого мандата. Він мав одного конкурента — правда, спочатку той конкурент, кепський оратор, не здавався дуже небезпечним, але він був багатий і, як гадали, здобував щодень більше голосів. Відігнавши тупий спокій, але не вдаючись і в марну тривогу, Церер подвоїв пильність. Головним його засобом боротьби були виступи на публічних зборах, де він громив кандидата-суперника всією силою горлянки. Його виборчий комітет улаштовував великі дискусійні збори щосуботи ввечері й щонеділі рівно о третій годині пополудні. І ось однієї неділі, приїхавши з візитом до пані й панни Пантуфль, Церер застав Евеліну у вітальні саму. Він поговорив з нею хвилин двадцять, тоді вийняв годинник і побачив, що за чверть уже третя. А Евеліна раптом стала така приязна, знадлива, чарівна, так дражнила його, так манила! Та розімлілий Церер підвівся.

— Ще хвилинку! — попросила вона наполегливо й ніжно, і він упав на стілець.

Вона показала йому свою прихильність, довіру, зацікавленість, дівочу піддатливість. Він почервонів, поблід — і знову підвівся.

Тоді, щоб затримати його ще, вона звела на нього млосні, затуманені жагою сірі очі; груди її поривчасто

здіймались, і вона мовчала. Скорений, у нестямі, забувши про все на світі, він кинувся їй до ніг; але за мить ще раз вийняв годинник, схопився й шалено визіявся:

— Сто чортів! За п'ять хвилин четверта! Треба бігти.

І вилетів на сходи.

Відтоді вона почала трохи ~~поважати~~ його.

РОЗДІЛ IV ОДРУЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА

Вона зовсім не кохала його, але хотіла, щоб він її кохав. Одначе поводитися з ним дуже стримано — і не тільки через те, що він був їй нелюбий; адже у взаєминах з чоловіками жінки багато що роблять просто задля розваги, або керуючись жіночим інстинктом, або за звичаєм і традицією, або щоб випробувати свою владу й потішитися нею. Евеліна була така обережна, бо бачила, що він «бурмило»: досить трохи піддатись йому, як він за те вхопиться й потім брутално дорікатиме їй, якщо вона не піддаватиметься далі.

Оскільки він самим своїм суспільним становищем був антиклерикал і вільнодумець, вона вважала за потрібне підкреслювати перед ним власну побожність і весь час показувалася йому з молитовником у руках — великим, опракованим у червоний сап'ян, як-от «Великодній двотижневик» королеви Марії Лещинської та дофіни Марії-Жозефи, — й намагалась підсунути йому на очі списки пожертв, які вона збирала на підтримку національного культу святої Орбрози. Евеліна поводитися так зовсім не для того, щоб дражнити його, і не з пустощів, і не з норовливості, і навіть не з снобізму, хоч вона таки була велика снобка; ні, таким способом вона утверджувала себе, показувала свій характер, ніби виростала в його очах, щоб розпалити депутатovu відвагу, сповивалась у релігію, — як Брунгільда оточила себе полум'ям, щоб принадити Зігфріда. І ця смілива тактика мала успіх: такою Евеліна була для нього ще прекрасніша. Адже в його очах клерикалізм означав вишуканість.

Переобраний величезною більшістю голосів, Церер став депутатом палати, що намагалась показати себе лівішою, передовішою за попередню і начебто була охочіша до реформ. Відразу помітивши, що під таким палким за-

взяттям ховається страх перед змінами й щире бажання нічого не робити, Церер вирішив триматись політики, відповідної цьому настроєві. На самому початку сесії він виголосив довгу промову, хитро задуману й добре складену,— про те, що кожна реформу треба довго підготувляти; він аж горів, аж кипів на трибуні, додержуючись того принципу, що поміркованість треба проповідувати з якнайбільшим запалом. Йому аплодувала вся палата. Пані й панна Пантуфль слухали його, сидячи на президентській трибуні; Евеліну мимоволі охопив трепет, коли залунав урочистий грім оплесків. На тій самій лаві тремтіла від перекотів цього мужнього голосу відома красуня — пані Віолет.

Тільки-но Церер зійшов з трибуни, він, навіть не перемінивши сорочки,— ще поки депутати плескали йому та кричали, що цю промову треба розповсюдити по місцях плакатами,— пішов до пані й панни Пантуфль привітатися. Успіх скрасив його в Евелініних очах, і поки він, схилившись над дамами, зі скромним виглядом, хоч і не без дрібки пихи, слухав їхні поздоровлення, витираючи носовичком потилицю, дівчина зиркнула скося на пані Віолет і побачила, що та втягує в себе п'янкий запах поту героя, важко дихаючи, приплющивши очі, закинувши назад голову і ледь-ледь не вмліваючи. І зразу Евеліна ніжно всміхнулася панові Цереру.

Промова депутата від Альки викликала гучний відгук. У політичних колах її визнали дуже вдалою. «Нарешті ми почули мову чесної людини»,— писала одна велика газета поміркованого напрямку. «Це готова програма!» — казали в палаті. Всі визнавали за оратором надзвичайний талант.

Відтоді Іпполіт Церер зробився лідером радикалів, соціалістів і антиклерикалів, що обрали його головою свого угруповання, найчисленнішого в палаті. Йому вже приділили портфель у новому кабінеті міністрів, що мав бути утворений незабаром.

Після довгого вагання Евеліна Пантуфль вирішила стати дружиною пана Церера. Як на її смак, цей видатний чоловік був трохи вульгарний; та й не було ще певності, що він колись досягне тієї висоти, на якій політика дає людині грубі гроші. Та Евеліні вже доходив двадцять сьомий рік, і вона знала життя досить добре, щоб розуміти, що їй не можна бути дуже вибагливою й перебірливою.

Іпполіт Церер був знаменитий; Іпполіт Церер був щасливий. Його було важко впізнати: і вбрання, і манери його ставали щодень елегантніші, рукавички він носив аж занадто білі,— і тепер, коли він став аж надміру світський, Евеліна думала часом: чи не краще б йому лишатися не досить світським? Пані Пантуфль сприйняла заручини прихильно: тепер вона була спокійна за доччину майбутнє й рада, що у її вітальні щочетверга повно квітів.

Проте щодо шлюбної церемонії у них виникла незгода. Евеліна була побожна й хотіла мати благословення церкви. А Церер, як вільнодумець, хоч і толерантний, визнавав тільки цивільний шлюб. Отже, не обійшлося без суперечок і навіть драматичних сцен. Остання така сцена відбулась у кімнаті нареченої, коли молодята склали запрошення на весілля. Евеліна заявила, що не вважатиме себе заміжньою, коли не повінчається в церкві. Говорила про те, що їм краще розійтися, що вона виїде з матір'ю за кордон або піде в черниці. Потім непохитність її змінилася ніжністю, безпорадністю, благанням; вона гірко стогнала, і разом з нею все стогнало в її дівокому покою: і вазочка зі свяченою водою та самшитовою гілочкою над білим ліжком, і молитовники на етажерці, і поставлена на каміні біло-блакитна статуетка святої Орбрози, що приборкує каппадокійського дракона. Церер розчулився, розм'як, розтанув.

Тоді, прекрасна в своїй скорботі, з розсипаними косами й блискучими від сліз очима, скута, ніби кайданами віри, обвитими круг зап'ястків чотками з ляпіс-лазурі, вона впала до ніг Іпполітові й обняла його коліна, ніби в смертельній знеможі.

Майже здаючись, він промурмотів:

— Вінчання в церкві... виборці б іще якось це проковтнули... але виборчий комітет укуськати буде не так легко... Звичайно... Вони ж і самі всі посилають своїх дочок навчатись закону божого... Але щодо міністерського портфеля, серденько... хай йому біс, я певен, що ми його втопимо у священій воді.

Евеліна підвелась, поважна, великодушна, покірна,— вона визнала свою поразку.

— Робіть як знаєте, любий.

— Отже, без вінчання! Так буде краще, куди краще!

— Атож. Та дозвольте мені зробити по-своєму. Я спробую влаштувати все так, щоб ми обоє були задоволені.

Вона сходила до велебного отця Лагідена й розповіла йому про свій клопіт. Чернець виявився навіть поступливішим, ніж вона сподівалась.

— Ваш наречений — чоловік розумний, прихильник порядку й здорового глузду; колись він іще прийде до нас. Ви його навернете: недарма бог посилає йому дружину-християнку. Церква не завжди вимагає для шлюбного таїнства пишноти й блиску. Тепер, коли її переслідують, її обрядам більше личить сутінь крипт і темні закутки катакомб. Коли ви, мадемуазель, відбудете цивільні формальності, приходьте з паном Церером сюди, до моєї каплиці, у звичайному вбранні; я вас повинчаю й дотримаю цілковитої таємниці. Я сам виклопочу в архієпископа дозвіл і всі необхідні пільги щодо оповіщення, посвідки про сповідь тощо.

Іпполітові й така комбінація здалася не зовсім безпечною, проте він погодився, в глибині душі навіть трохи підлещений.

— Я прийду в піджаці, — сказав він.

Але прийшов у сюртуку, білих рукавичках і лакованих черевиках. І навколішки став.

— Ввічливість — то вже ввічливість!..

РОЗДІЛ V УРЯД ВІЗІРА

Подружжя Церерів улаштувалося скромно й пристойно, найнявши досить гарне помешкання в новому будинку. Іпполіт боготворив свою дружину спокійно й не криючись; правда, він частенько не бував удома, бо затримувався в бюджетній комісії, де щотижня по три вечори, а коли й більше працював над доповіддю про бюджет пошт, сподіваючись увічнити нею своє ім'я. Евеліна вважала його «бурмилом», але він не був їй несимпатичний. Найгіршим у їхньому становищі було безгрошів'я: грошей вони справді мали небагато. Слуги республіки не наживаються так на своїй службі, як звичайно гадають. Оскільки нема самодержця, який наділяє своєю ласкою, кожен бере собі сам, скільки може, і тому на всіх крипає потроху. Звідси й та суворість звичаїв, яку ми спостерігаємо у вождів демократії. Вони можуть збагачуватись тільки в періоди ділового пожвавлення й тоді накликають на себе заздрість тих колег,

яким пощастило менше. Церер передбачив, що незабаром має настати такий період, бо сам його підготовляв, а дожидаючи його, гідно терпів бідність, від якої Евеліна страждала не так тяжко, як можна б гадати. Вона весь час підтримувала зв'язок із велебним отцем Лагіденом, учащала до каплиці св. Орбрози, де знаходила достойне товариство і людей, які могли стати їй у пригоді. Евеліна вміла вибрати таких людей і довірялась лише тому, хто цього заслуговував. Вона набула досвіду ще під час автомобільних прогулянок з віконтом Клена, а крім того, знала тепер ціну собі як заміжній жінці.

Депутата спочатку непокоїла ця дружинина богомільність, з якої глузували демагогічні газетки; та скоро він заспокоївся; побачивши, як охоче всі вожді демократії зближуються з аристократією й церквою.

Був саме один із тих періодів (треба сказати, досить частих), коли в урядових колах відчували, що зайшли надто далеко. Церер теж до певної міри думав так. Його політичним принципом завжди була толерантність, а не фанатизм. Цей принцип він виклав ще в своїй чудовій промові про необхідність підготування реформ. Тодішній кабінет міністрів вважався занадто лівим; підтримуючи проекти, що здавались небезпечними для капіталу, він настроїв проти себе великі фінансові компанії, а як наслідок — і газети всіх напрямів. Бачачи, що хмари густішають, уряд зрікся своїх проектів, своєї програми, своїх поглядів, та запізно: новий склад кабінету був уже підготований, і після одного підступного запиту депутата Поля Візіра, який зразу обернули в інтерпеляцію, та дуже гарної промови Іпполіта Церера старий кабінет упав.

Сформувати новий уряд президент республіки доручив тому самому Полю Візірові. Ще зовсім молодий, Візір уже двічі був міністром; це був вродливий чоловік, завсідник прибиралень актрис та балерин, артистична, світська, одухотворена натура, напрочуд розумний і енергійний діяч. Кабінет, сформований ним, мав, провадячи стриману політику, заспокоїти стривожену громадську думку, тож один із портфелів у ньому дістався й Іпполітові Цереру.

Нові міністри, дібрані з усіх фракцій парламентської більшості, репрезентували найрізноманітніші, найнесумісніші погляди, але всі вони були помірковані й безу-

мовно консервативні¹. З попереднього кабінету зберіг свій портфель тільки міністр закордонних справ — низенький чорнявий чоловічок на прізвище Кромбіль. Опанований манією величі, він працював по чотирнадцять годин на добу, тихо й непримітно, ховаючись навіть від своїх власних дипломатичних агентів. Весь час чим-небудь стривожений, він ніяк не міг передати свою тривогу іншим, бо безтурботність урядів, як і безтурботність народів, не має меж.

Міністерство громадських робіт віддали соціалістові — Фортюне Лаперсону. Такий був тоді в політиці звичай — один з найсвятенніших, найсуворіших, найнеодмінніших і, можна сказати, найжорстокіших звичаїв: до складу уряду, покликаного боротися з соціалізмом, вводили члена соціалістичної партії, щоб серця ворогів багатства і власності сповнювалися соромом і гіркотою, коли їм завдаватиме ударів їхній товариш, і щоб вони, зібравшись у своєму колі, завжди мусили шукати поглядом того, хто цькуватиме їх завтра. Тільки той, хто зовсім не знає людської природи, може подумати, ніби серед соціалістів важко було знайти людину, здатну на таку роль. Громадянин Фортюне Лаперсон увійшов до кабінету Візіра з власної охоти, без ніякого примусу; і навіть дехто з колишніх друзів схвалював його вчинок, — таку глибоку шану почувають пінгвіни до влади.

Генерал Тюфтії одержав портфель військового міністра; він вважався одним із найздібніших генералів у пінгвінській армії, але дозволяв командувати собою одній жінці сумнівної поведінки — баронесі Більдерман, ще вредливій, хоч вона вже досягла віку інтриг. Ця баронеса була платною агенткою сусідньої ворожої держави.

Новий військово-морський міністр, достойний адмірал Зубатто-Акуллос, відомий як прекрасний морський офіцер, відзначався побожністю, що здавалася б надмірною для члена антиклерикального уряду, якби антиклерикаль-

¹ Цей уряд справив серйозний вплив на долю країни й усього світу, а тому варто навести тут його склад: прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ — Поль Візір; юстиції — П'єр Цапп; закордонних справ — Віктор Кромбіль; фінансів — Голомш; народної освіти — Цурналль; торгівлі, пошт і телеграфів — Інполіт Церер; сільського господарства — Борозен; громадських робіт — Лаперсон; військовий міністр — генерал Тюфтії, морський — адмірал Зубатто-Акуллос. (Прим. автора).

на республіка не визнавала, що в морських справах релігія може бути корисною. За вказівкою свого духовного наставника, велебного отця Лагідена, достойний адмірал Зубатто-Акуллос віддав флотські екіпажі під опіку святої Орбрози й замовив християнським бардам гімни на славу Алькської діви, щоб флотські оркестри грали їх замість національного гімну.

Уряд Візіра оголосив, що він держатиметься чіткого антиклерикального напрямку, але шануватиме релігійні переконання; його тактика — обережні реформи. Поль Візір і його колеги прагнули реформ, але утримувалися від них: як справжні політики, вони знали, що запропонувати реформу означає відразу скомпрометувати її. Цей кабінет був добре прийнятий громадськістю: він заспокоїв порядних людей і підняв ренту.

Він оголосив, що буде збудовано чотири дредноути, вжито заходів проти соціалістів і що в наміри уряду аж ніяк не входить запровадження будь-яких форм прогресивно-прибуткового податку. Велика преса особливо схвалювала те, що портфель міністра фінансів доручено Голомшеві. Цей політик, який уже не вперше був міністром і уславився спритними операціями на біржі, міг справдити всі сподівання фінансистів; період ділового пожвавлення явно наближався. Ось-ось мали набрякнути молоком багатства три дійки сучасної держави: масове скуповування товарів, ажіотаж і спекулятивний розпродаж. Уже говорили про далекі військові експедиції, про здобуття колоній, а найсміливіші діячі виступали в газетах із проектами військового і фінансового протекторату над Негритією.

Хоч Іпполіт Церер іще не показав себе по-справжньому, він уже мав славу цінної людини; діловий світ поважав його. З усіх боків його вітали за те, що він порвав стосунки з крайніми партіями, з небезпечними людьми, усвідомив свій обов'язок урядовця.

Пані Церер єдина сяяла серед міністерських дружин. Кромбіль скнів у безшлюбності; Візір одружився задля грошей із дочкою багатого комерсанта з Північної Пінгвінії пана Плямпіньюна, добре вихованою, гордовитою, обмеженою і завжди хворою; через слабе здоров'я вона весь час жила коло матері, в глушині далекої провінції. Інші міністерші не були створені, щоб чарувати зір, і люди посміхалися, читаючи в газеті, що на бал у президентському палаці пані Цурпалль з'явилась із райськи-

ми пташками в зачісці. Дружина адмірала Зубатто-Акул-лоса, з дуже доброї родини, стаюм ширша ніж довша, з обличчям бурякового кольору й голосом як у вуличного торговця, сама ходила на ринок. Генеральша Тюфтії, висока, худа, прищувата, ненаситна на молодих офіцерів, погрузла в розпусті й усяких паскудствах і привертала увагу хіба що бридотою та безсоромністю.

Тож пані Церер була окрасою кабінету і втіленням його гідності. Молода, вродлива, з бездоганною репутацією, вона поєднувала невинність усмішки з елегантними туалетами і чарувала як вершки суспільства, так і ши-року публіку.

В її салоні товпилися багаті євреї-фінансисти. Вона давала найвишуканіші garden-parties¹ у республіці; га-зети розписували її убори, і наймодніші кравці шили для неї безкоштовно. Вона ходила до церкви, захищала від загальної неприязні каплицю св. Орбрози й сіяла в серцях аристократів надію на новий конкордат.

Золотокоса, сіроока, струнка, тендітна, але не худа, вона справді була дуже гарненька. Вона тішилася чудо-вою репутацією, яку зуміла б зберегти, навіть коли б її заскочили з коханцем,— така була спритна і спокійна, так володіла собою.

Сесія закінчилась повною перемогою уряду, який під майже одностайні оплески палати провалив законопроект щодо прогресивно-прибуткового податку, і тріумфом пані Церер, яка влаштувала прийоми на честь трьох проїж-джих монархів.

РОЗДІЛ VI

КАНАПА ФАВОРИТКИ

Під час канікул прем'єр-міністр запросив пана й пані Церер прожити зо два тижні в горах, у невелич-кому замку, який він найняв на літо й жив у ньому сам. Прикрий стан здоров'я пані Візір не дозволяв їй поїха-ти туди з чоловіком; вона лишилась у батьківському домі, в глушині північної провінції.

Замок, найнятий прем'єром, колись належав коханці одного з останніх королів Пінгвінії; у вітальні ще збе-реглось давнє вмеблювання і, між іншим, стояла канапа

¹ Прийоми в саду (англ.).

фаворитки. Місцевість навкруг замку була прегарна, а внизу під горою голубіла чистовода річка Езель. Іпполіт Церер любив вудити рибу; за цією одноманітною розвагою у голові його народжувались найкращі парламентські комбінації і найблискучіші ораторські знахідки. В річці було повно форелі, і він ловив її з ранку до вечора, сидячи в човні, якого прем'єр надав у повне його розпорядження.

Тим часом Евеліна з Візіром то гуляли вдвох у саду, то сиділи у вітальні й розмовляли. Евеліна добре відчувала всю його чоловічу привабливість, але спершу кокетувала з ним зовсім бездумно, без якихось далекосяжних намірів і певних планів. Він був знавець жінок і бачив, що вона вродлива; у місті парламент і Опера зовсім не лишали йому вільного часу, але тут, у замку, сірі очі та гнучкий стан Евеліни Церер вабили його дедалі більше. Якось, коли Іпполіт вудив рибу в Езелі, Візір посадив її поруч із собою на канапі фаворитки. Штори на вікнах, що захищали вітальню від спеки й надміру яскравого світла, були ледь розхилені, і крізь щілинку на Евеліну падали довгі золоті промені, наче то Амур, причаївшись за вікном, пускав у неї свої стріли. Біла муслінова сукня, огортаючи округле і водночас струнке тіло, підкреслювала її юну грацію. Свіжа, ледь вогка шкіра її пахла щойно скошеним сіном. Візір повівся, як підказували обставини; вона теж скорилася грі випадковості та світського життя. Вона гадала, що це не матиме ніякої ваги — так собі, марничка. Як же вона помилялася!

«На міському майдані, з сонячного боку,— розповідає славнозвісна німецька балада,— на стіні, по якій плелася гліцинія, висіла гарненька поштова скринька, синя, як волошка, завжди усміхнена і спокійна.

Щодня до неї підходили, гупаючи важкими черевиками, дрібні крамарі, багаті селяни, міщани, збирач податків, стражники і вкидали до неї ділові листи, рахунки, вимоги та нагадування про сплату податків, заяви до суду, сповіщення для рекрутів,— вона лишалася усміхнена і спокійна.

Веселі або заклопотані, простували до неї поденники і наймити, служниці й мамки, рахівники, конторники, господині з малими дітьми на руках і вкидали до неї повідомлення про хрестини, весілля й похорони, листи до наречених, до дружин, до чоловіків, до синів, до матерів,— вона лишалася усміхнена і спокійна.

На смерканні до неї вишком скрадалися юнаки та дівчата і вкидали любовні листи: котрі скроплені слізьми, від яких порозпливалося чорнило, а котрі з маленькими кружальцями, що позначали на папері поціловане місце, і всі дуже довгі,— вона лишалася, усміхнена і спокійна.

Багаті купці приходили задля обережності на той час, коли скриньку спорожняли, і вкидали до неї цінні пакунки, запечатані п'ятьма червоними печатками й повні асигнацій або чеків, виписаних на великі банкірські контори країни,— вона лишалася усміхнена і спокійна.

Та одного дня юнак, на ім'я Гаспар, якого вона зроду не бачила й про якого не знала, ні хто він, ні що він, ні чий він, прийшов і вкинув до неї маленького листа, про який тільки й відомо, що він був складений трикутничком. І зразу гарненька поштова скринька зомліла. Відтоді вона вже не висить на своєму місці: вона бігає вулицями, полями, лісами, обвита плющем, у вінку з троянд. Її можна спіткати всюди; а польовий сторож якось заскочив її в пшениці з Гаспаром: той держав її в обіймах, а вона його цілувала в уста».

Поль Візір був уже зовсім спокійний; а Евеліна ще лежала на канапі фаворитки, сповнена радісного подиву.

Белебний отець Лагіден, тонкий знавець теологічної етики, який і в часи занепаду віри непохитно дотримувався принципів, цілком слушно твердив, у згоді з ученням отців церкви, що жінка, віддаючись чоловікові за гроші, чинить тяжкий гріх, але та, котра віддається просто так, чинить гріх багато тяжчий; бо в першому випадку жінка грішить задля підтримання власного життя, а тому її часом можна коли не виправдати, то принаймні вибачити й визнати ще гідною господнього милосердя: адже, кінець кінцем, бог забороняє самогубство й не хоче, щоб його створіння, які суть храми його, нищили самі себе; а крім того, віддаючись задля шматка хліба, жінка зберігає смирення і не зазнає насолоди, а це полегшує її гріх. А та, котра віддається задарма, грішить із насолодою, вона впивається своїм падінням. Гордия і втіха, якими вона обтяжує своє злочинство, збільшують його згубний тягар.

Приклад пані Церер чудово демонструє всю глибину цієї моральної істини. Вона дізналася, що наділена чуттєвістю,— доти вона про це й не здогадувалася. Досить було однієї миті, щоб вона це відкрила,— і та мить зовсім змінила її душу, перевернула все її життя. Спочатку

найсолідше їй було те, що вона навчилася пізнавати себе. «γυμνάσιον»¹ античної філософії — це припис, виконання якого в моральній сфері не дає нам особливої втіхи, бо пізнання своєї душі не пов'язане з приємними відчуттями; але не так буває з плоттю: в ній ми можемо відкривати джерела насолоди. І Евеліна зразу сповнилася до свого благодійника вдячністю, рівною благодіянням, й вирішила, що той, хто відкрив їй ці безодні блаженства, єдиний володіє ключем до них. Чи помилялася вона? Чи могла вона знайти й інших володарів золотого ключа? Важко сказати; професор Суддак, коли все розкрилось (а це сталося, як ми пересвідчимось, дуже скоро), розглянув це питання з експериментальної точки зору в одному вузькоспеціальному науковому журналі й дійшов висновку, що для пані Ц. імовірність зустріти повноцінний еквівалент пана В. дорівнювала 3,05 : 975,008. Іншими словами, вона навряд чи зустріла б його. Напевне, вона інстинктивно відчувала це, тому й закахалася так безтямно.

Я навів ці факти з усіма подробицями, бо ті подробиці, здається мені, повинні привернути увагу людей, схильних до аналітичного, філософського мислення. Канада фаворитки гідна увійти в історію, бо на ній вирішилась доля великого народу. Та що там! На ній відбулась подія, відгомін якої прокотився й по сусідніх країнах — дружніх і ворожих, і навіть по всьому світу. Надто часто такі події, хоч наслідки їхні незмірно важливі, проходять повз увагу поверхових людей, що легковажно беруться писати історію якоїсь країни. А через це тасмні пружини подій лишаються невідомі нам, і падіння імперій чи перехід влади з рук у руки дивують нас і здаються нам незбагненними — бо від нас утаїлась якась непомітна дрібничка, що, вступивши в дію, зруйнувала і перевернула все. Автор цього великого історичного трактату краще за будь-кого бачить власні хиби і вразливі місця, але він може запевнити, що завжди дотримувався того такту, тієї поважності й урочистості, яких годиться дотримуватись, пишучи про державні справи, і ні на мить не забував, що про людські діяння годиться оповідати з належною серйозністю.

¹ Пізнай самого себе (грецьк.).

РОЗДІЛ VII ПЕРШІ НАСЛІДКИ

Коли Евеліна призналася Візірові, що ніколи такого не відчувала, він їй не повірив. Він добре вивчив жінок і знав: вони часто отак леб'ять чоловікам, щоб дужче закохати їх у себе. Отже, досвід, як це часто буває, призвів його до помилки. Та однаково йому було приємно чути таке від неї, і незабаром він теж захопився нею, ще й досить сильно. Це почуття сприятливо відбилося на його розумових здібностях: він виголосив у головному місті своєї виборчої округи дуже вдалу, просто-таки блискучу промову, яку визнали вершиною його ораторської майстерності.

Сесійний період почався спокійно; хіба що кілька поодиноких злостивців та ще не дуже осмілілих честолюбців підвели в палаті голови. Однієї усмішки прем'єр-міністра вистачило, щоб розвіяти цю тінь. З Евеліною Візір бачився по двічі на день, а між зустрічами вони ще й посилали одне одному записочки. Він мав навичку в любовних справах, був спритний і вмів ховати свої почуття, але Евеліна поводитися вкрай необережно: підкреслювала їхню близькість, зустрічаючись із ним у світських салонах, у театрі, в парламенті, в посольствах. Кохання сяяло в неї на обличчі, в усій її постаті, у вогкому блискочі очей, у м'якій усмішці, в трепеті грудей, у пружкості стану, в усій її вроді — оживлій, розбудженій, буйній. Невдовзі про їхній роман уже знала вся країна, були про нього поінформовані й уряди інших держав; і тільки президент Пінгвінії та Евелінин чоловік не віддали нічого. Президент дізнався про все в своїй замській резиденції, прочитавши поліцейний рапорт, що не знати як попав до нього у валізу.

Інполіт Церер не відзначався ні чуйністю, ні проникливістю, але він, звичайно, відчував, що в його подружньому житті щось змінилось. Евеліна, яка ще так недавно цікавилась його справами й ставилась до нього коли й не ніжно, то бодай приязно, тепер виявляла тільки байдужість і нехтіть. Її й раніше часто не бувало вдома, бо вона подовгу ходила в справах спілки святої Орбрози; але тепер вона, вийшовши з дому вранці, верталась аж о дев'ятій увечері й з обличчям сновиди сідала за стіл. Чоловікові це не подобалось, однак він, може, так би ніколи ні про що й не довідався; цілковите незнання жіночої

душі і сліпа віра в свою силу та щастя, можливо, завжди б закривали правду від його очей, якби двоє коханців самі не допомогли йому відкрити її.

Коли Візір приходив до Евеліни додому й заставав її саму, вони, обнявшись, казали одне одному: «Не тут! Не тут!» — і зразу починали вдавати дуже стриманих. То було їхнє непорушне правило. Та якось Візір прийшов до свого колеги Церера, домовившись з ним про зустріч; але прийняла його Евеліна, бо міністр пошт затримався в якійсь комісії.

— Не тут! — усміхаючись, промовили коханці — промовили з уст в уста, злившись в обіймах, пригорнувшись одне до одного всім тілом. Ще їхні слова звучали у вітальні, коли розчинилися двері й увійшов Церер.

Поль Візір не розгубився: він зразу сказав пані Церер, що ніяк не може виїняти порошок їй з ока. Правда, чоловіка він і не сподівався цим обдурити, але принаймні дістав змогу піти геть без неприємної сцени.

Іпполіт був приголомшений. Він не міг збагнути Евеліниної поведінки й спершу зажадав пояснень.

— Чому ти так зробила? Чому? Чому? — без кінця питав він.

Вона від усього відмагалась — не тому, що мала надію переконати його, бо ж він усе бачив на власні очі, а просто задля пристойності й доброго тону та щоб не вдаватись у прикрі пояснення.

Церера терзали люті муки ревнощів. Він сам признався собі в цьому. «Я сильна людина, — казав він, — я закутий у панцер. Але рана — глибше, вона в серці».

Тоді обертався до дружини, розквітлої від жаги і ще прекраснішої в своїй гріховності, журливо дивився на неї й дорікав:

— Ох, не слід було тобі з ним...

Він мав рацію: Евеліні не слід було заводити коханця з уряду.

Іпполіт так страждав, що хапався за револьвер і вигукував: «Зараз піду вб'ю його!» Та потім приходила думка, що не годиться міністрові пошт і телеграфів убивати прем'єр-міністра, і він ховав револьвер у шухляду нічного столика.

Минав тиждень за тижнем, а страждання його не втихало. Щоранку він надівав поверх своєї рани панцер сильної людини і в праці та в почестях шукав забуття, яке втікало від нього. По неділях він виступав з полу-

м'яними промовами на церемоніях урочистого відкриття нових бюстів, статуй, фонтанів, артезіанських колодязів, лікарень, притулків, залізниць, каналів, критих ринків, каналізаційних систем, тріумфальних арок, базарів, босень. У своїй кипучій діяльності він перепускав через руки цілі гори паперів; за один тиждень він чотирнадцять разів перемінив колір поштових марок. Раз у раз його охоплювали нестямний біль і лють, і він тоді просто навіснів: розум покидав його на цілі дні. Якби він служив у приватній фірмі, це помітили б одразу; але розпізнати недоумка чи божевільного серед високих державних службовців куди важче.

На той час службовці урядових установ саме об'єднувались у асоціації та федерації й домагалися своїх прав так завзято, що й парламент, і широка громадськість перелякалися. Особливим запалом у профспілковій діяльності відзначалися поштарі. Іпполіт Церер міністерським циркуляром оголосив, що ця їхня діяльність цілком законна. А другого дня видав новий циркуляр, що забороняв, як незаконне, будь-яке об'єднання державних службовців. Звільнив з роботи вісім тисяч листонош і відразу поновив їх на службі; висловив їм догану, а потім оголосив подяку. Під час засідань ради міністрів він завжди був на грані вибуху; тільки присутність президента сяк-так стримувала його в межах пристойності, а що він не смів уцепитися в горлянку суперникові, то зганяв свою злість на всіма шанованому командувачеві збройних сил генералові Тюфтію. Генерал не чув його нападок, бо був глухий як пень і весь час заглиблений у складання віршів, присвячених баронесі Більдерман. Церер без будь-яких мотивів виступав проти всього, що пропонував прем'єр. Одне слово, він майже зовсім одурів, і з усіх розумових якостей у нього збереглась одна: несьхибний нюх парламентарія, орієнтація в співвідношенні сил, глибоке знання угруповань, упевненість у підрахунку голосів.

РОЗДІЛ VIII ДАЛЬШІ НАСЛІДКИ

Сесія закінчилася спокійно, і уряд не помітив на лавах парламентської більшості ніяких загрозливих ознак. Тим часом із деяких статей у великих газетах

поміркованого напряму видно було, що вимоги фінансистів — і євреїв, і християн — щодень зростають, що банківський патріотизм жадає цивілізаторського походу в Негритію і що сталевий трест, ревно піклуючись про захист морських кордонів країни та її колоній, шалено домагається спорудження нових і нових дредноутів. Ходили чутки про близьку війну; такі чутки поновлювалися щороку не менш регулярно, ніж пасатні вітри, і поважні люди до них не прислухались. Вони затихали самі собою, і уряд навіть не мусив їх спростовувати — хіба лиш тоді, коли вони ставали занадто гучні й настирливі і могли стривожити країну. Фінансисти хотіли тільки колоніальних війн; народ не хотів ніяких. Йому подобалось, коли уряд виявляє гордість і навіть задирливість, але при найменшій підозрі, що в Європі справді готується збройний конфлікт, він обурився б, а за ним — і парламент. Поль Візір нітрохи не турбувався, бо вважав, що ситуація в Європі не викликає тривоги. Бентежила голову кабінету тільки затята мовчанка власного міністра закордонних справ. Цей гномик приходив на засідання кабінету з напханим документами портфелем, товщим за нього самого, і нічого не казав, не відповідав ні на які запитання — навіть на ті, що ставив йому вельмишпанований президент республіки; знесилений беззастанною працею, він часом на хвилинку засинав у кріслі, і тоді над зеленим сукном столу виднів тільки його чорний чубчик.

Тим часом Іпполіт Церер уже віднаходив свою давню силу; тепер він разом із колегою Лаперсоном частенько бенкетував з акторками — обох їх бачено, як вони пізно ввечері входили до модних кабаре в товаристві кількох прикритих каптуриками жінок, серед яких вони обидва вирізнялись високим зростом і новими циліндрами. Незабаром вони набули великої популярності серед бульварної публіки. Вони розважались, але й страждали. Лаперсон теж мав рану під панцером: його дружина, молоденька модистка, яку він відбив у одного маркіза, покинула його й жила тепер з якимось шофером. А він і досі кохав її й не міг утішитись після втрати. Частенько в окремому кабінеті ресторану, серед веселих дівчат, що сміючись висмоктували раків, два міністри перезиралися сумовитими поглядами й утирали сльозу.

Та Іпполіт Церер, хоч і вражений у саме серце, не здався. Він запрягся помститись.

Пані Візір, що через постійні недуги мусила жити в батьківському домі, в провінційній глушині, одержала анонімного листа, в якому її повідомляти, що пан Поль Візір, до одруження голий як бубон, тепер прогулює дружини посаг із однією заміжньою жінкою Е. Ц. (здогадайтесь самі!), дарує коханці автомобілі за тридцять тисяч франків, перлові намиста за вісімдесят тисяч і невтримно котиться до руїни, ганьби і згуби. Пані Візір прочитала ці рядки, забила в істериці і вручила лист батькові.

— Ось я йому намну вуха, твоєму чоловікові, — сказав пан Плямпіньйон. — Цей гультяй і справді залишить тебе без сорочки, як дати йому волю. Хай він собі голова кабінету міністрів, — я його не боюсь!

Зійшовши в столиці з поїзда, пан Плямпіньйон поїхав до міністерства внутрішніх справ, де його прийняли зразу. Він увійшов до кабінету голови уряду, киплячи гнівом.

— Мені треба поговорити з вами, добродію! — сказав він, махнувши анонімним листом.

Візір підвівся йому назустріч, привітно всміхаючись.

— Як ви вчасно приїхали, любий тату! Я щойно збирався писати вам. Хотів повідомити, що вас нагороджено офіцерським хрестом Почесного легіону. Сьогодні вранці я підписав указ.

Зраділий пан Плямпіньйон щиро подякував зятеві й кинув анонімного листа у вогонь. А вернувшись до свого провінційного дому, сказав знервованій і невеселій дочці:

— Ну що ж, бачився я з твоїм чоловіком. Він же золотий хлопець! Ти сама винна, що не вмів із ним ладнати.

На той час Іпполіт дізнався з однієї бульварної газетки (міністри завжди дізнаються про справи державної ваги з газет), що голова кабінету щодня вечеряє в товаристві такої собі мадемуазель Лізіани з театру «Драматичні витівки»; очевидно, вона його не в жарт причарувала. Відтоді Церер знаходив якусь похмуру втіху, спостерігаючи дружину. Вона щовечора верталась додому дуже пізно й вечеряла або перевдягалася з виразом блаженної втоми та спокійної вдоволеності.

Гадаючи, що вона нічого не знає, він посилав їй анонімні листи. Вона читала їх за столом, при ньому, проте лишалась так само млосно-весела.

Тоді він вирішив: коли вона не надає ваги таким не-виразним натякам, треба відкрити їй усі подробиці, дати їй змогу на власні очі пересвідчитись у невірності коханця. Він мав при своєму міністерстві дуже надійних агентів, що провадили таємні розвідки, пов'язані з обороною країни; якраз тоді вони стежили за шпигунами сусідньої ворожої держави, підсланими в систему пошт і телеграфів республіки. Пан Церер наказав їм тимчасово облишити це стеження і дізнатись, де, коли і в яких обставинах пан міністр внутрішніх справ зустрічається з мадемуазель Лізіаною. Агенти старанно виконали це доручення й повідомили свого міністра, що справді кілька разів підстерegli голову кабінету, коли той зустрічався з жінкою, але та жінка була не мадемуазель Лізіана. Далі Церер не допитувався. Він уже здогадався: роман Візіра з Лізіаною вигадав сам Візір задля алібі, щоб заспокоїти Евеліну, якій уже надокучила слава і хотілось затишку й таємничості.

За коханцями стежили не тільки агенти міністерства пошт; їх пильнували ще й детективи префекта поліції й навіть агенти самого міністерства внутрішніх справ, які сперечались між собою за честь охороняти свого міністра під час його любовних пригод; стежило за ними й кілька роялістських, імперіалістських та клерикальних організацій, і сім чи вісім шантажистських банд, і детективи-аматори, і безліч газетних репортерів, і ціла зграя фотографів, які всюди, де наша пара пробувала ховатися зі своїм безпритульним коханням,— у великих готелях і маленьких готельчиках, у міських і замських будинках, у мебльованих кімнатах, замках, музеях, палацах, вертепах,— умить виростали як із води й підстерігали їх на вулиці, в довколишніх будинках, на деревах, на огорожах, у під'їздах, на сходах, на дахах, у сусідніх квартирах, у камінах. Міністр і його кохана з жахом дивились, як свердла, коловороти й дрелі дірявлять з усіх боків двері, віконниці та стіни кімнати, де вони зачинилися. І хтось таки примудрився зробити знімок, на якому пані Церер у самій сорочці застібала черевики.

Усе це так дратувало Візіра, що він часом уже втрачав свій звичайний чудовий настрій та люб'язність; на засідання кабінету він приходив лютий і теж починав нападатись на генерала Тюфтія, відважного в боях, але нездатного підтримувати дисципліну в армії, та підпускати злісні шпильки достойному адміралові Зубатто-

Акуллосу, чиї дредноути і крейсери йшли на дно без видимої причини.

Фортюне Лаперсон слухав його з глузливо-здивованою міною й бурчав крізь зуби:

— Мало йому було відняти в Церера жінку, так він ще й норови його переймає.

Ці вихватки прем'єра ставали відомі широкій публіці, бо й міністри пробалакувались, і обидва старі воначальники ображались і погрожували, що жбурнуть свої портфелі в обличчя цьому фертикові (а втім, на погрозах усе й кінчалося); та це нітрохи не шкодило прем'єрові, якому завжди щастило, а навпаки, справляло якнайкраще враження на парламент і громадськість, бо всі вбачали в такій Візіровій поведінці щире турботу про армію і флот. І голова кабінету тішився загальним схваленням.

Коли всякі угруповання та визначні особи висловлювали йому своє захоплення, він відповідав просто і твердо:

— Такі мої принципи!

І наказував посадити до в'язниці сімох-вісьмох соціалістів.

Коли сесія закінчилася, украй стомлений Візір поїхав відпочивати на води. Інполіт Церер не захотів покинути своє міністерство, бо там якраз збунтувалася профспілка телефоністок. Він придумав цей страйк із нечуваною суворістю, бо став ненависником жінок. У неділю він удвох з колегою Лаперсоном їздив за місто вудити рибу, надівши циліндра, з яким не розлучався, відколи став міністром. І обидва, забуваючи про вудки, скаржились один одному на жіночу несталість та виливали своє горе.

Інполіт усе так само кохав Евеліну й так само страждав. Проте в серце його закралась надія. Він на якийсь час розлучив дружину з коханцем і, сподіваючись прихилити її до себе, спрямував на це всі свої зусилля, всю свою спритність, показував себе щирим, послужливим, ніжним, відданим, навіть делікатним: серце навчило його всіляких тонкощів. Він звертався до невірної зі словами ніжними й зворушливими і, щоб розчулити її, признався, як багато перестраждав.

Туго затакуючи на животі пояс штанів, він казав їй:

— Дивись, як я схуд!

Він обіцяв їй усе, що, на його думку, могло підкупити жінку: пікніки, капелюшки, коштовності.

Педколи йому здавалось, наче він її розжалив. Обличчя її вже не сяяло таким зухвало щасливим виразом: смуток від розлуки з Полем надавав йому лагідності. Та ледве-но Іпполіт робив хоч найменшу спробу до зближення, як вона хмурніла, найжачувалась і відштовхувала його, ховаючись за своєю провинною, як за неприступним муром.

Та він не відступався, він покірно, принижено благав її.

Якось він пішов до Лаперсона й зі слізьми на очах попросив його:

— Поговори ще ти з нею!

Лаперсон, вибачившись, відмовився, бо не вірив, що з його втручання буде користь, але дав приятелеві раду:

— Прикинься, що ти до неї збайдужів, що ти кохаш іншу, і вона вернеться до тебе.

Іпполіт, випробовуючи цей спосіб, через газети пустив чутки, ніби він щодня зустрічається з мадемуазель Жіно, оперною співачкою. Він став приходити додому дуже пізно або й зовсім не приходив; удавав перед Евеліною, ніби його переповнює щастя, якого йому несила приховати, за обідом виймав з кишені напахчені листи, перчитував їх нібито з надзвичайною втіхою, а губи його неначе тяглися до чийхсь невидимих губів. Та ніщо не допомагало. Евеліна навіть не помічала всієї цієї комедії. Байдужа до всього, вона прокидалась із своєї летаргії тільки для того, щоб попросити в чоловіка грошей; а коли він їх не давав, пронизувала його сповненим огиди поглядом, ладна йому ж таки докоряти за нечувану ганьбу, якої йому завдавала. Вона багато витрачала на вбрання, відколи покохала, тож їй потрібні були гроші, а дістати їх вона могла тільки від чоловіка, бо мала незрадливу вдачу.

Йому уривався терпець, він шаленів, погрожував їй револьвером. А якось при ній сказав теці:

— Вітаю вас, пані: ви свою дочку виховали, як повію.

— Забери мене звідси, мамо! — закричала Евеліна. — Я розлучуся з ним!

Відтоді він покохав її ще палкіше.

У нестями ревнощів, підозрюючи — і небезпідставно, — що вона посилає й одержує листи, він заповязвся перехоплювати їх, відновив у себе в міністерстві секретний відділ, баламутив усю приватну кореспонденцію, затримував

біржові депеші; через нього зривалися любовні побачення; розходились палкі коханці, ставались банкрутства і самогубства. Незалежна преса підхоплювала нарікання громадськості й завзято роздмухувала їх. А урядові газети, щоб виправдати таку адміністративну сваволю, невиразно натякали на якусь змову, на небезпеку для держави, на монархістські інтриги. Гірше поінформовані газети друкували конкретніші відомості — нібито десь конфісковано п'ятнадцять тисяч гвинтівок, а принц Дурбілло готується зійти на берег Пінгвінії. В країні наростало хвилювання; республіканські газети вимагали негайно скликати обидві палати. Поль Візір вернувся до Парижа, вібрав міністрів, провів надзвичайну урядову нараду і через свою агентуру оголосив, що проти народної влади справді кувалася змова, але голова кабінету перехопив усі нитки, які вели до неї, і вже розпочато слідство.

Він наказав негайно заарештувати тридцять соціалістів, а поки вся країна славилася його як рятівника, вислизнув із-під нагляду своїх шестисот агентів і нишком одвіз Евеліну до одного готельчика поблизу Північного вокзалу. Там обоє пробули до пізньої ночі. А коли покинули готель, покоївка, міняючи на ліжку простирадла, помітила на стіні коло узголів'я сім невеличких хрестиків, надряпаних шпилькою.

Ото було й усе, чого домігся Іпполіт Церер ціною таких зусиль.

РОЗДІЛ ІХ ОСТАТОЧНІ НАСЛІДКИ

Заздрість — це та чеснота демократії, яка вбезпечує її від тиранів. Депутати парламенту почали заздрити золотому ключикові голови кабінету. Вже цілий рік усьому світові було відомо, що він скорив прекрасну пані Церер, і нарешті про цей незаконний роман в урядових сферах дізналась провінція, куди столичні новини й моди доходять не раніше, як за повний оберт Землі круг Сонця. А провінція дотримується суворих звичаїв, і жінки там добродесніші, ніж у столиці. Це пояснюють різними причинами: вихованням, добрим прикладом, простою життя. Професор Суддак вважає, що добродесність провінційних жінок залежить виключно від взуття на низьких підборах. Ось що він пише в науковій статті,

яку надрукував «Вісник антропології»: «Жінка викликає в цивілізованого чоловіка глибокі еротичні емоції тільки тоді, коли кут між її ступнею і поверхнею землі становить не менш як двадцять п'ять градусів. А коли цей кут сягає тридцяти п'яти градусів, еротичний ефект стає надзвичайно сильним. Адже від кута нахилу ступні щодо земної поверхні при вертикальному положенні тіла залежить відносне розміщення різних його частин, зокрема таза, крижів та м'язових мас, які надають ззаду приємної округлості верхній частині стегна. А що серед чоловіків у цивілізованому суспільстві панує статеве збочення, яке змушує їх пов'язувати ідею любово-страстя тільки з такими формами жіночого тіла (принаймні в його вертикальному положенні), яких воно набуває при зазначеному вище куті нахилу ступні щодо земної поверхні, то провінційні дами, які носять взуття на низьких підборах, не викликають у чоловіків (принаймні при вертикальному положенні свого тіла) такого бажання звабити їх, а тому їм і легше зберегти добродесність». Правда, з цими висновками згодні далеко не всі. Дехто заперечує, що, мовляв, останнім часом і в столиці під впливом англійської та американської моди поширилися низькі підбори, однак ефекту, описаного вченим професором, чогось не помітно; крім того, різниця між моральністю столичних і провінційних жінок найскоріше ілюзорна, а коли вона й справді існує, то лише завдяки тому, що у великому місті легше й зручніше кохатися, ніж у малому. Та хай там як, а в провінції почали ремствувати на голову кабінету міністрів і відверто ганити його. Це ще не становило загрози, але могло породити її.

Поки що небезпеки начебто не було ніде, і водночас вона була всюди. Парламентська більшість лишалась непохитною, але її лідери робились вимогливі й похмурі. Можливо, Іпполіт Церер і не пожертвував би власними інтересами заради помсти. Але він вирішив, що тепер зможе потай шкодити Візірові без шкоди для себе, і почав вельми вміло й обережно створювати всілякі труднощі та небезпечні ситуації для прем'єр-міністра. Він не міг рівнятися зі своїм суперником ні обдарованістю, ні знаннями, ні авторитетом, зате набагато переважав його спритністю в кулуарних маневрах. Найпрохливіші депутати пояснювали недавнє ослаблення парламентської більшості Цереровою пасивністю. У комісіях він з удаваною необачністю поблажливо схвалював вимоги на

кредити, про які добре знав, що голова кабінету міністрів не зможе їх затвердити. Одного разу такий його умисний промах призвів до несподіваної і дуже гострої сутички між міністром внутрішніх справ і доповідачем про бюджет цього міністерства! Тоді Церер злякався і притих. Було б небезпечно для нього самого, якби уряд упав занадто рано. Та його винахідлива ненависть знайшла кружні шляхи. У прем'єр-міністра була бідна родичка сумнівної поведінки, що мала однакове з ним прізвище. Церер, дуже до речі пригадавши цю Селіну Візір, втяг її у вир світського життя, познайомив з усякими непевними чоловіками та жінками й добув їй кілька ангажементів у кафешантанах. Незабаром вона, за його підказкою, почала виконувати по всяких «Ельдорадо» лесбійські пантоміми під регіт і крик глядачів. Якось літньої ночі в одному вар'єте на Єлісейських Полях вона танцювала перед розпаленою юрбою непристойні танці під звуки хвацької музики, що її чути було аж у садах, де президент республіки саме давав свято на честь якихось коронованих осіб. Прізвище Візіра, поєднане з такою скандальною славою, вкрило всі стіни в місті, заповнило всі газети, пурхало на листівках із фривольними малюнками по кав'ярнях та бальних залах, спалахувало вогненними літерами на бульварах.

Звичайно, ніхто не вважав голову уряду відповідальним за безсоромну поведінку родички; та все-таки між людьми пішла погана слава про його рід, а це підірвало престиж державного діяча.

А незабаром його сліткала й серйозніша прикрість. Одного дня в парламенті міністр народної освіти та культів Цурпаль, у якого боліла печінка і якого вже почали доводити до нестями домагання та інтриги духівництва, у відповідь на звичайний собі запит погрозив, що закриє каплицю св. Орбрози, і нешанобливо висловився про національну святу. Все праве крило палати обурено схопилося з місць; ліве підтримало нерозважливого міністра, але якось мляво. Лідери більшості не хотіли нападатись на всенародний культ, що давав країні тридцять мільйонів щороку; найпоміркованіший серед правих депутатів, пан Бігур, виступив з офіційним запитом, і над урядом нависла загроза. На щастя, міністр громадських робіт Фортюне Лаперсон, який ніколи не забував про відповідальність державного діяча, зумів за відсутності голови кабінету виправити недоречний і невічливий

вчинок свого колеги, що відав культами. Він зійшов на трибуну і засвідчив цілковиту повагу уряду до небесної покровительки країни, зцілительки стількох недуг, перед якими наука визнала себе безсилою. Коли Візір, вирвавшись нарешті з Евелініних обіймів, з'явився в парламенті, кабінет було вже врятовано; але голова уряду відчув, що повинен якимись серйозними заходами заспокоїти панівні класи, запропонував парламентові ухвалити спорудження шести дредноутів і таким чином вернув собі прихильність королів сталі. Потім він ще раз запевнив громадськість, що рента не буде обкладена податком, і наказав заарештувати вісімнадцять соціалістів.

Та незабаром йому довелось зіткнутися з іще грізнішими труднощами. Канцлер сусідньої імперії у промові про закордонні взаємини свого монарха поміж багатьма тонкими й глибокими міркуваннями підпустив ущипливий натяк на те, що політику однієї великої країни визначають любовні пристрасті. Ця шпилька, яку в імперському парламенті зустріли усмішками, неминуче роздратувала вразливу республіку. Вона розбудила самолюбство нації, яка враз озлилась на свого закоханого прем'єр-міністра; депутати вхопились за перший дріб'язковий привід, щоб висловити своє невдоволення. Після сміховинного інциденту — дружина одного помічника префекта пішла танцювати до «Червоного млина» — у палаті депутатів було поставлено питання про довіру урядові, і кабінет утримався більшістю лише в кілька голосів. На загальну думку, Поль Візір ще ніколи не був такий слабкий, такий млявий, такий безбарвний, як на тому прикрому засіданні.

Він зрозумів, що його може врятувати лише якийсь рішучий політичний крок, і постановив розпочати військовий похід до Негритії, якого давно вимагали великі фінансисти та промисловці, бо ця кампанія забезпечувала акційним товариствам концесії на вирубування безкраїх лісів, кредитним закладам — восьмимільярдну позику урядові, а офіцерам армії й флоту — підвищення по службі та ордени. Привід знайшовся — відплатити за якусь там образу, стягти якийсь там борг. Шість дредноутів, чотирнадцять крейсерів і вісімнадцять транспортів запливли в гирло річки Гінопотамів; тубільці на шістьох сотнях пірог марно намагались перешкодити висадженню десанту. Гармати адмірала Зубатто-Акуллоса приголомшили чорношкірих; ті відповіли хмарою стріл,

але, незважаючи на фанатичну відвагу, були розбиті вицент. У пінгвінському народі спалахнув бурхливий ентузіазм, розпалюваний газетами, яким за це платили фінансисти. Лише кілька соціалістів виступили з протестом проти цієї варварської, ризикованої, небезпечної авантюри; але їх негайно заарештували.

В ті дні становище уряду, який підтримували багатії й раптом полюбили прості люди, здавалося непохитним, і тільки Іпполіт Церер, що йому ненависть загострила зір, бачив небезпеку. З похмурою втіхою стежачи за своїм суперником, він мурмотів крізь зуби: «Каюк тобі, злодюго!»

Країна впивалася славою й прибутками, а сусідня імперія вже протестувала проти загарбання Негритії європейською державою, і її протести надходили все частіш і ставали все гостріші. Газети республіки, охопленої діловим пожвавленням, удавали, ніби ніяких підстав для тривоги немає; але Церер відчував, як наростає загроза, і, наважившись будь-що згубити ворога — хай навіть весь уряд упаде, — потай робив своє. Він наказав довіреним людям написати й надрукувати в кількох офіційних газетах статті, які, нібито виражаючи думки самого Візіра, приписували голові кабінету міністрів войовничі наміри.

На ці статті не тільки відгукнулася грізна луна за кордоном; вони й у самій Пінгвінії стривожили народ, який любив армію, але не любив війни. На парламентський запит про зовнішню політику уряду Візір відповів заспокійливою заявою, пообіцявши зберігати мир, поки він буде сумісний із гідністю великої нації, а міністр закордонних справ Кромбіль виголосив декларацію, якої ніхто не зрозумів, бо вона була складена дипломатичною мовою; і уряд здобув значну більшість голосів.

Та чутки про війну не стихали, і голова кабінету, щоб відвернути новий небезпечний для нього запит, розподілив між депутатами двадцять чотири тисячі гектарів негритійського лісу й наказав заарештувати чотирнадцять соціалістів. А Церер ходив у кулуарах парламенту і конфіденційно запевняв депутатів своєї групи, що він докладає всіх зусиль, щоб в уряді взяла гору мирна політика, і ще не втратив надії добитися цього.

А грізні чутки щодень розростались, розходились серед широкої публіки, сіяли неспокій і тривогу. Вже й самого Візіра брав страх. Найбільше його турбувала постійна

відсутність міністра закордонних справ і його мовчанка. Кромбіль тепер зовсім не приходив на засідання уряду; він уставав о п'ятій годині ранку й по вісімнадцять годин підряд працював у своєму кабінеті, а тоді знесилений падав у кошик для паперу, звідки прибиральники витягали його разом з усякими чернетками, які вони зразу несли продавати військовим аташе сусідньої імперії.

Генерал Тюфтії вважав, що воєнний конфлікт неминухий, а тому готувався до нього. Він нітрохи не боявся війни, а навпаки, щиро бажав її й ділився своїми високими сподіваннями з баронесою Більдерман, яка про все повідомляла сусідню державу, і та держава, спираючись на ці повідомлення, розпочала негайну мобілізацію.

Міністр фінансів, сам того не бажаючи, прискорив хід подій. Він саме грав на зниження і, щоб викликати паніку на біржі, пустив чутку, ніби відвернути війну вже не пощастить. Імператор сусідньої країни сприйняв цю чутку за щирю правду і, боячися вторгнення на свою землю, оголосив стан бойової готовності. Перелякавшись, палата депутатів скинула уряд Візира величезною більшістю голосів (814 проти 7, при 28, що утримались). Та було вже запізно: того ж таки дня сусідня ворожа держава відкликала з Пінгвінії свого посла й кинула на батьківщину пані Церер вісім мільйонів солдатів.

Незабаром війна охопила весь світ і залила його морями крові.

АПОГЕЙ ПІНГВІНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Через півсторіччя після щойно описаних нами подій пані Церер, що вже багато років була вдовою державного мужа, чие ім'я вона з гідністю носила, упокоїлася в бозі на сімдесят дев'ятому році життя, оточена загальною шанобою. На скромному, тихому похороні за труною йшли сирітки з парафіяльного притулку та черниці ордену Святого смирення.

Все своє майно небіжчиця заповіла спілці св. Орбрози.
— Ох! — зітхнув отець Капшюк, канонік собору св. Маеля, приймаючи цей благочестивий дарунок. — Давно вже слід було якіюсь щедрій жертводавипі зглянутись на наше убозтво. Багаті й бідні, вчені й неуки відвертаються від нас. І хоч як ми силкуємось навернути до істини

заблудлі душі, та ніщо не допомагає — ні погрози, ні обіцянки, ні ласкавість, ні різкість. Пінгвінське духівництво стогне у злиднях; наші сільські священики, щоб прожити, мусять братися за найбруднішу роботу, харчуються недоїдками й ледве животіють. У наших поруйнованих церквах на голови богомольцям капає дощова вода, а службу божу перебиває стукіт каменів, що відпадають від склепіння. Соборна дзвіниця похилилась і скоро, мабуть, завалиться. Пінгвіни забули святу Орброзу, перестали їй поклонятися, занедбали її святилище. З її раки зірвано все золото, повидирано самоцвіти, і тепер тільки павуки в тиші снують над нею своє павутиння.

Почувши ті скарги, письменник П'єр Мілль, який у дев'яносто вісім років зберіг усі свої розумові й духовні сили, спитав каноніка, чи не гадає він, що свята Орброза колись іще вирине з цього ганебного забуття.

— Не смію й надіятися, — зітхнув велебний пан Капшюк.

— А шкода, — відказав Мілль. — Орброза — чарівний образ; її життє сповнене краси. Я ось нещодавно зовсім випадково натрапив на легенду про одне з найпрекрасніших її чудес — чудо з Жаном Віолем. Хочете, я вам розкажу цю легенду, пане Капшюк?

— Розкажіть, пане Мілль.

— Ось що написано про те чудо в одному манускрипті чотирнадцятого сторіччя:

«Сесіль, дружина Ніколаса Гобера, золотаря з мосту Міняйлів, довгі літа проживши яко жінка чесна й цнотлива, уже в поважному віці закохалась у Жана Віоля, юного пажу графині Дзюббо, що жила в Павиному палаці на Піщаному майдані. Ще й вісімнадцяти років не мавши, він був наирочуд гарненький і станом, і лицем. Не здужавши свою жагу погамувати, Сесіль наважилась задовольнити її. Вона почала закликати пажу до своєї господи, пестити його всіляко, годувати ласощами і врешті підбила його полюбитися з нею.

І ось одного дня, коли вони саме лежали вдвох у золотаревому ліжку, майстер Ніколас вернувся додому раніше, ніж вони його чекали. Двері були замкнені, але крізь них він почув, як його жінка млосно жєбонить: «Серденько моє! Ангеляточко моє! Мишеняточко моє!» Зразу подумавши, що вона там замкнулася з полюбовником, золотар загрюкав у двері й закричав: «Ах ти

суко! Хвойдо! Хльорко! Повііще! Відчини, бо я тобі ніс і вуха пообтинаю!» В такій напасті золотариха стала молитися святій Орброзі й пообіцяла, що поставить їй велику свічку, коли праведна діва порятує її та пажа, що вмирав зо страху, голий-голісінький за ліжком сховавшись.

І праведниця зглянулася на те благання. Вона вмить обернула Жана Віоля на дівчину. Побачивши те, Сесіль заспокоїлась і сама ну кричати на чоловіка: «Ти, лобуряко ревнивий! Не репетуй там, а то й зовсім не відчину!» Усе отак сердито бурмочучи, вона підбігла до скрині з одежею, вийняла звідти старий каптурик, на китовому вусі шнурівку та довгу сіру спідницю і хутенько одягла пажу, перетвореного на дівчину. Потім сказала голосно: «Катерино, любонько, кицюнько моя, піди відчини дядечкові. Не бійся його, він не лихий, тільки недотепний». Хлопець, обернений на дівчину, послухався. Майстер Ніколас, увійшовши до покою, побачив там молоденьке дівча, зовсім йому незнайоме, і свою дружину, що лежала в ліжку. «Чого очі витріщив, бовдуряко? — сказала вона йому. — У мене живіт заболів, я й лягла, аж тут гостя прийшла. Це Катерина з Палезо, дочка моєї сестри Жанни, тієї, що я з нею вже п'ятнадцять років як посварилась. Поцілуй нашу небогу, чоловіче! Бач, яке гарне дівча виросло!» Золотар поцілував Віоля, і дуже солодким той поцілунок йому здався. З тієї хвилини він ні про що більш і не думав, як лиш про те, щоб з дівчиною на самоті зостатися та пригорнути її як слід. Тому він не гаючись повів її вниз до світлиці — мовляв, щоб вином та горішками пригостити, — а ледве-но з нею в тій світлиці опинився, як почав її голубити вельми щиро. Він би, певно, тим не вдовольнився, якби свята Орброза не напоумила чесну його дружину застукати їх там удвох. Угледівши, що чоловік ту буцімто небогу вже на коліна собі посадив, вона його налаяла бахурякою, ляпасів йому надавала, ще й веліла перепросити її. А другого дня юний Віоль обернувся назад на клопця».

Дослухавши ту розповідь, преподобний канонік Капшюк подякував Міллію і, взявши ручку, заходився складати список імовірних переможців на найближчих кінських перегонах. Бо він служив діловодом у букмекера.

Пінгвінія тим часом пишалася в багатстві. Ті, хто виробляв речі, необхідні для життя, не мали їх; а ті, хто їх не виробляв, мали їх аж занадто. «Це фатальна економічна закономірність, якої не можна усунути»,— заявляв один академік. У великого пінгвінського народу не було вже ні традицій, ні духовної культури, ні мистецтва. Прогрес цивілізації виражався там у виробництві смертоносною зброї, в безсоромній спекуляції, в огидних розкошах. Столиця Пінгвінії, як усі тодішні великі міста, набула космополітично-комерційного вигляду: в ній панувала безмежна і суцільна бридота. Країна тішилась цілковитим спокоєм. Це був апогей її розвитку.

Книга восьма

МАЙБУТНІ ЧАСИ

ІСТОРІЯ БЕЗ КІНЦЯ

Τη Ἑλλάδι πεινὴ μὲν αἰεὶ κατε σὺντροφός ἐστι,
ἀρετὴ δὲ ἐπαχτός ἐστι, ἀπὸ τε σοφίης
κατεργασμένη καὶ νόμου ισχυροῦ ¹.

Геродот. Історія, VII, 102

То ви й не розгледіли, що це були ангели?

„Liber terribilis“ ²

Рітнъупдпльхсбочъигімаоімбтъиріегмбеілл
спмігубіпресбупсігрітнъупдпльгнобусішпд
пмптімбтвевегімаопяуєресгпоблсіуатьхіобо
тигінлпнрбоіньліспирпсьєзб्याуатьвбдбутугб
пілсбйоіібенрпндпярієлфрмеопйрсетілесфяу
адспбеталняефлпя.

Рсбгеізіктггепл

Ми стоїмо на порозі такої хімії, яка вивча-
тиме зміни, викликані тілами, що містять у
собі стільки концентрованої енергії, скільки
ми ще ніколи не мали у своєму розпоряд-
женні.

Сер Вільям Рамсей

§ 1

Хоч які високі були будинки, людям усе здавалося мало: їх надбудовували без кінця, а нові споруджували на тридцять і на сорок поверхів, і в них одні над одними розміщувалися контори, магазини, банки, правління акційних товариств. А підвали й тунелі копали глибше й глибше.

П'ятнадцять мільйонів душ працювало у велетенському місті при світлі потужних ліхтарів, яких не гасили ні

¹ Було так, що бідність навіки зріднилась з Елладою, а чеснота була привнесена ззовні й виховувалась мудрістю та суворим законом (грецьк.).

² «Книга страхіть» (лат.).

вночі, ні вдень. Сонячне світло не проникало крізь густий дим заводів, набудованих довкола міста, і тільки інколи видно було, як червоне, зовсім не променисте кружало сонця пливе по чорному небу, покресленому смугами залізних мостів, із яких безперестану сипався дощ сажі та вугільного пороху. Це було найбільш промислово розвинене і найбагатше місто у світі. Лад у ньому панував начебто досконалий; уже не залишилось нічого від старовинних аристократичних чи демократичних форм суспільного життя: все було підпорядковане інтересам трестів. У цьому середовищі склався людський тип, який антропологи назвали типом мільярдера. Це були люди водночас енергійні й тендітні, здатні розвивати велику розумову силу й подовгу працювати за письмовим столом, але уражені снадковими розладами нервів, які з літами загострювалися.

Як усі справжні аристократи, як патриції республіканського Риму, як лорди давньої Англії, ці могутні люди додержувалися дуже суворих звичаїв. Серед них траплялися справжні аскети багатства: на зборах правлінь трестів видно було худі обличчя, запалі чоки й очі, порізані зморшками чола. Ці мільярдери, що мали тіла худіші, лиця жовтіші, губи тонші, а очі вогнистіші, ніж у ченців старої Іспанії, з незгасним запалом віддавалися суворим подвигам фінансової та промислової діяльності. Багато їх, зрікаючись будь-якої втіхи, будь-яких розваг, будь-якого спочинку, жалюгідно животіли без свіжого повітря й сонячного світла у своїх кабінетах, обставлених усілякими електричними апаратами, там-таки вечеряли молоком та яйцями і там-таки спали на розкладному ліжку. Ці містики, чиїм єдиним ділом було натискати пальцем на нікельовані кнопки, нагромаджували багатства, яких не бачили навч і знаку, і таким чином здобували пусту можливість задовольняти бажання, яких ніколи не відчували.

Культ багатства мав і своїх мучеників. Один із тих мільярдерів, славнозвісний Самуель Сейффі, волів умерти, ніж поступитись бодай найменшою часточкою свого добра. Один робітник котрогось із його заводів, скалічившись на роботі й не діставши ніякого відшкодування, вирішив відстояти своє право в суді, але заплутався в непрохідних хащах судочинства. Доведений тяжкими злиднями до розпачу, він зумів хитрістю та сміливістю доступитися до хазяїна, наставив на нього револьвер і

погрозив, що всадить йому кулю в лоб, якщо не дістане допомоги. Сейфф не дав нічого й заради принципу дозволив убити себе.

Люди завжди наслідують тих, хто стоїть вище. Ті, котрі не мали великих капіталів (а таких, звичайно, була переважна більшість), ревно переймали погляди й звичаї мільярдерів, щоб хоч зовні не відрізнятись від них. Усі пристрасті, які перешкоджають нагромадженню чи збереженню багатства, вважались ганебними; нікому не пробачали ні млявості, ні лінощів, ні некорисливого потягу до науки, ні любові до мистецтва, а марнотратності й поготів. Співчутливість засуджували, як небезпечну ваду. Будь-яка схильність до насолод викликала загальний осуд, однак брутальне задоволення жадань вибачали легко: адже брутальність, як один із виявів соціальної енергії, здавалась не такою небезпечною для звичаїв. Міцними підвалинами держави були дві найбільші громадянські чесноти: пошана до багатіїв і зневага до бідняків. Тим слабодухам, котрих іще тривожило людське страждання, не лишалось нічого іншого, як приховувати свої почуття; таке лицемірство не обурювало нікого, бо сприяло підтриманню ладу і тривкості суспільних інституцій.

Таким чином, серед багатіїв усі були віддані суспільному ладові чи здавались такими; всі подавали приклад такої відданості, хоч, може, й не всі його наслідували. Декотрих їхнє становище тяжко гнітило, але вони самі підтримували його — чи то з гордості, чи то з обов'язку. Були й такі, що якимись хитрощами пробували потай вирватись із нього хоч на часину. Один із них — Едуард Мартен, президент металургійного тресту, — інколи перевдягався в злиденне лахміття і йшов жебрати, наражаючись на лайку перехожих. Якось він, стоячи з простягнутою рукою на мосту, посварився зі справжнім жебраком і, охоплений нестямною заздрістю, задушив його.

Всі свої духовні сили люди витрачали на справи, тож їм чужі були насолоди розуму. Театр, який колись процвітав у їхній країні, тепер звівся до пантоміми та комічних танців. Занедбано було навіть п'єси з участю жінок, бо люди втратили смак до гарних форм і розкішних уборів: вони віддавали перевагу витівкам клоунів та негритянській музиці, і справжній захват у театральних глядачів викликали тільки діаманти на шії у фігуранток та бруски золота, що їх урочисто проносили по сцені.

Жінки з багатих кіл, так само як і чоловіки, були змушені поводитись респектабельно. Згідно з тенденцією, властивою всім цивілізованим суспільствам, громадська думка підносила їх до рангу символів: своєю суворою пишнотою вони мали репрезентувати водночас і велич багатства, і його недоторканність. Давній звичай фліртувати й заводити романи відмер, але на зміну колишнім світським коханцям потай прийшли атлети-масажисти або лакеї. Одначе скандальні історії траплялись рідко; подорож за кордон здебільшого їх затирала, і трестівські принцеси лишались об'єктом загальної пошани.

Багатії становили мізерну меншість населення, але ті, хто на них працював, тобто вся решта народу, були цілком віддані або покірні їм. Вони поділялись на два класи: торговельних та банківських службовців і заводських робітників. Перші виконували величезну роботу й одержували щедрю платню. Декотрим із них щастило й самим вибитись у підприємці; багатство нації неухильно зростало, а капітали часто й легко переходили з рук у руки, і це давало найкмітливішим та найсміливішим надію, що й вони можуть розбагатіти. Безперечно, серед незліченної маси конторських службовців і техніків траплялись і невдоволені та обурені; але всемогутнє суспільство зуміло вкарбувати суворий послух і в душі своїх ворогів. Навіть анархісти чесно трудилися й поводитись як люди статечні.

Що ж до робітників, які працювали на заводах довкола міста, то вони геть занепали фізично й духовно і уособлювали встановлений антропологією тип бідняка. Правда, деякі м'язи, відповідно до характеру їхньої праці, були в них добре розвинені, і тому вони зовні могли здаватись дужими, проте були в них помітні й певні ознаки хирлявості. Невисокі на зріст, вузькогруді, в маленькою головою, вони відрізнялись від людей з заможних класів ще й цілою низкою фізіологічних аномалій, а особливо часто — асиметричністю голови та кінцівок. До того ж вони були приречені на поступове й неминуче виродження, бо найміцніших із них держава забирала до війська, а там вони швидко розтринькували своє здоров'я по шинках та домах розпусьти, які виростали довкола казарм, мов гриби. Розумово пролетарі теж робилися чимраз відсталіші. Неухильне ослаблення їхніх інтелектуальних здібностей спричинювалося не тільки способом життя, а й тим, що роботодавці провадили серед них

методичний відбір. Побоюючись робітників із яснішою головою, спроможних виразити свої законні вимоги, вони всіма способами намагались позбутися їх і віддавали перевагу тупим неукам, нездатним обстоювати свої права,— а для роботи великий розум був не потрібен, бо завдяки машинам вона стала надзвичайно простою.

Отож пролетарі не вміли зробити нічого, щоб поліпшити своє життя. Їм насилу щастило страйками перешкоджати зниженню платні. Та й ця зброя почала вже вислизати з їхніх рук. Несталість виробництва, притаманна капіталістичному ладові, призводила до такого безробіття, що в багатьох галузях промисловості робітників, які оголошували страйки, зразу замінювали безробітними. І врешті ці нужденні виробники запали в похмуру апатію, якої не порушували ні радість, ні відчай. Тобто вони перетворились на необхідні для суспільного устрою і добре пристосовані до своєї функції знаряддя.

Отож цей суспільний устрій здавався найтривкішим з усіх відомих досі, принаймні серед людей, бо тривкість устрою бджолиного вулика й мурашника незрівнянна. Ніякі ознаки начебто не відчували катастрофи ладу, що ґрунтувався на найсильніших якостях людської натури — писі й жадібності. Одначе проникливі спостерігачі помічали не одну причину для тривоги. Найгрізніші, хоч і найменш помітні були причини економічного характеру, що полягали в дедалі більшому перевиробництві, яке викликало довгі періоди тяжкого безробіття; промисловці, щоправда, вважали ці періоди корисними, бо вони допомагали зломити силу робітництва, протиставлячи тих, хто мав роботу, тим, хто її не мав. Відчутнішу загрозу являв стан здоров'я майже всього населення. «Здоров'я бідняків таке, як воно й має бути,— казали гігієністи,— але здоров'я багатих людей лишає бажати кращого». Чому воно так, неважко було з'ясувати. В місті не вистачало кисню, необхідного для життя; люди дихали штучним повітрям; харчові трісти, розвинувши хімічний синтез до фантастичної досконалості, виробляли штучне вино, м'ясо, молоко, фрукти, городину. Але харчування такими продуктами було шкідливе для травної системи і для мозку. Мільярдери лисіли у вісімнадцять років; декотрі з них інколи впадали в небезпечний розумовий розлад. Налякані недугою, вони платили величезні гроші всяким неукам-знахарям, і раз у раз у місті робив блискучу медичну або теологічну кар'єру якийсь

нікчемний лазник, що надумав стати зцілителем чи про-роком. Кількість божевільних невдлинно зростала; у світі багатства дедалі множились самотубства, часто супро-вджувані жахливими й химерними обставинами, які свід-чили про нечуване викривлення розуму й почуттів.

Ще одне зловісне явище тяжко гнітило всіх. Почалися якісь таємничі катастрофи, що скоро стали регулярними, чимраз частіше згадувалися в статистиці й навіть ура-ховувалися в планах. Щодня лунали вибухи, злітали в повітря машини, будівлі, з надземних залізниць падали на вулиці товарні поїзди, трощачи цілі будинки, давя-чи на смерть сотні перехожих і завалюючи дво- й три-поверхові підземні майстерні та склади, де працювали тисячі робітників.

§ 2

В південно-західній частині міста, на пагорбі, що збе-ріг старовинну назву Форт св. Михаїла, був сквер; там над зеленими лужками ще простягали німецьке гілля старі дерева. На північному схилі пагорба паркові архі-тектори спорудили гроти, потік, водоспад, озеро, острови. Звідти видно було все місто — вулиці, бульвари, площі, безліч дахів та куполів, повітряні дороги, людські юрби, що рухались безгучно, ніби примарні, бо відстань погли-нала звуки. Той сквер був найздоровішим місцем у всій столиці; дим не застилав там неба, і туди приводили дітей погратися. Влітку декотрі службовці з сусідніх контор та лабораторій приходили туди відпочити часинку після обіду, не порушуючи мирного відлюддя.

Отож одного червневого дня ополудні туди прийшла телеграфістка Кароліна Мельє й сіла на лавку аж у кін-ці північної тераси. Щоб очі трохи спочили на зелені, вона сіла спиною до міста. Чорнява, кароока, міцної ста-тури і спокійної вдачі, Кароліна виглядала років на двадцять п'ять — двадцять вісім. А за хвилинку до неї підсів Жорж Клер, службовець електричного тресту. Со-лом'яночубий, худорлявий, стрункий, з тонкими, майже жіночими рисами обличчя, він був не старший за Каро-ліну, а здавався навіть молодшим. Майже щодня зустрі-чаючись на цьому місці, вони почували симпатію одне до одного й любили порозмовляти. Одначе в їхніх розмовах не було нічого ніжного, приятного, інтимного. Кароліна — хоч їй колись уже довелося пошкодувати через свою

довірливість,— може, й рада була б повестись вільніше, та Клер завжди був дуже стриманий і в словах, і в поведінці. Він весь час повертав розмову на чисто інтелектуальні теми, на загальні ідеї, хоча висловлювався про все дуже відверто й різко.

Зокрема любив Клер говорити про устрій суспільства та умови праці.

— Багатство,— казав він,— це тільки один із засобів жити щасливо, а вони зробили з нього єдину мету існування.

Такий стан речей обоє вони вважали жахливим.

Вони раз по раз вертались у розмові до деяких наукових проблем, добре знайомих їм обом.

Того дня вони дискутували про розвиток хімії.

— Відколи встановлено, що радій перетворюється на гелій,— сказав Клер,— хімічні елементи вже не вважають незмінними, і всі оті давні закони простих відношень та збереження матерії спростовано.

— А все-таки хімічні закони існують,— заперечила Кароліна. Як жінка, вона відчувала потребу в щось вірити.

Клер недбало відказав:

— Тепер, коли є змога добувати радій у достатній кількості, наука має неперевершені засоби аналізу; і вчені вже починають здогадуватися, що речовини, які ми досі називали простими, мають надзвичайно складну будову, а в матерії відкривають джерела енергії, тим потужніші, чим у дрібніших часточках вона сконцентрована.

Розмовляючи отак, вони кидали пташкам крихти з хліба. А довкола бавилися діти.

Потім Клер перевів розмову на іншу тему:

— На цьому пагорбі в четвертинному періоді водилися дикі коні. Торік, коли тут прокладали водогін, розкопали цілі зложища тарпанячих кісток.

Кароліна подікавилась, чи в ті далекі часи вже існували люди.

Жорж відповів, що люди, перше ніж спробували приручити тарпанів, полювали на них.

— Людина спочатку була мисливцем,— додав він,— а потім перейшла до скотарства, хліборобства, промисловості... І всі ці стадії цивілізації змінили одна одну протягом такого довгого часу, що несла збагнути розумом.

Він вийняв з кишені годинник.

Кароліна спитала, чи не пора вже йому на службу.

Ні, відказав він, ще тільки пів на першу.

Біля їхньої лави маленька дівчинка ліпила з піску пірижки; семи-восьмирічний хлопчик вистрибом пробіг повз них. Його мати сиділа на лаві поряд і шила, а він грався, удаючи коня, що втік зі стайні, і з властивою дітям силою фантазії уявляючи себе не тільки конем, а й тими, хто ловить його, і тими, хто злякано від нього сахється. Він кидався то в той бік, то в той і кричав:

— Гей, гей, переймайте! Це страшний кінь, бач, як вудила закусив!

Кароліна спитала знову:

— Як ви гадаєте — чи були колись люди щасливі?

— Вони страждали менше, поки були молодші, — відповів їй товариш. — Вони поводитись так, як оцей хлопчик: гралися. Грались у мистецтво, в чесноти, в пороки, в героїзм, у релігію, в насолоди; вони мали ілюзії, що розважали їх. Вони галасували, і це їх бавило. А тепер...

Він замовк і знову глянув на годинник.

Хлопчик, що бігав доріжкою, перечепився через цеберко, яким дівчинка набирала пісок, і впав. Якусь хвилику він лежав нерухомо; потім звівся на руках, лобик його наморщився, губи скривились, і він голосно захлипав. Підбігла мати, але Кароліна вже підвела малого і хусточкою втерла йому очі й рот. Хлопчик іще плакав, і Клер пригорнув його до себе.

— Ну, годі, не плач. Ось я тобі казку розкажу. Один рибалка закинув у море невід і витяг невеличкий мідний глечичок, щільно закритий покришкою. Він ножем відколупав ту покришку, а з глечика як повалить дим аж до неба, а тоді той дим згуснув і з нього зробився велетенський — та як чхне! Так гучно чхнув, що весь світ розсипався на порох...

Клер сухо засміявся і віддав дитину матері. Потім ще раз вийняв з кишені годинник, став на лавку коліньми, ліктями зіперся на бильце і втупив погляд у місто.

Скільки сягало око, там громадились будинки, величезні, але здалеку наче зовсім малесенькі.

Кароліна теж звернула очі в той бік.

— Який день погожий! — мовила вона. — Дим на обрії аж золотий від сонця. Що в нашій цивілізації найприкріше, так це те, що вона позбавила нас сонячного світла.

Він не відповів; погляд його був спрямований на одну точку в місті.

Якось хвилина минула в мовчанці, а тоді серед найрозкішнішої частини міста, за річкою, кілометрів за три від них, несподівано знявся якийсь зловісний туман. А ще за хвилинку до їхнього слуху долетів гуркіт вибуху. Височезний стовп диму вже підносився аж до неба. А в повітрі помалу наростало якесь невизразне гудіння — далекий відгомін лементу тисяч і тисяч людей. І зовсім поблизу, в сквері, теж залунав крик.

— Що це вибухнуло?

Всі були приголомшені: хоч катастрофи тепер траплялися часто, але вибух такої сили стався вперше, і кожне чекало якоїсь жахливої новини.

Дехто намагався визначити місце нещастя: називали різні квартали, вулиці, будинки, клуби, театри, магазини. Ці здогади, висловлювані вголос, ставали все точніші й упевненіші.

— Це підірвано сталевий трест.

Клер сховав годинник у кишеню.

Кароліна пильно глянула на нього, і очі її сповнилися подивом. Потім вона прошепотіла йому на вухо:

— Ви знали?.. Ви чекали? То це ви...

Клер незворушно відповів:

— Це місто повинне згинути.

Вона сказала лагідно і мрійно:

— Я теж так думаю.

І обоє спокійно пішли на свою роботу.

§ 3

Від того дня катастрофи, спричинені анархістами, відбувались одна за одною цілий тиждень. Жертв було безліч, і майже всі — серед бідняків. Ці злочини викликали загальний осуд. Найдужче обурювалися дрібні службовці, слуги, трактирники та крамарі, яких іще не поглинули трести. В простонародних кварталах жінки галасували, вимагаючи якнайжорстокіших кар для динамітників (терористів називали цим старовинним словом, яке не дуже пасувало до них, бо для цих невідомих хіміків динаміт був зовсім невинною речовиною, придатною хіба на те, щоб розкидати мурашники, і підривання нітрогліцерину за допомогою запалу з гримучої ртуті вони вважали дитячою забавкою). Все ділове життя враз припинилось, і насамперед це дошкулило біднішим людям. У народі

вже гомоніли, що з анархістами треба розправлятися самосудом.

Заводські робітники сприйняли діяльність терористів хто вороже, а хто байдуже. Порушення ділового життя загрожувало їм новим великим безробіттям чи навіть масовим звільненням з усіх підприємств, і коли федерація профспілок закликала їх оголосити загальний страйк як наймогутніший засіб впливу на підприємців і допомоги революціонерам, усі профспілки, крім позолотницької, відмовились кинути роботу.

Поліція заарештувала багатьох підозрілих. Із усіх кінців країни звели до столиці війська для охорони трестівських будинків, осель мільярдерів, громадських закладів, банків, великих магазинів. Півмісяця минуло без жодного вибуху. Люди вирішили вже, що динамітники, яких була, найскоріше, жменька, всі повбивані, заарештовані, поховались або повтікали. Місто заспокоїлось — насамперед найбідніші його частини. Дві чи три сотні тисяч солдатів, розквартировані у простонародних кварталах, сприяли поживаленню торгівлі, і повсюди чути було: «Хай живе армія!»

Багатії, які тривожились не так легко, не так швидко й заспокоїлись. Проте на біржі ті, хто грав на підвищення, поширювали оптимістичні чутки і так спромоглись відчайдушним зусиллям зупинити падіння курсів; у справах настало деяке поживалення. Газети, що виходили величезними тиражами, сприяли піднесенню народного духу: в красномовних, сповнених патріотизму статтях вони змальовували, як непохитний капітал сміється з наскоків жменьки мерзенних злочинців, а суспільне багатство неухильно зростає, незважаючи на чийсь там нікчемні погрози. Ці щирі запевнення добре винагороджувалися. Про терористів забули, мовби їх ніколи не існувало. В неділю на перегонах трибуни були повні жінок, обвішаних перлами та діамантами. Всі з превеликою радістю пересвідчувалися, що капіталісти живі й здорові. Мільярдерів вітали на іподромі гучним криком.

А в понеділок злетіли в повітря південний вокзал, нафтовий трест і розкішна церква, споруджена коштом Томаса Ступпа; загорілося тридцять будинків; почалася пожежа в доках. Пожежники явили справжні дива самовідданості й відваги. Вони точно, наче автомати, маневрували довгими залізними драбинами й піднімались аж до тридцятого поверху, щоб вирятувати людей із полум'я.

Солдати ревно охороняли порядок і за це дістали подвійну порцію кави. Але нові катастрофи викликали паніку. Мільйони людей запрагнули негайно виїхати з міста й кинулись до банків, щоб забрати всі свої гроші. Банки три дні виплачували вклади, а тоді касові віконця під грізний гомін обурених клієнтів позачинялись. Юрби втікачів, нав'ючених валізами та клунками, облягали вокзали і брали поїзди штурмом. Багато людей, що квапилися поховатись із запасом харчів у підвали, кинулись до продовольчих та бакалійних крамниць, що їх охороняли солдати з багнетами на рушницях. Органи влади виявили потрібну рішучість. Знову почались арешти; було видано тисячі ордерів на затримання підозрілих осіб.

Протягом наступних трьох тижнів не сталось нічого страшного. Пройшла чутка, ніби в залі Опери, в підвалах ратуші й під однією колоною біржі знайдено бомби. Та дуже скоро з'ясувалося, що то були просто консервні бляшанки, підкладені якимись хуліганамі-жартунами чи божевільними. Один із заарештованих сказав на допиті, що це він головний організатор усіх терористичних актів, а співники його нібито загинули під час вибухів. Ці його зізнання, надруковані в газетах, трохи заспокоїли широку громадськість. І тільки під кінець слідства слідчі зрозуміли, що в'язень просто морочить їм голову, а до вибухів він зовсім непричетний.

Експерти, призначені судами, не могли розшукати жодного уламка, з якого можна було б скласти уявлення про руйнівні знаряддя терористів. За їхніми здогадами, новітня вибухова речовина виділяла той самий газ, який виділяється з радію; вони припускали також, що вибух викликають на відстані електричні хвилі, випромінювані генератором особливого типу. Але й найкращі хіміки не могли сказати нічого конкретнішого й певнішого.

Та нарешті якось два поліцаї, проходячи повз палац Мейсера, знайшли на тротуарі біля підвального вікна яйцеподібний предмет із білого металу, з капсулем на одному кінці. Вони обережно підняли той предмет і за наказом свого начальника віднесли до муніципальної лабораторії. Тільки-но експерти зібрались там, щоб оглянути те яйце, як воно вибухнуло й розвалило велику залу і склепіння над нею. Всі експерти загинули, в тому числі й генерал артилерії Фазан та славнозвісний професор Тігр.

Але й це нове лихо не похитнуло капіталістичного суспільства. Великі банки знов повідчиняли касові віконця, оголосивши, що виплачуватимуть вклади почасти золотом, а почасти державними облигаціями. Фондову й товарну біржі вирішили не закривати, хоч усі операції припинилися.

Тим часом скінчилося слідство над першими заарештованими. Можливо, зібраних доказів їхньої провини за інших обставин виявилось би замало; але тепер їх доповнили ревність суддів та обурення громадськості. Напередодні розгляду справи в суді злетів у повітря палац правосуддя; загинуло вісімсот душ, серед них багато суддів і адвокатів. Розлючений натовп вдерся у в'язницю й линчував в'язнів. Військо, послане відновити порядок, було зустрінуте градом каміння та револьверними пострілами. Кількох офіцерів стягли з коней і затоптали. Солдати відкрили вогонь; були численні жертви. Та влада зрештою спромоглась відновити спокій. А другого дня висаджено державний банк.

Далі почало діятися щось нечуване. Заводські робітники, які перше відмовилися страйкувати, тепер юрбами посунули на місто палити будинки. Цілі полки солдатів, з офіцерами на чолі, приєднувались до робітників-паліїв і бігали по місту, співаючи революційних пісень, або котили зі складів бочки гасу, щоб підливати у вогонь. А вибухи не припинялись. Одного ранку страхітливе дерево, примарна пальма на три кілометри заввишки, раптом виросло на місці телеграфу — і величезного будинку як не було.

Половина міста палала, а в другій половині тривало нормальне життя. Вранці, подзенькуючи бляшаними бідонами, розвозили молоко молочарі. На безлюдній вулиці старий мостильник, сівши під стіною будинку й поставивши пляшку між ноги, неквапно жував тоненько помащену скибку хліба. Президенти трестів майже всі лишались на посту. Декогрі з них виконували свій обов'язок з героїчною простотою. Рафаель Сейфф, син мільярдера-мученика, злетів у повітря, коли головував на зборах акціонерів цукрового тресту. Йому влаштували пишний похорон; жалобний процесії довелося шість разів перелазити через завали або по дощаних кладках переходити вирви.

Наймані помічники багатіїв — продавці, конторники, маклери, комерційні агенти — зберігали непохитну вірність хазаям. Щоб вчасно одержати гроші з боржника,

ще живі кур'єри висаджених у повітря банків пробирались по завалених уламками вулицях, заходили в димучі будинки, і не один із них загинув у полум'ї, виконуючи свої обов'язки.

Проте ілюзій уже не лишалось: невидимий ворог заволодів містом. Тепер гуркіт вибухів не змовкав — майже не чутний для звиклого слуху і все ж невимовно жахливий. Ліхтарі на вулицях не світилися, ночами місто вкривала темрява, і в тій темряві діялись нечувано жорстокі злочини. Тільки простонародні квартали, не так поруйновані, ще оборонялись. Там патрулювали добровільні охоронці порядку; вони розстрілювали спійманих злодіїв, і на кожному розі можна було наткнутись на труп у калюжі крові, з підібганими ногами, зв'язаними за спиною руками, прикритим хусткою обличчям і прищипленим до грудей написом.

Розбирати всі завалені будівлі й ховати мертвих було вже неможливо. Незабаром трупний сморід став нестерпний. Лютували пошесті; від них люди мерли як мухи, а ті, котрі видужували, залишались кволі, мляві, отупілі. Тих, кого обминула пошесть, майже всіх скопив голод.

На сто сорок другий день після першого вибуху, коли до столиці вже прибуло шість армійських корпусів з польовою та важкою артилерією, в найбільшій частині міста — єдиній ще не зруйнованій, але охопленій поясом вогню й диму, — на даху високого будинку стояли, побравшись за руки, Кароліна й Клер і дивились униз. А з вулиці долинали веселі пісні: там танцювала знавісна юрба.

— Завтра все скінчиться, — промовив Клер, — і так буде краще.

Коси в дівчини були розпущені, обличчя сяяло відблисками пожежі. Неначе в побожному захваті споглядала вона вогняне коло, що стискалося круг них.

— Так буде краще, — проказала вона за ним.

І, кинувшись в обійми руйнівникові, жагуче й нестямно поцілувала його.

§ 4

В інших містах Пінгвінії теж були заколоти й розруха, та врешті лад там відновився. Суспільний устрій був реформований, звичаї зазнали великих змін; але країна так і не змогла цілком відродитись після загибелі столи-

ці, і колишній добробут уже не вернувся. Торгівля й промисловість занепали; культура, що так довго віддавала перевагу цій країні над усіма іншими, покинула її. Земля, що перше годувала стільки мільйонів людей, стала безплідною й нездоровою, обернулася у пустелю. На пагорбі Форт св. Михаїла скубли буйну траву дикі коні.

Дні текли, як річкова вода; а сторіччя скрапували, мов краплі з кінчика сталактита. На пагорби, що поховали під собою забуте місто, мисливці приходили полювати ведмедів; вівчарі пригнали туди свої отари; хлібороби ходили там за сохою; городники, обгородивши грядку, вирощували салату; садівники щепили груші. Вони не були багаті, не знали ремесел; по стінах їхніх хатин плелися старі виноградні лози та виткі троянди, а їхнє засмагле тіло вкривали козячі шкури. Жінки їхні самі пряли вовну собі на одежу. Козопаси ліпили з глини маленькі фігурки людей і тварин або співали пісні про дівчину, що йде в ліс за своїм коханим, та про кіз, що мирно пасуться під шелест сосон і дзюркіт струмка. Селянин гнівався на жуків, що їли його смокви, вигадував пастки, щоб оборонити своїх курей від пишногохвості лисиці, й пригощав сусідів вином:

— Пийте! Мого врожаю сарана не пожерла: коли вона налетіла, виноград був уже зібраний.

Минав час; села багатіли; напасники-варвари топтали лани буйної пшениці. Країна кілька разів переходила з рук у руки. Завойовники набудували на узгір'ях замків; плоди землі стали розмаїтіші; з'явилися млини, кузні, чинбарні, ткальні; через болота й ліси пролягли дороги; річка вкрилась кораблями. Селища розбудувались у містечка, тоді злились і утворили місто, захищене глибокими ровами і високими мурами. Згодом йому — тепер уже столиці великої держави — стало затісно в цих непотрібних укріпленнях, і на їх місці проклали зелені бульвари.

Місто непомітно розбагатіло й розрослося. Хоч які високі були будинки, людям усе здавалося мало: їх надбудовували без кінця, а нові споруджували на тридцять і на сорок поверхів, і в них одні над одними розміщувалися контори, магазини, банки, правління акційних товариств. А підвали й тунелі копали глибше й глибше. П'ятнадцять мільйонів душ працювало у велетенському місті.

Боги
жадають

Переклав *Дмитро Паламарчук*

Еваріст Гамлен — художник, учень Давіда, член секції Нового мосту, а раніше — секції Генріха IV — рано-вранці вирядився до колишньої варпавітської церкви, що вже протягом трьох років, з 21 травня 1790 року, була місцем загальних зборів секції. Ця церква стояла на тісній і похмурій площі біля решітки Палацу правосуддя. На фасаді, скомпонованому з двох класичних ордерів, оздобленому переверненими консолями та чашами з полум'ям, понурому від старості, понівеченому людьми, релігійні емблеми було збито, а патомість над дверима виведено чорними літерами республіканський девіз: «Свобода, Рівність, Братерство — або смерть». Еваріст Гамлен увійшов у церкву; склепіння, що колись слухало, як ченці з конгрегації святого Павла, у чорних стихарях, правили службу божу, тепер бачило патріотів у червоних ковпаках, що сходилися сюди вибирати муніципальних урядовців та обмірковувати справи своєї секції. Святих повикидали з ніш, а замість них поставили погруддя Брута, Жан-Жака та Лепелетьє. На обдертому вівтарі височіла таблиця з Декларацією Прав Людини.

У цій церкві двічі на тиждень, від п'ятої до одинадцятої години вечора, і відбувалися публічні збори. За трибуноу промовцям правила кафедра, прикрашена національними прапорами. Навпроти неї, праворуч вівтара, стояв збитий із неструганих дощок поміст для жінок і дітей, що юрбами сунули на ті зібрання. Цього ранку за столом, під кафедрою, сидів у червоному ковпаку і в карманьйолі столяр з Тіонвільської площі громадянин

Дюпон-старший, один із дванадцяти членів Комітету наглядю. На столі стояли пляшка, склянки, чорнильниця і лежав зошит із текстом петиції, що пропонувала Конвентові виключити зі свого складу двадцять двох недостойних членів.

Еваріст Гамлен узяв перо й підписався під петицією.

— Я так і знав,— сказав ремісник-комітетчик,— що ти без вагань поставиш свій підпис, громадянине Гамлен. Ти щирий патріот. Але в секції не досить запалу; їй не вистачає відваги. Я запропонував Комітетові наглядю не видавати довідок про громадянську благонадійність тим, хто не підпише петиції.

— Я ладен власною кров'ю підписати вирок зрадникам фєдералистам,— мовив Гамлен.— Вони хотіли Маратової смерті; нехай же погинуть самі.

— Байдужість — от що веде нас до згуби,— відповів Дюпон-старший.— В секції, що нараховує дев'ятсот повноправних членів, не набереться й півсотні таких, що приходили б на збори. Вчора нас зійшлося двадцять восьмеро.

— То що ж! — сказав Гамлен.— Треба штрафом примушувати громадян, щоб з'являлися на збори.

— Ет! — відмахнувся столяр, насуплюючи брови.— Коли б вони всі посходились, то патріоти були б у меншості... Громадянине Гамлен, ти б, може, випив скляночку вина за здоров'я славних санкюлотів?..

На церковній стіні, ліворуч вівтаря, біля намальованої чорної руки з пальцем, що показував у напрямку коридора, який вів до монастирських приміщень, впадали в око написи: «Громадянський комітет», «Комітет наглядю», «Комітет опіки». Трохи далі, над дверима в колишню ризницю, було виведено: «Військовий комітет». Гамлен зайшов у ті двері й побачив там секретаря комітету, що писав за великим столом, захарашеним книгами, паперами, брусками сталі, набоями та зразками селітристої землі.

— Привіт, громадянине Трюбер. Як ся маєш?

— Я?.. Чудово.

Секретар Військового комітету Фортюне Трюбер відповідав так усім, хто запитував його про здоров'я, але зовсім не для того, щоб повідомити їх про свій стан: він просто хотів припинити дальшу розмову про це. Йому було всього двадцять вісім років, а волосся в нього вже поріділо, спина зігнулася, шкіра пошерхла і на щоках проступав хворобливий рум'янець. Власник оптичної май-

стерні на набережній Ювелірів, він дев'яносто першого року збув ту давню спадкову фірму своєму старому прикажчикові, щоб цілковито віддатися громадським справам. Від матері, вродливої жінки, яка вмерла на двадцятому році життя і про яку ще й досі зворушено згадували тутешні старожили, він успадкував гарні очі, лагідні й променисті, блідість лица та сором'язливу вдачу. А від батька, вченого оптика, королівського постачальника, якому ще й тридцяти не було, коли та сама хвороба звела його в могилу, — працьовитість і пунктуальність.

— А ти як живеш, громадянине? — спитав він, не кидаючи писати.

— Добре. Що нового?

— Анічогісінько. Ти ж бачиш — тут спокій і тиша.

— А становище?

— Яке й було, ніяких змін.

Становище було жахливе. Найдобірніша республіканська армія була оточена під Майнцом; Валансьєн — обложено; Фонтене захопили вандейці. Ліон збунтувався; Севенни повстали, іспанські кордони оголені; дві третини департаментів у ворожих руках або у вогні заколотів. На Париж — без грошей, без хліба — націлені австрійські гармати.

Фортюне Трюбер спокійно писав далі. За постановою Комуни секції повинні були набрати дванадцять тисяч чоловік, щоб послати їх у Вандею, і він складав інструкцію щодо вербування та озброєння солдатів, яких мала виставити секція Нового мосту, колишня секція Генріха IV. Всі рушниці військового зразка мали бути здані сформованим загонам. А для озброєння національної гвардії залишалися мисливські рушниці та списи.

— Я приніс тобі, — сказав Гамлен, — список дзвонів, які треба відіслати до Люксембургу, щоб перелити на гармати.

Еваріст Гамлен, дарма що був дуже бідний, належав до членів секції, наділених правами виборців; за законом виборцем міг бути тільки той громадянин, який платив податок у розмірі триденного заробітку. На право бути обраним ценз підвищувався до суми десятиденного заробітку. Але секція Нового мосту, дотримуючись принципів рівності та обстоюючи свою автономію, надала право обирати й бути обраним кожному громадянинуві, який власним коштом справив собі уніформу національного

гвардійця. Тому Гамлен і дістав виборче право й став членом Військового комітету.

Фортюне Трюбер поклав перо.

— Громадянине Еварісте, піді-но в Конвент, попроси, щоб розіслали вказівки скопувати по л'бохах долівку, визолувати землю й жорству і здобувати селітру. Не досить відлити гармати, треба також і пороху.

До колишньої ризниці ввійшов низенький горбань із пером за вухом і паперами в руці. Це був громадянин Бовізаж із Комітету нагляду.

— Громадяни,— сказав він,— до нас надійшла лиха звістка: Кюстін здав Ландау.

— Кюстін — зрадник! — вигукнув Гамлен.

— Його гільйотинують,— додав Бовізаж.

Трюбер, ледь задихаючись, із постійним своїм спокоєм зауважив:

— Конвент не дарма створив Комітет громадського порятунку. Там розглянуть питання про Кюстінові дії. Зрадник він чи нікчема — все одно на його місце призначать іншого генерала, який рішуче домагатиметься перемоги, і буде все гаразд!

Він погортав папери, перебігаючи по них стомленим поглядом.

— Щоб наші солдати не вагаючись і не занепадаючи духом виконували свій обов'язок, вони повинні знати, що ті, кого залишено вдома,— забезпечені. Якщо ти, громадянине Гамлен, згоден із цим, то на найближчих зборах разом зі мною вимагай, щоб Комітет опіки разом із Військовим комітетом організували подачу допомоги нужденним родинам, годівники яких в армії.

Він зупинився й почав наспівувати:

— Все гаразд! Все гаразд!

Цей скромний секретар секційного комітету відчував таку єдність з усіма патріотами, запаленими спільним поривом, становив таку невід'ємну частину нації, так тісно сплів власне життя з життям великого народу, що, працюючи за своїм простим нефарбованим столом по дванадцять, а то й по чотирнадцять годин щодня, аби відвести навіслу над вітчизною загрозу, навіть не помічав невідповідності між величезними завданнями та своїми мізерними можливостями. Він був одним із тих терпеливих ентузіастів, які після кожної поразки заохочувались готувати неможливу і все-таки неминучу перемогу. Адже вони конче повинні були перемогти. Ця

голото, що знищила королівську¹ владу, повалила старий світ, отой сіренький оптик Трюбер, отой нікому не відомий художник Еваріст Гамлен аж ніяк не могли сподіватися на ласку свого ворога. Перемога або смерть — іншого вибору в них не було. Звідси й завзяття їхнє, і душевний спокій.

II

Вийшовши з варнавітської церкви, Еваріст попрямував на площу Дофіна, перейменовану на Тіонвільську — на честь міста, що витримало ворожу облогу.

Розташована в одному з найлюдніших кварталів Парижа, ця площа вже років зо сто як утратила свою пишноту: будинки, всі, як один, із червоної цегли, пообперізувані карнизами з білого каменю, споруджені з трьох боків її ще за часів Генріха IV для високих судових урядовців, тепер позбулися своїх благородних аспидних дахів, на місці яких стриміли злиденні потиньковані дво-чи триповерхові надбудови, а то й доценту були зруйновані, ганебно поступившись місцем перед будинками, що їхні так-сяк побілені фасади, незграбні, вбогі й брудні, були попробовані безліччю вузьких, неоднакового розміру вікон, у яких рябіли вазончики з квітами, клітки з пташками та розвішана сушитись білизна. Мешкало там, як комашні, всякого ремісничого люду — ювеліри, різьбярі, годинникарі, оптики, друкарі, швачки, модистки, пралі та кілька старих юристів, уцілілих у бурю, що змела все королівське судочинство.

Був ранок; була весняна пора. Юне сонячне проміння, п'янке, як молоде вино, сміялося на стінах і весело ринуло в мансарди. Спускні, мов лезо гільйотини, віконні рами були всі підняті, із вікон виглядали розкуйовджені голови господинь. Секретар Револуційного трибуналу, простуючи на службу, мимохідь поплескував по щоках дітлахів, що гралися під деревами. Чути було, як на Новому мості кричать про зраду мерзенного Дюмур'є.

Еваріст Гамлен жив на набережній Вежових Дзигарів у спорудженому за Генріха IV будинку, який мав би й досі пристойний вигляд, коли б не вкрита черепицею надбудова, що з'явилася за передостаннього тирана. Щоб пристосувати особняк якогось давнього члена парламенту до потреб життя міщанських та ремісничих родин, що тут мешкали, весь будинок поділили перегородками, наробивши комірчин та антресолей. Громадянин Ремакль,

консьєрж і водночас кравець, тулився саме в одному з таких стиснутих з боків і згори закапелків, і крізь скляні двері було видно, як він сидить на кравецькому столі, підбгавши під себе ноги й потилицею впершись у стелю, і шиє мундир національного гвардійця, тоді як громадянка Ремакль душила сусідів чадом своїх рагу, бо дим з її плити міг виходити тільки на сходи, а мала Жозефіна, їхня донька, замурована патокою, але прекрасна, мов ясний день, гралася на порозі з Мутоном, собакою столяра. Громадянка Ремакль, щедро наділена піжними почуттями, пишними персами та стегнами, була, як казали люди, вельми ласкава до свого сусіда громадянина Дюпона-старшого, одного з дванадцяти членів Комітету нагляду. В усякому разі, чоловік її мав щодо цього велику підозру, і подружжя Ремакль то сварилося, то мирилося, в обох випадках сповнюючи весь дім неймовірним галасом. На горішніх поверхах мешкали громадянин Шапрон, ювелір, що держав крамницю на набережній Вежових Дзигарів, лікар, юрист, золотильник та кілька судових чиновників.

Еваріст Гамлен вибрався старовинними сходами на п'ятий і останній поверх, де була його майстерня й мартина кімната. Тут кінчалися дерев'яні, викладені кахлями східці, що змінили широкі кам'яні сходи нижніх поверхів. Приставлена до стіни драбина вела на горіще, звідки саме в цей час злазив опасистий, уже літній чоловік з рум'яним, свіжим лицем і, насилу несучи в оберемку величезний пакунок, наспівував: «Утратив я свого слугу».

Урвавши пісеньку, він шанобливо привітав Гамлена. Еваріст приязно відповів на вітання й допоміг йому знести вниз пакунок, за що старий чемно подякував.

— Це картонні танцюристи,— сказав він, знову беручи свою ношу.— Я несу їх на вулицю Закону до торговця ляльками. Тут цілий народ; усі — мої творіння. Я наділив їх тлінною плоттю, що не знає ні радощів, ні страждань. Тільки не дарував їм здатності мислити, бо я бог добрий.

То був громадянин Моріс Бротто, колишній відкупник і дворянин: батько його, нажившись на підрядах, купив собі дворянство. За добрих старих часів Моріс Бротто звався паном дез'Леттом і влаштовував у своєму особняку на вулиці Лашез вишукані вечери, які осявала блиском прекрасних очей вродлива пані де Рошмор,

дружина прокурора, чудова жінка, що зберігала вірність Морісові Бротто дез'Ілетту, поки Револуція не позбавила його посад, прибутків, особняка, маєтків, титулу. Револуція відібрала в нього все. Йому довелося заробляти на прожиток, малюючи під брамами портрети перехожих, продаючи на Кожум'яцькій набережній гарячі млинці, складаючи промови для народних представників та навчаючи танцювати молоденьких громадян. Тепер у себе на горіщі, куди треба було видиратися по драбині і де не можна було випростатись на повний зріст, Моріс Бротто, роздобувши горнятко клею, клубок шпагату, коробку акварельних фарб та обрізки картону, майстрував картонних танцюристів і збував їх оптом крамарям, а ті вже перепродували лоточникам, що на високих тичках розносили іграшки по Єлісейських Полях, викликаючи захоплення у дітлахів. У вирі громадських подій, незважаючи на свої тяжкі злигодні, Бротто зберігав душевний спокій і для розваги читав собі Лукреція, якого весь час носив із собою в відстовбурченій кишені брунатного сюртука.

Еваріст Гамлен штовхнув двері до свого житла, і вони зразу відчинилися. При своєму вбозті він не задавав собі клопоту ставити замок, і, коли мати за звичкою, бувало, брала двері на засувку, він казав: «Ну й навіщо ото? Хто понадиться на павутиння, а тим паче на мої полотна!» Вкриті грубим шаром пилу, в майстерні у нього лежали стосами чи стояли, обернені до стіни, його перші роботи ще з тих часів, коли він, ідучи за модою, зображував любовні сцени, несміливим пензлем гладенько виписував спорожнілі сагайдаки, летючих птахів, ризиковані забави, мрії про щастя, високо підсмикував спіднички у гусятниць та квітчав трояндами перса пастушок.

Але така манера аж ніяк не пасувала до його вдачі. Ці сцени, трактовані з холодним серцем, свідчили про непохитну цнотливість художника. Знавців не ошукати, і Гамлен ніколи не славився в них як майстер еротичного жанру. Тепер, хоч він і тридцяти не досягнув, йому здавалося, що ці сюжети — хтозна-якої давності. Він вбачав у них розпусту, породжену монархічним ладом, гадячі наслідки придворної розбещеності. Він дорікав собі за те, що захоплювався таким нікчемним жанром і під гнітом рабства безчестив свій таланти. Тепер, громадянин вільного народу, він упевненими штрихами накидав вуг-

лем образи Свободи, Прав Людини, французьких Конституцій, республіканських Чеснот, народних Гераклів, що долають гідру Тиранії, і вкладав у ці твори весь свій патріотичний запал. Та ба! Він не міг із того навіть прохарчуватися. Часи для художників були тяжкі. І, певна річ, не винен був у тому Конвент, що розсилав на всі боки проти королів свої армії, гордий і непохитний, не поступався перед змовницькою Європою, підступний і жорстокий до самого себе, шматував себе власними руками, Конвент, що оголосив найпершим завданням терор, установив проти зрадників неблаганний Трибунал, якому мав незабаром віддати на поталу власних членів, Конвент, що водночас був спокійним і розважливим, другом науки та всього прекрасного, що реформував календар, заснував фахові школи, оголошував конкурси серед художників і скульпторів, призначив премії для заохочення митців, улаштував щорічні виставки, відкрив Музей і, за прикладом Афіні і Риму, надавав урочистого характеру громадським святкам та дням всенародної жалоби. Але французьке мистецтво, що колись мало такий успіх в Англії, в Німеччині, в Росії і в Польщі, не мало тепер попиту за кордоном. Аматори живопису, шанувальники мистецтва — вельможі та фінансисти — або зубожіли, або емігрували чи поховалися. А ті, кого революція збагатила, — селяни, що скуповували націоналізовані землі, спекулянти, постачальники армії, власники гральних домів у Пале-Роялі — ще не наважувалися виставляти напоказ свої достатки, та й не цікавились малярством. Щоб продати картину, треба було зажити слави Реньйо або мати спритність молодого Жерара. Грез, Фрагонар, Гуен жили в злиднях. Прюдон ледве спромагався прогудувати жінку з дітьми, малюючи картини, з яких Копіа робив гравюри пунктиром. Художники-патріоти — Еннекен, Вікар, Топіно-Лебрен — голодували. Гамлен, який не мав коштів, щоб найняти натурника та закупити фарби, так і покинув, ледве почавши, своє величезне полотно «Тиран, переслідуваний фуріями в пеклі». Воно займало половину майстерні своїми незакінченими, страшними, більшими за натуральну величину постатями та сплетінням зелених змії із гострими, загнутими, роздвоєними жалами. На передньому плані ліворуч стояв у своєму човні худий і лютий Харон — ефектно, добре прорисований шматок, в якому проте відчувався вплив школи. Значно більше талановитості й природності почувалося

в другій, меншій розміром, також незакінченій картині, що висіла в майстерні на найкраще освітленому місці. На ній був зображений Орест, якого підводила на скорботному ложі його сестра Електра. Молода дівчина зворушливим жестом поправляє скуйовджене волосся, що спадає йому на очі. Голова Ореста була трагічна й прекрасна, і в ній впадала в очі подібність до обличчя самого художника.

Часто Еваріст сумним поглядом дивився на композицію; іноді його руки, що тремтіли від бажання малювати, самі поривалися до впевнено накиданої постаті Електри і зразу самі безсило падали. Художник був сповнений ентузіазму, і душа його прагнула великих звершень. А доводилось витратити сили на виконання замовлень, що виходили в нього досить посередньо, бо він повинен був пристосовуватись до вульгарних смаків і не міг виявити хисту в усяких дрібничках. Він малював маленькі алегоричні образки, а приятель його Демаї досить вправно робив із них однотонні або кольорові гравюри, що їх за безцінь брав громадянин Блез, який торгував естампами на вулиці Оноре. А що естампи збувалися дедалі гірше, як запевняв Блез, то він від певного часу вже й зовсім не хотів їх купувати.

Однак на цей час у Гамлена, якому злидні додали винахідливості, виникла дотепна і, як, принаймні, він собі гадав, нова думка, здійснення якої мало збагатити продавця естампів, гравера і його самого! Він хотів намалювати колоду патріотичних карт, у яких королі, дами і валети старого режиму були б замінені Геніями, Свободами й Рівностями. Він уже зробив ескізи всіх фігур, частину зовсім викінчив і поспішав здати Демаї ті, котрі вже можна було гравірувати. Найвдалішою здавалася йому фігура волонтера в трикутному капелюсі, синьому з червоними вилогами мундирі, жовтих штанах та чорних гетрах; він сидів на барабані, тримаючи між колін рушницю і впершись ногами в купу ядер. То був «червоий громадянин»; що мав замінити червоного валета. Вже понад півроку малював Гамлен волонтерів і все з тим самим захопленням. У дні загального піднесення він продав кілька малюнків. Чимало їх висіло по стінах майстерні. З півдесятка, виконаних аквареллю, гуашшю та двокольоровим олівцем, валялося на столі та по стільцях. У липні дев'яносто другого року, коли по всіх паризьких площах було споруджено помости для вербування

солдатів, коли з усіх шинків, оздоблених гірляндами, лунали вигуки: «Хай живе народ! Жити вільними або померти!» — Гамлен, проходячи Новим мостом чи повз ратушу, всім серцем поривався до прикрашеного національними прапорами намету, де урядовці в триколірних пов'язках під звуки «Марсельєзи» записували добровольців. Але, вступивши в армію, він покинув би матір без шматка хліба.

Почувся важкий віддих, і за хвилю до майстерні ввійшла громадянка вдова Гамлен, уся червона, схвилювана, вмита потом; недбало пришпилена до її чепця національна кокарда, здавалось, ось-ось відпаде. Поставивши на стілець кошик і не сідаючи, щоб легше віддихатись, вона почала скаржитися на дорожнечу.

За життя чоловіка громадянка Гамлен торгувала ножами на вулиці Гренель-Сен-Жермен під вивіскою «Місто Шательро», а тепер, живучи на утриманні сина-художника, вела його нужденне господарство. Він був старший із двох її дітей. Про дочку Жюлі, колишню модистку з вулиці Оноре, краще було й не згадувати, — вона втекла за кордон з аристократом.

— Господи милосердний, — зітхнула мати, показуючи синові глевкий чорний буханець. — Хліба не до купишся, та тільки й слава, що пшеничний! На базарі ні яєць, ні городини, ні сиру. Уж самі каштани, доки й сам не станеш каштановим!

Довгенько помовчавши, вона вела далі:

— Я бачила на вулиці жінок, що не мають чим маленьких діток нагодувати. Для бідного люду настала тяжка скрута. Та так воно й буде, поки не відновиться лад.

— Мамо, — насупивши брови, сказав Гамлен, — у нестачі харчів, від якої всі ми страждаємо, винні скупники та спекулянти; це вони, змовившись із зовнішніми ворогами, морять голодом народ, щоб викликати в громадян ненависть до Республіки і знищити свободу. Он до чого призводять змови поплічників Бріссо і зрадництво Петіонів та Роланів! Добре ще, коли озброєні федералісти не вдеруться в Париж і не винищать патріотів, яких не встиг доконати голод. Не можна гаяти часу: треба встановити сталу ціну на хліб і гільйотинувати всіх, хто спекулює харчами, підбурює до бунту чи змовляється з чужоземцями. Конвент нещодавно утворив Надзвичайний трибунал, щоб судити змовників. Складається він із са-

мих патріотів, та чи вистачить у них сили, щоб захистити вітчизну від усіх її ворогів? Будемо надіятись на Робесп'єра, — він людина добродісна. Та найбільша надія на Марата: він любить народ, розуміє його справжні інтереси і служить їм. Він завжди перший виявляв зрадників, викривав змови. Його не підкупити і не залякати. Тільки він спроможний урятувати Республіку, над якою нависла загроза.

Громадянка Гамлен похитала головою, і недбало пришпилена кокарда впала.

— Годі тобі, Еварісте, твій Марат така сама людина, як і всі, і нічим не краща за інших. Ти молодий, і всі тобі здаються гарними. Те, що зараз говориш про Марата, ти казав раніше про Мірабо, про Лафайєта, Петіона і Бріссо.

— Ніколи в світі! — щиро заперечив Гамлен, забувши про колишні розмови.

Прибравши на краєчку нефарбованого дерев'яного стола, захарашеного паперами, книжками, пензлями та олівцями, громадянка Гамлен поставила фаянсову супницю, дві олов'яні тарілки, кварту дешевого вина й поклала дві залізні виделки та буханець хліба.

Син і мати мовчки висьорбали юшку і взялися закушувати шматочком сала. Мати клала собі на хліб тих ласощів і, повагом беручи на кінчик кишенькового ножа, підносила до беззубого рота й шанобливо жувала дорогу їжу.

Кращі кусники вона залишала в тарілці для сина, що сидів задуманий і неуважний.

— Іж, Еварісте, — повторювала вона час від часу, — їж.

І ці слова звучали в її устах урочисто, ніби священна заповідь.

Вона знову стала нарікати на дорожнечу. Гамлен удруге сказав, що єдина рада на те — сталі ціни.

— Та вже й грошей ні в кого нема. Емігранти все повивозили. В борг не вірять. Хоч плач.

— Перестаньте, мамо, годі! — скрикнув Гамлен. — Не велике лихо — не вічні ж ці злидні та страждання! Революція назавжди ошчасливить людство.

Старенька вмочила хліб у вино; на душі стало їй легше, і вона з усмішкою почала згадувати ті часи своєї молодості, коли в день народження короля вона танцювала на моріжку. Пригадався той день, коли Жозеф Гам-

лен, ножар за ф́ахом, посватався до неї. І вона почала докладно розповідати, як це сталося. Мати звеліла їй: «Одягайся. Підемо зараз на Гревську площу, в крамницю пана Б'енассі, ювеліра, подивимось, як четвертуватимуть Дам'єна». Вони насилу пропхалися крізь юрбу цікавих. У крамниці пана Б'енассі дівчина зустріла Жозефа Гамлена в гарному рожевому камзолі й відразу догадалася, до чого воно йдеться. Весь час, поки вона дивилась, як убивцю короля мордували розпеченими кліщами, поливали розтопленим оловом, розривали на шматки, прив'язавши до чотирьох коней, а тоді кинули в огонь, Жозеф Гамлен, стоячи позад неї, безперестану вихваляв колір її личка, зачіску, стан.

Мати, допивши вино, і далі подумки перебирала своє життя.

— Я народила тебе, Еварісте, раніше, ніж сподівалася, бо перелякалась, коли мене, вагітну, на Новому мості трохи не збили з ніг цікаві, що поспішали на страту пана де Лаллі. Ти з'явився на світ зовсім малесенький, і лікар думав, що ти й не виживеш. Але я була певна, що господь змилується наді мною і допоможе тобі оклигати. Я вже як тільки могла упадала коло тебе, не шкодуючи ні себе, ні коштів. І треба сказати правду, Еварісте, ти завжди був добрий і з самого малечку намагався віддячити мені, чим тільки міг. Ти зроду був тихий та лагідний. У твоєї сестри також було не лихе серце, але вона насамперед дбала про себе і дуже була запальна. Ти був жалісливіший за неї до бідарів. Коли сусідські шибеники видирали пташині гнізда, ти силкувався відібрати у них пташенят, щоб відпустити їх до матерів, і часто, бувало, не поступався перед ними, аж поки вони не звалять тебе з ніг та не відлунцюють. Коли тобі було сім років, ти не заводився з малими розбешаками, а статечно йшов вулицею і повторював сам до себе катехізіс; коли зустрічав жебрака, то приводив додому, щоб я чимось йому допомгла; якось я мусила тебе відшмагати, аби тільки віднадити від тієї звички. Ти не міг без сліз дивитись, як хтось страждає. Коли ти виріс, то став дуже гарний. Я все, було, дивуюся, що ти ніби того й не помічавш і зовсім не такий, як ото здебільшого бувають гарненькі хлопці: вони всі чепуряться та хизуються своєю вродою.

Старенька мати казала правду. В двадцять років Еваріст мав поважне й чарівне обличчя; це була сувора й

Воднораз жіночпа врода, риси Мінерви. Тепер по його темних очах і блідих щоках знати було смутну й запальну вдачу. Та погляд його, коли він звів очі на матір, знову став на мить лагідний, як був за хлоп'ячих літ.

Вона провадила далі:

— Такий гарний хлопець, ти міг би і з дівчатами погуляти, а проте волів лишатися зі мною в крамниці; бувало, я вже й сама казала, мовляв, годі тобі за мату-сину спідницю триматися, пішов би та розважився з товаришами... І на смертній постелі казатиму, Еварісте, що ти добрий син. По батьковій смерті ти сміливо взявся опікуватися мною; хоч твої заробітки мізерні, ніколи я не бідувала, а коли тепер і обсіли нас злидні, не можна тобі докоряти: винна тут Революція.

Він зробив заперечливий жест, але вона, знизавши плечима, говорила далі:

— Я не якась там аристократка. Я знала вельможне панство, коли на його боці була сила, і можу сказати, що воно зловживало своїми правами. Я на власні очі бачила, як слуги герцога Каналея били киями твого батька за те, що він не встиг оступитися з дороги перед їхнім паном. Я не любила Австріячки: занадто була рона бундючна та марнотрагна. А от короля то я таки вважала за добру людину і тільки тоді, як його присудили до страти, стала думати інакше. Зрештою, я не шкодую за старим режимом, хоча й тоді зазнавала інколи якоїсь утіхи. Але не кажи мені, що Революція встановить рівність: люди ніколи не будуть рівні. Це ніяк неможливо, хоч би все догори дном перекинули: завжди будуть великі й малі, гладкі й худі.

Говорячи, вона прибирала із столу. Художник уже не слухав її. Він малював ескізи, все шукаючи силует санкюлота в червоному ковпаку і в карман'йолі, що мав замінити в його колоді винowego валета.

Хтось постукав у двері, й на порозі з'явилася дівчина-селянка, ширша ніж довша, руда, клишонога, з більмом на лівому оці; праве було таке блідо-голубе, що здавалося зовсім білим; зуби в неї були такі великі, що аж випиналися між товстеними губами.

Вона спитала в Гамлена, чи це він художник і чи не погодився б він намалювати портрет її нареченого, Феррана Жюля, волонтера Арденнської армії.

Гамлен відповів, що охоче зробить портрет, як тільки бравий вояка повернеться до Парижа.

Дівчина знов лагідно, але наполегливо попросила, щоб він зараз-таки й узявся до роботи. Художник, мимохіть усміхаючись, відповів, що без оригіналу цього аж ніяк не можна зробити.

Сердега нічого не відповіла: вона не передбачала такого ускладнення. Схиливши голову на ліве плече, згорнувши на животі руки, вона стояла непорушно й мовчала, видно, прибита горем. Розчулений і потішений такою простосердістю, художник, щоб якось розрадити закохану бідолаху, подав їй акварельний малюнок із зображенням добровольця і спитав, чи не скидається він на її нареченого, що перебуває в Арденнах.

Вона втупилась у папір тьмяним оком, і воно потроху стало оживати, далі заблищало, прояснилося; широке лице розпливлося в щасливій усмішці.

— Авжеж, він,— нарешті промовила дівчина,— Ферран Жюль, як живий, викапаний Ферран Жюль.

Не встиг художник відібрати в неї малюнок, як вона товстими червоними пальцями старанно склала його навпіл, потім ще й ще, заховала на серці між корсажем та сорочкою; тицьнула художникові асигнацію в п'ять ліврів, попрощалася і, накульгуючи, швидко вийшла.

III

Того ж таки дня по обіді Еваріст пішов до громадянина Жана Блеза, що на вулиці Оноре, навпроти Ораторії, недалеко Поштової контори торгував під віскою «Амур-художник» не тільки естампами, а й скриньками, картонажами та всілякими іграми. Крамниця містилась у нижньому поверсі будинку, спорудженого років шістдесят тому. Арка входних дверей була оздоблена ліпною головою рогатої потвори, а у верхній частині дверного просвіту красувалася написана олією копія з картини Буше «Сіцилієць, або Амур-художник», що її повісив батько Жана Блеза ще 1770 року і відтоді дуже попсували сонце та дощі. Обабіч дверей були такі самі віконні просвіти з арками, прикрашеними головами німф, а за шибками, найбільшими, які тільки вдалося роздобути, були виставлені модні естампи та останні новинки кольорової гравюри. Того дня там можна було бачити любовні сцени, досить граційно, проте сухувато намальовані Буайї: «Уроки подружнього кохання» та «Лагідний опір»; проти них обурювались якобінці

(найширші з них навіть скаржились у Товариство мистецтв); тут-таки було виставлено Дебюкурове «Народне гуляння», де був зображений чепурун у канаркових штаних, що розсівся на трьох стільцях; коней молодого Карла Верне, аеростати, «Купання Віргінії» та рисунки з античних скульптур.

З-поміж громадян, що потоком пропливали повз крамницю, найдовше стовбичили перед обома привабливими вітринами щонайобшарпаніші, — вразливі, жадібні на будь-які видовища, вони прагнули бодай счима спожити свою пайку в розкошах цього світу; пороззявлявши роти, вони стояли зачаровані, тоді як аристократи, тільки скинувши оком, насуплювались і проходили далі.

Ще здалеку, тільки вгледівши крамницю, Еваріст звів погляд на горішне вікно, ліворуч дверей, де за вигадливою залізною решіткою стояв на підвіконні вазон з червоною гвоздикою. Це вікно освітлювало кімнату Елоді, дочки Жана Блеза. Продавець естампів мешкав із своєю дочкою-одиначкою на другому поверсі, над крамницею.

На хвилину спинившись перед входом, нібито перевести дух, Еваріст повернув дверну ручку. Він застав у крамниці громадянку Елоді, яка щойно продала дві старанно вибрані покупцем гравюри Фрагонара-сина та Нежона; перед тим як сховати в шухляду вторговані асигнації, вона підносила їх одну по одній до своїх гарних очей і пильно роздивлялася проти світла смуги, водяні знаки й сітку, бо тоді, завдаючи великої шкоди торгівлі, ходило фальшивих грошей не менше ніж справжніх. Фальшивомонетників, як колись підроблювачів королівського підпису, карали смертю — одначе скрізь по льохах знаходили дошки для друкування асигнацій; швейцарці завозили фальшиві асигнації мільйонами, розкидали їх паками по корчмах; англійці щодня вивантажували на наш берег цілі лантухи підроблених грошей, щоб дискредитувати Республіку і довести патріотів до цілковитого зубожіння. Отож Елоді боялася, як би їй не підсунули фальшивого папірця, а надто щоб самій не дати комусь підроблену асигнацію і в такий спосіб не бути затаврованою як Піттова спільниця. Проте вона покладалась на своє щастя і сподівалася, що завжди зможе викрутитись.

Еваріст подивився на неї з тим похмурим виглядом, що краще за будь-яку усмішку говорить про кохання. Вона глянула на нього, трошечки насмішкувато закови-

ливши губки, і її темні очі примружились; вона надала своєму обличчю такого виразу, бо знала, що її кохають— і це аж ніяк не було неприємне,— і розуміла, що такий вираз підбадьорює закоханого, підбиває виливати скарги, спонукує до освідчення, якщо він на нього ще не зважився, а зараз саме так воно й було.

Заховавши асигнації в шухляду, вона витягла з робочого кошика білий шарф з розпочатим уже вишиванням і взялася до роботи. Була вона працьовита й кокетлива, а оскільки інстинктивно бралася за голку, щоб сподобатися юнакові та ще й зробити собі убрання, то вишивала по-різному, залежно від того, хто дивився на неї,— коли неквапно (перед тим, на кого їй хотілося нав'язати солодку млюсть), коли примхливо (перед тим, кого вона рада була трохи подратувати). Тепер, щоб викликати в Еваріста серйозні почуття, вона заходилася вишивати дуже старанно.

Елоді не була ні дуже молода, ні дуже гарна. З першого погляду вона навіть могла видатись бридкою. Чорнява, з оливково-смаглявим лицем, вона недбало записалась великою білою хустиною, з-під якої вибивалися синювато-чорні кучері і блищали, неначе жаринки, карі очі. Круглим веселим обличчям із трохи кирпатим носиком та випнутими вилицями, грубуватим і пристрасним, вона нагадувала Еварістові голову фавна Боргеве, зліпок з якої він бачив і милувався його божественно пустотливим виразом. Ледь помітний пушок на її верхній губі відтіняв жагучість уст. Під хустиною, за тодішньою модою пов'язаною навхрест, ніби від надміру ніжності здіймалися груди. Гнучкий стан, прудкі ноги, все її дуже тіло рухалось із рвучкою й чарівною грацією. Її погляд, її дихання, трепетна плоть — усе в ній промовляло до серця й віщувало кохання. За прилавком крамниці вона здавалася німфою танцю, оперною вакханкою, в якій відібрали рисячу шкуру, тирс та плющовий вінок і якимось чудом зробили з неї скромну шарденівську господиню.

— Батька нема вдома,— сказала вона художникові.— Зачекайте хвилину, він незабаром прийде.

Маленька смуглява ручка спритно проколювала голкою тонкий батист.

— Чи подобається вам, пане Гамлен, оцей узор?

Гамлен не вмів прикидатися, а закоханість додавала йому відваги і схилила до щирості.

— Вишиваєте ви дуже вправно, громадянко, але, якщо хочете знати мою думку, візерунок, який вам намалювали, не досить простий, не досить строгий, у ньому відчувається надміру примхливий смак, що довго панував у Франції в оздобленні тканин, меблів, панелей. Опі банти, гірлянди нагадують нікчемний, зайложений стиль, що його так полюбляли за останнього тирана. Смаки вертаються. Та, на жаль, нам треба вертатися дуже далеко. За часів мерзенного Людовіка П'ятнадцятого декоративне мистецтво зазнало китайського впливу. Комоди робили череваті, з химерно вигнутими ручками; такі вироби придатні хіба що на дрова для патріотів. Прекрасна лише простота. Треба вернутися до давнини. Давід робить ескізи для ліжок та крісел, використовуючи мотиви етрусських ваз і фресок, знайдених у Геркуланумі.

— Я бачила ті ліжка й крісла,— озвалась Елоді.— Яка то краса! Скоро на інакші ніхто й дивитися не схоче. Як і ви, я зачарована античністю.

— Отож якби ви, громадянко,— казав далі Еваріст,— оздобили цей шарф грецьким орнаментом, листям плюща, зміями чи перехрещеними стрілами,— тоді він був би гідний спартанки... і вас. Зрештою, можна залишити й цей взірець, але спростити його, надавши йому прямолінійності.

Вона спитала, що саме треба було б відкинути. Він нахилився над шарфом; до щоки його торкнулися локо-ни Елоді. Їхні руки зустрілись на полотні, їхній віддих змішався. Еваріста раптом охопила безмежна радість, але, відчувши уста Елоді зовсім близько біля своїх уст, він злякався, що образить дівчину, і швидко відхилився.

Громадянка Блез кохала Еваріста Гамлена. Йй подобалися його великі палкі очі, вродливе довгасте обличчя, його блідість, буйне чорне, з рівним проділом, волосся, що хвилями спадало на плечі, його статечна постава, холодний вигляд, суворе поводження та впевнена, без найменшої улесливості мова. Тому, що вона його кохала, їй здавалося, що він наділений великим малярським хистом, який кінець кінцем засяє в чудесних мистецьких творах і прославить його ім'я. Від цього вона кохала його ще більше. Громадянка Блез не була сліпою прихильницею чоловічої безгрішності,— її моральне почуття не було б ображене, якби чоловік піддався своїм пристрастям, захопленням, бажанням; вона любила цнотливого Еваріста, але любила його не за цнотливість, хоча в

цьому бачила, зрештою, й певну перевагу, — за таким чоловіком вона не знала б ні ревнощів, ні підозр, і їй не довелося б боятися суперниць.

Проте зараз вона вважала, що Еваріст занадто стриманий. Коли Расінова Аріція, закохана в Іпполіта, захоплювалась непохитною чеснотою молодого героя, то вона ж таки мала надію перебороти її, а невдовзі й нарікала на суворість звичаїв, яких він не хотів зламати задля неї. І тільки-но випала слухна хвилинка, вона майже освідчилась йому в коханні, щоб цим і його підштовхнути на освідчення. Подібно до ніжної Аріції, громадянка Блез була недалеко від гадки, що в коханні перший крок повинна зробити жінка. «Найналкіше закохані, — думала вона, — бувають найнесміливіші. Їм потрібна поміч і заохочення. Зрештою, вони такі просто-серді, що жінка може половину дороги, а то й більше, пройти їм назустріч, і вони й не помітять того; треба тільки спритно удавати, що це вони повели відважну атаку і здобули славу перемогу». За те, як скінчиться ця справа, вона була спокійна, бо напевно дізналася (і щодо цього не було ані найменших сумнівів), що Еваріст, поки Революція не зробила з нього героя, кохав, як і всі смертні, одну жінку — зовсім непримітне створіння, воротарку Академії.

Елоді, аж ніяк не наївна, знала, що кохання буває різне. Почуття, яке викликав у неї Еваріст, було досить глибоке, щоб серйозно замислитись, чи не вийти за нього заміж. Вона охоче вийшла б за нього, але знала, що батько навряд чи погодиться, щоб його єдина дочка одружилася з певідомим і бідним художником. У Гамлена не було нічого, а продавець естампів орудував великими грішми. «Амур-художник» давав чималий прибуток, гра на біржі — ще більший, а крім того, він увійшов у спілку з одним підрядчиком, що постачав республіканській кавалерії замість сіна комиш і прілий овес. І, кінець кінцем, син ножаря з вулиці св. Домініка був нічим проти відомого всій Європі видавця естампів, що доводився родичем Блезо, Базанам, Дідо, водив хліб-сіль з громадянами Сен-П'єром та Флоріаном. Не те щоб Елоді, як слухняна дочка, вважала батькову згоду за конче потрібну в цій справі. Батько — людина зажерлива, легковажна, завзятий зальотник і великий ділок, — рано овдовівши, ніколи не приділяв їй дуже великої уваги. Зростала вона, маючи у всьому повну волю і не знаючи ні

поради батьківської, ні приязні; він не тільки не завдавав собі мороки наглядати за нею, а й знати не хотів, як поводитись дочка, хоча, будучи знавцем жінок, помічав у ній палкий темперамент і вміння приваблювати, що мало куди більшу силу за гарненьке личко. Занадто відважна, щоб берегтися, занадто розважлива, щоб себе занепастити, обережна навіть у своїх пустошах, вона й закохавшись ніколи не забувала вимог доброзвичайності. Батько був їй надзвичайно вдячний за цю обачність, а що вона вдалася в нього хистом до комерції та діловитістю, то він не цікавився таємничими причинами, які стримували від заміжжя дівчину давно вже на порі, і спокійно дивився на те, що вона залишалася вдома, де управлялася за економку та за чотирьох продавців. У двадцять сім років вона вважала себе досить дорослою й досвідченою, щоб самостійно влаштувати своє життя, і не відчувала ніякої потреби питати ради або коритися волі батька, людини ще молоді, легкодумної і неуважної. Та вийти за Гамлена вона змогла б тільки в тому разі, якби пан Блез якийсь улаштував бідного зятя, прийняв його в свою фірму, забезпечив роботою, як забезпечував багатьох художників, зрештою, так чи сяк знайшов би йому якісь засоби існування; але вона вважала неможливим, щоб один запропонував щось таке, а другий погодився прийняти якусь допомогу,— занадто мало симпатизували вони один одному.

Ці обставини пригнічували добросерду й розсудливу Елоді. Її анітрохи не лякала думка таємно поєднатися зі своїм другом і взяти творця природи за єдиного свідка їхньої взаємної вірності. Вона, зі своїми поглядами на життя, не вбачала нічого негарного в такому зв'язку, легко доступному при її незалежності і цілком надійному з такою чесною та цнотливою людиною, як Еваріст; але Гамлен сам ледве перебивався, та ще й стару магір мусив утримувати: навряд щоб при таких злиднях знайшлося в його серці місце для кохання, бодай найпростішого. До того ж Еваріст іще й досі не освідчився, ані словом не прохопився про свої наміри. Проте громадянка Блез мала певну надію, що незабаром доможеться того.

Елоді водночас урвала свої міркування й припинила роботу.

— Громадянине Еваріст,— сказала вона,— цей шарф сподобається мені тільки в тому разі, коли він припаде

до смаку і вам. Накидайте мені, прошу вас, узор. А я тим часом, як та Пенелопа, випорю те, що вишивала без вас.

— Гаразд, громадянко,— відповів він із похмурим запалом.— Я намалюю вам Гармодієвого меча і шпагу, перевиту гірляндою.

Діставши олівця, він заходився викреслювати орнамент із мечів та квітів у властивому для нього простому, строгому стилі. І водночас викладав свої погляди на мистецтво.

— Духовно відроджені французи,— казав він,— повинні відмовитись від рабської спадщини. Від поганого смаку, поганої форми, поганого рисунка. Ватто, Буше, Фрагонар працювали на тиранів і рабів. У їхніх творах нема відчуття доброго стилю, чистоти ліній, нема ні природності, ні правди. Маски, ляльки, ганчір'я, кривляння! Нащадки зневажатимуть їхні нікчемні твори. Мине сто років, і всі картини Ватто, занехаяні й забуті, порохнявітимуть по горищах. У тисяча вісімсот дев'яносто третьому році учні художніх шкіл замальовуватимуть полотна Буше своїми вправами. Давід показав нам повий шлях: він наближається до античних зразків; але він ще не досить простий, не досить великий, не досить строгий. Нашим художникам треба ще повчитися на геркуланумських фресках, на римських барельєфах, на етруських вазах.

Він довго ще говорив про античну красу, тоді вернувся до Фрагонара, якого зневажав безмежно.

— Чи ви знаєте його, громадянко?

Вона ствердно кивнула головою.

— Ви, певно, знаєте й добрягу Греза,— він досить кумедний у своєму червоному камзолі, із шпагою при боці. Але проти Фрагонара і він видається грецьким мудрецем. Недавно зустрів я того нікчемного старигана під арками Пале-Егаліте: він кудись чимчикував, напудрений, чепуристий, меткий, грайливий, огидний. Глянув я на нього і подумав: от би якийсь дужий шанувальник мистецтва, коли нема Аполлона, взяв та повісив на дереві ту погань, здерши з нього, мов із Марсія, шкуру на довічну науку бездарним малярам.

Елоді вп'ялася в нього веселим, жагучим поглядом.

— Ви вмієте ненавидіти, пане Гамлен... Тож, мабуть, умієте й лю...

— Це ви, Гамлене? — почувся тенор, голос громадянина Блеза, що, риплячи чобітьми й видзвонюючи брелоками, ввійшов у крамницю; ноги його сюртука розгорнулися на боки, криси великого чорного трикутного капелюха звисали до пліч.

Елоді, забравши кошика, пішла на другий поверх до своєї кімнати.

— Ну як, Гамлене, — спитав громадянин Блез, — принесли щось новеньке?

— Та начебто, — відповів художник.

І виклав свій задум:

— Наші гральні карти разюче суперечать сучасним звичаям. Давні назви «валет», «король» різуть слух патриотів. Я придумав і зробив малюнки для повної колоди революційних карт, де замість королів, дам, валетів будуть Свободи, Рівності, Братерства; тузи, обрамлені лікторським пруттям, називаються Законами... Ви ходите з жирової Свободи, винової Рівності, бубнового Братерства, червоного Закону... Ці карти, мені здається, намальовані досить добре. Я думаю дати їх Демаї, щоб він вигравірував їх на міді, а тоді взяти патент.

Витягши з теки кілька акварельних малюнків, художник простяг їх продавцеві естампів.

Але громадянин Блез, не бажаючи брати їх, навіть відвернувся.

— Віднесіть це добро, голубе мій, у Конвент, там вам складуть за те найвищу похвалу. Але не сподівайтесь здобути хоч би су за ваш новий винахід, бо він уже застарів. Ви спізналися. Ваша колода революційних карт уже третя, що мені приносять. Ваш приятель Дюгур на тому тижні запропонував мені колоду для пікету, і в ній були чотири Генії, чотири Свободи, чотири Рівності. Принесли мені й іншу колоду з мудрецами та героями: Катоном, Руссо, Ганнібалом, — кого там тільки не було!.. І ті карти, друже мій, мали над вашими ту перевагу, що вони грубо намальовані й вирізьблені на дереві кишеньковим ножиком. Мало ви знаєте людей, коли гадаєте, що вони користуватимуться картами, які намальовано в стилі Давіда й вигравірувано в манері Бартолоцці! Яке дивно засліплення — стільки мудрувати, щоб якось пристосувати давню колоду до сучасних ідей. Добрі санкюлоти й самі любісінько виправляють ваду старих карт, вигукуючи «Тиран!» або просто «Кабан годований!». Вони користуються своїми засмальцьованими старими картами

і ніколи не купують нових. У кублах Пале-Егаліте буйно процвітає картярство; раджу вам піти туди й запропонувати круп'є та понтерам свої Свободи, свої Рівності, свої... як ви там кажете... свої червові Закони... а тоді верніться та розкажіть, як вас там зустріли!..

Громадянин Блез сів на прилавок, кількома щиглями струсив із нанкових штанів крихти тютюну і, з лагідним співчуттям дивлячись на Гамлена, сказав:

— Дозвольте дати вам, громадянине художнику, одну пораду: якщо хочете заробити собі на прожиття, киньте свої патріотичні карти, киньте свої революційні символи, своїх Гераклів, гідр, фурій, що женуться за злочинцем, киньте своїх геніїв Свободи і малюйте вродливих дівчат. Громадянський запал з часом пригасає, а чоловіки завжди любитимуть жінок. Малюйте рожевощоких дівчат з маленькими ніжками та ручками. І запам'ятайте собі, що ніхто вже не цікавиться Революцією, що про неї і чути вже не хочуть.

Еваріст Гамлен так і схопився.

— Що? Не хочуть чути про Революцію?.. А хіба встановлення свободи, перемоги наших армій, покарання тиранів — усі ці події не дивуватимуть наших щонайдальших нащадків? Як же вони можуть не вражати нас?.. Як? Секта санкюлота Ісуса проіснувала близько вісімнадцяти сторіч, а культ Свободи буде знищений, не продержавшись і чотирьох років!

— Ви живете мріями, — зі зверхнім виглядом відповів Жан Блез, — а я реальним життям. Повірте мені, друже, — Революція набридла: вона триває занадто довго. П'ять років ентузіазму, братерських обіймів, різанини, промов, марсельєзи, тривоги, п'ять років аристократи на ліхтарях, голови на списках, жінки верхи на гарматах, п'ять років дерева Свободи увінчані червоними ковпаками, дівчата і діди в білому на завітчаних колісницях, п'ять років арештів, гільйотини, пайків, плакатів, кокард, султанів, дзенькання шабель, карманьйол — це занадто! Кінець кінцем ніхто вже нічого не може второпати. Надивились ми вже на тих великих громадян, яких ви заводили в Капітолій лиш для того, щоб потім скинути з Тарпейської скелі, на тих Неккерів, Мірабо, Лафайєтів, Байї, Петіонів, Манюелів і стількох іще. А хто знає, чи не готуєте ви такої самої долі своїм новим героям?.. Тепер уже не вгадаєш.

— Назвіть, громадянине Блез, назвіть же тих героїв,

яких ми збираємось кинути на цоталу! — вигукнув Гамлен тоном, що нагадав продавцеві естампів про обережність.

— Я республіканець і патріот, — відповів він, приклавши руку до серця. — Я такий самий республіканець і патріот, як і ви, громадянине Еварісте. Я не маю ніяких сумнівів щодо вашої відданості Республіці і не думав звинувачувати вас у несталості. Але знайте і ви, що свою лояльність і відданість громадським інтересам я не раз доводив ділом. Ось мої принципи: я ставлюся з довірою до кожного, хто здатний служити нації; я шанобливо схилиюся перед людьми, що їх, як Марата й Робесп'єра, народний голос вшанував небезпечною честю, поклавши на них важкий тягар законодавчої влади; у міру своїх обмежених сил, я ладен допомагати їм, як чесний громадянин, у всьому сприяючи по своїй скромній спроможності. Комітети можуть засвідчити мою ревність і відданість. У спілці з кількома щирими патріотами я постачав нашої доблесній кавалерії овес та інший фураж, забезпечував взуттям наших солдатів. Тільки сьогодні я відправив із Вернона Південній армії шістдесят голів рогатої худоби, яку доведеться переправляти через містя, де аж кишать розбійники і лютують емісари Пітта й Конде. Я не балакаю — я діло роблю.

Гамлен спокійно заховав свої акварелі в теку, зав'язав поворозочки і взяв її під пахву.

— Дивна суперечність, — сказав він крізь зуби, — допомагаєте нашим солдатам сіяти по всьому світу зерна свободи і в той самий час — у себе ж удома — зраджуєте ту свободу, сіючи сумнів і тривогу в серцях її оборонців... Бувайте, громадянине Блез!

Перед тим, як зайти в провулок, що тягнеться вздовж Ораторії, Гамлен із серцем, сповненим любові й гніву, обернувся, щоб глянути на червоні гвоздики в вікні над крамницею.

Він аж ніяк не втрачав надії на те, що батьківщину буде врятовано. Непатріотичним твердженням Жана Блеза він протиставляв свою віру в Резолюцію. Проте він змушений був визнати, що продавець естампів має певну рацію, — паризька людність не виявляє колишнього зацікавлення подіями. На жаль, не викликало сумнівів, що після ентузіазму перших днів настало загальне збайдужіння: тепер уже не видно тих охоплених єдиним поривом величезних натовпів вісімдесят дев'ятого року, тих

мільйонів людських сердець, що, одностайно б'ючись, гуртувалися дев'яностого року навколо вітваря федералістів. Що ж! Хоробрі громадяни подвоять завзяття й відвагу, розбурхають оспалий народ, поставивши перед ним вибір — свобода або смерть.

Так міркував Гамлен, і думка про Елоді додавала йому духу.

Дійшовши до набережної, він побачив, що сонце заходить, ховаючись за важкі хмари, подібні до гір розжареної лави; міські дахи купалися в золотому сяйві; в віконних шибках відбивалося світло. І Гамлен уявив собі, що це титани з палаючих уламків старих світів споруджують мідну Діке, місто справедливості.

Не маючи шматка хліба для себе з матір'ю, Гамлен марив про безконечно довгий стіл і всесвітній бенкет, на якому він сидітиме разом із відродженим людством. А тим часом запевняв себе, що вітчизна, як ласкава мати, нагодує свого вірного сина. Обурений зневагою продавця естампів до нових карт, Гамлен намагався впевнити себе, що його задум про революційну колоду — новий і слухний і що в теці під пахвою він тримає не просто вдало зроблені акварелі, а справжній скарб. «Демаї виконає з них гравюри, — думав він. — Ми й самі надрукуємо патріотичні карти і за якийсь місяць напевне розпродамо десять тисяч колод по двадцять су кожному».

Гнаний нетерпінням якнайшвидше здійснити свій задум, він, широко ступаючи, поспішав на Залізну набережну, де над крамничкою скляра мешкав Демаї.

Вхід був через крамничку. Склярева дружина сказала, що громадянина Демаї нема вдома, чим не дуже здивувала художника, бо він знав, що приятель його — людина непосидюща та ледаченька, і дивувався, як можна, працюючи прихвощем, так багато й так майстерно гравірувати. Гамлен вирішив часинку почекати. Скляриха запросила його сісти. Вона була зажурена та все скаржилася, що справи йдуть кепсько, хоча можна було гадати, що Революція, повсюди розбиваючи шибки, збагачує склярів.

Уже вечоріло. Передумавши чекати товариша, Гамлен попрощався із скляревою дружиною. Проходячи Новим мостом, він побачив на набережній Морфондю загін національних гвардійців; вони, дзенькаючи шаблями та розганяючи перехожих, із смолоскипами в руках конвоювали воза, на якому повільно везли до гільйотини

чоловіка, імені якого ніхто не знав, — то був колишній дворянин, перший, кого новий Револуційний трибунал засудив до страти. Ледве видний між гвардійськими капелюхами, він сидів лицем до рядка із зв'язаними за спиною руками й непокритою ногою, що безвільно похитувалась. Поруч нього, тримаючись за полудрабок, стояв кат. Перехожі спинялися й говорили між собою, що це, певно, везуть котрогось із спекулянтів, через яких голодує народ, і байдужим поглядом проводжали засудженого. Наблизившись, Гамлен помітив серед глядачів Демаї, що намагався вибратись із юрби й проскочити вперед. Гамлен гукнув товариша й торкнув рукою його плече. Демаї оглянувся. Це був молодий хлопець, гарний і дужий. Свого часу про нього казали в Академії, що він на Геркулесовім тулубі носить голову Вахха. Товариші прозвали його Барбару — за схожість із цим народним представником.

— Ходімо, — сказав йому Гамлен, — мені треба поговорити з тобою про важливу справу.

— Відчепись! — огризнувся Демаї.

І, вичікуючи зручної хвилини, щоб пробитися крізь натовп, він зронив кілька невіразних слів:

— Я йшов слідом за божественною жінкою... Солом'яний капелюшок... Видно, модистка... Золотаві кучері розсіпані по плечах... Цей проклятий віз роз'єднав нас... Вона пройшла вперед... Певно, вже в кінці мосту.

Гамлен силкувався втримати його за полу, запевняючи, що має до нього важливу справу.

Але Демаї вже пробирався між кіньми, гвардійцями, шаблями і смолоскипами, пориваючись наздогнати модистку.

IV

Була десята година ранку. Квітнєве сонце заливало ніжним сяйвом листя на деревах. Освіжене нічною грозою повітря було невимовно приємне. Вряди-годи Бзовиною алеєю проїздив вершник, порушуючи тишу безлюдного парку. На узбіччі тінявої алеї, проти хатини «Лілльська красуня», Еваріст на дерев'яній лавці очікував Елоді. З того дня, як на батистовому шарфі зустрілися їхні пальці і змішався віддих, він більше не заходив до «Амура-художника». Гордий стоїцизм і

несміливість, що дедалі зростали, цілий тиждень утримували його віддалік від Елоді. Він написав їй палкого листа, серйозного й похмурого, в якому, скаржачись на громадянина Блезе, не згадуючи про своє кохання й приховуючи жаль, повідомляв про свій намір ніколи більше не заходити в крамницю естампів і, видно, збирався дотримуватись тої постанови з рішучістю, якої аж ніяк не могла схвалити закохана дівчина.

Людина зовсім іншої вдачі, Елоді, не бажаючи поступитися своїм добром, одразу стала міркувати, як би вернути свого друга. Спершу вона надумала піти до нього просто в майстерню на Тіонвільську площу. Але вона знала, що Еваріст має draжливу натуру і, судячи з листа, дуже обурений; тому, побоюючись, як би він через батька не розгнівався й на неї і надалі не почав уникати її, вона вирішила, що краще буде призначити йому сентиментальне й романтичне побачення, від якого він не зможе ухилитися, а вже тоді їй пощастить і переконати його, й уласкавити, бо самотність буде її спільником і допоможе зачарувати його й підкорити.

В ту пору по всіх англійських парках і місцях для гуляння за проектами вправних архітекторів були споруджені хатини, які задовольняли потяг городян до сільського побуту. Хатина «Лілльська красуня», що її орендував лимонадник, збудована з підкресленою скромністю, тулилася до штучних руїн старої вежі, повднуючи в такий спосіб красу сільського пейзажу з меланхолією руйновищ. Проте лимонадникові, мабуть, здалося, що самої хатини й розваленої вежі замало, щоб зворушити чутливі серця, і він спорудив під вербою надгробок, поставив на ньому колону з похоронною урною, на якій був напис: «Клеоніса своєму вірному Азорові». Хатини, руїни, надгробки! Доживаючи останні дні, аристократія наставила по своїх спадкових парках отих символів убогства, занепаду та смерті. А тепер городяни-патріоти задоволено пили, танцювали й кохалися в тих хатинах, у затишку штучних руїн та серед штучних надгробків, бо й вони любили природу, були послідовниками Жан-Жака, і серця в них теж були чутливі й схильні до філософування.

З'явившись на побачення раніше призначеної години, Еваріст чекав на Елоді і, мов маятником, вимірював час биттям власного серця. Проїшов патруль, ведучи в'язнів. Хвилини через десять жінка, вся в рожевому, з букетом у руках, як тоді було модно, прослизнула до хатини

у супроводі кавалера в трикутному капелюсі, червоному фракку, смугастому жилеті і смугастих штанях, — такі обом схожі на колишніх чепурунів, аж мимохить доводилося погодитись із громадянином Блезом, що людській натурі властиві риси, яких неспроможна змінити ніяка революція.

Згодом якась старенька з Рюеля чи Сен-Клу, тримаючи в руках циліндричну, яскраво розмальовану коробку, сіла на лаву, де чекав Гамлен. Вона поклала перед собою коробку, на покришці якої був приладнаний дротяний гачок для витягання «долі». Жінка пропонувала дітям, що гуляли в саду, спробувати щастя. Торгувала вона «втіхами», називаючи так по-новому давні облатки; чи тому, що колишня назва «облатка» навіювала нав'язливу думку про причастя і християнський обов'язок, чи тому, що просто набридла, — облатки називали тоді «втіхами».

Стара обтерла краєчком фартуха піг із чола, звела до неба очі й стала бідкатись і нарікати на бога, звинувачуючи його в несправедливості за те, що послав таку гірку долю своїм створінням. Чоловік її держить шивок над річкою в Сен-Клу, а їй доводиться щодня тивятись Єлїсейськими Полями, торохтіти своєю торохтілкою і вигукувати: «Втіхи, кому втіхи, дамочки!» І всією тією працею вони не могли себе на старості прогудувати.

Побачивши, що сусід по лаві ладен пожаліти її, вона почала докладно розповідати, з чого постало їхнє горе. Винна у всьому Республіка, бо вона, пограбувавши багатіїв, вирвала в бідняків із рота останній шматок хліба. А на краще їй не сподівайся. Навпаки, показалися такі знаки, що дедалі буде гірше й гірше. Он у Нантері одна жінка породила дитину з гадючою головою, а в Рюелі грім ударив у церкву й геть розтопив хреста на дзвіниці; а то в Шавільському лісі бачили вовкулаку. Якись люди в масках отруїли криниці й розпустили за вітром порошки, які сіють пошесть.

Еваріст побачив Елоді, що сплигувала з коляски. Він кинувся їй назустріч. Очі дівчини блищали в прозорій тіні від солом'яного брилика. Уста, червоні, як гвоздики, що вона тримала в руді, усміхалися. Чорний шовковий шарф, перехрещений на грудях, ззаду був зав'язаний бантом. Жовта сукня окреслювала коліна під час ходьби і відкривала ступні в черевичках без підборів. Стегна не були туго обтягнені, бо Революція звільнила стан громадянок з кайданів старої моди. Досить пишна на

крижах спідниця приховувала справжні форми, додаючи пишноти і їм.

Він хотів заговорити, та не знаходив слів і докоряв собі за свою ніяковість, що була дівчині миліша над усяку люб'язність. Вона також помітила, — і вважала те за добру ознаку, — що краватка на ньому була зав'язана старанніше, ніж звичайно. Вона подала йому руку.

— Я хотіла вас бачити, — сказала вона, — поговорити з вами. Я не відповіла на вашого листа, — він мені не сподобався; у ньому я не впізнала вас. Якби він був природніший, він був би люб'язніший. Я не повірю, що ви не хочете заходити до нас у крамницю тільки тому, що посперечалися про політику з людиною, набагато старшою за вас, бо я маю кращу думку про вашу вдачу й розум. Запевняю вас, вам нема чого боятися, що мій батько непривітно зустріне вас, коли ви знову зайдете до нас. Ви його не знаєте: він не пам'ятає ні того, що сам наговорив, ні того, що ви йому відповіли. Я не хочу сказати, що між вами є взаємна прихильність, але він не злопам'ятний. Кажу вам по щирості: він не дуже цікавиться вами... і мною так само. Він дбає тільки про свої справи і втіхи.

Вона попростувала в гайок, де стояла хатина, а він пішов слідом за нею, хоч йому те місце й було гидке, бо він знав, що там за гроші продаються хвилинні пестоші. Вона вибрала столик у найзатишнішому куточку.

— Як багато хочеться мені сказати вам, Еварісте! Приязнь має свої права: ви дозволите мені скористатися ними? Мені хочеться поговорити з вами найбільше про вас... і трошки про себе, якщо ви не проти.

Лимонадник приніс карафку й склянки, а вона сама, як дбайлива господиня, взялася наливати; тоді розповіла йому про своє дитинство, про матір, про її красу, яку любила прославляти як віддана дочка, та ще й тому, що вважала її джерелом власної краси. Пишаючись своїм буржуазним родом, вона шанобливо говорила про своїх предків — міцних, дужих людей. Розповіла, як у шістнадцять років залишилась без матері й жила, не знаючи ні ласки, ні підпори. Вона змалювала себе, якою й була насправді, — жвавою, чутливою, відважною, — і дала:

— Еварісте, занадто сумно й самотньо прожила я свої юні літа, щоб не знати ціни такому серцю, як ваше, і я не відступлюся з власної волі й без боротьби, кажу вам

наперед, від почуття симпатії, на яку, мені здавалось, могла сподіватися і яка мені дорога.

Еваріст ніжно глянув на неї.

— Невже, Елоді, вам і справді не байдуже про мене? Чи насмілюсь я в те вірити?

Він змовк, боячись, щоб не сказати зайвого і не зловжити такою довірливою приязню.

Вона щиро простягла йому маленьку ручку, що до половини виглядала з довгого вузького рукава, оздобленого мереживом. Груді її високо здіймалися від глибокого дихання.

— Припишіть мені, Еварісте, всі почуття, які б ви хотіли, щоб я мала до вас, і ви не помилитесь у моїй сердечній прихильності.

— Елоді, Елоді, чи скажете ви це саме, коли дізнаєтесь...

Еваріст затнувся.

Вона опустила очі.

Він докінчив пошепки:

— ...що я вас кохаю?

Почувши останні слова, вона зашарілась від утіхи. В очах її світилася ніжна пристрасть, проте глузлива посмішка мимохіть підіймала кутики вуст. Вона думала:

«І це він гадає собі, що освідчився першим, а то ще, гляди, й боїться, що прогнівив мене».

І вона ласкаво мовила:

— То, виходить, ви й не помічали, друже мій, що і я вас люблю?

Ім здавалося, що вони самі в цілому світі. В пориві захвату Еваріст кинув погляд на осяйний лазуровий небосхил:

— Гляньте: небо дивиться на нас. Воно таке саме чарівне й привітне, як і ви, кохана моя; воно сліпить, як ви, воно ніжне, як ви, воно усміхається, як ви.

Він почував себе злитим з усією природою, він робив її учасницею своєї радості, свого тріумфу. Йому ввижалося, що задля святкування його заручин канделябрами засвітилися квіти каштанів, спалахували смолоскипи велетенських тополь.

Він утішався своєю силою, своєю величчю. Вона, ніжніша і тендітніша від нього, гнучкіша й піддатливіша, користалася правом прекрасної статі, і тепер, завоювавши Еваріста, підкорялася його волі; запанувавши над ним, вона тепер бачила в ньому свого володаря, героя,

бога, палала бажанням слухатись його, милуватися ним, віддатись йому. В затінку дерев він припав до її уст довгим жагучим поцілунком, а вона відхилила голову і в обіймах його відчувала, що тіло її стає м'яким, наче віск.

Вони довго ще говорили про самих себе, забувши про весь світ. Еваріст висловлював здебільшого невизначні й пляхетні думки, від яких дівчина була в захопленні. Елоді говорила про речі приємні, практичні, їм обом близькі. Нарешті, подумавши, що далі баритись їй не можна, рішуче встала, дала своєму другові три червоні гвоздики із вазона, що стояв у неї на вікні, й побігла до кабриолета, в якому приїхала. То була наймана карета жовтого кольору, на високих колесах, і нічим особливим ні вона, ні візник не відзначалися; та Гамлен, як і всі, з ким він знався, ніколи не наймав карет, і в нього стислося серце від якогось лихого передчуття: він виразно, як у галюцинації, уявив собі, що той найманий кінь поніс її десь поза межі дійсності та сучасності, до якогось пишного, радісного міста, в якісь розкішні й веселі палати, куди й нога його ніколи не ступить.

Карета зникла. Розвіявся й Еварістів неспокій; проте в душі залишилася глуха туга, і він відчув, що прожиті тут години ніжності й забуття не вернуться вже ніколи.

Він попростував Єлісейськими Полями, де жінки в світлих сукнях, сидячи на дерев'яних лавах, шили чи вишивали, а діти гралися під деревами. Побачивши торговку «зтіхами», що несла свою подібну до барабана коробку, він згадав стару, яка продавала «втіхи» у Вдовиній алеї, і йому здалося, що між цими двома зустрічами проминув цілий період його життя. Він перетнув площу Революції. В Тюльрійському саду він здалека почув могутній гук великих днів, однастайний велелюдний голос, який на думку ворогів Республіки умовк назавжди. Прискоривши ходу назустріч гомонові, що дедалі наростав, Гамлен опинився на вулиці Оноре, заповненій чоловіками й жінками, які вигукували: «Хай живе Республіка! Хай живе свобода!» На огорожах садів, у вікнах, на балконах і дахах будинків купчилися глядачі, що вимахували капелюхами та хусточками. Попереду, розпихаючи натовп, ішов сапер, а за ним, оточений муніципальними урядовцями, національними гвардійцями, артилеристами, жандармами, гусарами, повільно пропливав над головами громадян якийсь чоловік із жовтяничним кольором об-

личчя; чоло його оповивав вінок із дубового листя, одягнений він був у старенький зелений плащ з горностаєвим коміром. Жінки кидали йому квіти. Він поглядав довкола жовтими пронизливими очима, неначе серед того охопленого ентузіазмом натовпу вишукував, якого б ще викрити ворога народу, якого б ще зрадника покарати. Порівнявшись із ним, Гамлен скинув шапку і, долучаючи свій голос до ста тисяч інших, гукнув:

— Хай живе Марат!

Тріумфатор, немовби сама Доля, вступив у залу Конвенту. Тим часом як юрма помалу розходилась, Гамлен, сидючи на тумбі, притискав руку до серця, гамуючи його биття. Те, що він зараз побачив, сповнювало його високими почуттями й палким ентузіазмом.

Він любив, він щиро шанував Марата, що, хворий на запалення вен, страждаючи від болісних виразок, віддавав рештки своїх сил служінню Республіці і в своїй убогій, для всіх відчиненій оселі приймав його з розкритими обіймами, захоплено говорив із ним про загальне добро, інколи розпитував про підступні заміри лиходіїв. І тепер Еваріст радів, побачивши, як вороги справедливості, що копали Маратові яму, мимохіть підготували йому тріумф. Еваріст благословляв Революційний трибунал, який, виправдавши Друга Народу, вернув Конвентові найщирішого й найчеснішого з-поміж законодавців. Перед очима Еваріста знову постала розпалена гарячкою голова, чоло, уквітчане символом громадянської мужності, обличчя, на якому відбивалася благородна гордість і безжалісна любов, виснажене хворобою, змучене, сповнене нездоланної сили, скривлені уста, широкі груди, весь цей смертельно хворий велетень, що з висоти живої тріумфальної колісниці, здавалося, говорив до співгромадян: «Будьте, як я, патріотами до самої смерті!»

Вулиця спустила, ніч вкривала її темрявою; з ліхтарем у руді пройшов ліхтарник, і Гамлен прошепотів:

— До самої смерті!

V

О дев'ятій годині ранку Еваріст застав у Люксембурзькому саду Елоді, що чекала його, сидючи на лаві.

Минув місяць, як вони освідчились одне одному в коханні, й тепер вони щодня зустрічалися то в «Амурі-

художникові», то в майстерні на Тіонвільській площі. Зустрічі їхні були дуже ніжні, а проте не позбавлені певної стриманості, до якої схилила їх серйозна й честотлива вдача Гамлена: деїст і добрий громадянин, він ладен був поєднатися з коханою жінкою, чи то законно одружившись з нею, чи то взявши в свідки самого тільки бога, але погоджувався зробити те лише не криючись від людей і світу. Елоді схвалювала таке благородне рішення, проте, втративши надію на шлюб, з певних причин неможливий, і водночас не зважуючись на зухвалий виступ проти громадської пристойності, вона в глибині душі мріяла про таємний зв'язок, який не викликав би поговору і згодом набув би пошани серед людей. Вона сподівалася, що рано чи пізно їй пощастить перемогти сумлінність свого занадто добродісного милого, і, не бажаючи далеко відкладати необхідні признання, вона призначила йому зустріч на відлюдді — в саду біля Картезіанського монастиря.

Глянувши на Еваріста ніжно й щирсердо, вона взяла його за руку, посадила поруч і заговорила, зважуючи кожне слово:

— Я занадто шаную вас, Еварісте, щоб таїтися перед вами. Я вважаю себе гідною вас, — та я б такою не була, коли б не розказала про все. Вислухайте мене і будьте мені суддею. Я не можу закинути собі жодного лихого, ганебного чи корисливого вчинку. Я була тільки занадто безпорадна й довірлива... Зважте, друже мій, і на те тяжке становище, в якому я опинилася. Ви знаєте, — я рано зосталася без матері; батько, ще молодий, тільки й мав думки, що погуляти, і про мене майже не дбав. Я зросла чутливою; природа наділила мене ніжним серцем і нелукавою душею, і хоч вона не позбавила мене розважливості, але почуття тоді взяло гору над розумом. Ох, воно б і тепер панувало над ним, коли б вони обоє не схилили мене віддатися вам, Еварісте, цілковито й навіки!

Говорила вона стримано й твердо. Кожне слово її було задалегідь обдумане; вона давно вже зважилась на цю сповідь, бо мала відверту вдачу, бо їй подобалося наслідувати Жан-Жака і вона цілком слухно міркувала: «Рано чи пізно Еваріст дізнається про таємницю, яка належить не одній мені; краще добровільно признатися і тим самим заслужити в нього більшої поваги та уникнути со-рому неминучого викриття». Ніжна й покірنا голосу

природи, вона вважала себе не такою вже й винною, і тому ця сповідь не дуже гнітила її; крім того, вона вбиралася розповісти саме тільки необхідне.

— Ох,— зітхнула вона,— чому не зустрілись ми, любий мій Еварісте, тоді, коли я була самотня, покинута?..

Гамлен буквально зрозумів її прохання бути їй суддею. Схильний від природи й підготовлений літературним вихованням до ролі домашнього судді, він приготувався вислухати признання Елоді. Але вона завагалася, і Еваріст подав їй знак говорити далі.

Вона сказала дуже просто:

— Одному юнакові, що мав як погані, так і добрі риси і весь час виявляв назовні тільки добрі, я здалась досить привабливою, і він почав так невідступно упадати біля мене, що це навіть було досить дивним: він був у повному розквіті, дуже показний із себе, знався з гарними жінками, що обожнювали його, нітрохи не приховуючи того. Не вродою і навіть не розумом знадив він мене. Він зумів зворушити моє серце своїм коханням, і гадаю, що він і справді мене кохав. Він був такий ніжний, такий запобігливий. Я здалася тільки на його серце, а воно було нестале... Я виню лиш себе — це моя сповідь, а не його. Я не скажусь на нього: адже він мені став чужий. О, присягаюсь вам, Еварісте, для мене його ніби ніколи й не було!

Вона замовкла. Гамлен нічого не відповідав. Сидів, скрестивши руки на грудях; погляд його був зосереджений і похмурий. Він думав одночасно про Елоді й про свою сестру Жюлі. Сестра також здалась на улещання коханця. Але, на відміну від бідолашної Елоді, вона дала вивезти себе, не піддавшись поривові довірливого серця, а щоб далеко від своїх близьких зазнати розкошів та втіхи. Із властивою йому суворістю він засудив сестру і ладен був засудити й свою кохану.

Елоді лагідно заговорила знову:

— Начитавшись філософських книг, я вірила, що всі люди своєю природою чесні. Та на горе собі я спізналась із людиною, яка не була вихована в школі природи й моральності і яку соціальні упередження, гонор, самолюбство та хибне розуміння честі зробили егоїстом і ошуканцем.

Ці задалегідь розраховані слова справили бажане враження. Погляд Еваріста полагіднішав. Він спитав:

— А хто ж він, той спокусник? Чи я його знаю?

— Ні.

— Скажіть, як його звати.

Вона передбачала це запитання і вирішила не відповідати на нього.

— Згляньтесь наді мною, прошу вас,— благала вона.— Я й так сказала занадто багато і для вас, і для себе.

Він наполягав, і вона додала:

— В священних інтересах нашої любові я не скажу нічого такого, щоб ви могли догадатися, хто ота... чужа мені людина. Я не хочу будити ваші ревності, не хочу ставити між вами і мною ту настирливу тінь. Тепер, коли я вже й забула про ту людину, навіщо розповідати про неї вам?

Гамлен домагався, щоб вона назвала ім'я спокусника: він уперто повторював це слово, бо не сумнівався, що Елоді була спокушена, обдурена, стала жертвою своєї довірливості. Він був нездатен і уявити, що могло статися інакше, що вона не встояла проти власного потягу, непереможного потягу, і пішла за таємним покликотіла і крові; він і думати не хотів, що ця жагуча й ніжна істота, ця чарівна жертва віддалася самохіть; йому, як того вимагала його вдача, треба було вірити, що її взято силоміць або хитрощами, підступно зловлено в пастку, яких понаставлявано на кожному кроці. Він ставив їй запитання, висловлені стримано, але точні й стислі, і від них вона почувала себе ніяково. Він допитувався, як склалися ці взаємини, скільки вони тривали, спокійні були чи бурхливі та як припинилися. Без кінця й краю розпитував він про засоби, до яких вдавався той спокусник, щоб її звести,— так ніби то мали бути якісь незвичайні, нечувані засоби. Та всі розпити були марні. Вона благально дивилась на нього лагідними, повними слізами очима і вперто мовчала.

Та коли Еваріст запитав, де той чоловік тепер, вона відповіла:

— Він покинув королівство...

І зразу схаменулась:

— ...Францію.

— Емігрант! — вигукнув Гамлен.

Вона мовчки глянула на нього, заспокоєна і водночас засмучена тим, що він сам собі створив здогад, який відповідав його власним політичним пристрастям, і без усяких підстав надав своїм ревностям якобінського забарвлення.

Насправді ж полюбовником Елоді був писарчук прокурора, дуже вродливий хлопець з обличчям керувима, якого вона так щиро кохала, що й тепер, хоча відтоді минуло три роки, спомин про нього роздмухував у її грудях давній жар. Він тягся до жінок хай і немолодих, та багатих, і проміняв Елоді на досвідчену в амурних ділах даму, що винагороджувала його по заслугах. Після скасування старих судових установ він втерся у паризьку мерію й був тепер драгуном-санкюлотом і коханцем однієї з «колишніх».

— Дворянин! Емігрант! — не вгавав Гамлен, а вона не наважувалась переконувати його, що він помиляється, бо не хотіла, щоб він знав усю правду.

— І він підло покинув тебе?

Вона схилила голову.

Гамлен пригорнув її до серця.

— Дорога жертво розбещеної монархії! Любов моя помститься отому негідникові. Якби тільки небо послало мені зустріч із ним! Я його впізнаю!

Вона відвернулася, усміхнена і водночас засмучена й розчарована. Йй хотілось би, щоб він був мудріший в любовних ділах, звичайніший і брутальніший. Вона відчувала: простив він її так скоро тільки тому, що йому бракувало палкої уяви, що її сповідь не збудила в нього жодної з тих картин, які завдають муки людям любовстрасним, і, нарешті, тому, що він вбачав у її падінні тільки моральний і соціальний зміст.

Вони підвелися з лави й пішли зеленими алеями саду. Він сказав Елоді, що полюбив її за пережиті страждання ще більше. Вона й не вимагала цього; вона кохала його такого, яким він є, захоплювалась його талантом, щодо якого не мала сумніву.

Вийшовши з Люксембурзького саду, вони побачили на вулиці Рівності й навколо Національного театру юрмища люду; це їх не здивувало: вже кілька днів серед найпатріотичніших секцій панувало велике занепокоєння, — там викрили змову орлеаністів та поплічників Бріссо, котрі — ходили чутки — готувалися зруйнувати Париж і вирізати республіканців. Гамлен сам недавно підписав петицію Комуни, що вимагала виключення з Конвенту двадцяти одного члена.

Перше ніж пройти під аркою, що з'єднувала театр із сусіднім будинком, їм довелося пробитись крізь юрбу громадян у карманьйолах, до яких із галереї промовляв

гарний, наче «Ерот» Праксітеля, молодий офіцер у шоломі, оздобленому пантерячим хутром. Цей красень воєк звинувачував Друга Народу в недостатній пильності.

— Ти спиш, Марате,— вигукував він,— а фєдералісти кують на нас тим часом кайдани!

Елоді, ледве помітивши того красеня, квапливо мовила:

— Ходім звідси, Еварісте!

Натовп, казала вона, наганяє на неї страх, і вона боїться зомліти в такому тлумищі.

Вони розсталися на Національній площі, запрягшись кохати одне одного довіку.

Того самого дня, ще вранці, громадянин Бротто приніс у подарунок громадянці Гамлен чудового каплуна. З його боку було б дуже необачно признатися, в який спосіб він його роздобув, бо дістався йому той каплун від перекупки, якій він інколи писав листи, примостившись за роєм церкви св. Євстафія, а то вже відома річ, що перекупки відзначалися роялістськими почуттями і листувалися з емігрантами. Громадянка Гамлен із щирою подякою прийняла каплуна. Таких ласощів тоді ніхто й не бачив: всяка живність коштувала дуже дорого. Люди боялися, що буде голод. Аристократи його накликали, а спекулянти докладали до того рук.

Громадянин Бротто, запрошений теж поласувати каплуном, з'явившись опівдні, вихваляв перед господинею приємні пахощі. Та й справді, майстерня художника духмяніла жирним бульйоном.

— Спасибі на ласкавому слові, добродію,— відповіла старенька.— Щоб нам іще краще смакував ваш каплун, я зварила на перше суп із зеленню, заправила його шкуркою з сала й поклала туди волову кістку. Ні від чого суп так не пахнутиме, як від мозкової кістки.

— Вельми похвально вчинили, громадянко,— відповів старий Бротто.— І мудро будете робити, якщо завтра, післязавтра й до кінця тижня кластимете в казанок оцю коштовну кістку, яка надаватиме аромату вашим супам. Саме до такого способу вдавалася й панзустська сивіла: вона варила юшку із свіжої капусти, заправляла її шкуркою з старого сала й додавала туди не раз уже ви-

варений саворадо. Так називають у неї на батьківщині,— до речі, то й моя батьківщина,— мозкову кістку, таку смачну та поживну.

— Чи не здається вам, добродію,— спитала громадянка Гамлен,— що та пані, про яку ви оце казали, була занадто ощадлива, коли так довго перебувала однією кісткою?

— Та вона не дуже розкошувала,— відповів Бротто.— Вбога була, дарма що пророчиця.

В ту хвилину ввійшов Еваріст Гамлен, збентежений тим, що йому розповіла про себе Елоді; він твердо постановив собі дізнатися, хто її спокусив, і помститися разом і за Республіку, й за свою любов.

Відповівши Еварістові на звичне вітання, громадянин Бротто вів далі:

— Воно рідко буває, щоб люди, які провіщають долю, розбагатіли з того. Вигадки їхні дуже швидко викривають. За таке ошуканство їх зневажають. Та їх треба було б ще більше ненавидіти, коли б вони справді прорікали майбутнє. Бо людське життя стало б нестерпним, якби кожен знав, що з ним має статись. Він бачив би наперед усі лиха, що підстерігають його, наперед страждав би від того і вже не міг би втішатися ще не затьмареним відтінком спокійного життя, бо знав би, що ось-ось він має урватися. Невідання — неодмінна умова людського щастя, і треба визнати, що найчастіше люди дотримуються цієї умови. Про самих себе ми не знаємо майже нічого, про інших — і зовсім нічого. Невідання забезпечує нам спокій, а брехня — щастя.

Громадянка Гамлен поставила на стіл суп, проказала передобідню молитву, посадила за стіл сина й гостя, а сама почала їсти навстоячки, відмовившись від запрошення громадянина Бротто сісти поруч нього: вона, мовляв, знає, до чого її зобов'язує добрий звичай.

VI

Десята година ранку. Вітерець і не дихне. Липень такий гарячий, що другого такого й не пам'ятають. На вузькій Єрусалимській вулиці близько сотні громадян цієї секції стоять у черзі під дверима хлібної крамниці; чотири національні гвардійці, опустивши рушниці й покурюючи люльки, пильнують порядку.

Тільки-но Конвент встановив сталі ціни, тут-таки зникло і зерно, й борошно. Як ті ізраїльтяни в пустелі, парижани, прагнучи шматка хліба, вставали до схід сонця. Чоловіки, жінки, діти — кожне тиснулось, штовхалося, перегукувалось, виявляючи поглядами всі ті почуття, які тільки можуть бути в людини до людини: ненависть, огиду, цікавість, пожадливість, байдужість,— а тим часом розпечене небо нагрівало гнилизну по рівчаках, від чого сморід поту й нечистот ставав ще задушливіший. З гіркого досвіду кожне знало, що хліба на всіх не вистачить; отож, хто запізнився, намагався протиснутися наперед; ті, кого відпихали назад, скаржились, обурювались, марно посилалися на своє порушене право. Жінки несамовито орудували ліктями й крижами, щоб відстояти своє місце або захопити вигідніше. Коли тиснява більшала, здіймались вигуки: «Не натискуйте!» І кожне огризалося, запевняючи, що на нього й самого тиснуть.

Щоб уникнути цього щоденного безладдя, комісари, уповноважені від секції, додумались прив'язати до дверей крамниці мотузку, за яку кожен повинен триматися. Але руки, міцно заціплені на мотузці, відтискувались іншими руками й починали боротися за своє місце. Хто випустив мотузку, уже не міг до неї доп'ястися. Невдоволені чи то якісь шибеники відтяли мотузку, і справа кінчилася тим, що від тієї вигадки відмовились.

В тому тлумищі задихалися, непритомніли, жартували, підкидали скромні слівця, обсипали лайкою аристократів і федералістів, винуватців усіх нещасть. А як пробігав поблизу собака, дотепники називали його Піттом. Інколи лунав гучний ляпас, яким частувала нахабу ображена ним громадянка, а молоденька служниця, що її притиснув сусід по черзі, зітхала та мліла, примруживши очі й розтуливши уста.

На кожне слово, на кожен жест, на кожну ситуацію — на все, що може нав'язати грайливий настрій веселим французам, купка юних шибеників заводила «Все гарразд», не зважаючи на протести літнього якобінця, обуреного тим, що брудними натыками ганьблять приспів, у якому республіканці висловлюють віру в прийдешню справедливість і щастя.

З драбинкою під рукою підійшов розклеювач афіш і наліпив на стіну навпроти крамниці оголошення Комуні про встановлення пайка на м'ясо. Перехожі зупинялися й читали, що написано на тому листку, ще мок-

рому від клею. Торговка капустою з кошиком за плечима пробурмотіла грубим хрипким голосом:

— От коли загуде за нашими бичками! Тепер прилипнуть у нас кишки до спини!

Раптом із стічного рівчака потягло таким задушливим смородом, що декого аж занудило; якась жінка зомліла, і її, неприємну, здали на руки двом національним гвардійцям, що віднесли бідолашну за кілька кроків далі, під помпу. Люди затуляли собі носи; почали ремствувати; обмінювалися здогадами, в яких відчувались занепокоєння і страх. Питали одне одного, чи, бува, не стерво тут закопали, чи не підкинули сюди які зловмисники отруту, а може,— це найбільше скидалося на правду — десь поблизу в льоху засмердівся забутий труп якогось убитого в вересневі дні дворянина чи священика.

— Хіба їх скидали тут?

— А де їх не скидали!

— Це, певно, котрийсь із Шатле. Другого числа я бачив, як на мосту Міньялів купою лежало зо три сотні трупів.

Парижани боялися помсти «колишніх», що й по смерті отруювали їх.

Еваріст Гамлен зайняв чергу,— він хотів звільнити стару матір від виснажливого стояння під крамницею. Разом із ним прийшов і його сусід, громадянин Бротто, спокійний, усміхнений, із своїм Лукрецієм у відстовбурченій кишені брунатного сюртука.

Доброго старигана тішила ця сцена, що видавалась йому картинкою з народного побуту, гідною пензля сучасного Тенірса.

— Ці носії й кумасі,— сказав він,— цікавіші за греків і римлян, якими зараз так захоплюються наші художники. Щодо мене, то я завжди віддавав перевагу фламандському жанрові.

Як людина обачна й тактовна, він і словом не прохопився про те, що свого часу мав цілу галерею голландських картин, з якою щодо кількості й добірності могла зрівнятися хіба що колекція пана де Шуазеля.

— Краса є тільки в античності,— відказав художник,— і в тому, що створене під її впливом. Та все-таки я ладен погодитися, що простонародні сюжети Тенірса, Стена, Остаде мають більшу вартість за нікчемну мазанину Ватто, Буше чи Ван-Лоо: люди в них зображені потворними,

проте не розбещеними, як у якогось там Бодуена чи Фрагонара.

Мимо пройшов газетяр, вигукуючи:

— Бюлетень Революційного трибуналу! Список засуджених!

— Одного Революційного трибуналу не досить,— мовив Гамлен.— Треба створити трибунал у кожному місті... Та що там! У кожній комуні, в кожному кантоні. Треба, щоб кожен батько родини, кожен громадянин зробився суддею. Коли на націю вороги націлили гармати, а зрадники замірились мечами, всяке потурання — тяжкий злочин. Подумати лишень! Ліон, Марсель, Бордо повстали, Корсіка збунтувалась; Вандея в огні, Майнц і Валансьєн під владою коаліції, зрада по селах, по містах, по військових таборах, зрада засідає на лавах Національного конвенту, вона з картою в руках бере участь у військових радах наших генералів!.. Хай гільйотина рятує вітчизну!

— У мене нема істотних заперечень проти гільйоти-ни,— відповів старий Бротто.— Природа, моя єдина напутниця і вчителька, справді ні в який спосіб не підказує мені, що людське життя має якусь вартість; навпаки, вона всіляко навчає, що людське життя нічогосінько не варте. Мабуть, єдине призначення кожної істоти — стати поживою іншій, призначеній для тієї самої мети. Вбивство ґрунтується на природному праві,— отже, смертна кара цілком законна, якщо до неї вдалися не задля чесноти й справедливості, а з необхідності чи задля вигоди. Проте мушу сказати, що інстинкти в мене, мабуть, ненормальні, бо я не терплю споглядання крові, проти цієї вади безсила вся моя філософія.

— Республіканці,— провадив Еваріст,— люди гуманні й чутливі. Тільки деспоти товкмачать, нібито смертна кара — необхідний атрибут влади. Настане день, коли суверенний народ скасує її. Робесп'єр виступав проти неї, і всі патріоти були на його боці. Чим скоріше буде виданий закон про її скасування, тим краще. Але надати йому чинності можна буде не раніше, ніж останній ворог Республіки загине під мечем закону.

За Гамленом та Бротто вже стали в чергу ті, хто заізнився,— здебільшого жінки цієї ж таки секції; між них вирізнялись висока вродлива «плетільниця», дерев'яних черевиках, із шаблею на поясі, гарненька розпатлана

блондинка в пом'ятій хустці та молода мати, худа й бліда, що годувала груддю кволу дитину.

Немовлятко, не знаходячи в грудях молока, кричало, ледве витягуючи голос, і заходилося плачем. Воно було зворушливо маленьке, беспорядне, з блідим, захирілим личком, з запаленими оченятами; мати заклопотано й сумно дивилась на нього.

— Йому вже півроку, моєму бідолашному синочкові!.. Батько десь в армії: то вони там у Конде відігнали австріяків. Звати його Дюмонтей Мішель, прикажчиком був, продавав сукна. Він записався на помості, що поставили отам перед ратушею. Йому, бідному, захотілося боронити вітчизну, та й світу побачити... Пише мені — наберись терпіння. А чим же я, самі подумайте, годуватиму Поля,— це синочка звати Подем,— коли й себе не можу прогодувати?

— Ох! — зітхнула гарненька блондинка.— Та ми ще годину тут простовбичимо, а ввечері та сама халепа під дверима в бакалійника. Власним життям важиш заради трьох яєць та грудочки масла.

— Масло! — скрикнула громадянка Дюмонтей.— Ось уже три місяці, як я його й у вічі не бачила.

І всі жінки в один голос почали нарікати на брак харчів та дорожнечу, проклинали емігрантів, погрожували гільйотиною секційним комісарам, що роздавали повіям у нагороду за їхні огидні пестощі курей та чотирифунтові буханці. Переповідали тривожні чутки про биків, потоплених у Сені, про лантухи борошна, висипані у стічні рівчаки, про хліб, викинутий у відхідки... Все це, мовляв, витворяють роялісти, роландисти, бріссотинці, що заповзялися виморити голодом людей у Парижі.

Раптом гарненька блондинка, та, що в зім'ятій хустці, зчинила такий лемент, ніби на ній загорілась сідниця; вона несамовито тріпала її, вивертала кишені, загляючи, що в неї витягли гаманця.

На звістку про ту дрібну крадіжку страшним обуренням спалахнув цей простолод, який, громлячи сенжерменські палаци і вдираючись у Тюільрі, нічого звідти не взяв; усі ці ремісники й господині з легким серцем спалили б Версальський палац, але вважали б найбільшою ганьбою взяти звідти хоч би шпильку. Молоді шибеники почали були кенкувати з гарненької дівчини, що зазнала такої прикрості, та обурена юрба вмить

змусила їх замовкнути. Вже гомоніли про те, що злодія треба повісити на ліхтарі. Почались галасливі й метушливі розшуки. Висока «плетільниця», показуючи пальцем на якогось діда, схожого на ченця-розстригу, присягалася, що тут поорудувала рука «отого капуцина». Натовп, і на мить не вагаючись, повірив у те і зажадав розправи.

Старий, що так знезацька опинився перед загрозою самосуду, скромно стояв собі попереду громадянина Бротто. Правду кажучи, він таки скидався на колишнього ченця. Тримався він досить гідно, хоча бідоласі й нагнала страху розлючена юрба, ожививши ще свіжі спомини про вересневі дні. Страх, написаний на його лиці, підтверджував підозри натовпу, перекonanого, що тільки винні бояться його суду, так наче квапливість, із якою він виносить свої необмірковані вирокі, не може налякати і найневиннішого.

Бротто поставив собі за правило ніколи не перечити юрбі, а надто коли вона надумала щось безглузде й жорстоке, бо тоді, мовляв, голос народу — голос божий. Але Бротто був людиною непослідовною: він заявив, що цей чоловік — капуцин він там чи не капуцин — не міг обікрасти громадянки, бо й на мить не наближався до неї.

Натовп зробив висновок, що той, хто тягне руку за злодієм, і сам нечесний, і вже загомоніли, що треба розправитися з обома злочинцями, а коли Гамлен поручився за Бротто, найрозважніші стали наполягати, що і його разом із тими двома слід спровадити в секцію.

Раптом гарненька блондинка радісно скрикнула, що гаманець знайшовся. Враз на неї затюкали і стали погрожувати, що привселюдно відшмагають, як шмагали колись черниць.

— Добродію, — звернувся чернець до Бротто, — дякую вам, що заступились за мене. Моє ім'я нічого вам не скаже, та все-таки дозвольте відрекомендуватись: звуть мене Луї де Лонгмар. Я й справді чернець, але не капуцин, як казали ці жінки. Це прикра помилка: я належу до ордену варнавітів, що дав церкві так багато вчених богословів та святих. Хибно гадають ті, хто вважає, ніби свій початок він веде від святого Карла Борромейського: справжнім основоположником ордену слід вважати апостола Павла, ініціалами якого орден і оздобив свій герб. Коли в монастирі розташувалася секція

Нового мосту, мені довелося покинути його стіни й переодягтися в світську одягу.

— Отче,— зауважив Бротто, розглядаючи нужденну Лонгмарову хламиду,— ваш одяг досить виразно свідчить, що ви не зреклися свого звання: дивлячись на нього, можна подумати, що ви реформували свій орден, а не вийшли з нього. В цьому строгому уборі ви добровільно наражаєтесь на глум безбожної юрби.

— Але ж не випадає мені,— відказав чернець,— натягати на себе блакитного фрака, ніби якийсь танцюрист.

— Якщо я й дозволив собі, отче, заговорити про ваш одяг, то лиш на те, щоб засвідчити належну шану вашій сміливій вдачі й застерегти вас від небезпеки, яка вам загрожує.

— Слід би навпаки, добродію, щоб ви додали мені сил ревніше служити моїй вірі, бо я занадто схильний перебільшувати небезпеки. Я скинув рясу, а це вже певне відступництво. Мені хотілося принаймні не кидати тієї оселі, в якій з ласки господньої я спокійно прожив стільки літ, не видавши мирської суєти. Я лишався у своїй неліпій ще тоді, коли церкву й монастир перетворили на маленьку ратушу, яку називають секцією. У мене на очах, добродію, у мене на очах молотком збивали емблеми святої істини; я бачив на власні очі, як на тому місці, де було ім'я святого Павла, почепили каторжницький ковпак. Інколи я навіть бував на нарадах секції і чув, як там висловлювали дивовижно хибні думки. Кінець кінцем я таки покинув осквернену святу оселю і на пенсію в сто пістолів, що призначили мені Установчі збори, став жити у стайні, з якої забрали коней для потреб армії. Там я правлю службу божу для кількох християн, що приходять туди засвідчити віковичність церкви Христової.

— Мене, отче,— сказав на те співрозмовник,— звать, якщо вам загодно знати, Бротто, і колись я був митарем.

— Добродію,— мовив отець Лонгмар,— з прикладу святого Матфея відомо, що й від митаря можна почути слово істини.

— Ви дуже ласкаві, отче.

— Громадянине Бротто,— озвався Гамлен,— помилуйтеся на цих добрих людей, що прагнуть справедливості більше, ніж хліба: кожен із них ладен був утратити своє місце, аби тільки покарати злодія. Ці чоловіки й жінки,

бідняки, що терплять такі нестатки, бездоганно чесні і не можуть миритися з лихим вчинком.

— Слід визнати,— відповів Бротто,— що, так щиро прагнучи покарати злодія, ці люди завдали б великої кривди оцьому доброму ченцеві, його захисникові та захисникові його захисника. То озвалася в них скупість і себелюбна любов до власності: злодій, обікравши одного з них, загрожував їм усім; караючи його, вони обороняли себе... Зрештою, дуже можливо, що більшість із цих поденників та господинь чесні люди й шанують чуже добро. Такі почуття змалечку прищепили їм батьки й матері, які завзято шмагали їх, заганяючи в них добродішність через сідниці.

Гамлен не втаїв перед старим Бротто, що така мова видається йому не гідною філософа.

— Добродішність,— сказав він,— властива людині від народження: бог посіяв її в серці кожного смертного.

Старий Бротто був атеїст, і той атеїзм був для нього невичерпним джерелом утіх.

— Бачу я, громадянине Гамлен, що ви революціонер, коли йдеться про діла земні, то ж до небесних, то ви — консерватор, ба навіть реакціонер. Робесп'єр і Марат — такі самісінькі, як і ви. Мені дивно, що французи, вже здихавшись владаря земного, вперто чіпляються за небесного, набагато деспотичнішого й лютішого. Бо що та Бастілія і навіть спалювання живцем проти пекла? Людство творить собі богів за подобою своїх тиранів, а ви, відкинувши оригінал, залишаєте копію.

— Громадянине! — скрикнув Гамлен. — І вам не соромно таке говорити? Як ви можете плутати похмурі божества, що їх породило невігластво й страх, із творцем природи? Віра в милосердного бога — необхідна умова моральності. Верховна Істота — джерело всіх чеснот, і не можна бути республіканцем, не вірячи в бога. Робесп'єр добре це знав, коли звелів забрати з зали засідань яacobинців погруддя філософа Гельвеція, який, навчаючи французів атеїзму, схиляв їх до рабства. Сподіваюся, громадянине Бротто, що принаймні тоді, коли Республіка встановить культ розуму, ви не відмовитесь стати послідовником такої мудрої релігії.

— Я люблю розум,— відповів Бротто,— але я не схиляюся перед ним фанатично. Розум керує нами й освітлює нам шлях; коли ж ви зробите з нього божество, він засліпить вас і схилить до злочинів.

І, стоячи в брудній канаві, старий Бротто вів далі свої міркування так само, як, бувало, колись, розсівшись у барона Гольбаха на одному з тих позолочених крісел, що, за його словами, були основою філософії природи.

— Жан-Жак Руссо,— казав він,— людина не без таланту, особливо в питаннях музики, був теленень, який узяв собі в голову, що він вивів свою мораль із природи, а насправді він перейняв її від Кальвіна. Природа навчас нас пожирати одне одного і подає нам приклад усіх злочинів і пороків, що їх громадський лад виправляє або приховує. Треба любити чесноту, але варто й знати, що це тільки засіб, вигаданий людьми заради зручності спільного життя. Те, що ми називаємо мораллю, є не що інше, як безнадійний замах людей на світовий лад, суть якого полягає в кривавій боротьбі та сліпій грі супротивних сил. Мораль сама себе нищить, і чим більше я про це думаю, тим більше переконаюся, що весь світ охоплений шаленством. Богослови та філософи, які визнають бога творцем природи й будівничим всесвіту, змальовують його безглуздим і лихим. Вони називають його милосердним, тому що бояться його, хоча й змушені визнати, що в своїх вчинках він жорстокий. Вони наділяють його такою злостивістю, яка й між людьми рідко трапляється. І саме в такий спосіб змушують поклонятися йому. Бо наше вікчемне поріддя не визнало б культу справедливих та милосердних богів, яких не було б чого боятися, і не відчувало б до них марної вдячності за їхні благодіяння. Без чистилища й пекла бог був би найвікчемнішим бідолахою.

— Добродію,— не витримав отець Лонгмар,— не говоріть про природу, ви її не знаєте.

— Ова! Та я знаю її не гірше, ніж ви, отче!

— Ви не можете знати її, бо ви людина не релігійна, а тільки віра учить нас, що таке природа, в чому її добрі риси та як її спотворено. Зрештою, не думайте, що я стану заперечувати вам,— не обдарував мене бог ні полум'яним словом, ні такою силою розуму, щоб міг я спростувати ваші хибні думки. Боюся, що через своє невміння я тільки подам вам привід до блюзнірства та ще більшої затятості; хай би як щиро хотів я прислужитися вам, єдиним плодом моєї настирливої доброти могло б...

Його мову урвав оглушливий гамір, що прокотився від початку до кінця черги, даючи знати голодній юрбі, що двері хлібної крамниці відчиняються. Люди стали посу-

ватися вперед, але дуже повільно. Національний гвардієць впускав покупців по одному. Хліб продавали пекар з дружиною та хлопчина-підмайстер, а помагали їм два цивільні комісари з триколірною стрічкою на лівій руці; вони перевіряли, чи справді споживач з цієї секції, та стежили, щоб він одержав не більше хліба, ніж належить йому на кількість їдців у сім'ї.

Громадянин Бротто вбачав головну мету свого життя в пошуках утіх: він гадав, що розум і почуття — єдині судді людини, оскільки богів нема, — не можуть прагнути чогось іншого. А що його не тішили ні художникові слова — надміру фанатичні, ні ченцеві — надміру простакуваті, то цей мудрий чоловік, прагнучи й тепер узгодити свої вчинки зі своїми філософськими принципами й скрасити довге чекання, витяг із відстовбурченої кишені брунатного сюртука томик Лукреція, що був для нього джерелом найбільшої насолоди й справжнього задоволення. Від постійного вжитку ріжки червоної сап'янової оправи пообламувались, а герб — три тиснені золотом острівці, — за якого батько-відкупник заплатив колись чималі гроші, громадянин Бротто, як людина обережна, зіпскрябав. Він розгорнув книжку на тій сторінці, де поет-філософ, бажаючи вилікувати чоловіків від марних тривог кохання, зображує жінку, яку застав у обіймах служниць у такій позі, що могла б образити почуття закоханого. Перечитуючи ці вірші, громадянин Бротто скося поглядав на золотаву потилицю гарненької сусідки й пожадливо пригнухувався до вологої шкіри тієї замуранки. Поет Лукрецій визнавав саму лише мудрість, — його учневі Бротто самої мудрості було замало.

Він читав, що чверть години посуваючись на два кроки вперед. Його слух, розкошуючи величним і розмаїтим ритмом латинської музи, залишався неприступний для гамірного нарікання кумась на дорожнечу хліба, цукру, кави, свічок та мила. Так він, незворушно спокійний, і дійшов до порога хлібної крамниці. Стоячи за ним, Еваріст Гамлен бачив у нього над головою за залізними надверними ґратами позолочений сніп.

Надійшла Еварістова черга, і він увійшов до крамниці. Коші й полиці були порожні; пекар зважив йому останній шмат, у якому не було й двох фунтів. Еваріст заплатив, і за ним одразу ж зачинили залізну решітку, боячись, щоб збурений натовп не ринув у крамницю. Але

страх був даремний: нещасний люд, що його колишні гнобителі, та й теперішні визволителі привчили до покори, понуривши голови і ледве тягнучи ноги, розбрівся геть.

Дійшовши до рогу вулиці, Гамлен побачив громадянку Дюмонтей, що сиділа на тумбі з дитиною на руках. Бліда й змарніла, вона не рухалась, не плакала, а сиділа мовчки, втупивши в землю очі. Немовля жадібно смоктало пальця. Гамлен хвилину постояв перед нею, ніяковіючи й вагаючись. Вона, здавалося, й не бачила його.

Він щось пробурмотів, тоді витяг із кишені складаного ніжика з роговою колодочкою, розрізав хліб надвоє і поклав половину на коліна молодій матері. Та здивовано поглянула на нього; але він уже звернув за ріг.

Прийшовши додому, Еваріст застав матір край вікна; вона церувала панчохи. З веселим виглядом він подав їй решту хліба.

— Вибачте, мамо, я стомився, так довго стоячи на ногах, знеміг від спеки, та по дорозі додому, кусник за кусником, і з'їв половину. Зосталась тільки ваша пайка.

І він удав, ніби обтрушує крихти зі своєї куртки.

VII

Вдаючись до давньої приказки, вдова Гамлен якось сказала: «Живучи самими каштанами, і сам станеш каштановим». Сьогодні, тринадцятого липня, вона з сином пообідала ріденькою кашею з каштанів. Коли вони кінчали вже ту жалюгідну трапезу, відчинилися двері й до кімнати ввійшла якась дама, відразу сповнивши всю майстерню своїм блиском і пахощами. Еваріст упізнав громадянку Рошмор. Подумавши, що вона переплутала двері, шукаючи громадянина Бротто, свого давнього приятеля, він хотів уже показати їй хід на горіще, де мешкав колишній дворянин, чи покликати його, щоб не змушувати елегантну жінку дертись угору простою драбиною, коли раптом з'ясувалося, що вона має справу саме до громадянина Еваріста Гамлена і, як сама висловилась, вважає за щастя побачитись із ним і засвідчити йому свою шану.

Не можна сказати, що вони були не знайомі,— їм доводилося вже кілька разів зустрічатись у майстерні Давіда, в залі засідань Установчих зборів, у якобінців,

у ресторатора Венюа: Гамленова врода, молодість, небуденність впали їй в око.

У капелюшку, оповитому стрічками, веначе пастуша сопілка, оздобленому султаном, як головний убір якогось посла, у перуці, напахчена мускусом, нарум'янена, обліплена мушками, громадянка Рошмор ще не втратила свіжості шкіри: всі оті несамовиті мудрування моди свідчили про хапливість життя та лихоманку тих страшних днів, коли ніхто не знав, що з ним станеться завтра. Виложистий, довгий корсаж, що виблискував величезними сталевими гудзиками, був криваво-червоного кольору, і, тому що гостя скидалася водночас і на аристократку, і на революціонерку, важко було сказати, являв собою той колір емблему жертви чи ката. Супроводив гостю молодий військовий, драгун.

З довгою перламутровою тростинкою в руці, висока, повна, пишногорда, гарна, вона обійшла майстерню і, підносячи до сірих очей золотий лорнет, розглядала полотна, усміхалась, захоплено скрикувала, милувалася вродою художника, не шкодувала лестощів, щоб заслужити їх і собі.

— А це що за картина?— спитала громадянка.— Яка шляхетна, яка зворушлива ця лагідна й вродлива жінка біля хворого юнака!

Гамлен сказав, що це «Електра біля ложа свого брата Ореста» і, якби він мав змогу закінчити цю картину, вона була б його найкращим твором.

— Сюжет,— додав він,— запозичений з Евріпідового «Ореста». Я прочитав колись у давньому перекладі цієї трагедії сцену, яка глибоко вразила мене: юна Електра, підвівши брата на страдницькому ложі, обтирає піну в нього на устах, поправляє волосся, яке впало йому на очі, й благає любого брата вислухати її, поки принишкли фурії... Я читав і перечитував той переклад, і в мене було таке враження, ніби грецькі форми оповиті якимось туманом, що його я не можу розвіяти. Мені здавалося, ніби в оригіналі це місце подано якимось інакше, сильніше. І я, запалившись бажанням дістати точніше уявлення про цю сцену, попросив пана Геля, що викладав тоді (це було дев'яносто першого року) грецьку мову в Французькому колежі, щоб він мені переклав її слово в слово. Він виконав моє прохання, і я пересвідчився, що стародавні автори куди простіші й звичайніші, ніж ми уявляємо. Бо Електра каже до Ореста: «Любий брате,

яка я рада, що ти послав! Може, допомогти тобі підвестися?» А Орест відповідає: «Атож, допоможи мені, підведи мене й витри піну, що зосталася в мене на губах та на очах. Пригорни мене до своїх грудей і поправ мені волосся: воно заважає мені дивитися». Глибоко вражений цією поезією, такою юною й живою, тими словами, наївними й сильними, я зробив оцей ескіз, що перед вами, громадянко.

Молодий художник, який звичайно так стримано говорив про свої твори, про цю картину міг говорити без кінця. Підбадьорений знаком, що його подала громадянка Рошмор, піднісши свого лорнета до очей, він повів далі:

— Еннекен майстерно зобразив Орестове шаленство. Проте Орест іще більше хвилює нас своєю скорботою, ніж шаленством. Яка жахлива доля! Спонукуваний синівською любов'ю, священним велінням, він вчинив злочин, у якому боги повинні його виправдати, та якого люди не простять йому ніколи. Щоб помститися за зневажену справедливість, він знехтував закони природи, став недолюдком, вирвав з грудей власне серце. Він гордо несе тягар свого страшного й справедливого злочинства. От що, власне, хотів я показати в цій картині.

Він підійшов до полотна й став, милуючись, розглядати його.

— Окремі фрагменти,— сказав він,— уже більш-менш виписані; наприклад, Орестова голова й рука.

— Чудова річ... А знаєте, громадянине Гамлен, Орест схожий на вас.

— Ви гадаєте?— стримано всміхнувся художник.

Вона сіла на стілець, якого запропонував їй Гамлен. Молодий драгун став коло неї, зіпершись рукою на спинку стільця. З цього видно було, що відбулася революція, бо за старого режиму чоловік не насмівся б на людях і пальцем торкнутися крісла, на якому сидить дама,— адже ж чоловіки були тоді виховані в пошані до приписів благопристойності, іноді досить суворих, і вони вважали, що стриманість в товаристві надає особливой вартості вільному поводженню наодинці, а крім того, щоб утратити шану, треба її мати.

Луїза Маше де Рошмор, дочка лейтенанта королівського стрілецького полку, вдова прокурора й протягом двадцяти років вірна подруга фінансиста Бротто

дез'Ілетта, прийняла нові ідеї. В липні 1790 року бачили, як вона копала землю на Марсовому полі. Завжди прихильна до влади панівної, вона з легким серцем переметнулася від фельянів до жірондистів, а там і до монтаньєрів, проте дух примиренства, непереможний потяг до спілкування і певний хист до інтриг ще зв'язували її з аристократами й контрреволюціонерами. Це була жінка повсюди знана,— вона відвідувала театри, модні ресторани, крутилася по шинках, гральних домах, салонах, редакціях газет, чекальних комітетів. Революція внесла в її життя багато нового: розваг, утіх, радощів, справ, прибуткових махінацій. Снуючи політичні й любовні інтриги, граючи на арфі, малюючи красвиди, співаючи романси, танцюючи грецькі танці, влаштуовуючи в себе вечери, приймаючи вродливих жінок, таких, як графиня де Бофор або актриса Декуен, просиджуючи всі ночі за грою в тридцять одно та бірібі чи рулетку, вона ще знаходила час, щоб уділяти ласки своїм друзям. Цікава, діяльна, примхлива, легковажна, вивчивши чоловіків і нітрохи не знаючи юрби, байдужа і до тих поглядів, що їх поділяла, і до тих, що їх змушена була зректися, аж ніяк не розуміючи того, що діється у Франції, вона була до всього заповзятива, смілива й відважна, бо не усвідомлювала небезпеки і безмірно вірила в непереможну силу своїх чарів.

Військовий, що супроводив її, був юнак у розквіті молодості. Мідний шолом, оздоблений пантерячим хутром, а по верхечку обведений темно-червоним шнуром, кидав тінь на його херувимське лице і розпускав по спині довгу страховинну гриву. Червона куртка на взірець нагрудника навмисне не досягала стегон, щоб не закривати їхнього зграбного вигину. При поясі висіла величезна шабля з блискучою рукояткою у вигляді орлиного дзьоба. Біло-голубі штани, що застібалися збоку, виразно окреслювали його стрункі ноги, а пишна оздоба з темно-синього сутажу прикрашувала стегна. Він скидався на танцівника, вбраного для войовничої й галантної ролі, щоб який-небудь учень Давіда міг у лаконічних формах малювати з нього «Ахілла на Скіросі» чи «Весілля Александра».

Гамленові здавалося, ніби він уже десь зустрічався з ним. Справді, це був той військовий, якого йому довелося бачити тижнів два тому, коли він промовляв до натовпу з галереї Національного театру.

Громадянка Рошмор відрекомендувала його:

— Громадянин Анрі, член Революційного комітету секції Прав Людини.

Вона повсюди тягала його за собою, це дзеркало кохання й живе свідоцтво її вірності Революції.

Громадянка, висловивши ще раз хвалу Гамленовому хистові, спитала, чи не погодився б він намалювати вивіску для модистки, якою вона опікується. Для цього можна було б підібрати відповідний сюжет, наприклад, зобразити жінку, що перед великим дзеркалом примірює шарф, або ж молоду робітницю з картонною коробкою для капелюшків у руках.

Як людей, здатних виконати цю невеличку роботу, їй порадили Фрагонара-сина, молодого Дюсіса та ще якогось Приодона, але вона воліла звернутися до громадянина Еваріста Гамлена. Однак, докладніше гостя про те не говорила, і відчувалося, що замовлення — всього-на-всього привід, щоб зав'язати розмову. І справді, на меті в неї було щось зовсім інше. Вона прагнула від громадянина Гамлена більшої послуги: знаючи, що Гамлен знайомий з Маратом, вона прийшла просити, щоб він познайомив її з Другом Народу, з яким їй хотілось би поговорити.

Гамлен відказав, що він занадто незначна персона, щоб знайомити когось із Маратом, і що, зрештою, тут зайвий якийсь посередник: досягти до Марата, хоч як він переобтяжений працею, має змогу, що б там не говорили, кожен громадянин.

І Гамлен додав:

— Він прийме вас, громадянко, якщо вас спіткало якесь лихо, бо в нього велике серце: він співчуває всім нещасним і вболіває за кожним страдником. Він прийме вас, якщо ви маєте сповістити його про щось таке, що має вагу для громадського добра: він присвятив своє життя викриттю зрадників.

Громадянка Рошмор відповіла, що вона мала б за велике щастя привітати в особі Марата знаменитого громадянина, який не раз уже ставав у великій пригоді рідному краю і може стати в ще більшій, і що їй хотілося б звести цього законодавця з добромисними багатими філантропами, спроможними дати йому нові засоби вдовольнити його палку любов до людства.

— Хай і багатії зроблять щось для громадської користі,— додала вона.

Насправді громадянка Ротмор пообіцяла банкірові Моргардту, що за обідом влаштує йому зустріч із Маратом.

Моргардт, що був, як і Марат, швейцарцем, порозумівся з кількома членами Конвенту — Жюльєном (від Тулузи), Делоне (від Анже) та колишнім капудином Шабо, — маючи на меті спекуляцію акціями Індійської компанії. Ця досить нехитра гра полягала в тому, щоб шляхом усіляких махінацій збити ціну на акції до шестисот п'ятдесяти ліврів, скупити їх по тій ціні якомога більше, а тоді, пустивши заспокійливі чутки, нагнати ціну до чотирьох чи п'яти тисяч ліврів. Але Шабо, Жюльєна й Делоне вивели на чисту воду. На Лакруа, Фабра д'Еглантіна і навіть на Дантона впала підозра. Біржовий верховода барон де Батц шукав у Конвенті нових спільників і радив банкірові Моргардтові зустрітися з Маратом.

Наміри біржових контрреволюціонерів були не такі вже й нездійсненні, як це могло здатися на перший погляд. Ці люди завжди намагалися спілкуватися з тими, хто стояв при владі, а Марат, завдяки своїй популярності, перу і вдачі, становив грізну силу. Жірондисти сходили з арени; дантоністи, розбиті бурєю, неспроможні були втриматися при владі. Народний кумир Робесп'єр був непідкупно чесний, підозріливий і неприступний. Отож конче потрібно було облутати Марата, домогтися його прихильності, дожидаючи того дня, коли він стане диктатором, а все віщувало, що він ним стане: і його популярність, і його честолюбство, і його схильність до рішучих заходів. Можливо, кінець кінцем, що він таки відновить лад, налагодить фінансові справи і забезпечить добробут. Не раз уже повставав він проти нерозважливих, ще завзятіших за нього патріотів; з деякого часу він зривав машкару й з демагогів і майже так само не милував їх, як і поміркованих. У свій час підбуривши народ вішати спекулянтів, пограбувавши їхні крамниці, тепер він закликав громадян до спокою та розсудливості; він ставав державним мужем.

Незважаючи на чутки, що розпускалися про нього, як і про інших революційних діячів, ці збирачі золотої піни не вірили, що його можна підкупити; проте, знаючи Марата як людину славолюбну та довірливу, вони сподівалися ввіймати його на гачок лестощів, а ще певніше — поблажливого панібратства, що, здавалося їм, приємніше

за будь-які лестоці. Вони збиралися Маратовими устами роздмухувати або гасити той вогонь, від якого залежить вартість цінних паперів, котрі заманулося б їм купити чи продати, і все те сподівались робити в такий спосіб, щоб він, слугуючи їхнім інтересам, думав, ніби діє на користь народові.

Завзята звідниця, хоч і в таких ще літах, коли й самій кохання на думці, громадянка Рошмор заповзялася звести законодавця-журналіста з банкіром, і її буйна фантазія вже маловала їй, як революціонер, чиї руки червоні ще від крові вересневих жертв, злигається з кублом фінансистів, агентом якого була вона сама, й через свою чутливість та довірливість дасть себе втягти в самий осередок біржових махінацій, у милий їй серцю світ — у зграю скупників, постачальників, закордонних емісарів, круп'є і дам вільних зрочаїв.

Вона наполягала, щоб громадянин Гамлен провів її до Друга Народу, що мешкав недалеко — на вулиці Кордельєрів, поблизу церкви. Трохи повідмагавшись, художник погодився вволити її волю.

Драгун Анрі, якому вони запропонували піти з ними, відмовився, послаючись на те, що він хоче зберегти незалежність навіть і перед громадянином Маратом, який, безперечно, прислужився Республіці, але останнім часом виявив деяку слабкість: хіба ж то не він у своїй газеті радив парижанам терпіти труднощі?

І Анрі, глибоко зітхаючи, мелодійним голосом почав висловлювати свої вболівання за Республіку, яку зрадили ті, на кого вона покладала всі надії: Дантон, що відкинув пропозицію стягати податок із багатіїв; Робесп'єр, що виступає за заміну секцій; Марат, що своїми боягузливими порадами сковує революційний дух громадян.

— О, якими нікчемними виглядають ці люди проти Леклерка та Жака Ру!.. — вигукнув він. — Ру!.. Леклерк! Ви — справжні друзі народу!

Ці слова обурили б Гамлена, та він не почув їх, бо саме вийшов у суміжну кімнату переодягтися в блакитний фрак.

— Можете пишатися своїм сином, — сказала громадянка Рошмор громадянці Гамлен. — Він — людина великого хисту й неабиякої сили характеру.

У відповідь вдова Гамлен і собі похвалила свого сина, проте не чванилася ним перед високородною дамою, бо

їй змалку втовкмачили в голову, що коритися перед можновладними — найперший обов'язок убогих. Маючи багато причин нарікати на свою долю, вона любила побідкатись, від чого їй ставало легше на душі. Вона щиро виливала своє горе перед тими, хто, на її думку, міг чимсь їй зарадити, а пані де Рошмор саме такою й здавалась. Отож, скориставшись слушною хвилиною, вдова одним духом розповіла про злидні, які обсіли їх обох із сином і вже довели трохи не до голодної смерті. На картини тепер нема покупців — Революція, мов ножем, підрізала торгівлю. Харчів так мало, що їх не докупитися.

І старенька так квапливо, як тільки давали їй змогу зів'ялі губи й неслухняний уже язик, намагалася вилити всі свої скарги, поки не з'явився син, що з гордості не схвалив би того бідкання. Вона намагалась якнайскоріше розчулити даму, видно, багату і впливову, та зацікавити її долею свого сина. Вона розуміла, що Еварістова врода допоможе їй зворушити цю шляхетну жінку.

Громадянка Рошмор і справді перейнялася співчуттям, — вона вжахнулася, почувши, як страждає Еваріст із матір'ю, і задумалась над тим, яким би способом їм допомогти. Вона зробить усе, щоб її приятелі, багаті люди, розкупували картини художника!

— У Франції ще є грошовиті люди, — сказала вона, усміхаючись, — тільки гаманці свої поховали.

А то є ще кращий спосіб: коли вже мистецтво безнадійно занепало, вона випросить Еварістові якусь посаду в Моргардта чи в братів Перрего або влаштує агентом у котрогось із військових постачальників.

Потім, зміркувавши, що все це не личить людині з такою вдачею, як у Еваріста, вона хвильку подумала і кивнула головою на знак того, що знайшла кращий вихід:

— Ще й досі не призначено кількох присяжних засідателів до Революційного трибуналу. Присяжний, суддя — ось що найбільше пасує вашому синові! Я знайома з членами Комітету громадського порятунку; я знаю Робесп'єра-старшого, його брат часто вечеряє в мене. Я поговорю з ним. Попрошу поклопотатися перед Монтане, Дюма, Фук'є.

Громадянка Гамлен, схвильована і вдячна, приклала пальця до уст: Еваріст уже вертався в майстерню.

Разом із громадянкою Рошмор він зійшов униз по темних дерев'яних східцях, викладених кахлями і вкритих бозна-колишнім брудом.

На Новому мості, де сонце, уже схиляючись на захід, подовжувало тінь від п'єдестала, на якому колись стояв бронзовий кінь, а тепер яскріди національні прапори, юрба простолюду, збившись у невеличкі групки, слухала, що потиху розповідали декотрі громадяни. Серед тиші, що панувала над пригніченим натовпом, час од часу вихлоплювалось жалісливе зітхання чи гнівний вигук. Багато людей швидким кроком простувало до Тіонвільської вулиці, колишньої вулиці Дофіна. Гамлен, протиснувшись в один із гуртків, почув новину: щойно вбито Марата.

Помалу звістка набирала все певнішої й докладнішої форми: вбила його в ванні жінка, яка навмисне прибула з Кана, щоб вчинити цей злочин.

Дехто казав, ніби вона втекла, але більшість запевняла, що її схопили.

Люди товклися там, безпорадні, як отара без чабана.

«Нема вже Марата,— думали вони,— чулого, людяного, доброго Марата, що керував нами, ніколи не помилявся, все передбачав, сміливо викривав зраду! Що ж буде, що діяти? Втратили ми свого порадника, оборонця, друга». Вони знали, звідки завдано удару і хто скерував руку цієї жінки. Вони тяжко зітхали:

— Марата вбили ті самі злочинні руки, які прагнуть і нас вигубити. Його смерть — заклик вирізати до ноги всіх патріотів.

По-різному переказували обставини цієї трагічної смерті й останні слова жертви; розпитували про вбивцю, про яку знали тільки, що це — молода жінка, котру підіслали зрадники федералісти. Знавіснілі від горя, громадянки вимагали негайної страти злочинниці і, вважаючи смерть на гільйотині занадто легкою, наполюгали на тому, щоб ту падлюку шмагали канчуками, колесували, четвертували; вони вигадували все нові й нові тортури.

Озброєні національні гвардійці тягли до секції якогось чоловіка з рішучим виразом на обличчі. Одежа на ньому висіла клаптями; по блідих щоках струмувала кров. Схопили його тоді, коли він говорив, що Марат дістав по заслугі, бо сам же раз у раз закликав грабувати й різати. На превелику силу гвардійці врятували його від розлюченої юрби. Коли він проходив, на нього тицяли пальцем, як на полигача вбивці; йому загрожували смертю.

Гамлен стояв, приголомшений горем. Скупі сльози висихали в нього на запалених очах. До сивівського горя домішувалися патріотична тривога та любов до народу, що краями йому серце.

«Після Лепелетьє, — думав він, — після Бурдона — Марат! Ось вона, та доля, що судилася патріотам: повсюди чигає на них смерть — на Марсовому полі, в Нансі, в Парижі, всі загинуть!» І він згадав зрадника Вімпфена, який ще недавно, очоливши шістдесятитисячну зграю роялістів, ішов на Париж, і, якби його не спинили під Верноном відважні патріоти, вогнем і мечем спустошив би героїчне беззахисне місто.

А скільки ще попередку небезпек, скільки злочинних замірів, скільки зрад, що їх одна тільки Маратова мудрість і щирість могла викрити й знешкодити! Хто б крім нього зміг вивести на чисту воду Кюстіна, що, відсиджуючись у Цезарівському таборі, відмовився звільнити від облоги Валансьєн, Бірона, що й пальцем не ворухнув у Нижній Вандеї, поки не захопили Сомюра і Нанта, і Діллона, що продав вітчизну в Аргоннах?..

Тим часом довкола нього цохвилини зростав зловісний гомін:

— Марат загинув! Його вбили аристократи!

Коли з серцем, сповненим скорботи, ненависті й любові, він ішов віддати останню шану мученикові за волю, якась старенька селянка в грубом шерстяному чепці підійшла до нього й запитала: чи не того це, бува, добродія Марата вбили, котрий був священником у церкві святого Петра в Кейруа?

VIII

Напередодні свята, ясного й тихого вечора, Елоді під руку з Еварістом походжала по полю Федерації. Робітники наспіх кінчали зводити колони, статуї, храми, гору, вітвар. Велетенські символи — народ-Геркулес, що розмахує палицею, і Природа, що своїми невичерпними грудьми годує всесвіт, — раптом звелися в столиці, яка знемагала від голоду й терору і прислухалася, чи не гуркотять іще на шляху з Мо австрійські гармати. Вандея зухвалими перемогами відплатила за свою поразку під Нантом. Кільце заліза, вогню й ненависті змикалося навкруг великого революційного міста.

А воно тим часом з величною пишнотою володаря неосяжної імперії приймало депутатів провінційних зібрань, які схвалили Конституцію. Федералізм був переможений: єдина, неподільна Республіка подолає всіх ворогів.

Еваріст показав рукою на велелюдну площу.

— Це тут,— мовив він,— сімнадцятого липня дев'яносто першого року мерзенний Байї розстрілював народ біля вівтаря вітчизни. Гренадер Пассавап, свідок тієї бійні, вернувшись додому, порвав на собі мундир і вигукнув: «Я присягав умерти разом із свободою; її вже нема,— я вмираю». І пустив собі кулю в лоба.

А тепер художники і мирні буржуа дивилися на готування до свята, і на їхніх обличчях можна було прочитати любов до життя, таку саму похмуру, яким було й саме їхнє життя; найвеличніші події, проникнувши в їхні голови, дрібніли і ставали такими ж мізерними, як і вони самі. Проходили подружжя з дітьми,— несли їх на руках, вели за руку, або вони вистрибом бігли попереду. Ті діти були нітрохи не гарніші за своїх батьків, а дійшовши їхнього віку, навряд чи мали стати щасливішими за них і повинні були, в свою чергу, породити дітей, так само обділених радощами та вродою. І тільки вряди-годи можна було зустріти ставну й вродливу дівчину, що навіювала зухвалі жадання молодикам, а в старих викликала жаль за минулими літами, повними втіх.

Біля Військової школи Еваріст показав Елоді на єгипетські статуї, що їх відтворив Давід за римськими зразками часів Августа. Побачивши їх, якийсь старий напудрений парижанин вигукнув:

— Можна подумати, що проходиш берегом Нілу.

За ті три дні, що Елоді не бачила свого друга, в «Амурі-художникові» сталися важливі події. У Комітет громадської безпеки хтось зробив донос на громадянина Блеза, обвинувативши його у шахрайстві в поставках армії. На щастя, продавець естампів мав свою руку в секції. Комітет нагляду секції Пік поручився за його благонадійність перед Комітетом громадської безпеки, і Блеза виправдали.

Схвилювано розповівши про ці події, Елоді додала:

— Тепер ми заспокоїлись, але тоді налякалися страшенно. Батька трохи не посадили за ґрати. Ще б трохи — і я вже кинулась би до вас, Еварісте, просити, щоб ви заступилися за нього перед вашими впливовими друзями.

Еваріст на те не сказав нічого. Та Елоді й не здогадувалась, який глибокий зміст має його мовчанка.

Тримаючись за руки, вони йшли понад високим берегом Сени. Вони виливали одне одному свою ніжність мовою Юлії та Сен-Пре: добрий Жан-Жак дав їм засоби прикрашувати й квітчати своє кохання.

Муніципалітет зробив чудо, створивши на один день у зголодвілому місті цілковиті достатки. Біля Сени, на площі Інвалідів, розташувався ярмарок. У ятках продавали копчені й варені ковбаси, сосиски, шинку, обкладену лавровим листом, нантерські пироги, медяники, млинці, чотирифунтові хлібини, лимонад і вино. В інших крамничках торгували патріотичними піснями, кокардами, триколірними стрічками, гаманцями, мідними ланцюжками і всілякими дешевенькими оздобами. Спинившись біля прилавка одного скромного ювеліра, Еваріст вибрав срібного персня, на якому було вирізьблено Маратову голову, пов'язану хустиною. Він надів персня на палець Елоді.

Того самого вечора Гамлен пішов на вулицю Сухого Дерева до громадянки Рошмор, що запросила його в пильній справі. Вона прийняла його в опочивальні, лежачи на канапці в знадливому легенькому вбранні.

Поза її виражала млосну жагу, а все довкола промовляло про її вподобання, смаки й нахили: арфа біля відкритого клавесина; гітара на кріслі; кросенця з нап'ятим для вишивання атласом; на столі — ескіз мініатюри, книжки, папери; у книжковій шафі безладдя — видно було, що там поралась гарненька ручка господині, однаково жадібною як до знань, так і до насолод.

— Вітаю вас, громадянине присяжний!.. Саме сьогодні Робесп'єр передав мені майстерно складеного й досить прихильного до вашої особи листа на ім'я голови Революційного трибуналу Ермана, де сказано приблизно таке: «Рекомендую Вам громадянина Гамлена, що відзначається як своїми здібностями, так і патріотизмом. Вважаю за свій обов'язок звернути Вашу увагу на патріота, який своїми переконаннями й поведінкою твердо додержується революційних ідей. Ви, сподіваюся, не проминете нагоди допомогти республіканцеві...» Я негайно відвезла листа Ерману. Він прийняв мене напрочуд люб'язно і зра-

зу підписав наказ про ваше призначення. Справа вже влаштована.

— Громадянку,— хвилинку помовчавши, сказав Гамлен,— хоч я й не маю шматка хліба для матері, свідчуся честю, що приймаю посаду присяжного лише задля того, щоб послужити Республіці й помститися всім її ворогам.

Громадянки здалося, що подякував він холодно і вклонився ніби непривітно. Вона запідозрила Гамлена в нечестності. Але вона занадто любила юнаків, щоб не простити йому тієї стриманості. Гамлен був гарний на вроду, а в її очах це багато важило. «Між людей обітрьеться»,— подумала вона і запросила його на свої вечері: цювечора після театру вона приймала гостей.

— Ви зустрінете в мене розумних і талановитих людей: Еллев'ю, Тальма, громадянина Віже, що навдивовижу майстерно складає вірші на задані рими. Громадянин Франсуа читав нам свою «Памелу», яку тепер готують до вистави в Національному театрі. Її стиль вишуканий і чистий, як і все, що виходить із-під пера громадянина Франсуа. Зворушлива п'єса: слухаючи її, ми заливалися слізьми. Роль Памели виконуватиме молода Ланж.

— Покладаюся на вашу думку, громадянку,— відповів Гамлен.— Але наш Національний театр — не досить національний. І мені прикро за громадянина Франсуа, бо його твори ставлять на сцені, яку опоганив своїми нікчемними віршами Лейя: ще й досі всі пам'ятають ганебний провал «Друга законів».

— Громадянине Гамлен, я повністю віддаю Лейя вам на поталу,— він не з моїх приятелів.

Аж ніяк не з доброти сердечної використала свій вплив громадянка Рошмор, щоб випросити для Гамлена ту завидну посаду: багато зробивши для нього і збираючись немало зробити надалі, вона сподівалася в такий спосіб міцно прибрати його до рук і забезпечити собі надійну підтримку в суді, з яким не сьогодні, то завтра, може, доведеться мати халепу, бо вона розсилала багато листів по Франції й за кордон, а таке листування здавалося тоді підозрілим.

— Часто ви буваєте в театрі, громадянине?

В цю хвилину до кімнати зайшов драгун Анрі, що вродою перевершував юного Батілла. За поясом у нього стирчали два величезні пістолети.

Він поцілував руку чарівній громадянці, яка звернулася до нього:

— Ось громадянин Еваріст Гамлен, заради якого я пробула цілий день у Комітеті громадської безпеки і який навіть гадки не має про те, що слід би за те подякувати. Нагримайте на нього!

— О, громадянко! — вигукнув Анрі. — Ви були в наших законодавців у Тюільрі! Яке ж то сумне видовище! Хіба ж годиться, щоб представники вільного народу засідали в пишних палатах деспотів? Ті самі люстри, що недавно осявали змови Капета й оргії Антуанетти, тепер ночами світять нашим законодавцям! Серце обкипає кров'ю.

— Поздоровте громадянина Гамлена, мій друже, — мовила на те господиня, — його призначено присяжним Революційного трибуналу.

— Вітаю, громадянине! — сказав Анрі. — Я радий дізнатися, що людині твоєї вдачі надано право вершити суд. Та, відверто кажучи, я мало вірю тій методичній юстиції, що її створили помірковані члени Конвенту, тій поблажливій Немезіді, яка крізь пальці дивиться на дії змовників, милує зрадників, не наважується до кінця розгромити федералістів і боїться віддати до суду Австріячку. Ні, не Революційний трибунал врятує Республіку! Тяжка вина лежить на тих, хто в нашій винівній скруті зупинив порив народного правосуддя!

— Анрі, — сказала громадянка Рошмор, — подайте-но мені отой флакон...

Вернувшись додому, Гамлен застав матір і старого Бротто за грою в пікет при чадній свічці. Громадянка саме без ніяких церемоній оголосила «терц із королем».

Дізнавшись, що її сина призначили присяжним, вона радісно обняла його, подумавши, що це велика честь їм обом і що віднині вони не голодуватимуть.

— Я радію і пишаюся, що син мій присяжний. Правосуддя — то прекрасна, найнеобхідніша в світі річ, без нього слабкі раз у раз зазнавали б від дужих кривди. Я певна, мій Еварісте, що ти будеш добрим суддею, бо змалечку був у всьому справедливий та добросердий. Ти не міг стерпіти несправедливості і, коли тільки міг, виступав проти насильства. Ти завжди жалів нещасних, а для судді це — найперше діло. Але скажи мені, Еварісте, яке у вас убрання в тому Трибуналі?

Гамлен сказав, що судді носять капелюхи з чорними пір'їнами, але для присяжних не встановлено ніякої форми: вони засідають у звичайній одежі.

— Краще було б, — відказала мати, — коли б вони носили мантию і перуку: так вони б виглядали статечнішими. То пусте, що ти часто одягнений абияк, однаково ти гарний, і не одяг тебе, а ти його прикрашаєш, та все ж чоловікам здебільшого личить і прибратися, щоб мати поважніший вигляд, — таки краще було б, коли б присяжні носили мантию й перуку.

Громадянка Гамлен чула, що присяжним за працю перепадає дещиця; вона не втрималась і спитала, чи там хоч заробляють так, щоб можна було жити пристойно, бо то ж таки, мовляв, присяжний — не вийде ж він на люди в чому попало.

Вона зраділа, почувши, що присяжні за кожне засідання дістають вісімнадцять ліврів платні, а через велику кількість злочинів проти державного ладу засідати їм доводиться досить часто.

Старий Бротто склав карти, підвівся й сказав Гамленові:

— Вас наділили, громадянине, великою й грізною владою. Вітаю вас, — ваше освічене сумління слугуватиме Трибуналові, що діє, мабуть, із більшою певністю й безпомилковістю, ніж будь-який інший, бо він намагається дошукатися суті добра і зла не самих по собі, а беручи до уваги тільки реальні інтереси та очевидні почуття. Вам доведеться вибирати між ненавистю й любов'ю, що відбувається безпосередньо, а не між істиною та хибністю, розпізнати які не під силу кволому людському розумові. Ви ніколи не помилятиметесь, коли будете слухатись веління власного серця, бо вирок ваш завжди буде справедливий, якщо тільки він ґрунтуватиметься на пристрастях, котрі для вас — священний закон. А зрештою, коли б я був вашим головою, я робив би, як Брідуа: вирішуючи якесь питання, вдавався б до жеребка. В правосудді це поки що найпевніший спосіб.

ІХ

Еваріст Гамлен повинен був стати до служби 14 вересня, саме тоді, коли реорганізували Трибунал, поділивши його на чотири секції з п'ятнадцятьма присяж-

ними в кожній. Тюрми були повні; громадський обвинувач працював по вісімнадцять годин на добу. На військові поразки, на повстання в провінціях, на змови, таємні спілки і зраду Конвент відповідав терором. Боги жадали.

Насамперед новий присяжний пішов засвідчити свою пошану голові Ерманові, який зачарував його лагідністю мови й люб'язністю поводження. Земляк і приятель Робесп'єра, його одностудець, він, зі всього видно, був людина чутлива й глибоко добродушна. Він увесь перейнявся гуманними почуттями, які так довго були чужі серцям суддів і які принесли довічну славу Дюпату й Беккарії. Він щиро радів з пом'якшення людських звичаїв, яке в новому судочинстві відбулося скасуванням тортур і ганебних чи жорстоких кар. Він тішився, що смертна кара, до якої так часто вдавалися колись і до якої ще недавно прирікали за дрібні провини, тепер застосовується рідше; засуджують до неї лише за тяжкі злочини. Зі свого боку він, як і Робесп'єр, охоче скасував би її в усіх випадках, коли справа не стосувалася державної безпеки. Проте він уважав би державною зрадою не карати смертю за злочини проти народної влади.

Усі його товариші поділяли цю думку: у своїй роботі Револьюційний трибунал керувався старою монархічною ідеєю державних інтересів. Вісім століть самодержавної влади сформували погляди цих суддів, і вони судили ворогів свободи за принципами божественного права.

Того ж таки дня Еваріст Гамлен відрекомендувався громадському обвинувачеві, громадянину Фук'є, що прийняв його у власному кабінеті, де працював разом із своїм секретарем. То був кремезний чоловік із грубим голосом і котячими очима; його широке, віспувате, з землястим відтінком лице було позначене тією брезклістю, якої надає сидяче затворницьке життя дужим людям, створеним для здорової фізичної праці на вільному повітрі. Папки із справами здіймалися довкола нього, мов стіни гробниці, та він, видно, любив ті страхітливі стоси паперів, що, здавалося, хотіли задушити його. По його мові легко було впізнати працюючого, ревного до своїх обов'язків урядовця, розумовий рівень якого не сягав вище службових інтересів. Від нього тхнуло горілкою, якою він підкріплював свої сили, хоч вона начебто нітрохи не била йому в голову, стільки було здорового глузду в його завжди пересічних міркуваннях.

Фук'є жив у невеличкій квартирі в приміщенні суду з молодією дружиною, що народила йому близнят. Дружина, тітка Анрієтта і служниця Пелажі — ото були й усі мешканці його оселі. З усіма цими жінками він був лагідний та добрий. Одне слово, як у сім'ї, так і на службі це була прекрасна людина, не надто глибокодумна, а на уяву і зовсім убога.

Не без прикрості Гамлен мимохіть помітив, що деякі судді і духом своїм, і поведінкою дуже подібні до старорежимних. Зрештою, вони й були ними: Ерман служив колись помічником прокурора при окружному суді в Артуа; Фук'є займав посаду прокурора в Шатле. Своєю натурою вони нітрохи не змінились. Та Еваріст Гамлен вірив у оновлювальну силу Революції.

Вийшовши з будинку суду, він перейшов палацову галерею і зупинився перед книжковими кіосками, де була вміло розкладена всяка всячина. Перед розкладкою громадянки Тено він став гортати історичні, політичні й філософські твори: «Кайдани рабства», «Нариси про деспотизм», «Злочини королів».

«От і гаразд! — подумав він. — Це — справжні республіканські твори!» І спитав у книгарки, чи люди купують ці книжки. Вона покрутила головою:

— Беруть лише пісні та романи. — І, діставши з шухляди невеличкий томик, сказала: — Ось гарна річ.

Еваріст прочитав заголовок: «Черниця в сорочці».

Перед сусіднім кіоском громадянки Сен-Жор він помітив Філіппа Демаї, що, чарівний і люб'язний, стоячи серед пляшечок з парфумами, коробками пудри й запашиними саше, запевняв гарненьку крамарку в своїй щирій любові, обіцяв намалювати з неї портрет і просив призначити йому побачення сьогодні ввечері в Тюільрійському саду. Він був гарний із себе. Перекопливість лилася з його вуст і сяяла в очах. Громадянка Сен-Жор мовчки слухала його і, ладна вже погодитись, опустила очі.

Щоб докладніше ознайомитись із тими страшними обов'язками, які на нього покладено, новопризначений присяжний вирішив зайти разом із публікою до зали суду і побути на одному з засідань Трибуналу. Він піднявся сходами, на яких, ніби в амфітеатрі, сиділо дуже багато людей, і ввійшов до колишньої зали засідань паризького суду.

Народ аж товпився, щоб побачити, як судитимуть якогось генерала. Тоді, як казав старий Бротто, Конвент, за прикладом його величності короля Великобританії, віддавав до суду генералів переможених, за браком генералів-зрадників, до яких не могла сягнути рука правосуддя. І діялося таке, додав Бротто, аж ніяк не тому, що кожен переможений воєначальник — доконче злочинець; адже в кожній битві хтось буває подоланий. Але нема кращого способу підняти бойовий дух полководців, як засудити до страти одного з них.

Чимало тих лековажних, упертих військових, із курчачим мозком у бичачому черепі, побувало вже на лаві підсудних. Цей, що його судили сьогодні, тямив у битвах та осадах, якими керував, не більше за суддів, котрі його допитували: обвинувачення й оборона плуталися в даних про чисельність військ, про бойові завдання, спорядження, марші та контрмарші. А стовпиську громадян, які стежили за незрозумілими, нескінченними дебатами, ввижалася за спиною цього військового бовдура пошматована й безборонна перед напасником батьківщина, що конала в обіймах смерті; поглядами й вигуками натовп тиснув на присяжних, що слокійно сиділи по лавах, і вимагав, щоб вони вдарили вироком, як обухом, по ворогах Республіки.

Еваріст відчував усім серцем: в особі цього нікчеми потрібно завдати удару двом страшним почварам, які шматують вітчизну, — бунтові та поразці. Зайвий клопіт — дізнаватися, винен цей військовий чи не винен. Тепер, коли Вандея підводить голову, коли Тулон здається ворогові, коли Рейнська армія відступала перед майнцькими переможцями, коли Північну армію, підтягнену до Цезарівського табору, могли, зненацька вдаривши, захопити в полон імперські війська, англійці та голландці, які вже зайняли Валансьєн, — найголовніше одне: навчити генералів перемагати або вмирати. Побачивши цього хирлявого, недоумкуватого вояку, що на суді заплутався в своїх картах так само, як плутався там, серед північних рівнин, Гамлен, щоб не крикнути разом із натовпом: «Смерть йому!» — хутко вийшов із зали.

На зборах секції голова Олів'є поздоровив нового присяжного з призначенням і звелів йому заприсягтися на колишньому вівтарі варнавітів, перетвореному на вівтар

вітчизни, що він в ім'я священної людськості заглушить у своїй душі всі людські слабості.

Гамлен, піднявши руку, присягнувся священною тінню Марата, мученика за волю, чиє погруддя недавно поставили біля однієї з колон колишньої церкви, навпроти погруддя Лепелетьє.

Серед глухого гомону пролунали оплески. Збори були бурхливі. Коло дверей галасувала купка секціонерів, озброєних списками.

— Це не по-республіканському, — озвався голова, — приходити зі зброєю в руках на збори вільних людей.

І наказав негайно поставити всі рушниці та списи в колишню ризницю.

Горбань із меткими очима й випнутими губами, громадянин Бовізаж, член Комітету нагляду, вибрався на кафедру, що правила за трибуну й була прикрашена червоним ковпаком.

— Генерали нас зраджують, — сказав він, — і підступно віддають нашу армію в руки ворога. Кавалерійські загони імперських військ доходять до Перона та Сен-Кантена, Тулон здали англійцям, що вже висадили там чотирнадцять тисяч чоловік. Вороги Республіки потай гуртуються в самому серці Конвенту. У столиці нема ліку змовам, що снуються з наміром звільнити Австріячку. А це вже пішли чутки, ніби Капетів син утік із Тампля й урочисто привезений до Сен-Клу: для нього хочуть відновити престол тирана. Щодень дорожчає продовольство, знецінюються гроші, — і все це чинять на наших очах, у нас удома закордонні агенти. Заради громадського порятунку, я вимагаю від вас, громадянине присяжний, щоб ви були нещадні до змовників та зрадників.

Коли він сходив з трибуни, довкола лунали вигуки: «Геть Революційний трибунал! Геть поміркованих!»

На трибуну зійшов опасистий і рум'яний столяр із Тіонвільської площі, громадянин Дюпон-старший; він заявив, що бажає звернутися з питанням до громадянина присяжного. І він спитав у Гамлена, як той думає поставитись до справи бріссотинців та вдови Капета.

Еваріст був несміливий і не вмів говорити публічно. Та обурення надихнуло його. Він підвівся, блідий, і промовив глухим голосом:

— Я — присяжний. Я раджуся тільки зі своїм сумлінням. Будь-яка обіцянка, дана зараз вам, суперечила б

моїм обов'язкам. Я повинен говорити в Трибуналі і мовчати поза ним. Я вас не знаю більше. Я — суддя; я не знаю ні приятеля, ні ворога.

Збори, строкаті, невпевнені й несталі, як і всякі збори, схвальним гомоном зустріли його слова. Тільки громадянин Дюпон-старший не вгамувався: він не міг пробачити Гамленові, що той зайняв місце, яке він сам хотів посісти.

— Я розумію,— знову озвався столяр,— і навіть схвалюю чесність громадянина присяжного. Кажуть, він патріот,— хай сам і поміркує, чи дозволить йому сумління засідати в тому Трибуналі, що повинен нищити ворогів Республіки, а насправді милує їх. Бувають зборища, яких добропорядний громадянин повинен уникати. Хіба не доведено, що дехто з присяжних цього Трибуналу був підкуплений золотом обвинувачених і що голова Монтане сфальшував якісь папери, аби врятувати життя отій дівці Корде?

На ці слова зала відповіла гучними оплесками. Останні вибухи їх ще розлягалися під склепінням, коли на трибуну зійшов Фортюне Трюбер. За останні місяці він дуже змарнів. На його блідому обличчі яскраво вирізнялися червоні вилиці; повіки його були запалені, очі осклянілі.

— Громадяни,— трохи задихаючись, мовив він кволим, проте якимсь дивовижно проникливим голосом,— не можна підозрювати Революційний трибунал, не підозрюючи водночас Конвенту і Комітету громадського порядку, які той Трибунал встановили. Громадянин Дюпон посіяв у наших серцях тривогу, вказавши на голову Трибуналу Монтане, що вдався до фальшування документів на користь винуватця. А чому ж він не додав, щоб заспокоїти вас, що за заявою громадського обвинувача Монтане усунено з посади й кинуте до в'язниці?.. Хіба не можна піклуватися про громадський порядок, не кидаючи на кожного підозру?.. Невже в Конвенті не сталося талановитих і добродесних людей? Невже Робесп'єр, Кутон, Сен-Жюст не чесні люди? Дивно, що отакі несамовиті промови виголошують ті, кого ніколи не бачили серед борців за Республіку! Вони ніби навмисне говорять так, аби тільки викликати до неї ненависть. Громадяни, менше галасу й більше діла! Не крик, а гармати врятують Францію. У нашій секції ще не обшукано й половини погребів. Чимало громадян і досі приховують велику кількість бронзи. Нагадаймо бага-

тіям, що патріотичні пожертвування — найпевніша для них запорука. Звіряю на вашу щедрість дочок і жінок наших солдатів, що вкривають себе славою на кордоні й на Луарі. Один із них, гусар Пом'є Огюстен, колишній підручний комірника з Єрусалимської вулиці, десятого числа того місяця, коли він водив коней до водопою, був атакований під Конде шістьма австрійськими кіннотниками; двох він убив, а решту взяв у полон. Прошу секцію оголосити, що Пом'є Огюстен виконав свій обов'язок.

У відповідь на ці слова пролунали оплески, і присутні розійшлися, вигукуючи: «Хай живе Республіка!»

Лишившись у церкві вдвох із Трюбером, Гамлен потис йому руку.

— Спасибі. Як живеш?

— Я? Добре, дуже добре! — відповів Трюбер, харкаючи кров'ю в носову хусточку. — У Республіки багато ворогів внутрішніх і зовнішніх. Немало їх і в нашій секції. Не галасом, а крицею та законами творяться держави... Бувай, Гамлене, я ще маю написати кілька листів.

І він, тримаючи біля рота хусточку, пішов у ризницю.

Громадянка Гамлен, — відтепер кокарда у неї на чепці трималася міцно, — щодень набувала все більшої міщанської статеchnості, республіканської гордості та поважної постави, як то личить матері громадянина присяжного. Пошана до правосуддя, в якій вона була вихована, захоплення, що його з дитинства викликало в ній суддівське вбрання, священний страх, який опановував її завжди, коли вона бачила людей, котрим сам бог поступився на землі своїм правом карати й дарувати життя, — всі ці почуття будили тепер у ній глибоку й святобливу повагу до сина, якого ще недавно вона вважала майже за дитину. В простоті своїй вона вірила в спадкоємність суддівської влади, незважаючи на Революцію, так само непохитно, як законодавці Конвенту вірили в спадкоємність державної влади, незважаючи на зміну політичного ладу, і Революційний трибунал здавався їй так само величним, як і колишні судові інституції, перед якими вона звикла побожно схилитися.

Громадянин Бротто виявляв до нового присяжного цікавість, до якої домішувались і подив, і вимушена пошана. Так само як і громадянка Гамлен, він вважав, що

суддівська влада залишається безперервною, незалежно від зміни політичного ладу; але, на відміну від цієї жінки, він зневажав революційні трибунали так само, як і старорежимні суди. Не насмілюючись відверто висловлювати свою думку і не маючи сили мовчати, він удався до парадоксів, які Гамлен розумів саме настільки, скільки потрібно, щоб підозрювати його в неблагонадійності.

— Високий Трибунал, у якому ви незабаром засідатимете,— якось сказав Бротто Еварістові,— утворений французьким сенатом для врятування Республіки, і, безперечно, у наших законодавців виникла слухна думка — дати суддів своїм ворогам. Я чудово розумію всю великодушність таких заходів, але вважаю, що вони позбавлені здорового глузду. Мабуть, доцільніше було б розправитися з найзапеклішими супротивниками тишком-нишком, а решту прихилити на свій бік, удаючись до підкупу чи обіцянок. Кожен суд б'є повільно і не стільки вражає злочинця, як нагонить страх: він карає передусім задля науки іншим. Незручність вашого Трибуналу в тому, що він має привести до взаємної згоди всіх, кого страхає, і таким чином згуртувати людей з протилежними інтересами та пристрастями в могутню партію, здатну діяти одностапно й рішуче. Ви сієте страх, а страх народжує героїв більше, ніж відвага; бажаю вам, громадянине Гамлен, щоб виплід страху колись не завдав вам удару!

Гравер Демаї, що саме на цьому тижні закохався в дівчину з Пале-Егаліте, чорняву Флору, прикметну своїм велетенським зростом, знайшов-таки вільну хвилину, щоб поздоровити приятеля та сказати йому, що таке призначення — велика честь для мистецтва.

Навіть Елоді, яка підсвідомо зневажала все пов'язане з Революцією і в громадській посаді вбачала найнебезпечнішу суперницю, спроможну заволодіти серцем коханого, навіть ніжна Елоді визнавала перевагу над собою члена суду, покликаного вирішувати великі справи. До того ж призначення Еваріста на посаду присяжного принесло чутливій дівчині ще одну радість: громадянин Жан Блез зайшов у майстерню на Тіонвільській площі і в пориві мужньої ніжності щиро пригорнув нового присяжного.

Як і всі контрреволюціонери, він ставився з пошаною до представників республіканської влади, а відтоді як

Було викрито його шахрайство в поставках армії, Революційний трибунал нагонив на нього шанобливий страх. Він вважав себе персоною занадто визначною й причетною до занадто багатьох справ, щоб тішитися цілковитим спокоєм, і громадянин Гамлен здавався йому людиною, коло якої варто повпадати. Зрештою, він був добрий громадянин і друг законів.

Жан Блез подав руку художникові-судді, показав себе щирим патріотом, шанувальником мистецтв і свободи. Гамлен великодушно потис щиро подану йому руку.

— Громадянине Еваріст Гамлен,— мовив Жан Блез,— вдаюся до вашої приязні й ваших талантів. Я завтра беру вас на кілька днів у село: ви там помалюєте, і на дозвіллі ми зможемо поговорити.

Кілька разів на рік продавець естампів вибирався на прогулянку за місто, днів на два — на три, запросивши до компанії художників, що за його вказівками малювали пейзажі та руїни. Спритно схоплюючи все, що могло сподобатися публіці, він привозив із тих поїздок етюди, що їх викінчували в майстернях, вправно гравірували й перетворювали на однотонні чи кольорові естампи, які давали йому добрий зиск. За тими ескізами замовляв він і карнизи для дверей та трюмо, на які знаходилося не менше покупців, а то й більше, ніж на декоративні твори Юбера Робера.

На цей раз він хотів узяти з собою громадянина Гамлена, щоб той з натури змалював руїни: так виріс Гамлен у його очах як художник, ставши присяжним. Разом з ним поїхали ще гравер Демаї, досить вправний рисувальник, та нікому не відомий Філіпп Дюбуа, що майстерно працював у жанрі Робера. Як звичайно, до них приєдналась і громадянка Елоді зі своєю подругою, громадянкою Азар. Жан Блез, що вмів поєднати зиск із утіхами, запросив також громадянку Тевенен, артистку «Водевіля», з якою, казали, він водив близьку дружбу.

X

В суботу, о сьомій годині ранку, громадянин Блез, у чорному трикутному капелюсі, в яскраво-червоній жилетці, в шкіряних штанях і жовтих чоботях з викотами, постукав ручкою нагайки в двері майстерні. Громадянка Гамлен у той час поважно розмовляла з грома-

дянином Бротто, а Еваріст перед розбитим дзеркалом зав'язував високу білу краватку.

— Щасливої дороги, пане Блез! — сказала громадян-ка. — Коли ви їдете малювати краєвиди, то візьміть із собою і пана Бротто: адже він також художник.

— Чудесно! — відповів Жан Блез. — Громадянине Бротто, їдьте з нами.

Упевнившись, що він нікому не заважатиме, Бротто, людина товариська й охоча до розваг, погодився.

Громадянка Елоді піднялась на п'ятий поверх, щоб поцілувати громадянку Гамлен, яку вона називала своєю мамусею. Дівчина була одягнена в усе біле і пахтіла лавандою.

Старий берлин із спущеним верхом, запряжений парою коней, чекав на площі. На задній лаві сиділи Роза Тевенен з Жюльсною Азар. Елоді запропонувала артистці місце праворуч, сама сіла ліворуч, а посередині посадила тоненьку Жюльсону. Бротто сів попереду, навпроти громадянки Тевенен, Філіпп Дюбуа — навпроти громадянки Азар, Еваріст — навпроти Елоді. Що ж до Філіппа Демаї, то його атлетичний торс височів на передку, ліворуч кучера, якого він дивував байками про те, що, мовляв, у Америці є такий край, де на деревах ростуть усякі ковбаси.

Громадянин Блез, чудовий їздець, їхав верхи і, щоб не дихати курявою, що її здіймав берлин, мчав попереду.

Далі й далі котився берлин бруківкою передмістя, і подорожні забували про свої турботи, а коли дивились на поля, дерева, небо, думки їхні ставали радісні й лагідні. Елоді думала про те, що добре було б оселитися з Еварістом десь над річкою, недалеко від лісу, в якомусь селі, де б він став мировим суддею, а вона розводила б курей... Повз них пролітали придорожні берести. Коли в'їжджали в село, навперейми їм гналися собаки, гавкали, кидалися коням під ноги, а якийсь здоровенний спанієль, що розлігся впоперек дороги, невдоволено підвівся з місця; безладно розліталися кури і, рятуючись, перебігали дорогою; гуси, збившись у табун, повільно відходили на узбочину. Замурзані дітлахи проводили берлин очима. Ранок був теплий, небо ясне. Порепана земля прагнула дощу. Подорожні позлазили біля Вільжюїфа. Коли проходили містечком, Демаї зайшов до фруктові крамниці купити вишень, щоб почастувати громадянок.

Продавщиця була гарненька, і Демаї не квапився. Філіпп Дюбуа гукнув його, назвавши прізвиськом, яким охрестили його товариші:

— Гей! Барбару!.. Барбару!

Почувши те осоружне ім'я, перехожі понаставляли вуха, у всіх вікнах з'явилися обличчя. А коли з крамниці вийшов гарний молодик у розстебнутому жилеті, пишному жабо на атлетичних грудях, з кошиком вишень на плечі і фракком на кінчику тростини, санкюлоти, подумавши, що то переслідуваний жірондист, ухопили його за петельки і, не зважаючи на його обурення та протести, потягли б до ратуші, коли б старий Бротто, Гамлен і всі три дівчини не посвідчили одностайно, що цей громадянин зветься Філіпп Демаї, що він гравер і добрий яacobінець. Проте підозрюваний змушений був показати посвідку про благонадійність, яка знайшлася у нього в кишені — на превелике диво, бо в таких справах був він людиною вкрай безтурботною. Тільки тоді пощастило йому вирватись із рук сільських патріотів, відбувшись друбноцією — порваною мереживною манжеткою. А національні гвардійці, якнайщиріше потяскуючи йому руку, навіть перепросили його і вже ладні були урочисто віднести його в ратушу на руках.

Опинившись знову на волі, Демаї, якого обступили громадянки Елоді, Роза і Жюльєна, з ущипливою усмішкою, звисока глянув на приземкуватого Філіппа Дюбуа, якого не любив і підозрював у нещирості.

— Дюбуа,— мовив він,— коли ти ще раз назвеш мене Барбару, я взиватиму тебе Бріссо; то також приземкуватий, кумедний чоловічок з масним волоссям, лиснючою шкірою й липкими руками. Усі повірять, що ти й справді той самий мерзенний Бріссо, ворог народу, і республіканці, з огидою та жахом дивлячись на тебе, повісять тебе на першому ж ліхтарі... Второпав?

Громадянин Блез, що водив напувати коня й тепер підійшов до них, запевняв, ніби це він залагодив ту справу, хоч усім здавалося, що владналась вона без його втручання.

Посідали знову в екіпаж. По дорозі Демаї сказав кучерові, що колись на оцю долину Лонжюмо впало з місяця кілька його жителів, які формою тіла і кольором скидалися на жаб, тільки ходили на задніх лапах. Філіпп Дюбуа й Гамлен розмовляли про мистецтво. Дюбуа, учень Реньйо, побував у Римі. Він бачив там Рафаелеві фрески

і ставив їх над усі шедеври малярства. Його захоплював колорит Корреджо, винахідливість Аннібале Карраччі й рисунок Доменікіно, але ніщо, на його думку, не могло зрівнятися стилем з картинами Помпео Баттоні. В Римі він учав до пана Менажо та пані Лебрен, але тому, що вони були затяті вороги Револуції, тепер він про них і не згадував. Зате вихваляв Анжеліку Кауфман, що мала вишуканий смак і зналася на античності.

Гамлен нарікав на те, що відразу за пишним розквітом французького малярства,— хай і запізним, бо почався він лише з Лесюера, Клода й Пуссена, саме під час згасання італійської та фламандської шкіл,— настав такий швидкий і глибокий занепад. Він казав, що до цього спричинилися громадські звичаї й Академія, в якій ті звичаї відбивалися. Та Академію, на щастя, закрили, і тепер Давід та його школа на зовсім нових засадах творять мистецтво, гідне вільного народу. З-поміж молодих художників Гамлен без ніякої заздрості ставив на чільне місце Еннекена й Топіно-Лебрена. Філіпп Дюбуа віддавав перевагу над Давідом своєму вчителю Реньйо, а в молодому Жерарі бачив надію сучасного малярства.

Елоді милувалась червоним оксамитовим капелюшком та білою сукнею громадянки Тевенен. Артистка в свою чергу хвалила вбрання своїх супутниць і давала їм поради, як одягатися краще,— на її думку, потрібно уникати всіляких оздоб.

— Найперша вимога до одяжі — простота. Ми навчаємось цього на сцені, де вбрання не повинне приховувати жодної пози. В цьому вся краса одягу, іншої він не потребує.

— Ваша правда, серденько,— сказала на те Елоді.— Але ця простота найдорожче коштує. Не завжди вдається ми до всіляких мережив через те, що нам бракує смаку,— інколи спонукає нас до того й опадність.

І вони жваво заговорили про осінні моди — гладенькі сукні з високою талією.

— Скільки жінок спотворюють себе, ганяючись за модою,— сказала Роза Тевенен.— Найперше треба звязати на власну фігуру.

— Гарно виглядає тканина лише тоді, коли вона суцільною пілкою огортає стан,— зауважив Гамлен.— Усе, що покраяне на шматки, а тоді зшите — гидота.

Ці думки, доречніші десь у книжці Вінкельмана, ніж в устах чоловіка, що розмовляє з парижанками, були сприйняті з байдужою зневагою. !

— На зиму готують жакети на ваті,— сказала Елоді,— лапландського фасону, з флорансу й сіцільєну, а також рединоти «Зулейма», з підкресленою талією й застібкою на взірєць турецької безрукавки.

— То все витребеньки, щоб приховати убожество,— сказала артистка,— таке продається по крамницях готового одягу. У мене є кравчиня, що шие — любо глянути і бере недорого,— я вам пришлю її, серденько.

І линули легкі, квапливі слова, перебирались, обмірковувались тонкі тканини, смугастий флоранс, гладенький китайський шовк, сіцільєн, газ, нанка.

А старий Бротто, слухаючи їхню мову, з солодкою знемогою думав про ті легкі, переливчасті тканини, які оповивають чарівні форми, що так швидко міняються, зникають і вічно відроджуються, немов квіти на полях. І його погляд, переходячи з трьох молодих жінок на волошки та польові маки пообіч дороги, затуманювався слізьми легенької туги.

Близько дев'ятої години вони прибули до Оранжі й спинилися в заїзді «Давін», де подружжя Пуатрін дávalо притулок і пішим, і кінним. Громадянин Блез, що приїхав раніше і вже причепурився з дороги, поміг громадянкам вийти з екіпажа. Вони замовили на дванадцять годину обід, а потім гуртом, пустивши попереду сільського хлопчину, що ніс етюдники з фарбами, теки, мольберти й парасольки, пішли полем туди, де зливалися Орж з Іветтою, у ту чарівну місцину, звідки видвіла зелена рівнина Лонжюмо, яку обмивала Сена й обступав ліс святої Жєнев'єви.

Жан Блез, що проводив ту артистичну групу, завів із колишнім фінансистом жартівливу розмову, в якій безладно мішались імена Вербоке Добросердного, Катріни Гіссо, панн Шодрон, чаклуна Галіше та сучасніших персонажів — таких, як Каде-Руссель та пані Анго.

Дивлячись, як жєнці в'яжуть снопи, Еваріст, зненацька охоплений любов'ю до природи, відчув, що на очі йому навертаються слъози; мрії про злагоду й любов сповнювали його серце. Демаї здмухував громадянкам на волосся летюче насіння кульбаби. Їм, як звичайно городянкам, подобались букети, і вони втръох заходилися рвати на луці ведмежі вушка, квітки яких туляться

довкола стебла, мов зерно в колоску, ніжно-фіалкові дзвоники, тонкі стебельця пахучої вербени, м'яту, жовтоцвіт, деревій, ламати бузину — одне слово, всю польову флору пізнього літа. А що від Жан-Жака повелась між міських дівчат мода на ботаніку, то всі три знали назву й любовне призначення кожної квітки. Коли в руках Елоді обсіпалися тендітні, знеможені від посухи віночки і дощем падали до її ніг, вона зітхала:

— О, їхня пора вже минає!

Художники взялися до роботи і намагалися зобразити природу так, як вона їм уявлялась; але кожен сприймав її, наслідуючи манеру того чи іншого майстра. За якусь хвилину Філіпп Дюбуа накидав у душі Юбера Робера занедбану садибу, повалені дерева, пересохлий струмок. Еваріст Гамлен знаходив на берегах Іветти пейзажі Пуссена. Філіпп Демаї, заходившись біля голубника, трактував сюжет у жартівливій манері Калло і Дюплессі. Старий Бротто, схилившись до фламандців, старанно малював корову. Елоді накидала ескіз халупки, а її подруга Жюльєна, дочка торговця фарбами, підбирала для неї кольори. Діти, обступивши дівчину колом, дивились, як вона малює. Коли вони затуляли світло, вона веліла їм розступитися, називала мушвою й частувала карамельками. А громадянка Тевенен, нагледівши з-поміж них котресь гарненьке, вмивала його, квітчала йому волосся й цілувала. Вона голубила їх із лагідною тугою, бо не зазнала радощів материнства, та ще для того, щоб прикрасити себе виразом ніжних почуттів і повправлятися в мистецтві поз та групування.

Сама вона не малювала ні олівцем, ні фарбами. Тільки їй клопоту було в неї, що вчити роль, а ще важливіше — подобатись. Із зошитом у руці вона переходила від одного до другого, як пух легенька, знадлива. «Ні кольору обличчя, ні фігури, ні тіла, ні голосу», — казали про неї жінки, а тим часом вона сповнювала повітря рухом, барвами, гармонією. Змарніла, мила, знеможена, невтомна, вона скрашувала всю мандрівку. Примхлива, а проте завжди весела, вразлива й запальна й водночас вибачлива й поблажлива, гостра на язик, але й вишукано чемна, марнолюбна, скромна, правдива, фальшива, чарівна, — Роза Тевенен коли й не вміла влаштовувати своїх справ і не стала богинею, то тільки тому, що це були лихі часи і в Парижі вже перевелися вівтарі та фіміам для грацій. Навіть громадянка Блез, що говорила про

неї з гримасою та взивала її «мачухою», і та мимоволі корилася її чарам.

В театрі Фейдо готували «Візитандинок», і Роза раділа, що гратиме роль, у якій головне — природність. Вона прагнула природності, шукала й знаходила її.

— Отже, ми більше не побачимо «Памели»? — спитав красень Демаї.

Національний театр тоді закрили, а акторів і актрис посадили у виправний будинок і в тюрму Пелажі.

— Оце в нас така свобода? — з обуренням вигукнула Роза Тевенен, зводячи до неба свої гарні очі.

— Артисти Національного театру — аристократи, — озвався Гамлен, — а п'єса громадянина Франсуа намагається викликати жаль за колишніми привілеями дворян.

— То ви, панове, — мовила Роза Тевенен, — волієте слухати тільки тих, хто вам лестить?

Близько полудня компанія, добре зголоднівши, вернулася до заїзду.

Еваріст ішов поруч Елоді й, усміхаючись, нагадував їй перші їхні зустрічі.

— Двоє пташенят випали з гнізда під дахом на ваше підвіконня. Ви їх годували, зашихаючи їжу в дзьобики. Одне вижило й полетіло. Друге загинуло в кубельці з вати, яке ви йому змостили. «Це я більше любила», — сказали ви. Того дня, Елоді, у вас був червоний бант у косах.

Філіпп Дюбуа і Бротто, трохи відставши, розмовляли про Рим, де обидва колись побували, — один сімдесят другого року, а другий — в останні дні існування Академії. І старий Бротто згадав княгиню Мондрагоне, якій би охоче освідчився в коханні, коли б не граф Альтієрі, що ходив слідом за нею невідступно, як тінь. Філіпп Дюбуа не проминув нагоди розповісти, що його запросив на обід кардинал де Берні і що то був найгостинніший у світі господар.

— Я знав його, — мовив Бротто, — і можу, не хвалячись, запевнити, що деякий час був із ним у найприятніших стосунках: йому дуже подобалось водитися з різними пройдами. Це був люб'язний чоловік, і хоча й полюбляв розповідати всілякі побрехеньки, одначе в мізинці його було більше здорового глузду, ніж у головах усіх ваших якобінців, котрі будь-що прагнуть утовкмачити нам у голови добродішність та побожність. Певна річ, наші простосерді «богоїди», які не відають ні того, що кажуть,

ні того, що роблять, подобаються мені більше за цих не-самовитих законописців, які запопадливо гільйотинують нас задля того, мовляв, щоб ми стали добродішні й мудрі та схилялися перед Найвищою Істотою, що створила їх за образом своїм і подобою. Давно колись правив службу в моїй ілеттській каплиці бідолаха кюре, що казав, бувало, як вип'є: «Не засуджуймо грішників: ми, недостойні пастирі, тільки завдяки їм і живемо». Погодьтеся, добродію, той сердега, що тільки молитвою й промишляв собі на хліб, мав досить тверезі думки про владу. Ото б і керуватися його поглядами та правити людьми такими, які вони є, а не такими, як нам хотілося б, щоб вони були.

До старого Бротто підійшла Роза Тевенен. Вона знала, що цей чоловік жив колись на широку ногу, і в її уяві блискуче минуле колишнього фінансиста скрашувало теперішні його злидні, які здавалися їй не такими принизливими, бо постави вони через загальну руїну й обсіли кожного. З цікавістю й не без пошани придивлялась вона до нього, як до уламка роду тих щедрих крезів, яких, зітхаючи, прославляли старі актриси. Крім того, їй подобались манери цього добряги в старенькій, але такій чистій брунатній сюртучині.

— Пане Бротто,— звернулась вона до нього,— всім відомо, що колись у чудовому парку, під звуки флейт і скрипок, що долинали здалеку, ночами, осяяними ілюмінацією, ви походжали в миртових гаях з актрисами й танцівницями... Правда ж, вони були вродливіші, ваші богині з Опери та Французької Комедії, аніж ми, вбогі й непоказні національні актриси?

— Даремно ви так гадаєте, мадемуазель,— відказав Бротто.— Повірте, коли б у той час трапилась мені така як ви чарівна жінка, вона одна — аби тільки її бажання — не знаючи суперниць, повновладною господинею прогулювалась би по тому парку, про який ви зі своєї ласки склали таке приємне уявлення.

«Дзвін» був справжнім сільським заїздом. Над брамою, що вела на завжди заболочене подвір'я, де в смітті порпались кури, звисала гілка гостролисту, в глибині подвір'я під замшлюю черепичною покрівлею стояв двоповерховий будинок, майже не видний за височезними кущами розквітлих троянд. Праворуч із-за паркана витикалися верхівки плодкових деревець. Ліворуч була стайня з надвірною решіткою для сіна і стодола зі сті-

нами з брусів та цегли. При стіні стояла драбина. Тут-таки під повіткою, де лежало хліборобське знаряддя і викорчовані пеньки, з висоти старої бідки наглядав за курми білий півень. З цього ж боку трохи далі подвір'я закривали хліви, перед якими, неначе славна степова могила, височіла купа гною, що його саме на той час підкидала вилами ширша ніж довша дівчина з волоссям солом'яного кольору. Гноївка натекла в її дерев'яні черевки, взуті на босу ногу, і час од часу в них блискали жовті, мов шафран, п'яти. З-під високо підтиканої спідниці було видно заляпані гноєм литки, товстенні й куці. Філіпп Демаї з цікавістю роздивлявся її, зачудований дивною грою природи, яка так щедро погнала цю дівчину вширочінь. Аж ось господар гукнув:

— Агов, Бодне! Піди-но принеси води!

Дівчина обернулась, і художник побачив червоне, як буряк, лице й великий рот, в якому бракувало одного переднього зуба. Потрібен був щонайменше бугачий ріг, щоб зробити пролом у тому могутньому частоколі. Заклинувши на плече вила, вона всміхалась. Її оголені до ліктя руки, що нагадували стегна, виблискували на сонці.

Стіл був накритий у низенькій кімнаті, де на вогні під коминком, оздобленим старими рушницями, досмажувались курчата. До вибіленої вапном кімнати, що була понад двадцять футів завдовжки, світло пробивалося тільки крізь зеленуваті шибки в дверях та єдине обрамлене трояндами віконце, біля якого сиділа за прядкою старенька бабуся. На голові в неї був мереживний чепчик часів Регентства. Вузлуватими, чорними від землі пальцями вона смикала мичку. Мухи сідали їй на повіки, а вона ніби й не чула. Ще дитиною, в матері на руках, вона бачила, як проїжджав у кареті Людовік XIV.

Шістдесят років тому вона їздила в Париж. Кволим, співучим голосом розповідала вона трьом молодим жінкам, які стояли перед нею, що бачила ратушу, Тюїльрі, водокачку «Самаритянка» а коли переходила Королівський міст, у барці, що везла яблука на Майльський ринок, проламався борт, яблука посипалися в воду, і вся річка стала червона.

Знала вона й про ті зміни, що недавно сталися в королівстві, і про чвари між священниками, котрі склали присягу й котрі відмовилися від присяги. Чула й про війну, про голод і про знаки, що показалися на небі. Ніяк не могла вона повірити тому, що страчено

ні того, що роблять, подобаються мені більше за цих не-самовитих законописців, які запопадливо гільйотинують нас задля того, мовляв, щоб ми стали добродесні й мудрі та схилилися перед Найвищою Істотою, що створила їх за образом своїм і подобою. Давно колись правив службу в моїй ілеттській каплиці бідолаха кюре, що казав, бувало, як вип'є: «Не засуджуймо грішників: ми, недостойні пастирі, тільки завдяки їм і живемо». Погодьтеся, добродію, той сердега, що тільки молитвою й промишляв собі на хліб, мав досить тверезі думки про владу. Ото б і керуватися його поглядами та правити людьми такими, які вони є, а не такими, як нам хотілося б, щоб вони були.

До старого Бротто підійшла Роза Тевенен. Вона знала, що цей чоловік жив колись на широку ногу, і в її уяві блискуче минуле колишнього фінансиста скрашувало теперішні його злидні, які здавалися їй не такими принизливими, бо постали вони через загальну руїну й обсіли кожного. З цікавістю й не без пошани придивлялась вона до нього, як до уламка роду тих щедрих крезів, яких, зітхаючи, прославляли старі актриси. Крім того, їй подобалися манери цього добряги в старенькій, але такій чистій брунатній сюртучині.

— Пане Бротто,— звернулась вона до нього,— всім відомо, що колись у чудовому парку, під звуки флейт і скрипок, що долинали здалеку, ночами, осяяними ілюмінацією, ви походжали в миртових галях з актрисами й танцівницями... Правда ж, вони були вродливіші, ваші богині з Опери та Французької Комедії, аніж ми, вбогі й непоказні національні актриси?

— Даремно ви так гадаєте, мадемуазель,— відказав Бротто.— Повірте, коли б у той час трапилась мені така як ви чарівна жінка, вона одна — аби тільки її бажання — не знаючи суперниць, повновладною господинею прогулювалась би по тому парку, про який ви зі своєї ласки склали таке приємне уявлення.

«Дзвін» був справжнім сільським заїздом. Над брамою, що вела на завжди заболочене подвір'я, де в смітті порпались кури, звисала гілка гостролисту, в глибині подвір'я під замшилою черепичною покрівлею стояв двоповерховий будинок, майже не видний за височезними кущами розквітлих троянд. Праворуч із-за паркана витикалися верхівки плодкових деревець. Ліворуч була стайня з надвірною решіткою для сіна і стодола зі сті-

нами з брусів та цегли. При стіні стояла драбина. Тут-таки під повіткою, де лежало хліборобське знаряддя і викорчувані пеньки, з висоти старої бідки наглядав за курми білий півень. З цього ж боку трохи далі подвір'я закривали хліви, перед якими, неначе славна степова могила, височіла купа гною, що його саме на той час підкидала вилами ширша ніж довша дівчина з волоссям солом'яного кольору. Гноївка натекла в її дерев'яні черевки, взуті на босу ногу, і час од часу в них блискали жовті, мов шафран, п'яти. З-під високо підтиканої спідниці було видно заляпані гноем литки, товстенні й куці. Філіпп Демаї з цікавістю роздивлявся її, зачудований дивною грою природи, яка так щедро погнала цю дівчину вширочінь. Аж ось господар гукнув:

— Агов, Бодне! Піди-но принеси води!

Дівчина обернулась, і художник побачив червоне, як буряк, лице й великий рот, в якому бракувало одного переднього зуба. Потрібен був щонайменше бугаячий ріг, щоб зробити пролом у тому могутньому частоколі. Закинувши на плече вила, вона всміхалась. Її оголені до ліктя руки, що нагадували стегна, виблискували на сонці.

Стіл був накритий у низенькій кімнаті, де на вогні під коминком, оздобленим старими рушницями, досмажувались курчата. До вибіленої ванної кімнати, що була понад двадцять футів завдовжки, світло пробивалося тільки крізь зеленуваті шибки в дверях та єдине обрамлене трояндами віконце, біля якого сиділа за прядкою старенька бабуся. На голові в неї був мереживний чепчик часів Регентства. Вузлуватими, чорними від землі пальцями вона смикала мичку. Мухи сідали їй на повіки, а вона ніби й не чула. Ще дитиною, в матері на руках, вона бачила, як проїжджав у кареті Людовік XIV.

Шістдесят років тому вона їздила в Париж. Кволим, співучим голосом розповідала вона трьом молодим жінкам, які стояли перед нею, що бачила ратушу, Тюїльрі, водокачку «Самаритянка» а коли переходила Королівський міст, у барці, що везла яблука на Майльський ринок, проламався борт, яблука посипалися в воду, і вся річка стала червона.

Знала вона й про ті зміни, що недавно сталися в королівстві, і про чвари між священниками, котрі склали присягу й котрі відмовилися від присяги. Чула й про війну, про голод і про знаки, що показалися на небі. Ніяк не могла вона повірити тому, що страчено

короля. Йому дали втекти підземним ходом, запевняла вона, а катові підсунули замість нього якогось простого чоловіка.

Біля бабусі лежав у кошику наймолодший з Пуатрінів, малюк Жанно,— у нього саме прорізувались зубки. Роза Тевенен підняла лозову колиску і всміхнулася до немовляти, що, геть ослабле від гарячки та корчів, тільки пхикало кволим голосочком. Видно, було воно тяжко хворе, бо до нього викликали лікаря,— правда, громадянин Пельпор, кандидат у депутати Конвенту, ніякої плати за візити не брав.

Громадянка Тевенен, здатна до всякої праці, всюди почувала себе, як удома. Невдоволена з того, як Бодня помила посуд, вона сама заходилася перетирати тарілки, виделки та склянки. Поки громадянка Пуатрін варила суп і, як добра господиня, раз у раз куштувала його, Елоді краяла на скибки ще гарячий, щойно з печі, чотирифунтовий буханець. Гамлен, побачивши її за тією роботою, сказав до неї:

— Недавно я прочитав добре перекладену французькою мовою книжку якогось — не пригадую прізвища — молодого німця. Там змальовано, як молода вродлива дівчина, Шарлотта, так само як оце ви, Елоді, крає на скибочки хліб і робить це, як ви, так мило та любо, що юний Вертер, побачивши її за тією роботою, закохується в неї.

— І це закінчується весіллям? — запитала Елоді.

— Ні,— відповів Гамлен,— кінчається самогубством Вертера.

Компанія обідала з апетитом, бо всі добре зголодніли; але обід був досить скромний. Жан Блез ремствував: ревний слуга шлунка, він уважав вишукані страви одним із правил свого життя; очевидно, повсюдний голод схилив його до гурманства. Вітер Революції здмухнув останні крихти зі столу в кожній господі. Більшість громадян не мала шматка хліба. Спритні ділки, як Жан Блез, що гріли руки на людських злигоднях, не виходили з ресторанів, де, наїдаючись донесхочу, демонстрували свою натуру. А Бротто, який на другому році свободи живився самими каштанами та сухарями, згадував, як, бувало, вечеряв у Грімо де ла Реньєра, при в'їзді в Єлісейські Поля. Бажаючи козирнути своїми кулінарними знаннями, він за капустою, що її стушкувала з салом тітка Пуатрін, сипав, як з мішка, кухонними рецептами та хитромудрими гастрономічними приписами. А ко-

ли Гамлен заявив, що республіканець зневажає гурманство, старий відкупник, великий прихильник античності, сказав молодому спартанцеві точний рецепт справжньої чорної юшки.

По обіді Жан Блез, який ніколи не забував про важні справи, запряг свою мандрівну академію до роботи, засадивши художників малювати ескізи занедбаної корчми, що здавалась йому досить романтичною. Коли Філіпп Демаї та Філіпп Дюбуа змальовували хлів, Бодня принесла свиням їсти. Громадянин Пельпор, лікар, вийшовши з дому, де оглядав малого Пуатріна, підійшов до художників, похвалив їхній хист, який, мовляв, прославить усю націю, а тоді показав їм на Бодню, що поралась біля свиней:

— Гляньте на це створіння: це не одна, як вам могло видатись, а дві дівчини. Я кажу буквально. Вражений неймовірним обсягом її постаті, я обстежив її будову й переконався, що в неї здебільшого подвійні кістки: в кожній нозі зрослися дві гомілкові кістки, в кожному плечі — дві плечові. М'язи в неї також подвійні. На мою думку, тут щільно зрослися, чи, краще сказати, злилися в одній особі, дві близнючки. Випадок цікавий. Я повідомив про нього пана Сент-Ілера. і він був мені дуже вдячний. Перед вами, громадяни, виродок. Односельчани прозвали її Боднею. А точніше було б називати Боднями: їх же дві. Подумати лишень — які фортелі викидає природа... Бувайте, громадяни художники! Чи не буде вночі грози...

Повечерявши при свічках, Блезова академія разом із сином та дочкою Пуатріна почали у дворі грати в піжмурки, і тут молоді хлопці й дівчата виявляли запал, у їхньому віці досить звичайний, щоб не пояснювати причину тієї жвавості лютим і непевним часом. Коли зовсім спочило, Жан Блез подав думку пограти в фанти у великій кімнаті. Елоді запропонувала «полювання на серце», і всі пристали на її думку. За наказом дівчини Філіпп Демаї накреслив крейдою на меблях, на дверях і на стінах сім сердець, тобто на одне менше, ніж було гравців, бо й старий Бротто люб'язно погодився пристати до компанії. Ставши колом, почали пританцьовуючи, співати «Граймо, граймо, не зіваймо!», і на знак Елоді всі метнулися, щоб устигнути покласти руку на виведене крейдою серце. Гамлен, повільний і неуважний, не захопив собі серця; він дав фанта — ножика, що

купив за шість су на ярмарку в Сен-Жермені, того самого, яким колись відрівав хліба громадянці Дюмонтей. Потім грали далі, і одне за одним Блез, Елоді, Бротто, Роза Тевенен, не захопивши серця, віддавали перстень, ридицюль, книжечку в сап'яновій оправі, браслет. Нарешті почали тягти жеребки, що лежали в Елоді на колінах, і, щоб викупити свого фанта, кожному доводилось виявити перед товариством свій талант: проспівати пісеньку чи продекламувати вірш. Бротто прочитав промову патрона Франції з першої пісні «Орлеанської діви»:

Таж я Денис, а з ремесла — святий,
Я в Галлії посіяв зерна віри.

Громадянин Блез, хоч і не такий знавець літератури, навів, не затинаючись, відповідь Річмонда:

Даремно ви шукать
Надумали, угодниче шановний,
Прибувши в край веселий та гріховний,
Ту дяпечку маленьку та легку,
Що так от вам припала до смаку¹.

Усі в ту пору з великим захопленням читали й перечитували шедевр французького Аріосто; найповажніші люди посміхалися з любощів Жанни та Дюнуа, з пригод Агнеси й Монроза, з подвигів крилатого осла. Всі освічені люди знали напам'ять кращі місця з цієї веселої й водночас філософської поеми. Навіть Еваріст Гамлен, хоч який був суворий, а й той, узявши з колін Елоді свого ножика, охоче продекламував те місце, де змальовано, як Грібурдон спускається в пекло. Громадянка Тевенен проспівала без акомпанементу романс Ніни: «Як вернеться до мене мій коханий». Демаї заспівав на мотив «Фарідондени»:

Раз одягли — бодай їм грець! —
Свиню Антонія святого
В чернечу рясу. І «чернець»,
Мов пастир той, зарохжав строго
В отарі праведних овець...

Проте голова його була зайнята не тим. В ту хвилину він був закоханий водночас у всіх трьох жінок, з якими грав у фанти, й на кожную кидав палкі й ніжні погляди.

¹ Переклад Максима Рильського.

Розу Тевенен він любив за грацію, за гнучкість, за голос і очі, що проймали до самого серця; Елоді любив, убагаючи в ній бурхливий темперамент і щедрю багату натуру; подобалась йому і Жюльєна Азар, незважаючи на її безбарвне волосся, білі виї, ластовиння й пласкі груди, бо він, як той Дюнуа, що його змалював Вольтер в «Орлеанській діві», завжди ладен був великодушно зглянутись на жінку негарну й засвідчити їй свою любов, тим паче в даному випадку, коли, як він помітив, біля неї ніхто не впадав, а значить, і досягнути до неї було легше, ніж до інших. Анітрохи не марнолюбний, він ніколи не мав певності, що не дістане відкоша, а проте й не втрачав надії на успіх. Тому й починав любовну атаку про всяк випадок. Скориставшись слушною хвилиною під час гри, він шепнув кілька ніжних натяків Розі Тевенен, яка не розгнівалася, але нічого певного й не могла відповісти, бо з неї не спускав пильного ока ревнивий Жан Блез. Ще палкіше нашіптував він ніжні слова громадянці Елоді; він добре знав про її почуття до Гамлена, але був не надто вимогливий, щоб прагнути серця, яке належало б тільки йому самому. Елоді не могла його кохати, але вважала його вродливим і не вміла того від нього приховати як слід. Тоді з найбільшою наполегливістю він прошепотів свої благання на вушко громадянці Азар; вона відповіла на те отетерілим поглядом, що міг означати однаковою мірою і безмежну покірність, і похмуру байдужість. Та Демаї не думав, що вона байдужа.

В заїзді було лише дві спочивальні, обидві на другому поверсі й на одній площадці. У кращій, ліворуч, стіни були обклеєні квітчастими шпалерами, і одну з них прикрашувало дзеркальце завбільшки з долоню, в позолоченій рамці, заслідженій мухами ще за дитячих літ Людовіка XV. Там, під ситцевою, у розводи, запоною стояло двоє ліжок, на яких красувалися м'які подушки й перини. Цю кімнату призначили трьом громадянкам.

Коли настала пора лягати спати, Демаї і громадянка Азар, кожне із свічником у руках стоячи під дверима своєї кімнати, побажали одне одному доброї ночі. Закоханний гравер тицьнув дочці торговця фарбами цидулку, в якій благав її, коли всі поспнуть, прийти до нього на горище, що було над кімнатою громадянок.

Завбачливий та бувалий, він ще за дня оглянув усі закутки в домі, обнишпорив горище, захаращене

вінками цибулі, сушнею, що її росм обсіли оси, скринями і кошами. Він нагледів там навіть старе складане ліжко, яке стояло, видно, без ужитку, і розпорений сінник, по якому стрибали блохи.

Навпроти кімнати громадянок була невеличка кімнатка з трьома ліжками, призначеними для громадян мандрівців. Але старий Бротто, що був сибаритом, пішов у клуню на сіно. Жан Блез десь зник, а Дюбуа та Гамлен відразу ж поснули. Демаї також ліг, та коли нічне безгоміння, як тиха вода, вкрило сонний будинок, гравер нишком вислизнув із кімнати і квапливо поліз нагору дерев'яною драбиною, що порипувала під його босими ногами. Двері на горище були прочинені. Звідти тягло гарячим затхлим повітрям і гострим духом гнилих плодів. На кульгавому ліжку, розкинувши ноги, спала з роззявленим ротом Бодня. Вона була як гора. Сорочка на ній заголилася, і місячне проміння, пробиваючись крізь дахове вікно, заливало блакитним світлом її тіло, що сяяло молодою свіжістю в просвітах між лускою бруду і засохлими бризками гною. Демаї накинувся на неї. Розбуджена зненацька, вона стрепенулась і з ляку скрикнула; та тільки-но збагнула, чого від неї хочуть, як зразу принишкла і, не виявляючи ні здивування, ні опору, прикинулась, ніби дримає, мовляв, гаразд не усвідомлює, що воно діється, хоча їй і приємно.

Демаї вернувся до себе в кімнату і проспав до білого дня спокійним і глибоким сном.

Назавтра, попрацювавши день, мандрівна академія зібралась назад у Париж. Коли Жан Блез розрахувався з господарем асигнаціями, громадянин Пуатрін почав бідкатись, що давно вже не бачив інших грошей, крім «чотирикутних», і пообіцяв поставити добру свічку тому чудотворцеві, який верне назад жовті кружальця.

Громадянкам він запропонував квітів. З його наказу Бодня, стоячи в дерев'яних черевиках на драбині, підтикана, з оголеними, брудними й блискучими литками, невтомно зрізувала троянди з витких кущів, що п'ялися по стінах. З її великих рук троянди ринули дощем, потоком, лавиною в подоли Елоді, Жюльєни і Рози Тевенен. Берлін тонує у квітах. Вертаючись додому смерком, вони понабирали їх повні оберемки, і їхній сон і їхнє пробудження були овіяні пахощами.

Вранці сьомого вересня громадянка Рошмор, ідучи до присяжного Гамлена, в якого хотіла просити заступництва за свого знайомого, запідозреного в неблагонадійності, раптом зустріла на сходах колишнього дворянина Бротто дез'Ілетта, якого кохала за добрих часів. Бротто саме вибрався до торговця іграшками на вулицю Закону, щоб здати свою роботу — дванадцять дюжин картонних паядиків. Для більшої зручності він, за звичаєм вуличних торговців, поначіплював їх на тичку. Бротто був вишукано люб'язний з усіма жінками, навіть з тими, які за довгий час надокучили йому і втратили для нього принадність; а так, мабуть, сталося й з пані де Рошмор, хоча, можливо, завдяки зраді, розлуці, невірності і помірній повноті вона здавалась йому знадливою. Та хай там як, а зустрівши її на брудній площадці з порозбиваними кахлями, він гречно вклонився їй, як, було, колись на ганку в Ілетті, й попросив зробити йому ласку і завітати до нього на горище. Вона досить спиртно вибралась по драбині нагору й опинилася під черепичним дахом, що лежав на товстих кроквах. У даху було прорізане слухове віконце. Випростатись там було неможливо. Вона сіла на стілець, єдиний, що був у тому притулку, й, кинувши оком по черепиці, що геть порозсувалася, спитала з подивом і смутком у голосі:

— То це ви отут мешкаєте, Морісе? Чого-чого, а нав'язливих гостей можете не боятись: треба бути чортом або котом, щоб знайти вас у цьому закуті.

— Тіснувато тут, — відповів колишній дворянин. — Не потоаю перед вами, — іноді, коли йде дощ, вода ллє на моє нужденне ложе. Та, зрештою, це невелике лихо. Зате ясними ночами я бачу звідси місяць — прообраз та свідок людського кохання. Адже місяцем, пані, за всіх часів свідчилиось коханці, а коли він уповні, то своїм блідим і круглим видом нагадує закоханому предмет його жадання.

— То правда, — сказала громадянка.

— А коти, коли настає їхня пора, — провадив Бротто, — влаштовують на ринвах оглушливі концерти. Але доводиться прощати любові, що вона нявкає і завиває по дахах, коли вона сповнює стражданням і злочинами життя людей.

Обом їм вистачало мудрості, щоб зустрітися, як зустрічаються двоє друзів, що тільки вчора ввечері розійшлися, і хоч вони стали чужі одне одному, проте розмовляли привітно і по-товариськи.

Однак у пані де Рошмор був заклопотаний вигляд. Революція, що була до неї довгий час щедра і ласкава, тепер завдавала їй самих тільки тривог і клопоту; її вечери стали не такі веселі та пишні. Похмурі обличчя вже не ясніли при звуках її арфи. За ломберними столами вже не видно було найбагатших гравців. Багато її завсідників тепер вважалися людьми непевними й ховалися від правосуддя. Її друга банкіра Моргардта було заарештовано; за нього, власне, й прийшла вона клопотатися перед Гамленом. Зрештою, й сама вона була під підозрою. Національні гвардійці зробили в неї обшук, перекидали все в шухлядах її комодів, підважували паркет, перештрикали багнетами її матрац. Вони нічого не знайшли, перепросили її і, випивши хазяйчиного вина, пішли геть. Проте вони трохи не натрапили на її листування з одним емігрантом, паном д'Експійї. Дехто з приятелів-якобінців попередив її, що красень Анрі, її полюбовник, кидає на неї тінь своєю запопадливістю, надто злостивою, щоб повірити в її щирість.

Спершись ліктями на коліна й поклавши між долонями голову, вона в задумі спитала свого давнього друга, що сидів на сіннику:

— Що ви про все це думаєте, Морісе?

— Думаю, що ці люди дають філософові й аматорові видовищ невичерпне джерело для міркувань та розваги і що вам, дорога моя, краще бути десь за межами Франції.

— Куди ж це нас, Морісе, заведе?

— Про це саме ви питали мене, Луїзо, в колясці, коли ми їхали Ілетською дорогою, що тягнеться понад берегом Шера, коли кінь, зненацька прикусивши вудила, помчав нас шаленим чвалом. Які ж бо цікаві жінки! Так само й сьогодні вам хочеться знати, куди нас занесе. Спитайте у ворожки. Я, серденько, не віщун, а філософія, навіть найздоровша, — безсила помічниця в провіщенні майбутнього. Це скінчиться, бо всьому приходиться кінець. А який він буде — можна гадати по-різному. Може перемоги коаліція, і союзники ввійдуть у Париж. Вони й недалеко, однаке я сумніваюся, щоб вони дійшли сюди. Республіканські солдати б'ються з таким запалом, що погасити його неспроможна ніяка сила. Можливо, Робе-

сп'єр одружаться з дочкою короля і проголосить себе протектором королівства до повноліття Людовіка Сімнадцятого.

— Ви так гадаєте? — стрепенулась громадянка, запалившись нетерплячкою вмiшатися в цю чудову інтригу.

— Може статися й таке, — провадив Бротто, — що переважить Вандея, і над купами руїн та горами трупів знов установить свою владу духівництво. Ви не можете собі уявити, любий мій друже, як воно вмiє облутати тенетами душі жалюгідних тварин... Пробачте, я хотів сказати «створiнь». Та найпевніше, на мою думку, що Революційний трибунал призведе до падіння того режиму, якому завдячує своє існування: занадто багатьом головам він загрожує. Людей, які тремтять перед ним, безліч; вони згуртуються і, щоб покінчити з ним, знищать сучасний лад. Це, здається, ви подбали, щоб молодого Гамлена призначили присяжним. Він доброчесний; тому він страшний. Що більше я думаю про це, мій любий друже, то більше переконуюсь, що Трибунал, покликаний рятувати Республіку, призведе її до згуби. Конвентний рятувати Республіку, призведе її до згуби. Конвент великі сесії і власний надзвичайний суд, щоб руками призначених ним і залежних від нього суддів захищати себе від небезпеки. Та куди сесіям Конвенту до монархічних сесій! А чого вартий з погляду політичної тактики його надзвичайний суд проти суду Людовіка Чотирнадцятого! В Революційному трибуналі панує дух примітивної справедливості й вульгарної рівності, який незабаром викличе до нього ненависть та огиду, і всі його відцураються. Чи знаєте ви, Луїзо, що цей Трибунал, який надумав посадити на лаву підсудних королеву Франції та двадцять одного законодавця, вчора засудив до страти служницю, провина якої полягає в тому, що вона, з метою повалити Республіку, зловмисно крикнула: «Хай живе король!» Наші судді в чорних плюмажах діють у дусі такого любого англійському серцю Вільяма Шекспіра, який в найтрагічніші сцени вводить щонайгрубіше блазенство.

— А що, Морісе, — запитала громадянка, — таланить вам у коханні, як і колись?

— Гай-гай! — сказав на те Бротто. — Голуби в'ються біля нових голубників і вже не сідають на зруйновану башту.

— Ви анітрохи не змінилися... Бувайте, друже мій!

Того ж таки вечора драгун Анрі нагодився непрошений до пані де Рошмор саме тоді, коли вона заклеювала конверт, на якому він устиг прочитати адресу громадянина Роліна у Верноні. Цей лист, він знав, мав піти в Англію... Ролін отримував через кучера диліжанса листи пані де Рошмор і відсилав їх через одну торговку рибою до Дьєппа. А моряк, який мав власний баркас, вночі перевозив їх на британське судно, що плавало недалеко від берега. В Лондоні листи одержував емігрант пан д'Експійї і, коли вважав за потрібне, передавав їх Сент-Джеймському кабінетові.

Анрі був молодий і гарний: Ахілл у бойовому обладунку, що подарував йому Одиссей, не міг би зрівнятися з ним ні красою, ні силою. Проте громадянка Рошмор, яку ще недавно чарувала врода юного героя Комуни, відвертала від нього і погляди й думки відтоді, як її попередили, що молодий воїн, підозрюваний якобінцями в нещирості, міг скомпрометувати й занастити її. Анрі відчував, що розлука з пані де Рошмор навряд чи завдасть йому великого горя, та він дратувався, що вона вже не віддає йому переваги. Він важив на її кипеню, щоб відшкодувати собі ті збитки, яких зазнав на службі Республіці. І нарешті, коли він думав про крайнощі, на які здатні жінки, і про те, як вони швидко переходять від найпалкішої ніжності до найхолоднішої байдужості, як легко можуть відцуратися того, чим вони дорожили, і згубити те, на що вони молилися, у нього виникла підозра, що чарівна Луїза, аби тільки здихатись його, може першого-ліпшого дня спровадити його до в'язниці. Розважливість підказувала йому вернути прихильність збайдужілої до нього красуні. Тому він зайшов до неї, озброєний усіма своїми чарами. Він то підступав до неї, то відходив, знову наближався, ледь торкався до неї й відхилявся, дотримуючись усіх приписів балетного знаджування. Кінець кінцем він сів у крісло і своїм невідпорним голосом, тим голосом, що проймає наскрізь жіноче серце, став вихвалити перед нею красу природи, втіху самотності й, зітхаючи, запросив її на прогулянку в Ерменонвіль.

А вона тим часом, байдуже бренькаючи на арфі, кидала довкола нетерплячі й знудьговані погляди. Раптом Анрі, похмурий і рішучий, підвівся й заявив, що відїжджає в армію і за кілька днів буде під Мобежем.

Не виявляючи ні недовіри, ні здивування, вона схвально кивнула головою.

— Чи добре я надумав?

— Дуже добре.

Вона чекала на прихід нового друга, який подобався їй безмежно і від якого вона сподівалася великих вигод,— Анрі був не рівня йому; той — воскреслий Мірабо, Дантон, що трохи обтесався й став постачальником, лев, який ладен був потопити в Сені всіх патріотів. Щохвилини їй марився дзвінок, і вона здригалась.

Щоб скоріше здихатись Анрі, вона вмовкла, силувано позіхнула, почала гортати ноти і знову позіхнула. Бачачи, що він і не думає йти, вона сказала, що їй потрібно вийти з дому, і пішла переодягатись.

Він гукнув розчуленим голосом:

— Прощайте, Луїзо!.. Чи доведеться ще коли побачитися з вами?

А рука його тим часом нишпорила в висунутій шухляді стола.

Опинившись на вулиці, він розпечатав адресованого громадянинуві Роліну листа й уважно прочитав його. В ньому було змальовано й справді цікаву картину суспільних настроїв у Франції. В листі повідомлялося про королеву, про громадянку Тевенен, про Революційний трибунал, переповідалися конфіденційні висловлювання старого Бротто дез'Ілетта.

Дочитавши листа й заховавши його в кишеню, Анрі хвилину повагався, а тоді, як людина, що зважилась на якийсь рішучий крок і сказала собі: «Чим скоріше, тим краще»,— рушив у Тюільрійський палац і ввійшов до приймальні Комітету громадської безпеки.

Того самого дня, о третій годині після полудня, Еваріст Гамлен уперше сів на лаву присяжних разом з іще чотирнадцятьма засідателями. З багатьма він був знайомий; це були прості, чесні люди і щирі патріоти — вчені, митці й ремісники: один художник, як і він сам, один рисувальник (обидва надзвичайно талановиті), хірург, швець, колишній маркіз, що цілком довів свою відданість Революції, друкар, кілька дрібних крамарів,— одне слово, представники всіх верств паризької людності. Вони прийшли сюди — хто в робітничій одежі, хто в костюмі буржуа, підстрижені під Тіта чи в перуці, той у трикут-

ному капелюсі, той у круглому, збитому на потилицю, а той у червоному ковпаку, насунутому на вуха. Хто був у жилеті, ффраку та коротких панталонах, як за старого режиму, а хто — в карманьйолі й смугастих штанях на взірець санкюлотів. Повзувані в чоботи, в дерев'яні черевики чи в черевики з пряжками, вони репрезентували своїм виглядом все розмаїття одягу, який носили за тих часів. Засідали вони вже не вперше, тому й почували себе на лаві присяжних невимушено, і Гамлен заздрихав їхньому спокоеві. Серце в нього калатало, у вухах шуміло, перед очима слався туман, і все довкола здавалося якимось невиразно сизим.

Коли судовий пристав оголосив початок роботи Трибуналу, троє суддів зійшли на невеличкий поміст і посідали за зеленим столом. Кожен був у капелюсі з кокардою й пишним чорним плюмажем, у суддівській мантиї, а на грудях на триколірній стрічці висіла важка срібна медаль. Перед ними, нижче помосту, так само одягнений, сидів помічник громадського обвинувача. Секретар примостився між трибуною суддів та порожнім кріслом обвинуваченого. Всі ці люди здавалися Гамленові по такими, якими він знав їх досі, — тепер вони були ніби кращі, поважніші й грізніші, дарма що трималися просто, як завжди, — гортали папери, підкликали судового пристава чи, відхилившись назад, слухали повідомлення котрогось присяжного або вартового.

Над суддівською трибуною висіли таблиці з Декларацією Прав Людини, а обабіч них під старими феодалними стінами стояли погруддя Лепелетьє де Сен-Фаржо й Марата. На протилежній стіні, в глибині зали, був поміст для публіки. В першому ряду сиділи жінки — біляві, чорняві, сиві, — всі в високих чепцях, плісировані оборки яких затінювали їхні обличчя; на грудях, що їм мода надавала одноманітної пишноти, як у мамок, була нахрест пов'язана біла хустка або віддимувався нагрудник синього фартуха. Сиділи вони, схрестивши руки на поруччях помосту. Позад них на уступах амфітеатру розмістилися громадяни, одягнені з тією строкатістю, що надавала тогочасним зборам чудного й мальовничого вигляду. Біля входу, з правого боку, за суцільним бар'єром, були стоячі місця для публіки. На цей раз народу там було небагато. Справа, що її мала розглядати ця секція Трибуналу, цікавила небагатьох глядачів; мабуть, у інших

секціях, які засідали одночасно з цією, розбиралися гучніші справи, що більше хвилювали людей.

Це трохи заспокоювало Гамлена, — він був такий схвилюваний, що не міг би знести занадто збудженої атмосфери великих процесів. Він помічав усе до найменших дрібничок: вату у вусі в секретаря, чорнильну плямку на папці обвинувача. Ніби крізь збільшувальне скло, бачив він капітелі, виліплені за тих часів, коли було втрачено всяке розуміння античних ордерів, капітелі, що увінчували готичні колони, оповиті гірляндами з кропиви й гостролисту. Та погляд його знову й знову вертався до того старовинного крісла, оббитого червоним утрехтським оксамитом, витертим на сидінні й потемнілим на бильцях. При вхідних дверях стояли озброєні національні гвардійці.

Нарешті під конвоєм гренадерів з'явився обвинувачений, — згідно з законом, не закутий у кайдани. Це був чоловік років п'ятдесяти, худий, висхий, смуглявий, з лисою головою, запалими щоками й тонкими синюватими губами. Він був одягнений за старою модою в темно-червоний фрак. Мабуть, у нього була гарячка, бо очі його блищали, як самоцвіти, а щоки були наче полаковані. Він сів, схрестив надзвичайно худі ноги й обхопив коліна великими вузлуватими руками. Звався він Марі-Адольф Гійєрг; обвинувачувано його в крадіжках при постачанні фуражу республіканській армії. В обвинувальному акті йому інкримінували численні тяжкі зловживання, проте жодне з них не було переконливо доведене. Гійєрг заперечував більшість вчинків, які йому приписували, а решту тлумачив на свою користь. Добре зважуючи кожне слово, він говорив досить спритно, стримано і справляв враження людини, з якою небезпечно заходити в ділові стосунки. Коли суддя загонив його на слизьке якимось важким запитанням, обличчя його лишалося так само спокійне, а мова впевнена, тільки тривожно стискалися згорнені на грудях руки. Гамлен помітив це і шепнув на вухо сусіду-художникові:

— Погляньте на його великі пальці!

Свідчення першого викликаного свідка були дуже серйозні. Саме на них і ґрунтувалося все обвинувачення. Ті, кого вислухали за ним, навпаки, посвідчили на користь підсудного. Обвинувач промовляв із великим запалом, але нічого певного так і не довів. Слова оборонця прозвучали так переконливо й щиро, що викликали до

підсудного співчуття, якого той сам не міг би збудити. Потім оголосили перерву, і присяжні пішли в кімнату для нарад. Там, після плуваної суперечки, що так нічого й не прояснила, вони поділилися на дві майже однакові групи. По один бік опинилися байдужі, черстві й пишномовні балакуни, а по другий — ті, що покладалися на свої почуття, були не надто легковірні і судили, керуючись порадами серця. Вони завжди й виносили вироки. Це були щирі патріоти: вони дбали тільки про благо Республіки і зовсім не турбувалися про все інше. Позиція цих людей справила велике враження на Гамлена, який відчув себе їхнім однодумцем.

«Цей Гійєрг,— міркував він,— спритний шахрай, погань, що спекулювала фуражем нашої кінноти. Виправдати його — означало б випустити на волю запроданця, зрадити вітчизну, приректи на розгром армію». І Гамленові ввижались республіканські гусари на виснажених конях, посічені ворожою кіннотою... «А що, коли Гійєрг не винен?..»

І раптом на думку йому спав Жан Блез, на якого також падала підозра в шахрайстві при поставках армії. А скільки їх, таких Гійєргів та Блезів, що готують поразку Революції, кидають її на згубу! Треба карати, щоб провчити інших! Але що, як Гійєрг справді не винен?..

— У нас нема доказів,— сказав уголос Гамлен.

— Незаперечних доказів ніколи не буває,— відповів, внизуючи плечима, старшина присяжних, один із щирих і невідкупних патріотів.

Кінець кінцем голоси остаточно поділилися: сім за те, щоб засудити, вісім за виправдання.

Присяжні вернулися в залу, і засідання поновилося: кожен повинен був мотивувати вирок; усі по черзі говорили перед порожнім кріслом підсудного. Одні були багатомовні; інші обмежувались кількома словами; дехто говорив щось зовсім незрозуміле.

Коли черга дійшла до Гамлена, він підвівся й сказав:

— Щоб звинувачувати когось у такому тяжкому злочині, як позбавлення захисників вітчизни засобів для здобуття перемоги, потрібні докази, а ми їх не маємо.

Більшістю голосів підсудного визнали невинним.

Гійєрга ввели знову; публіка зустріла його приязним перешіптуванням, засвідчуючи тим самим виправдувальний вирок. Тепер це була зовсім інша людина. Сухі риси

обличчя розгладились, губи пом'якшали. Він одразу набув поважного вигляду, обличчя його виражало безневинність. Голова схвильованим голосом зачитав ухвалу суду, згідно з якою його звільняли; зал ураз вибухнув оплесками. Жандарм, що привів Гійєрґа, кинувся до нього з обіймами. Голова суду підкликав його і по-братньому поцілував. Присяжні й собі обіймали його. В Гамлена від радощів текли по обличчю сльози.

У подвір'ї суду, залитому останнім промінням сонця, вирував галасливий натовп. Чотири секції Трибуналу винесли напередодні тридцять смертних вироків, і «плетільниці», примостившись на парадних сходах, очікували, коли вестимуть смертників. Та Гамлен, сходячи донизу разом із присяжними й публікою, не бачив і не чув нічого: він думав лише про свій справедливий та людяний вчинок і радів, що йому вдалося розпізнати безневинного. Надворі Елоді, бліда, з сльозами на очах, але й усміхнена, кинулась йому в обійми та так і замерла. Трохи заспокоївшись, вона заговорила:

— Еварісте, ви прекрасний, ви добрий, ви великодушний! Там, у залі, ваш голос, лагідний і мужній, всю мене проймав магнетичними хвилями. Я була ніби наелектризована. Не могла відвести від вас очей, коли ви сиділи на отій лаві. Я бачила тільки вас. А ви, друже мій, і не здогадувались, що я в залі? Ніщо вам не підказувало, що я тут? Я була на трибуні, в другому ряду, праворуч. Господи, як приємно робити добро! Ви врятували того бідолаху. Якби не ви, горе б йому було: він би загинув. Ви вернули його життю, близьким, що люблять його. Зараз він, мабуть, благословляє вас. Еварісте, яка я щаслива й горда, що вас кохаю!

Притулившись одне до одного, вони під руку йшли вулицями й відчували себе такими легкими, що їм здавалося, ніби вони летять на крилах.

Вони прямували до «Амура-художника».

— Пройдім не через крамницю,— сказала Елоді, коли вони звернули у вулицю Ораторії.

Увійшовши ворітьми в подвір'я, вона повела його до свого помешкання. На площадці Елоді дістала з ридикюля великого залізного ключа.

— От ключ! Як від тюремної брами,— сказала вона.— Ви, Еварісте, будете моїм в'язнем.

Вони перейшли їдальню й опинилися в спальні дівчини.

Еваріст відчув на губах свіжі й палкі губи Елоді. Він стиснув її в обіймах. Відхиливши голову, млюсно приплющивши очі й вигнувши стан, аж волосся розсипалося по плечах, вона, майже непритомна, вислизнула з його рук, щоб замкнути двері.

Аж удосвіта громадянка Блез відімкнула своєму коханцеві двері і в темряві шепнула йому:

— Прощай, любов моя! В цей час вертається додому батько. Як почувеш ходу на сходах, то хутенько підіймись на поверх вище і не спускайся, поки все не стихне. У дворі стукни тричі в вікно консьєржці, щоб випустила тебе на вулицю. Прощай, життя моє, прощай, моє серденько!

Опинившись на вулиці, він побачив, що вікно в кімнаті Елоді прочинилося, і червона гвоздика, зірвана маленькою ручкою, впала йому до ніг, неначе крапля крові.

XII

Одного вечора, коли старий Бротто приніс дванадцять дюжин картонних танцюристів громадяниніві Кайю, власникові крамнички на вулиці Закону, торговець іграшками, звичайно такий лагідний та ввічливий, на цей раз прийняв його серед своїх полішинелів та ляльок дуже непривітно.

— Стережіться, громадянине Бротто,— сказав він,— стережіться! Не завжди можна жартувати; та й жарти не всі доречні. Один член Комітету громадської безпеки нашої секції, навідавшись учора до моєї крамниці, глянув на ваших танцюристів і вирішив, що вони контрреволюційні.

— Та то він посміявся! — відповів Бротто.

— Аж ніяк, громадянине, аж ніяк. Цей якраз із тих, що не сміються. Він сказав, що ці чоловічки — злісне висміювання представників нації, що серед них можна виразно розпізнати карикатури на Кутона, Сен-Жюста, Робесп'єра, і всіх позабрав. А для мене це збитки, не кажучи вже про небезпеку, на яку я наражаюсь.

— Як?! Оці Арлекіни, оці Жілі, оці Скарамуші, оці Колени й Колетти, яких я малюю так, як малював їх Буше півстоліття тому,— карикатури на Кутона й на Сен-Жюста? Та ніхто розумний цьому не повірить.

— Може, воно й так,— відповів громадянин Кайю,— може, ви й не мали ніякого лихого наміру, хоч ніколи

не можна бути певним щодо такого дотепника, як ви. Але це небезпечна гра. Хочете прикладів? Позавчора заарештували як неблагонадійного Натуаля, що держав театрик на Єлісейських Полях; його обвинувачують у тому, що своїм Полішинелем він висміює Конвент.

— Погляньте ще раз на ці личка, на ці маски,— промовив Бротто, відгортаючи полотнину, якою вкривав своїх маленьких шибеників.— Хіба ж це не комедійні та пасторальні персонажі? Як же ви, громадянине Кайю, дозволили себе переконати, ніби я висміюю Національний конвент?

Бротто був здивований. Хоч він і знав, до чого доходить людська дурість, та все ж не міг повірити, що комусь можуть здатися підозрілими його Скарамуші та Колінетти. Він почав відстоювати їхню й свою безневинність. Та громадянин Кайю нічого й слухати не хотів.

— Громадянине Бротто, забирайте геть своїх паяців. Я вас ціную, я вас поважаю, але не хочу, щоб мені дорікали чи турбували мене через вас. Я схилиюсь перед законом. Я хочу лишатися благонадійним громадянином і хочу, щоб мене за такого вважали. На добраніч, громадянине Бротто; забирайте геть своїх паяців.

Старий Бротто попрямував додому, перевісивши через плече жердинку зі своїми неблагонадійними чоловічками, і дітлахи дражнили його, гадаючи, що він торгує отрутою від щурів. Думки в нього були невеселі. Він, звичайно, годувався не з самих лише танцюристів: під брамами або на базарі, примостившись на бочці з-під вина, серед «плетільниць», він малював портрети по двадцять су, а не один юнак, що йшов до війська, бажав залишити подрузі свій портрет. Але ця дріб'язкова робота була йому вкрай осоружна, і треба було докладати надто багато зусиль, щоб портрети виходили такі самі вдалі, як танцюристи. А інколи він іще брався писати листи базарним перекупкам, але це означало вплутуватись у роялістські змови й багато чим ризикувати. Він згадав, що на вулиці Нев-де-Пті-Шан, поблизу колишньої Вандомської площі, є ще один торговець іграшками, на прізвище Жолі, і вирішив завтра запропонувати йому свій товар, від якого боягузливо відмовився Кайю.

Почав накрапати дрібний дощик. Бротто піддав ходу, боячись, що понсуються його танцюристи. Переходячи Новий міст, похмурий та безлюдний, і наміряючись звернути за ріг на Тіонвільську площу, він при світлі ліхтаря

побачив на тумбі худорлявого діда, що від втоми й голоду, здається, втратив останні сили, проте зберігав вигляд, сповнений гідності. Одягнений він був у довгий подертий плащ, капелюха на голові не мав, на вигляд йому було років понад шістдесят. Підійшовши до бідолахи ближче, Бротто впізнав у ньому отця Лонгмара, якого він урятував від зашморгу півроку тому, коли вони обидва стояли в черзі біля хлібної крамниці на Єрусалимській вулиці. Ця послуга якось зв'язала Бротто з ченцем, отже, підійшовши до нього й нагадавши про себе як про митаря, що стояв біля нього в черзі серед юрби в день великого голоду, він запитав, чи не може тепер стати йому в пригоді.

— Здається, ви дуже стомлені, отче. Ковтніть краплинку.

І Бротто витяг з кишені свого брунатного сюртука маленьку пляшечку горілки, що лежала там разом із Лукрецієм.

— Пийте. А потім я вам допоможу дістатися додому.

Отець Лонгмар рукою відвів пляшечку від себе й спробував підвестись. Та відразу ж знову сів на тумбу.

— Добродію,— сказав він кволим, але виразним голосом,— я вже три місяці, як живу в Пікпюсі. Дізнавшись, що вчора о п'ятій годині пополудні туди приходили, щоб заарештувати мене, я не пішов додому. Більш у мене нема притулку; я блукаю по вулицях і трохи втомився.

— Ну, то що ж, отче,— сказав Бротто,— явіть мені честь і розділіть зі мною моє горище.

— Добродію,— заперечив варнавіт,— адже ви чули, що мене запідозрено.

— І мене також,— відповів Бротто,— і моїх танцюристів теж,— а це чи не найгірше. Ви бачите їх отут, під цією злиденною полотниною, на дощі, від якого нас дрижаки пробирають. Мушу вам сказати, отче, я тепер, після того як був митарем, заробляю на прожиття, майструючи іграшки.

Отець Лонгмар узяв руку, яку йому подав колишній фінансист, і прийняв запрошення. На своєму горищі Бротто почаствував його хлібом із сиром та вином, яке він перед тим поставив охолодити в ринву,— адже він був сибаритом.

— Добродію,— сказав отець Лонгмар, заспокоївши свій голод,— я повинен розповісти вам про обставини, які змусили мене тікати й кинули напівживого на тумбу, де ви

мене й знайшли. Після того як мене вигнано з мого монастиря, я жив на вбогу пенсію, що її призначили мені Установчі збори; я давав уроки латинської мови й математики та писав брошури про переслідування церкви у Франції. Я навіть скомпонував чималенький трактат, у якому доводив, що запровадження конституційної присяги для священників суперечить церковним порядкам. Дальший розвиток революції позбавив мене учнів, та й своєї пенсії я не міг отримувати, бо не мав посвідки про благонадійність, як того вимагав закон. Отож я й пішов до мерії по таку посвідку, перекоаний, що заслуговую її. Належачи до ордену, заснованого самим святим апостолом Павлом, який пишався званням римського громадянина, я тішив себе надією, що йду за його прикладом, як вірцевий французький громадянин, бо ставлюся з повагою до всіх тих людських законів, які не суперечать законам божественним. Я подав своє прохання панові Колену, ковбасникові й водночас муніципальному урядовцеві, якому доручено було видавати такі посвідки. Він запитав мене про мій цивільний стан. Я відповів йому, що я священник; далі він запитав, чи я одружений, а коли я відповів, що ні, сказав, що тим гірше для мене. Запитань було дуже багато, а наостанку він запитав, чим довів я свою благонадійність десятого серпня, другого вересня і тридцять першого травня. «Можна видавати посвідки лише тим, хто довів благонадійність своїм поведінням саме в ці дні»,— додав він. Я не міг дати на це відповіді, що його задовольнила б. Проте він записав моє ім'я й адресу, пообіцявши найближчим часом зібрати про мене потрібні відомості. Він дотримав слова, і на підставі відомостей, що їх він зібрав, два пікпюські комісари Комітету громадської безпеки в супроводі військової варті з'явилися до мого помешкання, щоб відвести мене до в'язниці. Але мене саме не було вдома. Не знаю, в якому злочині мене звинувачують. Але погодьтеся, що слід пожаліти пана Колена; у нього розум досить-таки розладнаний, коли вже він дорікає духовній особі, що та не довела свого патріотизму десятого серпня, другого вересня та тридцять першого травня. Людина, здатна отак думати, справді-таки заслуговує на співчуття.

— У мене так само немає посвідки,— сказав Бротто.— Обидва ми люди підозрілі. Але ж ви натомлені. Лягайте спати, отче. Завтра ми поміркуємо, як вас урятувати.

Він запропонував гостеві матрац, лишаючи собі сінника, але скромний чернець так наполегливо просив відступити сінник йому, що Бротто мусив погодитись, бо інакше чернець ліг би спати на голій підлозі.

Скінчивши всі приготування, Бротто загасив свічку — заради ощадності та й з обережності.

— Добродію,— звернувся до нього чернець,— я розумію, як багато ви для мене робите; але, на жаль, моя вдячність — то для вас дрібниця. Нехай бог вам за все віддячить! Це для вас було б набагато важливіше. Але бог не бере до уваги того, що робиться не для його слави, а є лише проявом природної чесноти. Ось чому я благаю вас, добродію, зробити в ім'я його те, що ви намірялися зробити для мене.

— Отче,— відповів Бротто,— не завдавайте собі клопоту й не дякуйте мені. Те, що я нині роблю й значення чого ви перебільшуєте, я роблю не з любові до вас; бо, зрештою, хоч ви й приємна людина, отче, та я вас надто мало знаю, щоб любити. Я роблю це й не з любові до людства, бо не такий же я простак, як той Дон-Жуан, щоб думати, як він, ніби людство має якісь там права; цей забобон у людини такого незалежного розуму, як він, мене навіть засмучує. Я роблю це з егоїзму, що підказує людині всі великодушні й самовіддані вчинки, змушує пізнавати в кожному знедоленому себе самого, схиляє до того, щоб у чужому нещасті оплакувати своє власне, закликає допомагати смертному, настільки подібному природою й долею до тебе самого, що здається, ніби, допомагаючи йому, допомагаєш собі самому. Я це роблю ще й знічев'я: життя таке безбарвне, що треба розважатися чим тільки можеш, і хоч добродійність — розвага досить банальна, та вдасися й до неї, коли напихваті нема чогось іншого, приємнішого; я роблю це й з пихи та щоб мати якусь перевагу над вами; я це роблю, нарешті, з любові до системи та щоб показати, на що здатний атеїст.

— Не зводьте на себе наклепів, добродію,— відповів отець Лонгмар.— Мене господь сподобив більшої ласки, ніж досі сподобляв вас; але я вас не вартий і щодо всіх природжених якостей стою нижче за вас. Дозвольте мені все ж таки відзначити, що одну перевагу над вами я маю: ви, не знаючи мене, не можете мене любити. А я, добродію, і не знаючи, люблю вас більше ніж самого себе: так мені велить бог.

По тих словах отець Лонгмар став навколiшки на пiдлозi i, проказавши молитви, простягся на сiннику й васнув спокiйним сном.

XIII

Еварiст Гамлен удруге засiдав у Трибуналі. Перед початком засiдання вiн розмовляв iз своїми колегами-присяжними про новини, отриманi вранцi. Були серед них новини цепеннi, були й явно неправдивi; але те, що не викликало сумнiву, було жахливе. Союзницькi армiї опанували всi шляхи й спiльно наступали на Париж. Вандея перемагала, Лiон повстав, Тулон здався англiйцям, що висадили там чотирнадцять тисяч солдатiв.

Для присяжних це були справи, що обходили їх особисто, а не лише подiї, якi цiкавили весь свiт. Знаючи напевно, що загибель вiтчизни — це водночас i їхня власна загибель, вони порятунок вiтчизни вважали своєю кровною справою. Отже, iнтереси нацiї, поєднанi з iнтересами особистими, визначали їхнi почуття, пристрастi, поведiнку.

Гамлен, уже сидючи на своєму мiсцi, отримав листа вiд Трюбера, секретаря Комiтету оборони: це було повiдомлення про те, що Гамлена призначено секцiйним комiсаром постачання вiйськам пороху та селiтри.

«Скрiзь у секцiї перекопай льохи та пiдвали, щоб вилучити всi речовини, потрібнi для виготовлення пороху. Вороже вiйсько, можливо, завтра буде пiд мурами Парижа, — треба, щоб вiтчизняний ґрунт породив блискавку, якою ми спопелим ворога. При цьому надсилаю тобі iнструкцiю Конвенту про обробку селiтри. Братерське вiтання!»

В цю мить ввели обвинуваченого. Це був один з останнiх розбитих ворогом генералiв, яких Конвент вiддав пiд суд Трибуналу, i, мабуть, найнезначнiший з них. Поглянувши на нього, Гамлен здригнувся: йому здалося, що це той самий вiйськовий, якого три тижнi тому присудили до гiльйотини й якого вiн бачив, тодi ще сидючи серед публiки. Це була та сама людина, обмежена i вперта; це був той самий процес. Пiдсудний вiдповiдав так похмуро й брутально, що псував враження навiть вiд найвигiднiших для себе вiдповiдей. Його викручування,

його причіпки, обвинувачення, якими він обсилав своїх підлеглих,— усе те змушувало забувати, що він виконує поважне завдання, захищаючи свою честь і життя. У його справі все було невиразне й суперечливе: і розташування військ, і кількість солдатів, і озброєння, і накази надіслані, і накази виконані, і пересування військових частин,— ні в чому не можна було розібратися. Ніхто нічого не тямив у цих заплутаних, безглузких, безцільних операціях, що призвели до розгрому,— і захисник, і навіть сам підсудний розуміли не більше, ніж обвинувач, судді або присяжні, але, дивна річ, ніхто не признавався ні іншим, ні собі самому, що він нічого не розуміє. Судді залюбки заглиблювались у плани, сперечались про тактику й стратегію; обвинувачений виказував свій природжений нахил до крутіїства.

Суперечкам не було краю. А Гамленові під час цих дебатів усе ввижалося, як на вибоїстих шляхах півночі грузнуть у багні зарядні ящики й перекидаються в рови гармати, як в усі боки безладно відступають розбиті колони, тим часом як ворожа кіннота просувається звідусіль крізь покинуті проходи. І йому вчувався відчайдушний крик зрадженої армії, волення, що звинувачувало генерала. Наприкінці дебатів у залі стало вже темно, і тільки бюст Марата білів невиразним привидом позад голови суду. Присяжні не були одностайні в дій справі. Гамлен глухим голосом, що застрягав у горлі, проте з усією рішучістю сказав, що підсудний винен у зраді Республіки, і схвальний шепіт, що пробіг по залі, був нагородою його молодечому запалові. Вирок прочитано при блиманні смолоскипів, і їхній червонястий відблиск тремтів на запалих скронях засудженого, вкритих потом. Біля виходу, на сходах, де юрмились кумасі з кокардами на чепцях, Гамлен почув, як пошепки назвали його ім'я, яке вже робилось популярним серед завсідників Трибуналу, а натовп «плетільниць» оточив його і, вимахуючи кулаками, вимагав скарати на смерть Австріячку.

Наступного дня Еварістові довелося вирішувати долю вбогої жінки, вдови Меріон, рознощиці хліба. Вона ходила вулицями, штовхаючи перед собою візок з хлібом, а кількість проданих хлібин закарбовувала ножем на дощечці, причепленій до пояса. Заробляла вона за день по вісім су. Помічник громадського обвинувача виявив якусь дивну злість до бідолашної жінки, що нібито не

раз вигукувала «Нехай живе король!», провадила контр-революційні розмови в родині, куди вона щодня возила хліб, була вплутана в змову, що ставила собі за мету сприяти втечі Капетової дружини. Коли її допитав суддя, вона визнала все, в чому її обвинувачувано: чи то була простакуватість, чи фанатизм, але вона з великим запалом виповіла свої роялістські почуття і цим себе занастила.

Революційний трибунал прагнув, щоб запанувала рівність, а тому до носіїв та служниць ставився так само суворо, як і до аристократів або фінансистів. У Гамлена і в голові не вкладалося, щоб за демократичного устрою могло бути якимось інакше. Він би вважав за ганьбу, за образу для народу, якби покарання поширювалось не однаковою мірою і на нього. Виходило так, ніби народ, так би мовити, не гідний кари. Зберігати гільйотину для самих аристократів — це, на його думку, означало перетворити її в якийсь несправедливий привілей. В Гамленовій уяві покарання перетворювалось на якусь релігійну, містичну ідею, набувало рис якоїсь благодійності, якоїсь особливої гідності. Він вважав, що карати — це обов'язок щодо самих злочинців і що позбавити їх права на покарання було б несправедливо. Він заявив, що вдова Меріон винна і заслуговує найвищої кари, і тільки висловив жаль, що фанатики, які довели її до згуби і винні ще більше, ніж вона, не розділять її долі.

Майже щовечора Еваріст ішов на збори якобінців, які відбувалися на вулиці Оноре в старовинній домініканській каплиці, що по-простому вже й звалася якобінською. На подвір'ї, де росло дерево Свободи — тополя, на якій листя безнастанно тріпотіло й шелестіло, — стояла каплиця, будівля похмурого, непоказного стилю, притиснута важким черепичним дахом з голим шпилем, прорізанним даховим віконцем і склепінчастими дверима; над ними майорів триколірний прапор, увінчаний ковпаком Свободи. Якобінці, так само як кордельєри й феліяни, запозичили у розігнаних ченців не тільки приміщення, але й ім'я. Гамлен, що раніше втащував на збори кордельєрів, не побачив у якобінців ні дерев'яних черевиків, ні карманьйол, не почув вигуків дантоністів. У клубі Робесп'єра панувала чиновницька стриманість і буржуазна поважність. Відколи Друга Народу не стало,

Еваріст дослухався до повчань Максимільєна, думки якого підкорили клуб якобінців, а звідки через тисячі провінціальних клубів поширювались по всій Франції. Поки читали протокол, він оглядав голі й сумні стіни, що бачили колись духовних синів нещадного інквізиторів — викорінювача ересі, а нині були свідками зборів не менш пильних інквізиторів — борців із злочинами проти батьківщини.

Тут панувала без пишноти і виявляла себе в слові найвища в країні влада. Вона керувала столицею, державою, диктувала свої декрети Конвентові. Ці засновники нового ладу, які настільки шанували закон, що залишались роялістами в 1791 році — через уперту відданість Конституції — навіть після Варенна, ці друзі усталеного ладу, що не зреклися його й після різанини на Марсовому полі, що ніколи не виступали проти революції й стояли осторонь від народних рухів, — ці люди жили в своїх похмурих і могутніх душах любов до вітчизни, любов, що зуміла створити чотирнадцять армій і спорудити гільйотину. Еваріста захоплювала їхня пильність, недовірливість, догматизм у мисленні, любов до порядку, державна мудрість і вміння керувати.

Публіка, що була в залі, вряди-годи одностайно й рівномірно здригалась, ніби це тремтіло листя на дереві Свободи, що височіло перед порогом.

Того дня, одинадцятого вандем'єра, на трибуну повільно зійшов гостроносий чоловік зі спадистим чолом, з випнутим уперед підборіддям, з холодним виразом подзьобаного віспою обличчя. На ньому була ледь припудрена перука і блакитний фрак, що підкреслював талію. Він відзначався тією розміреністю рухів і стриманістю поз, що давала привід одним глузуливо запевняти, ніби він нагадує вчителя танців, а іншим — захоплено наділяти його ім'ям «французького Орфея». Робесп'єр дзвінким голосом у майстерній промові нападав на ворогів Республіки. Він скеровував нищівні метафізичні аргументи проти Бріссо та його прибічників. Промовляв він довго, плавно, барвисто. Ширяючи в небесних сферах філософії, він блискавицями спопеляв змовників, що плазували по землі.

Еваріст слухав — і розумів. Раніше він обвинувачував Жіронду в тому, що вона готувала реставрацію монархії або триумф орлеаністів і намірялася сльондрувати героїчне місто, що визволило Францію й згодом визво-

лить увесь світ. Але тепер, прислухаючись до голосу мудреця, він відкривав вищі й чистіші істини; він осягав революційну метафізику, що підносила його дух над грубою скороминущию, над оманами почуттів у сферу цілковитої певності. Всі речі в суті своїй заплутані, повні невизначеності; події такі ускладнені, що серед них можна й розгубитись. Робесп'єр усе це йому спрощував, показував добро і зло в нескладних і ясних формулах. От федералізм, а ось неподільність: у єдності й неподільності рятунок, у федералізмі — довічне прокляття. Гамлен відчував глибоку радість побожної людини, що знає слово згуби і слово спасіння. Віднині Революційний трибунал, як колись церковні суди, матиме справу з абсолютними злочинами, злочинами в повному розумінні слова. А через те, що Еваріст мав розум релігійного спрямування, він сприймав ці відкриття з похмурым ентузіазмом: його серце калатало на думку, що віднині він знає спосіб, як відрізнити злочин від невинності. О скарби віри, ви заміняєте людям усе!

Мудрий Максимільєн з'ясував йому також підступні наміри тих, хто домагався рівності матеріальних благ, розподілу землі, викорінення багатства й злиднів і встановлення для всіх блаженної посередності. Спокусившись їхніми теоріями, Еваріст раніше прихильно сприймав такі задуми, вважаючи, ніби вони цілком відповідають принципам справжнього республіканця. Але Робесп'єр своїми промовама на зборах якобінців викрив підступність цих задумів, показав облудність людей, що, прикриваючись нібито чистими намірами, прагнуть повалити Республіку і роздражнюють багатіїв для того, щоб перетворити їх на могутніх і неблаганних ворогів законної влади. І справді, тільки-но виникає загроза для власності, як уся людність, тим більше прив'язана до свого майна, чим того майна менше, одноставно повстає проти Республіки. Зачіпати матеріальні інтереси означає плодити змови. Ті, що вдають, ніби вони готують загальне щастя й царство справедливості, всі ті, що спонукають громадян домагатися загальної рівності й спільності майна, — зрадники й негідники, небезпечніші від федералістів.

Але найбільше відкриття, яке він завдячував Робесп'єровій мудрості, — це мерзенність і злочинність атеїзму. Гамлен ніколи не заперечував існування бога; він

був дійстом і вірив у провидіння, що пильнує людську долю; але, признаючися собі самому, що дуже важко уявити природу Найвищої Істоти, та й, крім того, будучи переконаним прихильником свободи сумління, Еваріст охоче припускав, що й порядні люди, як, приміром, Ламетрі, Буланже, барон Гольбах, Лаланд, Гельвецій, громадянин Дюпюї, можуть заперечувати існування бога і натомість встановлювати принципи природної моралі та знаходити в собі самих джерела справедливості й правила добродесного життя. Він навіть симпатизував атеїстам, коли їх переслідували або знущалися з них. Та Максимільєн просвітив йому розум і зняв полуду в нього з очей. Своїм благодійним красномовством цей великий чоловік розкрив йому справжній характер атеїзму, його природу, його наміри, його наслідки; він довів, що ця доктрина, виплекана в аристократичних салонах та будуарах, — найпідступніша вигадка ворогів народу, щоб той народ деморалізувати й поневолити; що це злочин — вирвати з сердець у знедолених спасенну надію на справедливе провидіння, віддати їх, без керма і гальма, на поталу пристрастям, що принижують людину й роблять з неї бридкого раба; і що, нарешті, монархічний епікуреїзм такого собі Гельвеція призводить до аморальності, до жорстокості, до всіляких злочинів. І після того, як повчання великого громадянина напутили Еваріста, він зненавидів безбожників, особливо тих, у кого було щире, життерадісне серце, як от, приміром, у старого Бротто.

Наступні дні Еварістові довелося судити одного по одному спершу «колишнього» — дворянина, обвинуваченого в тому, що він псував зерно, щоб довести народ до голоду; потім трьох емігрантів, які вернулися розпалювати у Франції громадянську війну; двох дівчат з Пале-Егаліте; чотирнадцятьох змовників-бретонців — жінок, старих дідів, підлітків, хазяїв і слуг. Злочин було доведено, закон був точний. Серед підсудних була жінка років двадцяти, у розквіті юної вроди; близькість неминучого кінця додавала їй особливої принадності. Її золотаве волосся було зав'язане в вузол блакитною стрічкою, батистова косинка прикривала білу гнучку шию.

Еваріст незмінно подавав голос за смерть, і всі засуджені, за винятком одного старого садівника, пішли на ешафот.

Протягом наступного тижня Еваріст і його секція ско-сили сорок п'ять чоловіків і вісімнадцять жінок.

Судді Революційного трибуналу не визнавали різниці між чоловіками й жінками, керуючись у цій справі принципом таким стародавнім, як і саме правосуддя. І хоч голова суду Монтане, зворушений красою й відвагою Шарлотти Корде, намагався її врятувати й сфальшував вирок, за що позбувся посади, та в переважній більшості випадків жінок допитували без найменших потурань, згідно з загальними правилами для всіх трибуналів. Судді боялися жінок, страхались їхнього лукавства, їхньої звичайної нещирості, їхніх спокус. Не поступаючись перед чоловіками відвагою, вони тим самим давали підставу Трибуналові й трактувати себе нарівні з чоловіками. У більшості людей, що їх судили, чуттєвість була або притуплена, або прокидалась лише в певний час, отже, вони не були нітрохи занепокоєні. Вони засуджували або виправдували жінок, керуючися власним сумлінням, власними упередженнями, ревністю, мірою своєї любові до Республіки. Мало не всі жінки ставали перед судом дбайливо зачесані, вбрані з усією вишуканістю, яку лише дозволяло їхнє жалюгідне становище. Але серед них було небагато молодих, ще менше вродливих. В'язниця й турботи в'ялили їх, яскраве світло в залі виявляло їхню втому, тривогу, підкреслювало побляклі повіки, хворобливий рум'янець, бліді, гарячково стиснуті губи. Проте в фатальному кріслі не раз можна було побачити й молоду жінку, прекрасну, незважаючи на блідість, з очима, затягнутими смертною млою, ніби млою жаги. Скільки присяжних, дивлячись на неї, розчулювалось або дратувалось? Скільки їх, цих урядовців, у глибині своїх зіпсутих душ прагнули пізнати найінтимніші таємниці тієї істоти, яку вони уявляли водночас і живою, і мертвою, викликаючи в своїй уяві хтиві й криваві картини, не відмовляли собі в жорстокій втісі віддати до катівських рук це жадане тіло — про це, можливо, слід було б мовчати, але, знаючи природу чоловіків, заперечити цього не можна. Еваріст Гамлен, холодний і освічений художник, визнавав лише античну красу, та й краса не стільки хвилювала його, скільки викликала у нього пошану. Його класичний смак був такий суворий, що мало яка жінка подобалась йому; він був байдужий до гарненького личка, так само як не

розчулювали його барви Фрагонара або форми Буше. Щоб відчутти жадання, йому треба було щиро закохатись.

Як більшість його колег по Трибуналу, він вважав, що жінки небезпечніші за чоловіків. Він ненавидів колишніх принцес, що, як увижалося йому в сонних кошмарах, разом з Єлизаветою й Австріячкою робили кулі, щоб убивати патріотів; ненавидів також усіх отих ніжних подруг фінансистів, філософів і літераторів, винних у тому, що вони зазнавали чуттєвих і духовних утїх і жили тоді, коли жилося легко і приємно. Він їх ненавидів, не признаючися їй сам собі в своїй ненависті, і коли йому доводилося судити одну з таких жінок, він засуджував її з почуттям злості, вважаючи, що засуджує по справедливості в інтересах громадського порядку. І його порядність, його чоловіча стриманість, його холодна розсудливість, його відданість державі, нарешті його цнота підводили під сокиру не одну зворушливу голівку.

Але що ж це сталося, що означає ця дивовижа? Ще недавно доводилося вишукувати винуватців у їхніх криївках, виривати мало не силоміць у них зізнання в злочинах. А тепер це вже не полювання з цілими зграями хортів, це вже не переслідування полохливої дичини: жертви тепер уже з усіх боків напрошуються самохіть. Дворяни, дівчата, солдати, повії ринуть до Трибуналу звідусіль і просто-таки видирають у суддів вирок, прискорюючи його повільність, вимагають смерті, як права, з якого нетерпляче прагнуть скористатися. Так ніби не досить було тієї сили-силенної людей, якими пильні й старанні донощики понабивали в'язниці й яких громадський обвинувач із своїми помічниками ледве встигали перепустити через Трибунал; треба якось іще знаходити час і карати тих, що не хочуть чекати. А скільки ж є ще гордовитіших і поквапливіших, що не хочуть відступати цього права суддям і катам, а самі заподіюють собі смерть! Несамовитому прагненню вбивати йде назустріч несамовите прагнення вмирати. Ось у Консьєржері юнак-військовий — дужий, вродливий; він залишив у в'язниці красуню коханку, що сказала йому: «Живи заради мене!» Та він не схотів жити ні заради неї, ні заради кохання, ні заради слави. Обвинувальним актом він запалив люльку. Перекопаний республіканець, що дихати не міг без свободи, він проголосив себе роялістом, щоб померти. Трибунал силкувався виправдати його; та обвинува-

чений виявився дужчим: судді й присяжні змушені були йому підкоритись.

Розум Еваріста, бентежний і допитливий від природи, під впливом повчань якобінців та життєвих вражень став підозріливим і неспокійним. Уночі, коли він ішов на побачення до Елоді погано освітленими вулицями, йому крізь кожен отвір у кожному льоху ввижалась дошка для виготовлення фальшивих асигнацій; у глибині порожньої хлібної чи бакалійної крамниці марились йому цілі склади харчів, прихованих для спекуляції; за освітленими вікнами ресторанів йому вчувалися слова біржовиків, що, сидячи за пляшкою шаблі чи бонського вина, готували розорення країни; у брудних завулках він бачив повій, готових ногами втоптати в багно національну кокарду під оплески молодих чепурунів; усюди йому вбачались самі лише змовники та зрадники. І він промовляв подумки: «Республіко! Проти стількох ворогів, і таємних, і явних, у тебе тільки один засіб. Свята гільйотино, врятуй вітчизну!..»

Елоді чекала його в невеличкій блакитній спальні над «Амуром-художником». Щоб він знав, що можна заходити, вона ставила на підвіконні біля горщика з гвоздиками зелену поливальничку. Тепер він жахав її, здався якоюсь потворою: вона боялась його і водночас обожнювала. Усю ніч кровожерний коханець і хтива дівчина, міцно стиснувши одне одного в обіймах, мовчки в нестямі припадали устами до уст.

XIV

Прокинувшись на світанку, отець Лонгмар замів у кімнаті й пішов на відправу до каплиці на Пекельній вулиці, де правив священик, що не склав присяги Конституції. У Парижі було безліч таких притулків, де непокірні священики потай збирали невеличкі громади мирян. Секційна поліція, хоч яка прискіплива та недовірлива, заплющувала очі на ці кошари божих овечок — і тому, що боялась їхнього обурення, і тому, що у неї залишилися ще якісь рештки пошани до святощів. Варнавіт попрощався з господарем, який на превелику силу умовив його прийти пообідати, та й то лише пообіцявши, що страв буде і не надто багато, і не будуть вони надто вишукані.

Залипившись сам, Бротто розпалив невеличку грубку; потім, готуючи обід для ченця і для епікурейця, перечеитував Лукреція й міркував про людську долю.

Цей мудрець не дивувався тому, що жалюгідні істоти, нікчемні іграшки сил природи, найчастіше опиняються в безглуздому й нестерпному становищі, але він мав схильність вважати, ніби революціонери лихіші й дурніші за інших людей, а цим він ставав уже на ґрунт ідеології. Та він не був песимістом і не думав, що життя зовсім-таки погане. Його захоплювала природа в багатьох її виявах, зокрема в небесній механіці й у плотському коханні, і він пристосовувався до життєвих труднощів, чекаючи на той недалекий день, коли більше не знатиме ні страху, ні бажання.

Він старанно розфарбував кількох танцюристів і змайстрував Церліну, схожу на Розу Тевенен. Ця дівчина подобалась йому, і він у своєму епікуреїзмі цілком схвалював поєднання атомів, з яких вона була створена.

Такі були його турботи, аж поки вернувся варнавіт.

— Отче,— сказав Бротто, відчиняючи двері,— я ж вам казав, що наша їжа буде вбога. У нас є тільки каштани. А от приправи до них ніякої.

— Каштани!— вигукнув, усміхаючись, отець Лонгмар.— Чи може що бути смачніше! Мій батько, добродію, був убогий лімузинський дворянин і тільки й майна мав, що розвалений голубник, занедбаний садок і маленький гайок з каштанових дерев. І сам він, і жінка його, і дванадцятьоро дітей жились великими каштанами надзелень, проте всі ми вирости здорові та дужі. Я був найменший і найневгамовніший; батько мені казав жартома, що мене треба було б вислати до Америки, щоб я став там піратом... Ах, добродію, як чудово пахне цей ваш суп із каштанів! Він нагадує мені стіл у віночку дітлахів, за яким усміхалась моя матуся.

По обіді Бротто пішов до Жолі, торговця іграшками на вулиці Нев-де-Пті-Шан, що купив у нього танцюристів, від яких відмовився Кайю, ще й замовив йому не дванадцять дюжин, як той, а на перший початок аж двадцять чотири дюжини.

Дійшовши до колишньої Королівської вулиці, Бротто побачив на площі Революції блискучий сталевий трикутник між двома дерев'яними брусками: то була гільйотина. Величезний натовп веселих роззяв юрмився навкруг ешафота, чекаючи, коли прибудуть вози із засудженими.

Жінки з тацями перед собою витували, пропонуючи нантерські піріжки; дзеленьчали дзвіночки торговців цілющим настоєм; під статуєю Свободи якийсь старий показував рухомі картинки в райку з гоїдалкою, на якій погойдувалась мавпа. Під ешафотом пси лизали кров, що лишилась від учора. Бротто завернув назад, на вулицю Оноре.

Повернувшись до себе на горище, де варнавіт читав свого молитовника, він дбайливо витер стіл, поставив там скриньку з фарбами й усе своє приладдя та матеріали.

— Отче,— сказав він,— коли ви не вважаєте таку працю приниженням для свого священного сану, то допоможіть мені, будьте ласкаві, майструвати танцюристів. Такий собі пан Жолі дав мені цього ранку чимале замовлення. Ви стали б мені в великій прислузі, якби за оцими шаблончиками вирізували голови, руки, ноги, тулуби, а я тим часом розфарбовуватиму готові фігурки. Кращих зразків ви не знайдете: вони скопійовані з картин Буше і Ватто.

— Я думаю, добродію, що Ватто та Буше справді були мастаки на такі забавки,— відповів Лонгмар,— і для їхньої слави було б краще, якби вони обмежились отакими невинними паяциками. Я був би щасливий, якби допоміг вам, тільки боюся, що в мене на це не вистачить вправності.

Отець Лонгмар не дарма сумнівався в своєму хисті: після кількох невдалих спроб довелось визнати, що він зовсім нездатний вирізувати ножиком з тонкого картону елегантні контури. Зате, коли на його прохання Бротто дав йому мотузочок і грубу голку з тупим кінцем, він виявив справжнє мистецтво, пускаючи в рух ті невеличкі істоти, яких він не вмів вирізати, і навчаючи їх танцювати. Він уміло випробовував їх, примушуючи кожного зробити кілька па гавота, а коли був задоволений ними, усмішка пробігала по його суворих губах.

Ритмічно сіпаючи за мотузочок Скарамуша, він промовив:

— Добродію, ця фігурка нагадує мені одну дивовижну історію. Це було тисяча сімсот сорок шостого року. Я закінчував термін свого послушництва під керівництвом отця Мажіто, людини поважного віку, глибоких знань і суворих звичаїв. У ті роки, як, може, й ви пригадуєте, паяцики, що спершу були дитячою забавкою,

надзвичайно зацікавили жінок і навіть чоловіків, молодих і старих,— у Парижі вони виклика́ли справжній фурор. У тодішніх модних крамницях було повно таких ляльок; навіть люди з вищих кіл купували їх, і частенько можна було на вулиці, на прогулянці зустріти якунебудь значну особу, що йшла, смикаючи за мотузочок свого танцюриста. Отця Мажіто ні вік, ні сан, ні вдача не вберегли від повселюдної пошесті. Коли він бачив, як у руді в кожного вистрибує картонний чоловічок, у нього починали свербіти пальці, і скоро ця сверблячка робилась уже зовсім нестерпною. Одного разу він пішов до парламентського адвоката пана Шовеля у важливій справі, що цікавила весь орден, і, побачивши танцюриста, повішеного на каміні, відчув раптом непереборну спокусу смикнути його за мотузочок. Лише величезним зусиллям він переміг це прагнення. Проте це легковажне бажання переслідувало його й далі, не даючи спокою. Воно опановувало його під час читання духовних книжок, у годину роздумів, за молитвою, в церкві, в капітулі, у сповідальні, на кафедрі. Так у страшенному сум'ятті минуло кілька днів, аж поки він розповів про це незвичайне діло командорові ордену, що, на щастя, перебував якраз тоді в Парижі. То була дуже вчена людина, один з міланських князів церкви. Він порадив отцеві Мажіто задовольнити своє прагнення, по суті цілком невинне, але неприємне своїми наслідками, бо якщо не дати йому виходу, то воно могло б внести в опановану ним душу великий безлад. За порадою, або, точніше, за наказом командора отець Мажіто знову поїхав до пана Шовеля, що прийняв його, як і вперше, в своєму кабінеті. Побачивши там знову танцюриста, повішеного на каміні, він швиденько підійшов до нього й попросив у господаря дозволу трошки посмикати за мотузочок. Адвокат йому охоче дозволив, признавшись, що й сам він частенько, обмірковуючи виступи в суді, змушує танцювати Скарамуша (так звали паяцика) і що якраз напередодні виступу в супроводі стрибків Скарамуша він склав промову на захист жінки, хибно звинуваченої в тому, що вона отруїла свого чоловіка. Отець Мажіто тремтячою рукою схопив мотузочок і побачив, як під його рукою Скарамуш почав несамовито сіпатись, ніби одержимий, з якого виганяють нечисту силу. Задовольнившись таким чином своєю примху, він звільнився від мани.

— Ваша розповідь не дивує мене, отче,— сказав Бротто.— На людину часом знаходить мана. Але не завжди через картонні фігурки.

Отець Лонгмар, дарма що чернець, ніколи не згадував про релігію; натомість Бротто заводив про неї мову повсякчас. А тому, що він відчував до варнавіта певну прихильність, йому подобалося дражнити ченця й бентежити його різними запереченнями тих або інших пунктів християнського віровчення.

Якось вони майстрували разом Церлін і Скарамушів.

— Роздумуючи над подіями, які призвели нас до нинішнього становища,— сказав Бротто,— я вагаюся визначити, яка саме партія поводитись найбезглуздіше серед того загального безглуздя, що охопило всіх, та часом схильний віддати перевагу придворній партії.

— Добродію, всі люди втрачають глузд, як Навуходносор, коли від них відступається бог,— відповів чернець.— Але з наших сучасників жоден не загруз так глибоко в невігластві, в облуді, як абат Фоше, ніхто не був такий згубний для королівства, як він. Воістину господь тяжко розгнівався на Францію, що наслав на неї абата Фоше!

— Мені здається, що ми бачили й інших мерзотників, не менших, ніж цей бідолаха Фоше.

— Абат Грегуар також накоїв багато лиха.

— А Бріссо, а Дантон, а Марат, а сотні інших! Що ви про них скажете, отче?

— Це миряни, добродію; на мирянах нема такої відповідальності, як на духовництві. Вони поставлені не так високо, і їхні злочини не мають такої загальної ваги.

— А ваш бог, отче,— що ви скажете про його поведінку в часи нинішньої революції?

— Не розумію вас, добродію.

— Епікур сказав: бог або хоче перешкодити злу, але не може, або може, але не хоче, або не може й не хоче, або може й хоче. Якщо він хоче, але не може,— він безсилий; якщо може, але не хоче,— він недобрий; якщо не хоче й не може,— він безсилий і недобрий; якщо ж хоче і може, то чому він цього не робить, отче?

І Бротто переможно поглянув на співрозмовника.

— Добродію,— відповів чернець,— нема нічого жалюгіднішого, ніж усі оці ваші докази. Коли я слухаю аргументи безвірників, мені здається, ніби я бачу мура-

шок, що з кількох стеблинок намагаються зробити за-
гату проти потоку, коли він рине з гір. Дозвольте мені
утриматись від суперечки з вами: у мене доволі доказів,
але замало розумової спритності. Зрештою, ви знайдете
заперечення своїх міркувань у абата Гене та й ще
в двадцятьох інших. Я скажу тільки, що слова Епікура,
які ви навели,— дурниця: він до бога прикладає люд-
ську мірку, застосовує до нього критерії людської мо-
ралі. Що ж, добродію! Всі безвірники, від Цельсія до
Бейля і Вольтера, баламутять дурнів такими парадок-
сами.

— От бачите, отче,— сказав Бротто,— куди заводять
вас ваша віра. Не досить того, що істину ви вбачаєте
лише в своїй теології, ви ще хочете переконати, що не-
має навіть крихти правди в творах стількох геніїв, які
думають інакше, ніж ви.

— Ви, добродію, помиляєтесь, та ще й дуже,— відповів
Лонгмар.— Якраз навпаки, я вважаю, що серед людсь-
ких думок нема такої, яка була б цілком хибна. Атеї-
сти перебувають на найнижчому щаблі пізнання; але
й тут трапляються проблиски розуміння й спалахи істи-
ни, і навіть тоді, коли людина зовсім поринула в тем-
ряву, вона піднімає вгору чоло, яке господь осяває світ-
лом розуму; така доля Люцифера.

— Ну, добродію,— сказав Бротто,— я не буду такий
великодушний і признаюсь вам, що не знаходжу в усіх
теологічних творах ні атома здорового глузду.

Але він запевнив, що не хоче нападати на релігію, бо
вважає, що вона потрібна для народу; він тільки волів
би, щоб служителями релігії були філософи, а не спере-
чальники. Він жалкував, що яacobінці бажають замінити
давню релігію новішою, злостивою релігією Свободи,
Рівності, Республіки та Батьківщини. Він дійшов ви-
сновку, що в розквіті свого молодого віку релігії бувають
найшаленішими й найжорстокішими, а старіючись — ла-
гіднішають. Тому він хотів зберегти католицизм, який
у часи свого буяння понищив багато жертв, а тепер, об-
важнівши під тягарем років, не має вже такого апетиту
і вдовольняється чотирма чи п'ятьма засмаженими сре-
тиками за сторіччя.

— А проте,— додав він,— я завжди вмів ладнати і з
богоїдами, і з христопоклонниками. В Ілетті я мав сво-
го священика: щонеділі він правив службу богу, на неї
ходили всі мої гості. Філософи на ній були найзосере-

дженіші, а дівчата з Опері — найревніші. Я був тоді щасливий і міг нарахувати багато друзів.

— Друзів! — скрикнув отець Лонгмар. — Друзів!.. Ах; добродію, та невже ви вважаєте, що вони вас любили, всі ці філософи, всі куртизанки, які так спотворили вашу душу, що й сам господь бог навряд чи пізнав би в ній один із храмів, створених ним же самим собі на славу!

Отець Лонгмар цілий тиждень прожив у відкупника, і ніхто його там не потривожив. Він дотримувався, скільки міг, правил свого ордену: вставши з сінника, ставав навколішки на підлозі й проказував нічні молитви. Хоч обидва харчувались дуже вбого, проте він ще більше утримувався й постував. Філософ, меланхолічний і на-смішкуватий свідок цих самокатувань, спитав якось:

— Невже ви справді вважаєте, що богові приємно бачити, як ви мучитесь від холоду й голоду?

— Господь сам показав нам приклад страждання, — відповів чернець.

На дев'ятий день перебування варнавіта в комірчині філософа Бротто смерком поніс своїх танцюристів до торговця іграшками Жолі на вулицю Нев-де-Пті-Шан. Повертався він задоволений, що все спродав, коли раптом на колишньому майдані Каруселі назустріч йому кинулась, накульгуючи, молоденька дівчина в шубці з блакитного оксамиту, облямованій горностаєм, пригорнулась до нього і охопила його руками, як це в усі часи робили ті, хто благає.

Вона тремтіла, чути було швидко й гучне калатання її серця. Захоплений тим, яка вона була патетична при всій своїй вульгарності, Бротто, давній аматор театру, подумав, що й сама мадемуазель Рокур могла б подивитись на цю дівчину не без користі для себе.

Вона заговорила уриваним голосом, притишуючи його ві страху, щоб не почули перехожі:

— Заберіть мене, громадянине, сховайте мене, благаю вас!.. Вони в моїй кімнаті, на вулиці Фроманто. Поки вони піднімались по сходах, я втекла до своєї сусідки Флори, потім вистригнула з вікна й забила собі ногу. Вони хочуть посадити мене до в'язниці й стратити... На тому тижні вони стратили Віржіні.

Бротто зрозумів, що вона говорить про делегатів Революційного комітету секції або про комісарів Комітету

громадської безпеки. Комуна мала тоді цнотливого прокурора, громадянина Шометта, що переслідував повій, як найнебезпечніших ворогів Республіки. Він хотів піднести на вищий рівень моральність. Та й то сказати, дівчата з Пале-Егаліте були кепські патріотки. Вони жалкували за старим ладом, та не завжди й приховували це. Чимало з них уже потрапило на гільйотину як змовниці, а їхня трагічна доля спонукала й інших до наслідування.

Громадянин Бротто спитав дівчину, що спричинило наказ про її арешт. Вона заприсяглася, що нічого не знає, що не зробила нічого поганого.

— Ну, якщо так, дитино моя,— сказав Бротто,— то ти поза всякими підозрами, тобі нема чого боятись. Іди спати й дай мені спокій.

Тоді вона призналась у всьому:

— Я зірвала з себе кокарду й вигукнула: «Хай живе король!»

Він пішов з нею безлюдними набережними. Спершись на його руку, вона розповідала:

— Не те щоб я його любила, того короля; ви ж розумієте, що я й не знала його зовсім, і, може, він був нічим від інших людей не кращий. Та надто вже вони лихі, оті нинішні. Як вони жорстоко поведуться з бідолашніми дівчатами! І до мене чіпляються, кривдять, ображають усіляко: вони хочуть, щоб я покинула своє ремесло. А іншого ж у мене нема. Ви ж мені повірите, що якби я мала інше, то залюбки облишила б це... І чого їм треба? Шарпають дрібненьких та слабеньких — то молочника, то вугляра, то водноса, то швачку. Не втихомиряться, поки не збурять проти себе весь убогий люд.

Він подивився на неї: виглядала вона зовсім як дитина. Їй уже не було страшно. Вона майже всміхалася, йдучи легенько, трошечки шкутильгаючи. Він спитав, як її звать. Вона відповіла, що звать її Атенаїс і що їй шістнадцять років.

Бротто запропонував провести її, куди вона схоче. Виявилося, що в Парижі знайомих вона не має; але в Палезо є в неї тітка, наймицка, що, може, й дасть їй притулок.

Бротто наважився.

— Ходім, дитино,— сказав він.

І, взявши її під руку, повів до себе.

Зійшовши на своє горище, він побачив, що отець Лонгмар читає молитовник.

Він показав ченцеві на Атенаїс, яку тримав за руку.

— Отче, оце дівчина з вулиці Фроманто, вона вигукнула: «Хай живе король!» За нею ганяється революційна поліція. Їй нема де притулитись. Ви дозволите, щоб вона переночувала тут?

Отець Лонгмар згорнув молитовника.

— Якщо я вас добре зрозумів, — відказав він, — ви питаєте мене, добродію, чи може ця молода дівчина, що їй загрожує арешт, як і мені, переночувати в одній кімнаті зі мною заради свого тимчасового рятунку?

— Так, отче.

— А яке ж би я мав право заперечувати? Чи я вважаю себе кращим за неї, щоб її присутність сприймати як образу для себе?

Він вмовився на ніч у старому кріслі, запевняючи, що добре в ньому спатиме. Атенаїс уклалась на матраці, Бротто простягся на сіннику і загасив свічку.

Дзигарі на дзвіницях відзвонювали години й півгодини. Бротто не міг заснути, прислухаючись до дихання ченця та дівчини. Зійшов місяць, образ і свідок його колишніх любовних пригод, і срібlistий промінь, прослизнувши на мансарду, освітлив біляве волосся, золотаві вії, тонкий ніс і повненькі рожеві губи Атенаїс, що спала, стиснувши кулачки.

«Оце жахливий ворог Республіки!» — подумав він.

Був уже день, коли Атенаїс прокинулась. Чернець пішов. Бротто біля віконця читав Лукреція, навчаючись у латинської музи, як жити без бажань і без страху, але його гризли жалі й тривоги.

Розплющивши очі, Атенаїс побачила у себе над головою балки горища. Вона здивувалася, потім згадала все, усміхнулася своєму рятівникові й пестливо простягла до нього свої гарненькі брудні ручки.

Підвівшись на постелі, вона пальцем показала на старе крісло, в якому проспав ніч чернець.

— Пішов? А скажіть, він не викаже мене?

— Ні, дитино. Важко знайти поряднішу людину, ніж цей божевільний дідуган.

Атенаїс запитала, в чому полягає божевілля цього добраги; а коли Бротто пояснив, що він схибнувся на релігії, дівчина почала поважно дорікати панові Бротто за такі його слова, запевняючи, що люди без релігії

гірші за скотину і що вона сама частенько молиться богу й сподівається, що він відпустить їй усі гріхи й у великому своєму милосерді прийме її в царство своє.

Потім, побачивши, що Бротто тримає в руці книжку, вона вирішила, що то молитовник, і додала:

— От бачите, ви ж і самі молитесь! Бог вам віддячить за те, що ви зробили для мене.

Бротто відповів, що ця книга — не молитовник, що її написано тоді, коли ще й церков не було, отже, в них і не молилися; тоді вона зміркувала, що то сонник, і запитала, чи не можна там знайти тлумачення того чудернацького сну, що їй приснився. Читати вона не вміла й чула в житті лише про такі два різновиди книжок.

Бротто відповів їй, що ця книга розтлумачує тільки сон життя. Вирішивши, що відповідь надто складна, дівчина не намагалася її зрозуміти і вмочила кінчик носа в миску, яка нині заміняла Бротто срібні тази, що були в нього в колишні часи. Потім вона заходилась повагом і старанно поправляти зачіску перед господаревим дзеркальцем для гоління. Звівши білі руки над головою, вона вряди-годи кидала кілька слів.

— Ви, мабуть, колись були багаті.

— Чому ти так гадаєш?

— Не знаю, але ви були багаті, я певна, і ви — аристократ.

Вона вийняла з кишені срібну іконку божої матері в круглій оправі з слонової кістки, грудочку цукру, нитки, ножиці, кресало, три гольнички з голками і, відібравши те, що їй було потрібне, почала зашивати подерту в кількох місцях спідничку.

— Щоб було безпечніше, дитино моя, начепіть іще й оце! — сказав Бротто, подаючи їй триколірну кокарду.

— Начеплю радісінько, добродію, — відповіла вона, — але тільки з любові до вас, а не до нації.

Коли вона вбралась і причепурилась, як тільки могла, то взялась обома руками за спідницю, зробила реверанс, як її навчено ще на селі, й промовила:

— Пане, ваша найпокірніша служниця.

Вона була готова всілякими способами віддячити своєму благодійникові, але вважала цілком звичайним і те, що він від неї нічого не вимагав і що вона нічого не пропонувала: їй здавалося, що це буде дуже пристойно,

коли вони отак розійдуться, додержуючи правил доброго тону.

Бротно ткнув їй у руку кілька асигнацій, щоб вона могла доїхати до Палезо в поштової кареті. Це була половина його багатства, і хоч він уславився своєю щедрістю, коли йшлося про жінку, але з жодною ще він не ділився своїм добром порівну.

Вона спитала, як його звать.

— Мене звать Моріс.

З жалем він відчинив перед нею двері.

— Прощайте, Атенаїс.

— Пане Морісе, коли ви згадуватимете мене, звіть мене Мартою: так мене хрестили, так мене звали на селі... Прощайте й спасибі... Ваша покірпа служниця, пане Морісе.

XV

Потрібно було спорожнити переповнені в'язниці; потрібно було судити, судити невпинно, безперестанку. Посідавши вздовж стін, оздоблених жмутами лікторського пруття й червоними ковпаками так, як за їхніх попередників вони були прикрашені королівськими лілеями, члени Револуційного трибуналу зберігали поважність і моторошний спокій, як і королівські судді. Громадський обвинувач і його помічники, зморені втомою, знесилені безсонням і алкоголем, лише величезним зусиллям струшували з себе знемогу; жалюгідний стан їхнього здоров'я надавав їм трагізму. Присяжні, неоднакові походженням і вдачею, ті освічені, інші невчені, підлі чи благородні, лагідні чи люті, щирі чи лицемірні,— всі вони перед небезпекою, що загрожувала батьківщині й Республіці, відчували, або вдавали, що відчують, однакову тривогу, палали тим самим пломенем, усі вони, жорстокі з чесноти або зі страху, були ніби єдиною істотою, утворювали ніби єдину глуху, оскаженілу голову, єдину душу, єдиного містичного звіра, що, виконуючи своє природне призначення, рясно розсівав навкруги смерть. Імпульсивні як у поблажливості, так і в жорстокості, інколи вони, охоплені раптовим поривом жалощів, із сльозами на очах виправдували обвинуваченого, що його за годину перед тим з глузуванням присудили б до страти. Що далі вони посувались у

виконанні свого завдання, то палкіше йшли за голосом власного серця.

Вони судили в стані гарячковому й водночас м'якому від перевтоми, корячися зовнішньому підбурюванню, паказам начальства, погрозам санкюлотів і «плетільниць», що юрмилися на помостах для публіки; судили, ґрунтуючись на вимушених свідченнях і на безглузких обвинуваченнях, судили у задушливому повітрі, що запаморочувало мозок, викликало шум у вухах, біль у скронях, застеляло очі кривавою пеленою. В народі йшли невизначні поголоски, ніби декого з присяжних підкупили обвинувачені. Та на ці чутки судді одностайно відповідали обуреними протестами й нещадними вирокami. Одне слово, це були люди не гірші й не кращі за всіх інших. Певність — це, зрештою, справа щасливого випадку, а зовсім не чеснота: будь-хто інший, хто погодився б зайняти їхнє місце, діяв би так само, як і вони, виконуючи абияк це страхітливе завдання.

Так довго очікувана Антуанетта в чорному вбранні сіла нарешті у фатальне крісло, супроводжувана таким вибухом ненависті, що тільки загальна впевненість у тому, який буде кінець цього процесу, давала суддям змогу дотримати належних формальностей. На вбивчі питання обвинувачена відповідала то керуючись інстинктом самозбереження, то з властивою їй бундючністю, а одного разу, у відповідь на ганебну вихватку одного із обвинувачів, — з гідністю матері. Свідкам дозволялись тільки образи й клеми; захист холонув від жаху. Трибунал, змушуючи себе додержуватися всіх правил, тільки чекав, коли це все скінчиться, щоб кинути голову Австріячки в обличчя Європі.

За три дні після страти Марії-Антуанетти Гамлена покликали до громадянина Фортюне Трюбера, що вмирав на розкладачці в келії вигнаного варнавіта, за тридцять кроків від канцелярії Військового комітету, де він і вичерпав рештки своїх сил. Його мертвотно-блїде обличчя тонуло в подушках. Він звернув свій уже невидючий, осклянілий погляд на Еваріста; його схудла рука схопила руку друга з несподіваною силою. Тричі за ці два останні дні у нього йшла горлом кров. Він спробував заговорити; голос, спершу притишений і кволий, ніби шепотіння, зміцнів, забринів гучніше:

— Ватинь! Ватинь! Журдан перемиг ворога в його власному таборі... змусив припинити облогу Мобежа... Ми знову вступили в Марш'єн. Все гаразд... все гаразд...

І він усміхнувся.

Це не було маячіння хворого; це було ясне усвідомлення дійсності, що спалахнуло в мозку, який западав у довічний морок. Віднині ворожу навалу було, здається, стримано: залякані терором генерали побачили, що їм не лишається нічого іншого, як тільки перемагати. Чого не досяг рух добровольців, того домоглися примусовими наборами,— створили численну й дисципліовану армію. Ще одне зусилля — і Республіку буде врятовано.

Пролежавши півгодини нерухомо, Фортюне Трюбер, на обличчя якого смерть уже поклала свою печать, трохи ожив і підніс руку.

Він пальцем показав своєму другові на горіховий письмовий стіл — єдине, чим була умебльована його кімната. І, задихаючись, промовив уриваним, слабеньким голосом, але при повній свідомості:

— Друже мій, я, ніби Евдамід, заповідаю тобі свої борги: триста двадцять ліврів, список отам... у червоному зошиті... Прощай, Гамлене. Пильнуй. Стій на варті Республіки. Все гаразд.

У келії вже густішав присмерк. Чути було, як важко дихає недужий, як його нігті шкрябають ковдру. Ошівночі в нього вихопилось кілька безладних слів:

— Іще селітри... Повідбирати рушниці... Здоров'я?.. Дуже добре... Познімайте ті дзвони...

О п'ятій ранку він помер.

З наказу секції його тіло поклали в колишній варнавітській церкві, біля підніжжя вівтаря вітчизни, на похідному ліжку, і вкрили триколірним прапором; на голову наділи дубовий вінок.

Дванадцять старих чоловіків у римських тогах і з пальмовим гіллям у руках та дванадцять дівчат у довгих покривалах і з квітами оточили мари. В ногах у небіжчика стало двоє дітей,— кожне тримало в руці перекинутий смолоскип. В одній дитині Еваріст упізнав Жозефіну, консьєржчину дочку, що своєю дитячою поважністю й чарівною вродою нагадувала йому тих геніїв кохання й смерті, яких римляни різьбили на своїх саркофагах.

Співаючи «Марсельську» і «Все гаразд», похоронна процесія рушила на кладовище Сент-Андре-дез-Ар.

Покилавши прощальний цілунок на чолі Фортуне Трюбера, Еваріст заплакав. Він оплакував себе самого, заздрячи тому, хто упокоївся, виконавши свій обов'язок.

Повернувшись додому, він знайшов там сповіщення, що його призначено членом Генеральної ради Комуни. Він уже чотири місяці був кандидатом, і ось тепер, за відсутністю конкурентів, його обрали, після кількох перебалотувань, тридцятьма голосами. Більше не було кому обирати: секції збезлюділи, і багаті, і вбогі всіляко уникали громадських справ. Навіть найважливіші події вже не викликали ні ентузіазму, ні цікавості; газет не читав ніхто. Еваріст мав сумнів, чи знайдеться з-поміж семисот тисяч жителів столиці бодай три або чотири тисячі щирих республіканців.

Саме того дня почався процес «Двадцяти одного».

Не винні чи винні в нещастях і злочинах Республіки, гонористи, необачні, честолюбні й легковажні, водночас помірковані й нестримні, мляві й у терорі, і в милосерді, швидкі в оголошенні війни, повільні в її провадженні, поставлені перед Трибуналом за прикладом, який вони самі ж і подали, вони проте й тепер іще залишалися блискою юністю Революції; а перед тим вони були її звабою і славою. Цей суддя, що допитуватиме їх з витонченою упередженістю; цей блідий обвинувач, що там, за своїм столиком готує їм смерть і ганьбу; ці присяжні, що миттю урвуть їхні спроби захисту; ця публіка на помості, що зустрине їх образами й галасом,— усі вони, і суддя, і присяжні, і народ, недавно ще аплодували їхньому красномовству, вихваляли їхні таланти, їхні чесноти. Але вони вже цього не пам'ятають.

Колись Верньйо був для Еваріста богом, Бріссо — оракулом. Та він про це не згадував, а коли в пам'яті й залишився хоч будь-який слід давнього захоплення, то тільки на те, щоб доводити, що ці потвори ввели в спокусу найкращих громадян.

Повертаючись після засідання додому, Гамлен почув пронизливий вереск. Це плакала мала Жозефіна, яку мати шмагала за те, що вона, бавлячись на площі з хлопцями-пустунами, забруднила своє чудове біле платтячко, в яке її одягли, щоб вона взяла участь у похороні громадянина Трюбера.

Три місяці підряд приносячи щодня на вівтар вітчизни жертви — людей славетних і незаних, — Еваріст натрапив на один процес особистого характеру: цього обвинуваченого він зробив своїм обвинуваченим.

Він, відколи почав засідати в Трибуналі, жадібно висукував серед підсудних, що проходили перед його очима, спокусника Елоді, образ якого вималював у своїй невтомній уяві так, що деякі його риси набули цілковитої виразності. Він уявляв свого ворога молодим, вродливим, зухвалим і був твердо переконаний, що той емігрував до Англії. І от йому здалося, що це — молодий емігрант на прізвище Мобель, який повернувся до Франції і якого виказав хазяїн заїзду в Пассі; його заарештували, і справа його разом із сотнями подібних потрапила на розгляд до Фук'є-Тенвіля. У обвинуваченого було знайдено листи, які для слідства були доказом змови Мобеля з агентами Пітта, хоч насправді то були листи лондонських банкірів, у яких емігрант зберігав свої гроші. Мобеля, молодого красеня, видно, над усе цікавили любовні пригоди. У його записничку знайшлися позначки, що свідчили про його зв'язки з Іспанією, яка тоді перебувала в стані війни з Францією; ці листи, власне кажучи, мали цілком інтимний зміст, і коли прокуратура ще не видала наказу про звільнення Мобеля через відсутність доказів, то хіба лише з принципу, що ніколи не слід поспішати зі звільненням ув'язненого.

Ознайомившись з матеріалами першого допиту Мобеля, Гамлен був вражений подібністю вдачі молодого аристократа з тими рисами, яких він надав людині, що зловжила довірливістю Елоді. Тоді, на цілі години замикаючись у кабінеті секретаря, Еваріст із запалом заходився вивчати справу. Його підозри дивовижно зросли, коли він у старій записній книжці емігранта знайшов адресу «Амура-художника», щоправда, поруч з адресами «Зеленої мавпи», «Портрета Дофїни» (колишньої) та інших крамничок, де торгували естампами й картинами. А коли він дізнався, що в тій самій записній книжці було знайдено кілька пелюсток червоної гвоздики, дбайливо загорнутих у тоненький папір, і згадав, що червона гвоздика улюблена квітка Елоді, яку вона вирощує на вікні, носить у волоссі, дарує (він це знав) на знак кохання, то вже більше не сумнівався.

Тепер, коли його припущення стали певністю, він вирішив допитати Елоді, але приховавши від неї обставини, що допомогли йому викрити злочинця.

Піднімаючися сходами до себе додому, він іще внизу відчув п'яний запах фруктів, а в майстерні застав Елоді, що допомагала громадянці Гамлен варити варення з айви. Поки стара господиня розпалювала в плиті, розмірковувала, яким би то способом заощадити вугілля та цукор без шкоди для якості варення, громадянка Блез у сірому полотняному фартушку, сидючи на плетеному стільці й тримаючи на колінах цілу купу золотавих плодів, різала їх на четвертинки й кидала в мідний таз. Стрічки її чепчика були закинуті назад, пасма чорнявого волосся спадали на вологе чоло; вона випромінювала чари домашнього затишку й невимушеної грації, навіювала солодкі думки й ніжну, лагідну чуттєвість.

Не рухаючись, вона звела на коханця прекрасні очі барви розтопленого золота й мовила:

— Ось, Еварісте, на вас працюємо. Всю зиму ви їстимете чудове желе з айви; це зміцнить вам шлунок і поліпшить настрій.

Але Гамлен, підійшовши до неї, сказав їй на вухо:

— Жак Мобель!..

В цю мить у прочинені двері просунувся червоний ніс шевця Комбало; разом з черевиками, до яких він прибав нові підбори, він приніс рахунок за попередню роботу.

Боячись, що його вважатимуть поганим громадянином, він почав користуватись новим календарем. Громадянка Гамлен, що любила ясність у своїх розрахунках, ніяк не могла дати собі ради з отими всіма фруктовими та вандем'єрами.

Вона зітхнула:

— Господи боже! І все вони хочуть попереінакшувати: і дні, і місяці, і пори року, і сонце, й місяць. Боже мій! Пане. Комбало, а що то за пара галош восьмого вандем'єра?

— Громадянку, киньте оком у свій календар, і ви зрозумієте.

Вона зняла його зі стіни, поглянула й відразу відвернулася.

— Щось він і вигляду християнського не має! — вигукнула вона злякано.

— Та не тільки це, громадянку, — сказав швець, — ми тепер маємо лише три неділі замість чотирьох. І на тому

не кінець: невдовзі перемянуть і наш рахунок — не буде вже ні ліарів, ні деньє, в основу рахунку буде покладена дистильована вода.

По тих словах у громадянки Гамлен затремтіли губи, вона підвела очі до стелі й знову зітхнула:

— Це вже занадто!

Поки вона бідкалась отак, нагадуючи своїм виглядом тих святих жінок, статуетки яких стоять звичайно біля підніжжя сільських розп'ять, на вугіллі розжеврілась голувешка й наповнила майстерню чадом, який змішувався з запахом айви, і повітря від того було зовсім нестерпне.

Елоді почала скаржитися, що в неї дере в горлі, й попросила, щоб відчинили вікно. Та тільки-но швець попрощався й вийшов, а громадянка Гамлен обернулась до плити, Еваріст знову шепнув на вухо громадянці Блез:

— Жак Мобель.

Вона поглянула на нього трохи здивовано і, ріжучи далі айву, дуже спокійно запитала:

— Ну, то що?.. Жак Мобель?

— Це він!

— Він? Хто?

— Ти йому подарувала червону гвоздику.

Вона відповіла, що нічого не розуміє, і зажадала, щоб він пояснив, у чому річ.

— Отой аристократ! Отой емігрант! Отой негідник!

Вона здвигнула плечима й почала від щирого серця запевняти його, що ніколи не була знайома ні з яким Жаком Мобелем.

Та й справді вона його не знала.

Заперечувала вона й те, буцімто дарувала ще комусь, крім Еваріста, червону гвоздику; але щодо цього пам'ять у неї, можливо, трохи й схилила.

Він погано знав жінок, та й вдачу Елоді зрозумів не дуже глибоко, але вважав, що вона здатна прикидатись і ошукати навіть когось досвідченішого, ніж він.

— Навіщо відмагатися?— спитав він.— Я ж знаю.

Вона знову почала переконувати його, що не знає ніякого Мобеля. А закінчивши чистити айву, попросила води, бо пальці в неї стали липкі.

Гамлен приніс їй таз.

Миючи руки, вона продовжувала свої запевнення.

Він знову сказав, що знає все, і на цей раз вона змовчала.

Вона не розуміла, до чого спрямовані розпити її коханця, і їй навіть на думку не спадало, що цей самий Мобель, про якого вона ніколи навіть не чула, має стати перед Революційним трибуналом; їй були незрозумілі ті підозри, з якими чіплявся до неї Гамлен, але вона усвідомлювала їх безпідставність. Тому, не сподіваючись розвіяти ці підозри, вона й не намагалась це зробити. Тому більш і не запевняла, що не знайома з Мобелем, воліючи залишити ревнивого коханця на хибній стежці, бо щохвилини найменша дрібниця могла скерувати його й на справжній шлях. Колишній її любчик, молоденький писарчук, що перетворився на хвацького драгуна-патріота, саме посварився зі своєю аристократичною коханкою. Зустрічаючи Елоді на вулиці, він поглядав на неї так, ніби хотів сказати: «Ну, красуне! Здається, я скоро вибачу вам те, що зрадив вас, і поверну вам свою приязнь». От чому вона більше й не силкувалася вилікувати Еваріста від того, що вона називала його химерами: він лишився твердо переконаний, що Жак Мобель був спокусником Елоді.

Протягом наступних днів Трибунал невпинно винищував федералізм, який, наче та гідра, погрожував пожерти свободу. Це були напружені дні; судді, знемагаючи від утоми, поквапились відіслати на ешафот громадянку Ролан — чи то натхненницю, чи співучасницю злочинів бріссотинців.

Тим часом Гамлен щоранку приходив до прокуратури, наполягаючи на прискоренні розгляду справи Мобеля. Важливі папери, що стосувалися цієї справи, були в Бордо; він домігся, щоб туди по них вирядили комісара в поштової кареті. Нарешті їх привезли.

Помічник громадського обвинувача перечитав їх, скривився й сказав Еварістові:

— Нічого в тих документах важливого нема! Усе дурниці якісь! Якби ми хоч знали напевно, що цей колишній граф Мобель емігрував!..

Та ось Гамлен таки досяг свого. Мобель одержав обвинувальний акт і дев'ятнадцятого брюмера став перед Трибуналом.

На самому початку засідання голова суду надав своєму обличчю похмурого й зловісного виразу, якого намагався прибрати завжди, коли доводилося розглядати сумнівні справи. Помічник громадського обвинувача лоскотав собі пером підборіддя, намагаючись показати, що в нього чисте

сумління. Секретар прочитав обвинувальний акт,— такого необгрунтованого ще й не доводилося чути.

Голова запитав у обвинуваченого, чи відомі були йому закони, видані проти емігрантів.

— Я їх знав і дотримувався,— відповів Мобель,— і коли від'їздив з Франції, то мав паспорт, виданий за всіма правилами.

Причини своєї подорожі до Англії й повернення до Франції він пояснив цілком задовільно. Обличчя в нього було приємне, тримався він відверто і з гідністю, і це викликало симпатію до нього. Жінки на помості дивились на нього приязними очима. Його обвинувачували в тому, що він перебував у Іспанії тоді, коли вона вже оголосила війну Франції; а він твердив, що в цей час не покидав Байонни. Один лише пункт і лишився нез'ясованим. У паперах, які він шпурнув у камін під час арешту й від яких zostалися самі обгорілі клаптики, можна було розібрати іспанські слова та ім'я Ньєвес.

Жак Мобель відмовився давати щодо цього будь-які пояснення. А коли голова нагадав йому, що ці пояснення були б у власних інтересах підсудного, він відповів, що не завжди треба керуватись власними інтересами.

Гамлен намагався викрити лише один Мобелів злочин: тричі він змушував голову запитувати в підсудного пояснення відносно гвоздики, всохлі пелюстки з якої підсудний зберігав так дбайливо.

Мобель відповів, що не зобов'язаний відповідати на питання, які не повинні б цікавити суд: адже в цій квітці не знайдено захованої записки.

Присяжні пішли в кімнату для нарад, співчуючи юнакові, в нез'ясованій справі якого, здається, крились насамперед любовні таємниці. Цього разу навіть найзапальніші, найвідданіші патріоти висловилися б охоче за виправдання. Один з них, колишній дворянин, що довів свою відданість Революції, сказав:

— Невже йому за провину ставлять походження? Я, скажімо, також мав нещастя народитись аристократом.

— Так, але ти покинув це середовище, а він у ньому залишається,— відказав Гамлен.

І з такою люттю накинувся на цього змовника, цього Піттового емісара, цього Кобургового поплічника, який вирушив аж за гори й за моря підбурювати проти свободи її ворогів, з таким запалом вимагав покарання зрадника,

що пробудив у патріотичних суддів їхню звичну тривогу і постійну суворість.

Один з них цинічно звернувся до нього:

— Є послуги, в яких не можна відмовити товаришеві.

Смертний вирок ухвалено більшістю в один голос.

Засуджений вислухав присуд з незворушним усміхом. Він спокійно блукав поглядом по залі, а коли спинився на Гамленовому обличчі, в очах у нього відбилась невимовне презирство.

Вирок було зустрінuto загальним мовчанням.

Жак Мобель, якого відвели в Консьєржері, чекаючи страти, що мала відбутись того самого вечора, написав при смолоскиці листа:

«Люба сестро!

Трибунал присудив мене до ешафота, подарувавши цим єдину втіху, приступну мені після смерті моєї обожнюваної Ньєвес. Вони відняли єдиний скарб, що залишився у мене від неї,— квітку граната, яку вони чомусь називали гвоздикую.

Я любив мистецтво: в Парижі у щасливі часи я зібрав колекцію картин і гравюр, які сховані в надійному місці й будуть тобі передані, тільки-но трапиться нагода. Прошу тебе, люба сестро, зберігай їх на пам'ять про мене».

Він відрізав пасмо волосся, вклав у листа, запечатав його й надписав:

«Громадяниці Клеманс Деземері, уродженій Мобель.»

Ла Реоль»

Всі гроші, які мав при собі, він віддав тюремникові, щоб той передав листа за призначенням, попросив пляшку вина й почав пити маленькими ковточками, очікуючи підводи.

Повечерявши, Гамлен прожогом помчав до «Амура-художника» і вбіг у блакитну кімнату, де щовечора на нього чекала Елоді.

— Я помстився за тебе,— сказав він,— Жака Мобеля вже нема. Підвода, що повезла його на страту, проїхала під твоїми вікнами, оточена смолоскипами.

Вона зрозуміла.

— Негіднику! Це ти його вбив, а він не був моїм коханцем. Я не знала його... ніколи його не бачила... Який

він був? Мабуть, молодий, вродливий... невинний. І ти його вбив, негіднику! Негіднику!

Вона впала непритомна. Але й у непритомності, цій частковій смерті, вона відчувала, як разом із жахом на неї хвилями напливає жага. Вона наполовину опам'яталась; з-під обважнілих повік блимнули білки очей, груди почали здійматися, безсило звислі руки шукали коханця. Вона стисла його в обіймах, вп'ялась йому нігтями в тіло й, гарячково припавши губами, поцілувала його найнімішим, найглухішим, найдовшим, найболіснішим, найсолодшим цілунком.

Вона прагнула його всім тілом, і що жахливішим, жорстокішим, лютішим він їй видавався, що більше він плямив себе кров'ю своїх жертв, то більш вона жадала його.

XVII

Двадцять четвертого фрімера о десятій ранку, коли сонце, забарвивши небо в рожевий колір, розтопило нічну паморозь, громадяни Гено і Делурмель, делегати Комітету громадської безпеки, з'явилися до колишньої церкви варнавітів і зажадали, щоб їх провели до зали капітулу, в секційний Комітет нагляду, де тоді перебував громадянин Бовізаж, що саме підкладав дрівець у камін. Але вони спершу не помітили його, бо він був хоч і огрядний, але присадкуватий.

Деренчливим, як у всіх горбанів, голосом громадянин Бовізаж запросив делегатів сідати й сказав, що він до їхніх послуг.

Гено запитав, чи знає він колишнього дворянина дез'Ілетта, що мешкає десь біля Нового мосту.

— Цього суб'єкта,— додав він,— мені доручено заарештувати.

І показав ордер Комітету громадської безпеки.

Бовізаж, трохи покопавшись у пам'яті, відповів, що він не знає суб'єкта, званого дез'Ілеттом, що підозріла особа з таким ім'ям, мабуть, і не живе в їхній секції,— адже деякі дільниці секцій Музею, Єдності, Марата і Марселя також недалеко від Нового мосту; а коли він і живе в секції, то хіба під іншим ім'ям, а не під тим, яке стоїть в ордері Комітету; та проте незабаром його розшукають.

— Не гаймо часу!— сказав Гено.— Нашу пильність пробудив лист однієї його спільниці, перехоплений і пере-

даний до Комітету вже тижнів зо два тому, але громадянин Лакруа ознайомився з ним лише вчора ввечері. Ми перевантажені; доноси надходять до нас з усіх усюд і в такій кількості, що ми не знаємо, з кого починати.

— Доноси надходять і до нас, у секційний Комітет нагляду, — відповів, похваляючись, Бовіаж. — Одні доносять з почуття громадського обов'язку, інші надяються на сто су нагороди. Багато дітей доносять на батьків, зазіхаючи на спадщину.

— Цей лист, — знову озвався Гено, — писала колишня дворянка Рошмор, жінка розпусна, у якої в домі грали в бірібі, а пише вона до громадянина Роліна; але насправді лист адресований якомусь емігрантові, найманцеві Пітта. Я захопив листа з собою, щоб ви мали уявлення про все, що стосується того суб'єкта дез'Ілетта.

Він витяг листа з кишені.

— На початку йде довгий перелік членів Конвенту, що їх, як пише ця жінка, можна б було підкупити, давши гроші або пообіцявши високу посаду в новому уряді, надійнішому, ніж цей. Далі читаємо таке:

«Я щойно повернулась від пана дез'Ілетта, який живе біля Нового мосту на горіщі, де його хіба що кіт або нечиста сила могла б відшукати; щоб заробити на хліб, він змушений майструвати картонних паяциків. Він людина розважна; ось чому я й переказую вам найістотніше з того, що він мені казав. Він не вважає, що нинішній стан речей триватиме довго. Він не думає, що кінець настане завдяки перемогам коаліції, і останні події доводять, що він має рацію: адже ви самі знаєте, пане, що останнього часу звістки з війни невтішні. Імовірнішим видається йому повстання простого люду, а особливо жінок з народу, ще глибоко зв'язаних з релігією. Він вважає, що загальний жах, викликаний Револьюційним трибуналом, невдовзі об'єднає всю Францію проти яacobінців. «Цей трибунал, — сказав він жартома, — що судить і королеву Франції, і рознощию хліба, нагадує Вільяма Шекспіра, якого так шанують англійці...» і т. д. Він не виключає й того, що Робесп'єр візьме собі жінку з королівської родини й проголосить себе протектором королівства.

Я буду вам вдячна, пане, коли ви вишлете належну мені суму, тобто тисячу фунтів стерлінгів, тим шляхом,

яким ви завжди це робите; тільки стережіться писати панові Моргардту: його заарештували й ув'язнили...» і т. д.

— Пан дез'Ілетт майструє паяциків,— сказав Бовізаж,— це важлива вказівка... хоч у нашій секції чимало таких дрібних ремісників.

— Це нагадало мені,— сказав Делурмель,— що я обіцяв принести ляльку своїй меншій доньці Наталі,— вона занедужала на скарлатину. Учора з'явився висип. Це не така вже й небезпечна хвороба, але клопоту завдає немало. А Наталі дитина дуже розумна, розвинена, як на свій вік, тільки здоров'я в неї кволе.

— У мене хлопчик,— сказав Гено.— Він бавиться обручами від діжки та пускає повітряні кулі, надимаючи паперові мішечки.

— Найчастіше й найохочіше,— зауважив Бовізаж,— діти граються з речами, що не мають нічого спільного з іграшками. Мій небіж Еміль, дуже кмітливий семирічний хлопчик, цілими днями забавляється з дерев'яними кубиками, складаючи з них якісь будівлі... призвольтесь!

Бовізаж простяг обом делегатам розкрити табакерку.

— А тепер ходімо ловити нашу пташку,— сказав Делурмель, що мав довгі вуса і великі витрішкуваті очі.— Щось у мене апетит сьогодні зранку, так і кортить поснідати хляками з аристократа й запити склянкою білого вина.

Бовізаж запропонував делегатам піти на площу Дофіна в крамничку до свого товариша Дюпона-старшого, що напевно знає цього дез'Ілетта.

В супроводі чотирьох гренадерів вони йшли вулицею, дихаючи прохолодним повітрям.

— Чи ви бачили виставу «Королі на страшному суді»? — запитав у своїх супутників Делурмель.— Варто подивитись. Автор показує в ній усіх королів Європи, що повтікали на безлюдний острів і отаборились під вулканом, який їх і поглинув. Патріотична штука.

На розі вулиці Арле Делурмель звернув увагу на візок, що весь блищав, наче каплиця всередині; котила той візок бабуся в чепчику, а поверх нього ще й у чератяному капелюсі.

— Чим ця стара торгує? — спитав він.

Бабуся відповіла сама:

— Дивіться, панове, та вибирайте: є в мене чотки всілякі, хрестики, іконки святого Антонія, плащаниці,

хусточки святої Вероніки, Ессе homo, Agnus Dei, мисливські роги й кільця святого Губерта, та й геть-чисто все для того, хто побожний.

— Та це ж цілий арсенал фанатизму!— вигукнув Делурмель.

І він розпочав докладний допит старої, але та на всі його питання товкла те саме:

— Синку, я вже сорок років торкую цими побожними речами.

Делегат Комітету громадської безпеки, побачивши солдата, що проходив повз них, наказав йому, на превелике здивування старої, відвести її в Консьєржері.

Громадянин Бовізаж зауважив, що це, власне, Комітет нагляду повинен був би заарештувати цю торговку й відпровадити її в секцію; але ніхто кінець кінцем не знає, як треба поводитись щодо колишнього культу, щоб не було розходжень з урядом,— чи все дозволяти, чи все забороняти.

Підходячи до столярні, делегати й комісар почули розлючені вигуки, що зливалися з деренчанням пилки й шурханням рубанка. Це сварилися між собою столяр Дюпон-старший та його сусід консьєрж Ремакль, а причиною була громадянка Ремакль, яку непереможна сила весь час тягла до столярні, звідки вона верталася додому вся в тирсі та в стружках. Ображений консьєрж стусонув погою столярового пса Мутона якраз тоді, коли його власна дочка, мала Жозефіна, ніжно пригортала його. Обурена Жозефіна кинулась на батька з лайкою; столяр розлючено закричав:

— Негіднику! Не смій бити мого пса!

— А ти,— гукнув і собі консьєрж,— не смій...

Він не закінчив, бо столярів фуганок пролетів над ним, трошки аж торкнувшись голови.

Побачивши здалеку громадянина Бовізажа в супроводі делегатів, він кинувся йому назустріч, вигукуючи:

— Громадянине комісаре, будьте свідком, що цей мерзотник хотів мене вбити!

Громадянин Бовізаж у червоному ковпаку, що був ознакою його посади, простяг свої довгі руки, втихомирюючи консьєржа й столяра, і сказав:

— Сто су отримає той, хто покаже нам, де живе підозрілий тип, якого розшукує Комітет громадської безпеки, колишній дворянин дез'Ілетт, що майструє паяців.

Обидва — і консьєрж, і столяр — в один голос назвали житло пана Бротто і тепер уже засперечались за асигнацію в сто су, обіцяну викажчикові.

Делурмель, Гено і Бовізаж у супроводі чотирьох грендерів, консьєржа Ремакля, столяра Дюпона та ще кільканадцятьох сусідських хлопчаків почали підніматись вервечкою по сходах, що двигтіли у них під ногами, а потім по драбинці.

Бротто на своєму горищі вирізував танцюристів, а отець Лонгмар, сидячи навпроти, ниточками з'єднував окремі деталі й усміхався, бачачи, як у нього під руками виникає ритм і гармонія.

Почувши гупання рушничних прикладів за дверима, чернець затремтів усім тілом, і то не тому, що був боязкіший за Бротто, який зберігав цілковитий спокій, а тому, що загальна пошана до нього не привчила його дбати про зовнішні вияви почуттів. З питань громадянина Делурмеля Бротто зміркував, звідки походить удар, і переконався, хоч трохи й запізно, що на жінок звертатися не слід. Коли йому запропонували йти з громадянином комісаром, він узяв із собою Лукреція й усі три свої сорочки.

— Цього громадянина, — сказав він, показуючи на отця Лонгмара, — я найняв на допомогу собі майструвати паяців. Він тут живе.

Але чернець не міг пред'явити посвідки про благонадійність, отож і його заарештували разом з Бротто.

Коли процесія проходила повз комірчину консьєржа, громадянка Ремакль, спершись на мітлу, позирнула на свого пожилця поглядом чесноти, яка бачить злочинця в руках закону. Мала гарненька Жозефіна, сповнена презирства, втримала за нашійник Мутота, що хотів лизнути руку своєму приятелеві, який не раз частував його цукром. Юрба цікавих заповнила Тіонвільську площу.

На нижній площадці Бротто побачив молоденьку селянку, що збиралася підняти нагору. Вона тримала в одній руці кошик яєць, а в другій великого коржа, загорнутого в полотнину. То була Атенаїс, що привезла з Палезо в подяку своєму рятівникові гостинця. Помітивши, що якісь урядовці й чотири жандарми забирають «пана Моріса», вона остовпіла, не вірячи своїм очам, потім підійшла до комісара й спитала його лагідненько:

— Ви не заберете його? Хіба ж можна... Ви просто не знаєте його! Він добрий, наче сам господь бог.

Громадянин Делурмель відштовхнув її й наказав гренадерам іти далі. Тоді Атенаїс вибухнула несамовитими прокльонами, обсипаючи найнепристойнішою лайкою делегатів і гренадерів, яким здалося, ніби на їхні голови ллють бруд з усіх помийниць Пале-Роялю й вулиці Фроманто. Потім голосом, який пролунав на всю Тіонвільську площу і від якого здригнулась уся юрба цікавих, вона вигукнула:

— Хай живе король! Хай живе король!

XVIII

Громадянка Гамлен любила старого Бротто і вважала його найприємнішою й найповажнішою людиною з усіх, кого їй будь-коли доводилося зустрічати. Вона не попрощалася з ним, коли його заарештували, тому що боялася прогнівити владу і ще тому, що в своєму скромному становищі вважала страх своїм обов'язком. Але це був для неї удар, від якого вона ніяк не могла опам'ятатись.

Вона неспроможна була їсти й бідкалася, що втратила апетит саме тоді, коли нарешті має чим задовольнити його. Вона й досі захоплювалася сином, але вже не насмілювалася навіть думати про ті жахливі обов'язки, які він виконував, і раділа, що вона проста, неосвічена жінка і може не мати про це власної думки.

Бідолашна мати знайшла на споді скрині старенькі чотки; вона не знала до пуття, як з ними поводитись, але безперестанку перебирала їх тремтячими пальцями. Доживши до старості без релігійних обрядів, вона тепер стала побожна; цілими днями, сидячи в кутку біля грубки, вона благала бога за спасіння своєї дитини й доброго пана Бротто. Частенько її відвідувала Елоді; не сміючи глянути одна на одну, вони розмовляли про що-небудь дріб'язкове, нецікаве для обох, сидячи поруч.

Одного дня в пльовіозі, коли від снігу, що падав рясними пластівцями, потьмарилось небо й гомін міста долинав приглушено, громадянка Гамлен, сидячи вдома сама, почувла, як хтось постукав у двері. Вона здригнулась: ось уже кілька місяців найменший звук змушував її тремтіти. Вона відчинила двері. У кімнату, не скидаючи капелюха, увійшов юнак років вісімнадцяти-двадцяти. На ньому був темно-зелений каррик, потрійна вилога якого, закриваючи груди, спадала аж до пояса. Взутий він був

у англійські ботфорти з закотом. Каштанове волосся кучерями спало на плечі. Він пройшов на середину майстерні, немов для того, щоб на нього падало все світло, яке лиш пропускало засніжене вікно, і якусь хвилюк стояв мовчки й нерухомо.

А що громадянка Гамлен дивилась на цього спателічно, він нарешті спитав:

— Ти не пізнала рідної дочки?

Стара сплеснула руками:

— Жюлі!.. Це ти... Чи то ж можливо?!

— Та вже ж не хто! Поцілуй мене, мамо.

Удова Гамлен пригорнула дочку і зронила сльозину на вилогу каррика. Потім стривожено вигукнула:

— Ти!.. В Парижі!..

— Ох, мамо, коли б то я приїхала сама! Мене в цьому каррику не пізнає ніхто.

Справді, каррик приховував її форми, і вона зовсім не відрізнялась від численних юнаків з довгим, як у неї, волоссям, розчесаним на проділ. Її гарненьке витончене личко, хоч і засмагле, позначене втомою й згрубіле від турбот, мало вираз відчайдушно сміливий і мужній. Вона була худорлява, з довгими й стрункими ногами, з вільними, невимушеними рухами; хіба що надто дзвінкий голос міг виказати її.

Мати спитала, чи не голодна вона. Жюлі відповіла, що охоче під'їла б, і, коли перед нею з'явився хліб, вино і шинка, вона почала їсти, спершись ліктем на стіл, прекрасна й зголодніла, як Церера в хатині старої Баубо.

Потім, тримаючи склянку біля вуст, спитала:

— Мамо, ти знаєш, коли брат повернеться? Я хочу з ним поговорити.

Мати поглянула на дочку стурбовано й нічого не відповіла.

— Мені треба його побачити. Мого чоловіка вранці заарештували й відвели в Люксембург.

Вона звала своїм чоловіком Фортюне де Шассаня, колишнього дворянина й офіцера в одному з полків генерала Буйє. Він покохав її ще тоді, коли вона працювала у модистки на Ломбардській вулиці, викрав і завіз до Англії, куди емігрував після десятого серпня. Він був її коханець; але вона вважала, що, розмовляючи з матір'ю, пристойніше називати його чоловіком. І ще вона вирішила, що злигодні таки й звінчали їх, що спільне горе — те саме, що й обряд. Не раз довелося їм удвох почувати на

лаві в котромусь із лондонських парків і збирати шкуринки з хліба під столами по тавернах на Пікаділлі.

Мати не відповідала, понуро поглядаючи на неї.

— Ти не слухаш, мамо. Часу лишається небагато, я хочу негайно побачити Еваріста: він єдиний може врятувати Фортюне.

— Жюлі,— відповіла мати,— краще, щоб ти зовсім не розмовляла з братом.

— Як? Що ти кажеш, мамо!

— Я кажу, що тобі краще зовсім не розмовляти з братом про пана де Шассаня.

— Мамо, але це ж потрібно.

— Дитино моя, Еваріст і досі не простив панові де Шассаню, що він тебе викрав. Ти знаєш, з яким гнівом він говорив про нього, як він його обзивав.

— Так, він називав його звідником,— з коротким різким сміхом відповіла Жюлі, знижуючи плечима.

— Дитино моя, він був смертельно ображений. Еваріст заприсягся не вимовляти ніколи навіть ім'я пана де Шассаня. І ось уже два роки він і словом не згадав ні його, ні тебе. Але почуття його не змінилися. Ти його знаєш: він не простив вам.

— Мамо, але ж Фортюне повинчався зі мною... в Лондоні...

Бідолашна мати склала руки й підвела очі вгору:

— Досить того, що Фортюне аристократ і емігрант, щоб Еваріст у ньому вбачав ворога.

— То скажи мені, мамо, правду. Чи гадаєш ти, що коли я попрохаю Еваріста поклопотатись за Фортюне перед громадським обвинувачем і Комітетом громадської безпеки, то він не погодиться? Але ж, мамо, треба бути нелюдом, щоб відмовити в цьому!

— Дитино моя, твій брат — порядна людина і гарний син. Але не вимагай у нього, ох, не вимагай, щоб він заступився за пана де Шассаня... Послухайся мене, Жюлі! Він не звіряється мені зі своїми думками, та я, мабуть, і не здатна була б їх зрозуміти... Але він суддя; у нього свої переконання; він діє в згоді з власним сумлінням. Не проси його ні про що, Жюлі.

— Я бачу, що ти вже нарешті зрозуміла його. Ти вже знаєш, що він — холодна, нечула людина, що він злий, честолюбний і пихатий. А ти завжди любила його дужче, ніж мене. Коли ми втрьох жили разом, ти ставила мені його за взірєць. Його розважне поведження й розсудлива

мова тебе засліплювали: ти знаходила в ньому всі чесноти. А от мене ти завжди ганила, в мені ти бачила всі вади тільки тому, що я була відверта і лазила по деревах. Ти мене не терпіла. Ти любила тільки його. То знай же: я ненавиджу твого Еваріста! Він лицемір.

— Не кажи так, Жюлі! Я була добра мати й для тебе, й для нього. Я дала тобі ремесло. Не з мосі вини ти не лишилась порядною дівчиною й не одружилася з рівнею. Я щиро любила тебе й досі люблю. Я люблю й прощаю тобі. Але не кажи лихого про Еваріста. Він добрий син. Він увесь час піклується про мене. Коли ти мене покинула, дитино моя, коли ти облишила свою роботу і магазин, щоб жити з паном де Шассанем, що б я могла без нього вдіяти? Я померла б у злиднях, з голоду.

— Не треба цього казати, мамо. Ти добре знаєш, що ми, Фортюне і я, оточили б тебе увагою і піклуванням, якби ти не послухала Еварістових намов і не відвернулась від нас. Не умовляй мене! Він не здатний на добре діло; він удає, ніби дбає про тебе, щоб ти зненавиділа мене. Щоб він та любив тебе?! Та хіба він здатний когонебудь любити? У нього ж ні серця, ні розуму. У нього й таланту зовсім нема, ніякісінького... Щоб бути художником, треба мати натуру витонченішу, ніж у нього.

Вона повела очима по полотнах, розвішаних у майстерні, й побачила, що вони в такому самому стані, в якому вона їх покинула.

— Ось вона, його душа! Отут вона вся, у цих картинах, понура й холодна. Його Орест, його Орест із безтямним поглядом, із бридким ротом, наче його посадили на шалю,— оце він сам і є... Невже, мамо, ти нічого не розумієш? Я не можу залишити Фортюне у в'язниці. Ти ж знаєш їх, отих яacobінців, тих патріотів, цю Еварістову зграю. Вони вб'ють його. Мамо, люба матусю, я не хочу, щоб вони його вбили. Я люблю його! Я люблю його! Він був такий добрий до мене, і скільки лиха ми витерпіли разом! Дивись, оцей каррик — він же його. Я не маю вже навіть сорочки... Один із друзів Фортюне позичив мені куртку, і я стала до праці в шиночок у Дуврі, а Фортюне пішов працювати до перукаря. Ми добре знали, що, повертаючись до Франції, ризикуємо життям; але нам запропонували їхати в Париж з важливим дорученням... Ми погодились; ми б пішли з дорученням і до самого диявола в пекло. Нам дали грошей на дорогу і чек до одного паризького банкіра. Але виявилось, що його

контора на замку, сам банкір у в'язниці і його мають гільйотинувати. А в нас у кишені ані ліара. Усі, з ким ми були зв'язані й до кого могли звернутись, або повтікали, або потрапили за ґрати. Жодних дверей, куди б можна було постукати. Ночували ми в стайні на вулиці Безголової Жінки. Жалісливий чистильник, що спав на соломі поряд з нами, позичив моєму коханому скриньку, шітку і банку з ваксою, вже на три чверті порожню. Два тижні Фортюне заробляв нам обом на прожиття, чистячи черевки на Гревській площі. Та ось у понеділок якийсь член Комуни поставив ногу на скриньку, звелівши почистити йому чоботи. Колись він був різником і якимось обважив Фортюне, продаючи м'ясо, і за це дістав доброго штурхана в зад. Отож, коли Фортюне підвів голову, щоб узяти свої два су, негідник пізнав його і обізвав аристократом, погрожуючи заарештувати. Зібрався патовп; були в ньому й порядні люди, але також і кілька мерзотників, що почали вигукувати «Смерть емігрантові!» й кликати жандармів. Якраз у цю хвилину я принесла Фортюне суп. У мене на очах його й повели в секцію і замкнули в церкві святого Іоанна. Я хотіла обняти його; мене відштовхнули. Цілу ніч я тинялась, як собака, біля церковної паперті... А вранці його відвели...

Жюлі не змогла доказати: вона захлиналась від сліз. Кинувши капелюх на підлогу, вона впала навколішки перед матір'ю.

— Вранці його відвели до Люксембурзької в'язниці. Мамо, мамо, допоможи врятувати його! Змилуйся над своєю дочкою!

Уся в сльозах, розкрила груди; схопивши материні руки, вона притисла їх до голого тіла.

— Люба моя доню, моя Жюлі, моя Жюлі,— зітхала вдова Гамлен.

І вона припала мокрим від сліз обличчям до щоки молоді жінки.

Якусь хвилину обидві мовчали. Нещасна мати в думках шукала способу, як би допомогти дочці, а Жюлі не спускала погляду з її заплаканих очей.

«Може,— подумала Еварістова мати,— якщо я сама з ним поговорю, то пощастить якимось його злагіднити. Він добрий, він ніжний. Якби політика не зробила його таким жорстоким, якби його не обморочили якобінці, у ньому не було б цієї суворості, що так страхає мене, бо я не розумію її».

Вона взяла голову Жюлі в обидві руки.

— Слухай, доню. Я поговорю з Еварістом. Підготую його до зустрічі з тобою. Побачивши тебе, він може оскаженіти, я боюсь його першого пориву... Та й крім того (я ж його знаю) його прикро вразить твоє вбрання,— він суворий в усьому, що стосується звичаїв і поведження. Я й сама була трошки здивована, побачивши свою Жюлі у вигляді хлопця.

— Ох, мамо! Це тепер таке звичайне діло... Еміграція та оцей безлад у нас у Франції ще й не того навчили. Так роблять, щоб дістати роботу, щоб тебе не впізнали, щоб жити з чужим паспортом або посвідкою. У Лондоні я бачила молодого Жіре в дівочому вбранні, і він справді виглядав, як гарненька дівчинка; але ж погодься, мамо, що таке переодягання куди непристойніше, ніж моє.

— Дитино моя бідолашна, тобі нема чого виправдуватися переді мною ні в цьому, ні в чомусь іншому. Я твоя мати,— для мене ти будеш завжди невинна. Я поговорю з Еварістом, я скажу йому...

І урвала мову. Вона відчувала, що таке її син, відчувала, але не хотіла вірити, не хотіла знати.

— Він добрий. Він зробить для мене... для тебе те, про що я його попрошу.

І обидві жінки, безмежно втомлені, змовкли. Жюлі задрімала, поклавши голову матері на коліна, як спала вона в дитинстві. Тим часом засмучена мати, перебираючи чотки, плакала, передчуваючи лихо, що нечутно підступило в тиші цього засніженого дня, коли мовчало все — і кроки, й колеса, і небо.

Раптом своїм чуйним слухом, ще чуйнішим через неастанну тривогу, вона вловила синову ходу на східцях.

— Еваріст!..— прошепотіла вона.— Сховайся.

І випхала дочку в свою спальню.

— Як ви себе почуваєте, матусю?

Еваріст почепив капелюх на вішалку, скинув блакитний фрак, одяг робочу блузу й сів за мольберт. Ось уже кілька днів він накидав вуглем постать Перемоги, яка накладає вінок на голову солдата, що поліг за батьківщину. Він попрацював би з захопленням над цим сюжетом, але Трибунал забирав у нього весь час, поглинав усю душу, і рука його, відвикла від малювання, рухалась незграбно й ліниво.

Він почав мугикати «Все гаразд».

— Ти співаєш, дитино,— сказала громадянка Гамлен,— тобі весело.

— А чого ж нам не радіти, мамо: одержано добрі новини. Вандею придушено, австрійців розтрощено; Рейнська армія прорвала лінію ворожих укріплень у Лаутерні й Вейсенбурзі. Недалекий той день, коли переможна Республіка виявить свою великодушність. Але чому зухвальство змовників зростає в міру того, як Республіка зміцнюється, чому запроданці примудряються крадькома завдавати шкоди вітчизні тоді, коли вона знищує явних ворогів, тих, хто чинить напад відкрито?

Громадянка Гамлен, плетучи панчошу, крізь окуляри пильно дивилась на сина.

— Берцеліус, твій старий натурник, приходив по ті десять ліврів, що ти йому ніби винен. Я віддала гроші. У малої Жозефіни болів живіт, бо вона об'їлась варенням — її почастивав столяр. Я приготувала їй настій... Приходив Демаї; шкодував, що тебе не було вдома. Казав, що хоче зробити гравюру з одного твого рисунка. Він вважає, що у тебе великий талант. Гарний хлопець; розглядав твої ескізи й захоплювався.

— Коли запанує мир і буде знищена змова,— сказав художник,— я знов візьмуся за Ореста. Я не звик до хвастощів, але це голова, гідна Давіда.

Величною лінією він позначив руку своєї Перемоги.

— Вона простягає пальмові гілки,— сказав він.— А було б краще, якби самі руки були пальмовими гілками.

— Еварісте!

— Що, мамо?

— Я дістала звістку... вгадай, від кого...

— Не знаю.

— Від Жюлі... від твоєї сестри... Дуже вона нещаспа...

— Обурливо було б, якби вона була щаслива.

— Не кажи так, синку: вона твоя сестра. Жюлі непогана дівчина; вона здатна на добрі почування, а нещастя ще й підсилили їх. Вона тебе любить. Можу тебе заверити, Еварісте, що вона прагне жити чесним, трудящим життям і тільки про те й думає, щоб повернутись до своїх. Ніщо тобі не заважає побачитися з нею. Вони з Фортюне Шассанем побралися.

— Вона писала вам?

— Ні.

— Звідки ж ви, мамо, про це все дізнались?

— Не з листа, синку, я...

Він схопився й перобив її голосом, від якого вона жахнулася:

— Мовчіть, мамо! Не кажіть, що вони обоє повернулись до Франції... Якщо жко їм судилося загинути, хай це станеться по чероз мене. Заради них, заради себе, заради мене зробіть так, щоб я не знав, що вони в Парижі... Не змушуйте мене дізнатись про це, а то...

— Що ти хочеш сказати, синку? Ти зміг би... Ти посмів би?..

— Мамо, слухайте: якби я дізнався, що моя сестра Жюлі оце тепер там, у тій кімнаті...— він показав рукою на зачинені двері,— я негайно пішов би й повідомив секційний Комітет нагляду.

Бідолашна мати, лице якої зробилось біле, як і її чепець, випустила з тремтячих рук панчошу і майже нечутно прошепотіла:

— Я не хотіла вірити, а тепер сама бачу: це потвора...

Еваріст, збілівши, як і вона, запінившись, прожогом вискочив з кімнати й побіг до Елоді — забутись, поринути в сон, у солодкий передсмак небуття.

XIX

Поки отця Лонгмара й Атенаїс допитували в секції, конвой з двох жандармів повів Бротто до Люксембурзької в'язниці, але воротар відмовився прийняти його, запевняючи, що нема місця. Тоді старого відкупника припровадили в Консьєржері й завели до канцелярії — невеличкої кімнатки, переділеної надвоє скляною перегородкою. Поки писар заносив його прізвище до реєстру в'язнів, Бротто встиг побачити за склом двох чоловіків, що лежали на поганеньких матрацах; вони лежали нерухомо, як мерці, втупившись кудись ніби невидючими очима. Біля них на підлозі валялись тарілки, пляшки, крихти хліба й недоїдки м'яса. Це були присуджені до страти, що чекали підводи.

Колишнього дворянина дез'Ілетта відвели в підземелля, де при світлі ліхтаря він розгледів дві простягнуті на підлозі постаті; у одного в'язня обличчя було жорстоке, спотворене, бридке, у другого — приємне й лагідне. Ці двоє в'язнів відступили новоприбулому трошки прілої, повної паразитів селоми, щоб йому не довелося спати на забрудненій екскрементами долівці. Бротто примостився

на лаві, притулившись головою до стіни, й сидів мовчки, нерухомо в смердючій тиші. Його охопив такий відчай, що, якби у нього вистачило сили, він би розбив голову об стіну. Він задихався, очі його затуманились: у вухах стояв шум, протяжний, спокійний, як безгоміння; він відчував, як уся його істота поринає в солодке небуття. За одну незрівнянну мить усе навколо нього перетворилось у гармонію, прозору ясність, пахощі, солодоці. Потім він перестав існувати...

Коли він опам'ятався, першим його відчуттям був жаль за тим, що непритомність уже минула, і, будучи філософом навіть у хвилини найтяжчої безнадії, він подумав, що для того, щоб пережити мить найбільшої, найяскравішої насолоди, на яку лише здатні його почуття, йому треба було спуститись у кам'яний мішок і чекати гільйотини. Він спробував знову втратити притомність, але на цей раз йому не пощастило,— навпаки, він відчував, як отруйне повітря в'язниці, пливучи йому в легені, поступово разом з життєвим теплом змушує його усвідомити своє нестерпне становище.

Тим часом обидва його сусіди сприйняли його мовчання як жорстоку образу. Будучи людиною товариською, Бротто спробував був задовольнити їхню цікавість, та дізнавшись, що він належить до тих, кого звуть «політичними», чий увесь злочин полягає в слові або в способі думання, вони відразу втратили до нього всяку симпатію і повагу. Їм обом ставили за провину страшніші лиходійства: старший з них був убивця, молодший робив фальшиві гроші. Вони цілком освоїлися зі своїм становищем і навіть знаходили в ньому якесь задоволення. Бротто раптом пригадав, що над головою в нього рух, гомін, світло, життя, що гарненькі продавщиці в Пале-Роялі з-за прилавків з парфюмерією і галантерією всміхаються до щасливого вільного перехожого, і ця думка ще посилила його відчай.

Настала ніч, хоч і непомітна в темряві й тиші підземелля, проте важка й лиховісна. Випроставши одну ногу на лаві й притулившись спиною до стіни, Бротто заснув. Йому приснилося, ніби він сидить під густолистим березом, у вітті якого щебечуть пташки; привахідне сонце заливає річку текучим полум'ям і забарвлює в пурпур краї хмарок. Але ніч минула. Його цалила гарячка, й він жадібно пив просто з глека воду, що тільки погіршувала його стан.

Уранці наглядач, що приїс юшку, запропонував Бротто перевести його на повну винагороду в іншу камеру, де в'язні могли харчуватися власним коштом, як тільки там звільниться місце, а це було позабаром. І справді, за дель він звелів старому відкупникові вийти з підземелля. Піднімаючись по сходах, Бротто з кожним кроком відчував, як до нього повертається життєва снага, а коли на червоній кахляній підлозі кімнати, куди його ввели, він побачив складане ліжко, застелене блаженською вовняною ковдрою, то заплакав з радощів. Позолочене ліжко з голубками, що цілуються дзьобиками, яке він замовив колись для найвродливішої з балерин Опери, не видавалося йому таким приємним і не обіцяло стільки втіхи.

Ліжко стояло в великій, досить чистій залі, де було ще сімнадцять таких самих ліжок, відділених одне від одного високими перегородками. Товариство, яке він тут застав, складалося здебільшого з колишніх дворян, торговців, банкірів і ремісників і не було неприсмне старому відкупникові, що вмів пристосовуватися до різних людей. Він спостеріг, що ці бідолахи, позбавлені, як і він, усяких утіх і приречені загинути від катівської руки, поводяться весело й мають нахил до жартів. Не дуже схильний захоплюватися людьми, він пояснив гарний настрій своїх компаньйонів їхньою легковажністю, що перешкождала їм як слід усвідомити своє становище. Ще більше вневнився він у цьому, помітивши, що найрозумніші з них були глибоко засмучені. Невдовзі він побачив і те, що більшість черпала радість у вині та в горілці, а через це й самі веселощі набували бурхливого й часом несамотитого характеру. Не всі мали мужність, але всі намагалися її показати. Бротто не дивувався: він знав, що чоловіки охочіше зізнаються в жорстокості, у гнівливості, навіть у скупості, аби тільки не в боягузтві, бо таке признание серед дикунів, та навіть і в цивілізованому суспільстві наразило б їх на смертельну небезпеку. От чому, думав він, кожен народ неодмінно героїчний народ і всі армії складаються з самих лише сміливців.

Ще дужче, ніж вино й горілка, затуманювало в'язнів брязкання зброї й ключів, скреготання замків, вигуки вартових, тупотіння ніг біля дверей Трибуналу,— одних це все смутило, інших доводило до маячіння чи пестями. Деякі переріzáли собі горло бритвою або викидалися з вікна.

Після трьох днів, перебутих на новому місці, Бротто дізнався від наглядача, що отець Лонгмар нидів на гнилій, вошивій соломі разом з убивцями й злодіями. Тоді він домігся, щоб ченця перевели в ту саму камеру, де був і він сам і де щойно звільнилось ліжко. Взявшись платити за ченця, старий відкупник, у якого грошей було обмаль, почав малювати портрети по екю за штуку. Через наглядача він добув маленькі гарні рамочки для мініатюрних виробів з волосся, які він майстрував досить вдало. І ці речі мали великий попит у людей, що хотіли залишити своїм близьким хоч щось на згадку про себе.

Отець Лонгмар виявив себе людиною мужнього серця і діяльного розуму. Чекаючи години, коли йому доведеться стати перед Революційним трибуналом, він готувався до оборони. Не відділяючи своєї приватної справи від справи церкви, він намірявся розповісти суддям про безладдя та бридоту, які опанували Христову наречену, відколи запроваджено світський статус для духовництва; він збирався зобразити найстаршу дочку церкви, що по-блюзнірському пішла війною проти папи, і французьке духовництво, що, позбавлене всіх статків, скривджене, перебуває в ганебній залежності від мирян, і ченців, справжнє Христове воїнство, тепер пограбоване й розпорошене по світі. Він цитував Григорія Великого і святого Іринея, наводив численні пункти з кодексу канонічного права й цілі параграфи з Декреталій.

Весь день, сидячи біля свого ліжка, він квапливо писав, умочаючи рештки пера в чорнило, в сажу, в кавову гущу, примостивши на колінах клопоть обгорткового паперу, паперу від свічок, газету, форзац книжки, клаптик старого листа, старий рахунок, гральні карти, навіть збирався використати для цього свою сорочку, спершу її накрохмаливши. Аркуш за аркушем покривав він нерозбірливими дрібненькими літерами і, показуючи свою базгранину, казав:

— Коли я стану перед суддями, я опроміню їх сльивою істини.

Одного дня, кинувши задоволений погляд на свою оборонну промову, що безмірно зростала, і думаючи про тих урядовців, яких він палко бажав присоромити, він промовив:

— Не хотів би я опинитись на їхньому місці!

В'язні, яких доля звела до купи в цій камері, були або роялісти, або фєдералісти; знайшовся поміж них навіть

рдин якобінець. Вони тримались неоднакових поглядів на те, як треба корунати державою, але у жодного з них не збереглося й найменшого сліду християнських вірувань. Фольяни, конституціоналісти та жіродисти вважали, як і Бротто, що добрий бог для них цілком зайвий, а от народові вкрай необхідний. Якобінці ставили на місце Єгови якобінського бога, щоб піднести й саме якобінство якомога вище. Але ні ті, ні інші не могли уявити собі, що може існувати хтось настільки наївний, щоб вірити в якесь там релігійне одкровення, і, бачачи, що отцю Лонгмарові не бракує розуму, вважали його за крутія. А він, мабуть, щоб краще підготуватись до мучеництва, проповідував свою віру першому-ліпшому, на кого натрапляв, і що більше виявляв він щирості, то більше здавався дурисвітом.

Марно Бротто засвідчував щирість ченцевих переконань; усі вважали, що Бротто й сам не дуже вірить у те, що каже. І його власні ідеї були надто вже своєрідні, не видавалися щирими й нікого не задовольняли цілком. Жан-Жака він називав банальним шахрасм. І, навпаки, Вольтера обожнював, хоч і не ставив на один рівень з улюбленицями своїми Гельвецієм, Дідро та бароном Гольбахом. На його думку, найбільшим генієм нинішнього століття був Буланже. Дуже шанував він також астронома Лаланда та Дююї, автора «Трактату про походження сузір'їв». Дотепники на всякі лади кепкували з бідолашного варнавіта, але він цього й не помічав: проти його простодушності безсилі були всі знущання.

Щоб розвіяти тривожні думки й не страждати від бездіяльності, в'язні грали в дамки, в карти, в трик-трак. Тримати музичні інструменти заборонялося. Повечерявши, співали, читали вірші. Вольтерова «Орлеанська діва» хоч трошки звеселяла цих пощасних, і вони по кілька разів слухали особливо вдалі уривки. Але вони були неспроможні розвіяти гвітючу думку, що міцно вгніздилася в серці, тож інколи намагались і її перетворити на розвагу і в камері з вісімнадцятьма ліжками, перед тим як заснути, грали в Революційний трибунал. Ролі розподіляли згідно з нахилами і здібностями кожного. Одні обертались на суддів та обвинувача, другі були підсудними та свідками, треті ставали катом та його помічниками. Всі процеси закінчувались однаково — стратою засуджених: кожного вкладали на ліжко й на шию спускали дошку. Потім дія переносилась у пекло, і ті, хто мав найбільший нахил

до акторського мистецтва, натягали на себе простирала, перетворюючись на духів. Молодий бордоський адвокат, на прізвиське Дюбоск, низенький, чорнявий, косокий, горбатий, кривоногий, справжнісінький тобі Кривий біс, начепивши роги, підходив до отця Лонгмара, стягав його за ноги з ліжка і оголошував, що він засуджений на довічне горіння в пекельному вогні й що не буде йому помилування за те, що він зробив з творця всесвіту істоту заздрісну, злу і дурну, ворога веселоців і кохання.

— Ага! Ага! Ага!— жахливим голосом викукував чорт.— Ти навчав, старий бонзо, що богові подобається, коли його створіння нидіють, зрікаючися всіх його найкращих дарів. Ошуканцю, лицеміре, святеннику, сиди тепер отут на цвяхах і живися шкаралупками з яєць по-вік-віків!

Отець Лонгмар обмежувався зауваженням, що в цій промові з-за чорта визирає філософ і що найнікчемніший з пекельних демонів не наговорив би стільки дурниць, бо навіть він набрався сяких-таких відомостей з богослов'я і в усякому разі не виявив би себе таким невігласом, як перший-ліпший енциклопедист.

Та коли адвокат-жірондист називав його капуцином, він аж червонів від гніву й казав, що людина, не здатна відрізнити варнавіта від францисканця, не зможе побачити навіть і мухи в молоці.

Революційний трибунал спорожняв в'язниці, а Комітет без упину їх наповнював: за три місяці камера вісімнадцятьох наполовину поновилась. Отець Лонгмар позбувся свого чортеняти. Адвокат Дюбоск, ставши перед Революційним трибуналом, був засуджений до страти як федераліст і співучасник змови проти єдності Республіки. Вийшовши з суду, він, як і всі засуджені, проходив коридором, що тягся через усю в'язницю, отож і повз двері тієї камери, яку він упродовж трьох місяців звеселяв своїми витівками. З товаришами він прощався таким самим легковажним тоном і так само бадьоро, як це було йому властиво взагалі.

— Вибачте, добродію,— звернувся він до отця Лонгмара,— що я стягав вас за ноги з ліжка. Більше не буду.

А обернувшись до старого Бротто, гукнув:

— Прощайте, я випередив вас на шляху до небуття. Охоче повертаю природі елементи, з яких я складаюся, й бажаю, щоб у майбутньому вона краще використала їх, бо треба визнати, що мене вона створила таки невдало.

І він спустився в капцелярію. Бротто посмутнів, а отець Лонгмар аж позелонів і затремтів від страху, наче той лист: чернець порелякався до смерті, що почестивець сміється на краю безодні.

Коли в жерміналі знову настали ясні дні, Бротто, хтивий від природи, по кілька разів на день спускався в подвір'я, звідки було видно вікна жіночого корпусу і водоїмище, куди ув'язнені жінки вранці ходили прати білизну. Подвір'я було посередині перегороджене ґратами, але не такими густими, щоб перешкодити рукам з'єднатися в стисканні, а устам — у поділунку. Під захистом прихильної ночі тут сходилися пари. Тоді Бротто скромненько відступав до сходів і, сівши там, витягав з кишені свого брунатного сюртука маленький томик Лукреція й при світлі ліхтаря перечитував кілька речень суворої розради: «*Sic ubi non erimus...*» — «Коли ми перестанемо жити, ніщо вже не зможе схвилювати нас, навіть небо, земля і море, з'єднавши все, що від них залишиться...» Але, втішаючись цією високою мудрістю, Бротто задрив безумству варнавіта, що закривало від нього всесвіт.

Терор зростав з кожним місяцем. Щоночі п'яні тюремники, ходячи із сторожовими собаками від камери до камери, розносили обвинувальні акти, горлаючи імена та прізвища, перекручуючи їх, будили в'язнів, і через двадцятьох приречених жахали дві сотні інших. Коридорами, повними кривавих тіней, щодня проходило без жодної скарги двадцять, тридцять, п'ятдесят засуджених — старих дідів, жінок, юнаків, таких неоднакових і своїм суспільним становищем, і вдачею, і переконаннями, що мимоволі виникало питання, чи не жеребкуванням їх вибрано з-поміж інших.

А по камерах і далі грали в карти, пили бургундське вино, снували різні проекти, ночами ходили на побачення біля ґрат. Тюремне населення, майже цілком поновлене, тепер складалось переважно з «крайніх» та «скажених». Проте камера вісімнадцятьох і досі лишалася притулком вишуканості й доброго тону: за винятком двох арештантів, громадян Наветта і Бельє, недавно переведених до Консьєржорі з Люксембургу і запідозрених в'язнями в тому, що вони «підсадні», тобто викажчики, всі були порядні люди й цілком довіряли один одному. Тут з келихом у руках святкували перемоги республіканських військ. Знайшлось і кілька поетів, як це завжди буває в товаристві людей, яким нема чого робити. Найвправніші з них

складали оди на честь переможної Рейнської армії й патетично декламували їх. Лунали гучні оплески. Лише Бротто дуже стримано хвалив і переможців, і їхніх оспівувачів.

— Іще від часів Гомера серед поетів панує чудернацька манія вихвалити воїнів,— сказав він одного дня.— Війна — не мистецтво, і долю битв завжди вирішує випадок. Коли два однаково нездарні генерали воюють один проти одного, конче повинно статись так, щоб котрийсь із них переміг. Так і знайте, що колись один з цих носіїв пшави, яких ви обожнюєте, проковтне вас усіх, як у байці журавель ковтає жаб. Отоді-то він і насправді стане богом! Адже богів пізнають з їхнього апетиту.

Бротто ніколи не захоплювався славою зброї. Він нітрохи не радів перемогам Республіки, хоч сам їх передбачав. Йому не подобався новий режим, що зміцнювався в кожній перемогою. Він був незадоволений. А незадоволеними стають навіть і з дрібніших причин.

Одного разу пішла чутка, що комісари Комітету громадської безпеки мають робити трус у в'язнів і позабирати асигнації, золоті й срібні речі, ножі, ножиці, що такі обшуки вже були в Люксембурзі й що там позабирали папери, листи, книжки.

Тоді кожен прихитрився знайти якусь схованку й покласти туди те, що вважав за найдорожче. Отець Лонгмар зацхав оберемок своєї оборонної промови в ринву. Бротто закопав свого Лукреція в попіл у каміні.

Коли комісари із триколірними стрічками на шиях в'явилися з обшуком, вони знайшли тільки те, що в'язні вважали за потрібне віддати їм. Коли вони пішли, отець Лонгмар поспішив до ринви й забрав те, що вода і вітер залишили з його захисту. Бротто витяг з каміна свого чорного від сажі Лукреція.

«Втішаймося цією миттю,— подумав він,— бо деякі ознаки віщують, що віднині нам відміряно вже небагато часу».

Теплої преріальської ночі, коли над в'язничним подвір'ям на блідому небі засяяв срібний дворогий місяць, старий відкупник, за своїм звичаєм сидячи на камінних сходах, читав Лукреція; і раптом він почув, як хтось його кімче жіночим голосом, чарівним голосом, що видався йому незнайомим. Бротто вийшов на подвір'я й побачив по той бік ґрат постать, що була йому незнайома так само, як і голос, і нагадала йому невизначними й ніжними

контурами всіх тих жінок, яких він любив. Місячне сяйво заливало її сріблом і блакиттю. Раптом Бротто пізнав гарненьку актрису з вулиці Фейдо, Розу Товспен.

— Це ви, дитино! Жорстока! це втіха — побачити вас у цьому місці. Відколи й чого ви тут?

— Від учора.

Вона додала пошепки:

— На мене подано донос як на роялістку. Мене обвинувачують у тому, що я нібито брала участь у змові з метою визволити королеву. Знаючи, що ви тут, я відразу доклала зусиль, щоб побачити вас. Слухайте, друже... адже ви дозволите звати вас так?.. Я знайома з людьми, що посідають високе становище; я знаю, що до мене прихильний дехто в Комітеті громадської безпеки. Я попрошу своїх друзів поклопотатись: вони визволять мене, а я в свою чергу вас.

Але Бротто відповів тоном наполегливого прохання:

— Ради всього дорогого вам, дитино, не вживайте ніяких заходів! Нікому не пишійте, ні перед ким не клопочіться. Нікого не просіть, я вас благаю! Нехай про вас забудуть.

Та оскільки вона, здавалось, не усвідомлювала того, що він казав, то він почав благодіяти знову:

— Сидіть мовчки, Розо, нехай про вас забудуть: у цьому ваш порятунок. Те, що намагались би зробити для вас ваші друзі, тільки прискорило б вашу загибель. Намагайтесь виграти час. Лишилось недовго чекати, сподіваюся, зовсім недовго... Головне, не пробуйте розжалобити суддів, присяжних, таких, як Гамлен. Це ж не люди, це неживі речі, а що ж можна пояснити бездушним речам? Хай про вас забудуть. Якщо ви послухаетесь моєї ради, люба, я помру щасливий тим, що врятував вам життя.

Вона відповіла:

— Я послухаюсь вас... Тільки не говоріть про смерть.

Він знизав плечима:

— Моє життя закінчене, дитино. А ви живіть і будьте щасливі.

Вона вхопила його руки й притисла до своїх грудей.

— Послухайте мене, друже... Я бачила вас один лише день, а проте ви не байдужі мені. І коли те, що я скажу вам, може хоч трошки прив'язати вас до життя, то знайте: я буду для вас... усім, чим ви тільки схочете.

І вони поцілувались крізь ґрати.

Під час одного довгого засідання Трибуналу Еваріст Гамлен, сидючи на лаві в задушливій залі, роздумував, заплющивши очі:

«Лиходії, що змусили Марата ховатись по закутках, перетворили його на нічного птаха, птаха Мінерви, око якого помічало запроданців і в темряві, де вони крилися. Тепер погляд інших очей, голубих, холодних і спокійних, наскрізь бачить ворогів держави й викриває зрадників з проникливістю, незананою навіть Другові Народу, що заснув назавжди в саду Кордельєрів. Новий рятівник так само пильний, але ще гострозоріший, аніж перший, він бачить те, чого не бачить ніхто, і його піднесений палець розсіває навкруги жах. Він схоплює найтонші, найнепомітніші відтінки, що відрізняють зло від добра, нечестя від чесноти, і якби не він, то так би їх і не розрізняли на велику шкоду батьківщині й свободі; він накреслює пряму й тонку лінію, поза якою праворуч і ліворуч самі тільки хиби, злочини й шахрайство. Непідкупний навчас нас, як сприяють ворогові і наші крайнощі, і наша млявість, які шкідливі дії тих, хто переслідує релігію в ім'я розуму, і тих, хто в її ім'я чинить опір законам Республіки. Не менш ніж негідники, що вбили Лепелетьє і Марата, служать зовнішньому ворогові ті, що віддають їм шану, як богам, тим самим компрометуючи їхню пам'ять. Іноземним агентом є кожен, хто відкидає ідеї ладу, розважності, вчасних заходів; але ж і той іноземний агент, хто зневажає звичаї, ображає цноту і в розбещеності свого серця заперечує існування бога. Фанатичні священики заслуговують смерті; але існує і контрреволюційний спосіб боротьби з фанатизмом, буває і злочинне зречення. Людина поміркована сприяє загибелі Республіки; людина нестримна — також.

О, небезпечні обов'язки судді, що їх визначив наймудріший серед людей! Уже треба громити не тільки аристократів, федералістів, мерзотників орлеаністів — цих неприхованих ворогів батьківщини. Запроданець, іноземний агент — це Протей, він з'являється в різних обличчях. Він з'являється у вигляді патріота, революціонера, ворога королів; він удає, ніби його відважне серце б'ється лише для свободи; він підносить голос, примушуючи тремтіти ворогів Республіки; це Дантон, його несамовитість погано приховує його мерзотну поміркованість, і нарешті всі по-

бачать навч йдоо продажнось. Змовник, иноземний агент — це той самий недорікуватий красномовець, що перший почепив собі на капелюха революційну кокарду; це той памфлетист, що з жорстокою іронією щирого громадянина назвав себе «прокурором ліхтаря»; це Каміль Домулен: він сам себе викрив, захищаючи генералів-зрадників і вимагаючи зовсім недоречного пом'якшення кари. Це — Філіппо, це — Еро, це — жалюгідний Лакруа. Змовник, иноземний агент — це батько Дюшен, що ганьбить свободу своєю ницою демагогією, той, чиї брудні наклепи викликали навіть співчуття до Антуанетти. Це — Шометт; що-правда, ставши на чолі Комуни, він виявив себе людиною лагідною, приступною, поміркованою, приязною і добродібною, але ж він був атеїстом! Змовники, иноземні агенти — це всі ті санкюлоти в червоних ковпаках, у карманьйолах, у дерев'яних черевиках, що силкувались перевершити якобінців патріотизмом. Змовник, иноземний агент — це Анахарсіс Клоотс, захисник роду людського, присуджений до страти монархіями всього світу; але його треба було боїтися: він був пруссак.

Тепер усі ці лиходії, і несамовиті, і помірковані, всі ці зрадники — Дантон, Демулен, Ебер, Шометт — загинули на ешафоті. Республіку врятовано; одностайний хор похвал від комітетів, з усіх народних зборів лине назустріч Максимальсьові й Горі. Добрі громадяни вигукують: «Гідні представники вільного народу, марно сини титавів пихато підвели голову: благодійна Гора, оборонець Сінаю, з твого розбурханого лона сягнула рятівна блискавка...»

У цьому хорі певна частка хвали припадає й Трибуналові. Як приємно бути добродібною і яка солодка серцю невідкупного судді вдячність суспільства!

А проте серцю патріота є чого дивуватися, є підстави тривожитися! Як? Невже не досить було Мірабо, Лафайєта, Байї, Петіона, Бріссо, щоб зрадити народну справу? Невже на це потрібні були ще й ті, хто викрив цих запродавців? Як? Невже ці люди робили Революцію тільки для того, щоб її занепасти? Виходить, ці великі натхненники величних подій готували разом з Пігтом і Кобургом трон для Орлеанської династії або опіку над Людовіком XVII? Як? Дантон — це був Монк? Як? Шометт і ебертисти, ще підступніші за федералістів, яких вони присудили до гільйотини, прагнули загибелі держави? Але чи не побачать завтра голубі Робесп'єрові очі серед тих, хто сьогодні шле на страту підступних Дантонів і підступ-

них Шометтів, іще підступніших? Де ж урветься мерзотний ланцюг зрадників, що зраджують один одного, де урветься проникливість Непідкупного?»

XXI

Тим часом Жюлі Гамлєн у своєму темно-зеленому каррику щодня ходила до Люксембурзького саду і там, сівши на лавочці в кінці алеї, вичікувала, поки її коханець з'явиться в одному з вікон палацу. Вони обмінювалися знаками, розмовляли німою мовою, яку самі й винайшли. Таким чином вона дізналася, що в'язень перебуває в досить пристойній камері, в приємному товаристві, що йому потрібна ковдра й чайник і що він ніжно кохає свою любу.

Вона не сама шукала милого обличчя в вікні цього перетвореного на в'язницю палацу. Поруч з нею молода мати не відриваючись дивилась на зачинене віконце, а коли воно відчинялось, піднімала на руках дитину над головою. Літня дама в мереживній вуалі годинами сиділа нерухомо на складаному стільці, марно сподіваючись хоч на мить побачити у вікні сина, який, щоб не розчулитись, побачивши матір, метав диск на подвір'ї, аж поки не зачиняли саду.

Під час цього довгого вичікування чи то під захмареним, чи під блакитним небом на сусідній лаві завжди сидав підстаркуватий чоловік, досить огрядний, дуже охайний, який то бавився табакеркою або брелоками, то розгортав газету, якої проте ніколи не читав. Одягнений він був за старою буржуазною модою: трикутний капелюх з золотим галуном, червоно-бузкового кольору фрак і блакитна, гаптована сріблом жилетка. Вигляд він мав цілком статечний. Певно, був музикантом, бо з кишені у нього виглядав кінчик флейти. Ні на мить він не спускав очей з удаваного юнака, безперестанку всміхався до нього і, ледве помітивши, що той устає, відразу підіймався сам і йшов за ним назирці. Нещасна, самотня Жюлі була зворушена скромним співчуттям, що виявляв до неї цей старий.

Одного разу, коли вона виходила з саду, а почало накрапати, той незнайомиць підійшов до неї й, розкривши парасольку — велику й червону, — попросив дозволу прикрити її від дощу. Вона погодилась, озвавшись тихенько

своїм дзвінким голосом. Та, ледве почувши цей голос, а може й уловивши майже невідчутний запах жінки, він швиденько подався геть, залишивши Жюлі на поталу зливі; вона зрозуміла все і, хоч яка була зажурона, не змогла втриматись від усмішки.

Жюлі мешкала в мансарді на вулиці Шерш-Міді, удаючи прикажчика-сукняра, що шукає роботи; вдова Гамлен, переконавшись нарешті, що віде її дочка не буде в такій великій небезпеці, як дома, оселила її якнайдалі від Тіонвільської площі й від секції Нового мосту і, як могла, допомагала їй харчами та білизною. Жюлі потроху собі куховарила, ходила до Люксембурзького саду глянути на свого коханого й поверталась у свою кімнату; однамітність такого животіння вколисувала її горе, а що вона була молода та дужа, то всю ніч спала глибоким сном. Смілива вдачею, звична до всяких пригод і підбадьорена тим, що на ній чоловіче вбрання, вона зважувалась іноді ввечері зайти до шиночка з вивіскою «Червоний хрест» на вулиці Дюфур, куди сходились люди різних верств, а також жінки легких звичаїв. Там вона читала газети й грала в трик-трак з яким-небудь крамарчуком або солдатом, що пихкав димом з люльки їй просто в обличчя. Там пили, грали в карти, любилися, там частенько виникали бійки. Якось один п'яниця, почувши цокання копит за вікном, підняв завіску і, впізнавши командира національної гвардії громадянина Анрію, що промчав учвал із своїм штабом, пробурмотів крізь зуби:

— Робесп'єрів прихвостень!

На ці слова Жюлі дзвінко засміялася.

Але тут гостро втрутився якийсь вусатий патріот.

— Хто таке каже, — скрикнув він, — той паскудний аристократ, і я ще матиму втіху подивитись, як його голова скотиться в Сансоів кошик. Знайте, що генерал Анрію — щирий патріот, він у разі потреби зможе оборонити Париж і Конвент. Ось цього роялісти й не можуть йому пробачити.

Пильно поглянувши на Жюлі, що й досі ще всміхалась, вусатий патріот гукнув уже на неї:

— А ти, жовтодзьобий, начувайся, бо дістанеш такого стусана в зад, що миттю навчишся шанувати патріотів!

А в шинку вже лунали вигуки:

— Анрію — п'яниця й йолоп!

— Анрію чесний якобінець! Хай живе Анрію!

Утворилося два табори. Зчепилися забіяки, замелькали кулаки, продавлюючи капелюхи, почали перекидатися столи, з брязкотом літали склянки, погасло світло, заверещали жінки. Оточена кількома патріотами, Жюлі озброїлась ослінчиком, але її звалили, вона почала дряпати й кусати своїх напасників. Каррик розщібнувся, і з-під роздертого жабо виглянули трепетні груди. На галас прибіг патруль, і юна аристократка ледве вислизнула з-під рук жандармів.

Переповнені підводи щодня відвозили засуджених.

— Не можу я допустити, щоб мій коханий загинув!— казала Жюлі матері.

Вона вирішила клопотатись, подати прохання, походити по комітетах, по канцеляріях, до урядовців, до суддів, усюди, куди слід. У неї не було жіночого вбрання. Мати добула для неї в громадянки Блез смугасту сукню, косинку, мереживний чепчик, і Жюлі, одягнена як жінка-патріотка, пішла до судді Ренодена, у вогкий та похмурий будинок на вулиці Мазаріні.

Тремтячи, піднялась вона по дерев'яних, викладених кахлями сходах, і суддя прийняв її в непоказному кабінеті, вмебльованому лише сосновим столом та двома плетеними стільцями. Зі стін лахміттям звисали паперові шпалери. Реноден, чоловік із чорним волоссям, що злиплось на голові, з понурим поглядом, стиснутими губами й випнутим підборіддям, жестом запропонував їй говорити й мовчки вислухав її.

Вона назвала себе сестрою громадянина Шассаня, ув'язненого в Люксембурзі, виклала, як тільки зміла, обставини, за яких його заарештували, змалювала його нещасним і ні в чому не винним, виявила неабияку наполегливість.

Він лишився байдужий і незворушний.

Вона впала йому до ніг і заплакала.

Тільки-но він побачив сльози, обличчя його змінилось: червонясто-чорні очі блимнули, величезні сині щелепи заворушились, ніби він ковтав слину, щоб відсвіжити пересохлу горлянку.

— Громадянку, все потрібне буде зроблено. Не турбуйтеся.

І, відчинивши двері, штовхнув прохачку в маленьку рожеву кімнатку з розмальованими простінками, з порцеляновими статуетками, позолоченими канделябрами й годинником на стіні, глибокими кріслами, канапою з гобе-

леном, на якому була зображена пасторальна сцена за картиною Буше. Жюлі зважилась на все, аби врятувати коханця.

Ренодеп був брутальний і швидкий. Коли вона підвелась, попрапляючи чепурне вбрання громадики Елоді, її погляд зустрівся з його жорстоким і глузливым поглядом; вона раптом відчула марність своєї жертви.

— Ви обіцяли звільнити мого брата,— сказала вона.

Суддя посміхнувся.

— Я тобі сказав, громадянко, що буде зроблено все потрібне, тобто все, чого вимагає закон, ні більше, ні менше. Я сказав, щоб ти не турбувалась, та й чого тобі турбуватись? Революційний трибунал завжди справедливий.

Їй хотілось кинутись на нього, покусати його, видряпати йому очі. Але почувавши, що цим би вона остаточно занапастила Фортюне Шассаня, вона прожогом вискочила з кімнати і, прибігши до себе в мансарду, скинула спалюжену сукню Елоді. І всю ніч ридала від люті й горя.

На ранок, прийшовши до Люксембургу, вона побачила, що сад зайняли жандарми, повиганявши звідти жінок і дітей. Вартові, розставлені по алеях, забороняли перехожим розмовляти з в'язнями. Молода мати, що приходила сюди кожного дня з дитиною на руках, сказала Жюлі, нібито пішла чутка про якусь змову по в'язницях і нібито жінок винуватять у тому, що вони збираються в сад, щоб підбурити народ на захист аристократів і зрадників.

XXII

Раптом у Тюільрійському саду з'явилась гора. Небо безхмарне. Максимільєн іде на чолі своїх товаришів, вдягнений у блакитний фрак, у жовті панталони, з букетом колосків, волошок і маку в руці. Він сходить на гору і звістує зворушений Республіці Жан-Жакового бога. О чистота! О лагідність! О віра! О антична простота! О сльози розчулення! О благодатна роса! О милосердя! О братерство людей!

Марно атеїзм підносить іще свою огидну голову. Максимільєн хапає смолоскип,— полум'я пожирає потвору, натомість з'являється Мудрість, однією рукою показуючи на небо, а в другій тримаючи зоряний вінок.

На помості, встановленому проти Тюільрійського палацу, Еваріст у розчуленій юрбі проливає радісні сльози й дякує богам. Він бачить, що настає ера блаженства.

Він зітхав:

— Нарешті ми будемо щасливі, чисті, невинні, якщо мерзотники не стануть на заваді.

Та де там! Мерзотники стали на заваді. Потрібні були ще покарання; треба ще було проливати потоки нечистої крові. За три дні після свята нового єднання і згоди неба з землею Конвент видає преріальський закон, яким з моторошною благодушністю скасовує всі традиційні законні форми, все, що від часів справедливих римлян було встановлено для захисту зашідозреної невинності. Віднині не треба ні слідства, ні допиту, ні свідків, ні оборонця: любов до батьківщини замінює все. Обвинувачений, ховаючи в собі свій злочин або свою невинність, мовчки проходить перед суддею-патріотом. І за цей час потрібно розібратися в його справі, інколи складній, часом заплутаній і темній! Як тепер судити? Як в одну мить відрізнити порядну людину від негідника, патріота від ворога вітчизни?

Після хвилинного збентеження Гамлен зрозумів свої нові обов'язки й пристосувався до них. Він побачив у скороченні судової процедури справжнє втілення того рятівного й грізного правосуддя, слугами якого віднині будуть не якісь там педанти, що неквапливо виважують на своїх середньовічних терезах усі «за» і «проти», а санкюлоти, що судитимуть у патріотичному осяянні і сприйматимуть усе в одну мить. Тоді коли засоби оборони й гарантії могли б усе занепасти, — пориви справедливого серця все врятовують. Треба йти за велінням природи, доброї матері, що ніколи не помиляється: треба судити серцем; і Гамлен благав дух Жан-Жака:

— Надихни мене, доброчесний, на любов до людей і на служіння їхньому оновленню!

Більшість його товаришів відчували те саме, що й він. Це були переважно прості люди, і коли процесуальні форми спростили, — це їм сподобалось. Скорочене судочинство їх задовольняло. В його прискороеному темпі ніщо їх більше не турбувало. Вони запитували тільки про переконання підсудних, і їм навіть на думку не спадало, що можна, не будучи злочинцем, мислити не так, як вони. Вони вірили, що володіють істинною мудрістю, вищим добром, отже, своїм супротивникам приписували самі лише по-

Милки та зло. Вони почували себе дужими: вони бачили бога.

Вони бачили бога, ці судді Револуційного трибуналу. Найвища Істота, яку визнавав Максимільси, запалювала їх своїм вогнем. Вони любили, вони вірили.

Крісло підсудного замінили просторою естрадою, що могла вмістити п'ять десятків людей: тепер судили тільки групами. Громадський обвинувач об'єднував у одну справу і обвинувачував як змовників людей, що часто й зустрічались у Трибуналі вперше. Трибунал, спираючись на преріальський закон, з жахливою легкістю розглядав справи вигаданих учасників вигаданих тюремних змов, за допомогою всіляких спритних витівок та викрутів приєднуючи їх до щойно закінчених процесів дантоністів і Комуни. Щоб констатувати тут обидві істотні прикмети змови проти Республіки, організованої на закордонне золото,— недоречну поміркованість і навмисну нестримність,— а крім того, щоб можна було показати в цьому zarazом і злочин дантоністів, і злочин ебертистів,— на чолі змови поставили двох зовсім різних жінок: Камільову вдову, чарівну Люсілю, і вдову ебертиста Моморо, богиню на один день, веселу кумасю. Обох заради симетрії посаджено в одну в'язницю, де вони плакали разом на тій самій кам'яній лаві; для симетрії обох водночас відпровадили на ешафот. Це був занадто вже дотепно вигаданий символ, шедевр рівноваги, витвір, мабуть, якоїсь прокурорської душі, але честь винаходу поголоска приписувала Максимільєнові. Цьому представникові народу приписувано геть усе, і вдале, і невдале, що тільки з'являлося в Республіці,— закони, звичаї, зміну пір року, врожаї, недуги. І то була заслужена несправедливість, бо цей миршавий, охайненький, непоказний чоловічок з котячим обличчям був всевладний над народом...

Того дня Трибунал відпроваджував на той світ групу учасників великої в'язничної змови — десятків зо три змовників з Люксембургу, надзвичайно сумирних в'язнів, але безсумнівних роялістів та федералістів. Обвинувачення ґрунтувалось виключно на свідченні одного-єдиного донощика. Присяжні були зовсім не ознайомлені зі справою: вони не знали навіть прізвищ підсудних. Гамлен, пробігши очима по юрбі підсудних, пізнав між ними Фортюне Шассаня. Коханець Жюлі, блідий, схудлий за довгий час ув'язнення, з обличчям, що здавалося ще різкіше окресленим у яскравому світлі зали, зберіг іще частку

колишньої елегантності та гордовитості. У погляді його, коли він зустрівся з поглядом Гамлена, відбилося презирство.

Гамлен у пориві холодної люті встав, попросив слова і, звернувши очі на бюст стародавнього Брута, що височів над суддями, сказав:

— Громадянине голово, хоч між одним з підсудних і мною існує зв'язок, який, коли б його визнати відкрито, можна б було розглядати як родинний, я не клопочусь про відвід. Обидва Брути не вимагали для себе відводу, коли для врятування Республіки чи для справи свободи їм довелося засудити сина й скарати на смерть названого батька.

Він знову сів.

— От мерзотник!— пробурмотів крізь зуби Шассань.

Публіка холодно зустріла Гамленів виступ,— чи то через те, що всім уже вкрай остогидли величні характери, чи тому, що Гамлен здобув занадто легку перемогу над природними почуттями.

— Громадянине Гамлен,— сказав голова,— кожну заяву про відвід треба подавати в письмовій формі за добу перед початком дебатів. Зрештою, тобі й не треба вимагати відводу: присяжний-патріот стоїть над усіма пристрастями.

Допит кожного підсудного тривав три-чотири хвилини. Обвинувач вимагав смертної кари для всіх. Присяжні пристали на це одногосло, чи то докинувши якесь слівце, чи то лише кивнувши головою. Нарешті черга дійшла до Гамлена.

— Усі підсудні викриті,— промовив віп,— а закон цілком ясний.

Коли він, виходячи з суду, спускався сходами, його раптом перепинив якийсь юнак, на вигляд років сімнадцяти-вісімнадцяти, одягнений у темно-зелений каррик. На голові в нього був круглий, зсунутий на потилицю капелюх, криси якого утворювали чорний ореол навколо блідого прекрасного обличчя. Ставши перед присяжним, він крикнув голосом, повним ненависті й відчаю:

— Негіднику! Потворо! Душогубе! Убивай і мене, падлюко! Я жінка! Заарештовуй мене, гільйотинуй, Каїне! Я твоя сестра!

І Жюлі плюнула йому в обличчя.

Юрба «плетільниць» і санкюлотів на той час уже втратила колишню революційну пильність, громадянський за-

Пал уже охолов: навколо Гамлена і його папасника виник тільки нерішучий і пониравний рух. Жюлі протислає крізь невеличкий гурток людей і зникла в присмерковій млі.

XXIII

Еваріст Гамлен був стомлений і не міг спочити: разів по двадцять на ніч він схоплювався, переслідуваний кошмарами. Тільки в блакитній кімнаті, в обіймах Елоді йому щастило заснути на кілька годин. Уві сні він розмовляв, кричав і будив її; але вона не розуміла його слів.

Одного ранку, після того як уночі йому наснилися Евменіди, він пробудився знесилений і кволий, як дитина. Світанок уже пронизував завіси своїми блідими стрілами. Еварістове волосся, скуйовдившись на чолі, спадало йому на очі, мов чорне покривало; Елоді, сидючи в головах, лагідно відхиляла назад неслухняні пасма. Цього разу вона дивилась на нього ніжно, як сестра, й хусточкою витирала на чолі в бідолахи холодний піт. Тоді він пригадав чудову сцену з Евріпідового «Ореста», ту, що він використав у свосму етюді до картини, яка стала б, коли б він її закінчив, його шедевром: сцену, де нещасна Електра стирає піну з уст свого брата. І йому здалося, що й Елоді також звертається до нього лагідним голосом: «Послухай мене, любий брате, поки фурії не відібрали ще в тебе розуму...»

Він подумав:

«Але ж я не батьковбивця. Навпаки, в пориві синівської любові я проливав нечисту кров ворогів своєї вітчизни».

XXIV

Кінця-краю не було тим тюремним звомам. Іще сорок дев'ять підсудних заповнили поміст. Моріс Бротто займав почесне місце — у верхньому ряду праворуч. На ньому був його брунатний сюртук, напередодні ретельно почищений і заштопаний у тому місці біля кишені, де томик Лукреція кінець кінцем таки протер дірку. Поруч

з ним сиділа громадянка Рошмор, нафарбована, набілена, вичепурена й страховинна. Отця Лонгмара посадили між нею і Атенаїс, що в Мадлонеті знову розквітла юною свіжістю.

Жандарми зігнали на поміст людей, яких ніхто з поїмно названих не знав і які й самі, можливо, не знали одні одних, але це не перешкодило оголосити співучасниками однієї змови всіх цих депутатів, поденників, колишніх дворян, міщан й міщанок. Громадянка Рошмор побачила на лаві присяжних Гамлена. Хоч він ні разу не відповів на її наполегливі листи, на її неодноразові звернення, вона поклала на нього надії й звела благальні очі, намагаючись причарувати й зворушити його. Але холодний погляд молодого судді розвіяв усі її сподівання.

Секретар прочитав обвинувальний акт, і, хоч у ньому було мало сказано про кожного зокрема, він вийшов довгий через велику кількість підсудних. Сміливими рисами в ньому було накреслено картину сплетеної у в'язницях змови, що мала на меті втопити Республіку в крові представників народу й паризької людності, а коли йшлося про поодиноких підсудних, секретар читав:

— Один з найнебезпечніших ініціаторів цієї огидної змови — це Моріс Бротто, колишній дез'Іллет, що за тирана був збирачем податків. Цей суб'єкт, що навіть за часів тиранії відзначався своєю розпусною поведінкою, являє собою переконливий доказ того, як вільнодумство і занепад звичаїв робляться найлютішими ворогами свободи і щастя народів. Справді, розтративши казенні гроші й промарнувавши в п'ятиці чималу частку народного добра, цей суб'єкт установив зв'язок з колишньою своєю коханкою, підсудною Рошмор, щоб підтримувати листування з емігрантами й по-зрадницькому інформувати зарубіжних змовників про стан наших фінансів, про пересування наших військ, про зміни настроїв у нашому суспільстві.

Бротто, що в цей період свого ганебного існування вступив у нешлюбний зв'язок з дівчиною Атенаїс, повією, яку він підібрав із бруду вулиці Фроманто, і її також без особливих труднощів уплутав у свої плани й намовив на контрреволюційні виступи у вигляді безсоромних вигуків та непристойних закликів.

Декілька висловлювань цієї непорядної людини ясно покажуть її мерзенні ідеї та згубну мету. Говорючи про патріотичний Трибунал, нині закликаний покарати його,

він зухвало твердив: «Революційний трибунал нагадує п'єсу Вільяма Шекспіра, де найкривавіші сцени перемішані з найбанальнішим блазнюванням». Він безупинно проповідував атеїзм, як найпевніший засіб послаблення і розбещення народу. У в'язниці Консьєржері, де його тримали, він оплакував, як найгірше лихо, перемоги наших хоробрих воїнів і намагався викликати підозру до найпатріотичніших генералів, запевняючи, що вони хочуть захопити державну владу в свої руки. «Начувайтесь,— казав він своєю огидною мовою, якої перо не зважається відтворити,— начувайтесь, що колись один з цих носіїв шпаги, якому ви завдячуєте свій рятунок, проковтне вас усіх, як у байці журавель поковтав жаб».

Далі в обвинувальному акті мовилось:

«Колишня дворянка Рошмор, полюбовниця Бротто, вина не менше, ніж він. Вона не лише листувалася з закордоном і діставала грошову підтримку від самого Пітта, а й, змовившись з підкупленими особами, такими, як Жюльєн (з Тулузи) і Шабо, підтримуючи зв'язки з колишнім бароном де Батцом, вигадувала разом із цим негідником найрізноманітніші махінації з метою знизити курс акцій Індійської компанії, скупити їх за безцінь, а потім підвищити їхню вартість шляхом інших махінацій, протилежних першим, і таким чином заподіяти збитків власності приватній і державній. Ув'язнена в Бурбі й Мадлонеті, вона й там не покинула брати участь у змовах, у біржових спекуляціях і робила спроби підкупити суддів і присяжних.

Луї Лонгмар, колишній дворянин, колишній капуцин, уже віддавна брав участь у різних мерзотних справах та злочинах, перше ніж зважитись на зраду, за яку він тепер і притягнутий до відповідальності. Живучи в безсоромному зв'язку з Мартою Горкю, званою Атенаїс, під тим самим дахом, що й Бротто, він був співником вищеназваної дівчини й колишнього дворянина. Під час перебування у в'язниці Консьєржері він і на день не припиняв писання пасквілів, скерованих проти свободи та громадського спокою.

Щодо Марти Горкю, званої Атенаїс, доречно буде сказати, що публічні жінки — це найбільша загроза для громадських звичаїв, які вони зневажають, вони — пляма на суспільстві, вони ганьблять його. Але чи є потреба перелічувати бридотні злочини, які підсудна безсоромно визнає сама?»

Далі в обвинувальному акті йшлося про сорок п'ять інших підсудних, яких ні Бротто, ні отець Лонгмар, ні громадянка Рошмор не знали, коли не брати до уваги того, що деяких вони бачили у в'язниці, а проте цих усіх людей об'єднали з ними в «мерзенну змову, що подібної до неї не можна знайти в літописах народів».

Закінчувався обвинувальний акт вимогою скарати на смерть усіх обвинувачених.

Бротто допитували першого.

— Ти брав участь у змові?

— Ні, не брав. У обвинувальному акті, який я чув, усе — брехня.

— От бачиш: навіть тепер ти зводиш наклепи на Трибунал.

І голова перейшов до підсудної Рошмор, що відповідала на все відчайдушними запереченнями, слізьми та викручуванням.

Отець Лонгмар цілком поклався на волю божу. Він навіть не взяв із собою свого писаного захисту.

На всі питання він відповідав із цілковитим самозреченням. Тільки раз, коли голова назвав його капуцином, у ньому спалахнув колишній запал.

— Я не капуцин, — сказав він, — я — священник і чернець ордену варнавітів.

— А це однаково, — добродушно заперечив голова.

Отець Лонгмар обурено подивився на нього.

— Не можна уявити собі дивовижнішої помилки, — промовив він, — аніж сплутати капуцина з ченцем ордену варнавітів, що його заснував сам святий апостол Павло.

У публіці вибухнув сміх, тюкання.

Отець Лонгмар сприйняв це глузування як ознаку незгоди з ним і заявив, що він помре членом ордену святого Варнави і що вбрання цього ордену він носить у серці.

— Чи визнаєш ти, — спитав голова, — свою участь у змові разом з Мартою Горкю, званою Атенаїс, що обдарувала тебе своїми брудними пестощами?

На це питання отець Лонгмар звів до неба скорботний погляд і відповів мовчанкою, яка означала здивування чистої душі і суворість ченця, що уникає марнослів'я.

— Обвинувачена Горкю, — спитав голова у юної Атенаїс, — ти зізнаєшся, що була у змові з Бротто?

Вона лагідно відповіла:

— Пан Бротто, скільки я знаю, робив тільки добро: Це така людина, що кращих і не буває, і я хотіла б, щоб

якогома більше таких було на світі. Хто каже про нього інакше, той помиляється. Оце все, що я можу сказати.

Голова спитав, чи зізнається вона в нешлюбному зв'язку з Бротто. Доволоса їй пояснювати цей термін. А коли вона зрозуміла, про що йдеться, то відповіла, що це залежало тільки від нього, але він ніколи її не просив про це.

Серед публіки почувся сміх, і голова погрозив дівчині, що її виведуть, коли вона ще раз відповість так безсоромно.

Тоді вона назвала його святенником, пісною пикою, рогоносцем, почастиувала і його, і суддів, і присяжних ще добірнішою лайкою і не вгамовувалась аж доти, поки жандарми не стягли її з лави й не вивели з зали.

Потім голова нашвидку допитав інших підсудних у такому порядку, як вони сиділи на лавах. Обвинувачений Наветт відповів, що він не міг брати участі у тюремній змові, бо до тюрми потрапив лише за чотири дні перед судом. Голова визнавав це пояснення гідним уваги й попросив громадян присяжних узяти його до підома. І обвинувачений Бельє відповів так само, і голова також звернувся до присяжних з зауваженням на його користь. Цей прояв зичливості пояснювали чи то як наслідок гідної хвали справедливості, чи то як винагороду за донос.

Потім промовляв помічник громадського обвинувача. Він лише докладніше розвинув деякі твердження обвинувального акту і поставив такі запитання:

— Чи доведено, що Моріс Бротто, Луїза Рошмор, Луї Лонгмар, Марта Горкю, звана Атенаїс, Езеб Роше, П'єр Гітон-Фабюле, Марселіна Декурті та інші організували змову, засобами якої були убивства, голод, підроблювання асигнацій та металевої монети, розклад моральності й громадської думки, повстання у в'язницях, а метою — громадянська війна, розпуск народного представництва, відновлення монархії?

Присяжні пішли в кімнату для нарад. Вони одностайно визнали вишними всіх підсудних, за винятком згаданих Наветта і Бельє, про яких голова, а потім і обвинувач, зауважили, що вони ніякою мірою не причетні до справи. Гамлен мотивував свій вирок у таких словах:

— Провина підсудних цілком очевидна; скарати їх конче потрібно для порятунку нації, і вони самі повинні хотіти своїєї страти як єдиного засобу спокутувати свої злочини.

Голова оголосив вирок у відсутності підсудних. На цих великих процесах, всупереч вимогам закону, засуджених не вводили до зали, щоб прочитати їм вирок, очевидно, тому, що боялись одчайдушного вибуху з боку такої кількості людей. Зайві побоювання: жертви в той час були на диво покірливі! Секретар зійшов униз прочитати вирок, який вислухано так безмовно й так незворушно, що хотілося порівняти цих преріальських смертників з деревами, призначеними на поруб.

Громадянка Ропмор заявила, що вона вагітна. Лікареві, який водночас був присяжним, доручили її оглянути. Зомлілу, її віднесли до камери.

— Ох,— зітхнув отець Лонгмар,— ці судді варті глибокого жалю. Їхні душі справді в жахливому стані. Вони все плутають і не відрізняють варнавіта від францисканця.

Страта мала відбутись того самого дня біля застави Поваленого Трону. Засуджені, яким пообстригали волосся й попідрізували коміри сорочок, чекали на ката в невеликій комірчині, відділеній від канцелярії склянкою перегородкою, куди їх зігнали, як ту худобу.

Коли прибув кат зі своїми помічниками, Бротто, що спокійно читав Лукреція, відзначив закладкою почату сторінку, згорнув книжку, зашхнув її в кишеню сюртука й сказав варнавітові:

— Велебний отче, одне мене лютить: що мені не вдасться переконати вас. Обидва ми заснемо останнім сном, і я не зможу смикнути вас за рукав і розбудити, щоб сказати вам: «Ось бачите! Ви вже нічого не відчуваєте й не усвідомлюєте; у вас нема душі. Те, що настає після життя, нічим не відрізняється від того, що було перед життям».

Він хотів усміхнутись, та раптом відчув такий біль у грудях, що мало не зомлів. Проте сказав далі:

— Отче, ви бачите мою кволість. Я люблю життя і розлучаюся з ним не без жалю.

— Добродію,— лагідно відповів чернець,— завважте, що хоч я й не такий мужній, як ви, але смерть бентежить вас більше, ніж мене. А хіба це не тому, що я бачу світло, якого ви ще не бачите?

— А може,— заперечив Бротто,— я тому більше жалкую за життям, що більше ним тішився; а ви всіляко намагалися зробити його подібним до смерті.

— Добродію,— сказав зблідлий отець Лонгмар,— настає урочиста година. Поможі мені, боже! Це вже певно, що

Ми помremo без причастя. Мабуть, колись я приймав святі дари байдуже і з невдячним серцем, що небо відмовляє мені в них саме теор, коли я їх так потребую.

Підводи вже чекали. На них посадовили засуджених зі зв'язаними руками. Громадянку Рошмор, у якої лікар не знайшов ознак вагітності, теж затягли на візок. Зібравши рештки сили, вона вдивлялась у натовп глядачів, сподіваючися всупереч надії знайти рятівників. Її очі були сповнені благання. Люду юрмилось менше, ніж це бувало раніш, і настрої не відзначався такою непримиренністю. Лише кілька жінок вигукували «Смерть їм!» або глузували з тих, що мали померти. Чоловіки низували плечима, відверталися й мовчали — чи то з обережності, чи з пошани до закону.

Юрба здригнулась, коли поріг переступила Атенаїс. Вона виглядала зовсім як дитина.

Перед ченцем вона схилила голову:

— Панотче,— звернулась вона до нього,— відпустіть мені гріхи.

Отець Лонгмар урочисто прошепотів молитву й сказав:

— Доню моя! Велика глибина твого падіння; але хіба я відмовився б піднести до господнього престолу таке щире серце, як твоє!

Вона легенько стрибнула на підводу. А там, випроставшись, гордовито підвівши дитячу голівку, вигукнула:

— Хай живе король!

І кивнула Бротто, що біля неї є місце. Бротто допоміг варнавітові злізти на підводу й сам зайняв місце між ченцем і щиросердою дівчиною.

— Добродію,— звернувся отець Лонгмар до філософа-епікурейця,— прошу вашої ласки: помоліться за мене богові, в якого ви не віруєте. Хто зна, чи ви часом не ближчі до нього, ніж я. Одна мить може вирішити все. Досить секунди, щоб ви стали улюбленою дитиною в господа. Помоліться за мене.

Поки рипучі колеса котились по довгому бруку передмістя, чернець серцем і устами проказував молитву на відхід душі.

Бротто згадував рядок натхненного співця природи: «Sic ubi non egimus...» Зі зв'язаними руками, трясучись на ганебній підводі, він мав спокійний вигляд і навіть, здавалося, намагався вмоститися зручніше. Поряд з ним Атенаїс, пишаючися тим, що вмиратиме так, як померла королева Франції, гордовито оглядала юрбу, і старий

відкупник, задивляючись оком знавця на білу шню молодой жінки, жалкував, що зараз для нього погасне денне світло.

XXV

Тим часом як оточені жандармами підводи котились до площі Поваленого Трону, везучи на страту Бротто і його спільників, Еваріст сидів задуманий на лаві в Тюільрійському саду. Він чекав на Елоді. Сонце, хлячилось до обрію, пронизувало вогненними стрілами густе верховіття каштанів. Біля ґрат садової огорожі Слава на крилатому коні сурмила в свою одвічну сурму. Хлопчаки, що продавали газети, вигукували звістку про велику перемогу під Флерюсом.

«Так,— міркував Гамлен,— ми перемогли. Але дорогою ціною».

Йому ввижались привиди засуджених недолугих генералів у закривавленій кураві на площі Революції, де їх було страчено. І він гордовито посміхнувся, подумавши, що без тих суворих заходів, до яких і він був причетний, коні австрійців обгризали б зараз кору з тутешніх дерев.

І він вигукнув подумки:

«О спасенний тероре, о святей тероре! Торік у цю саму пору нашими захисниками були подолані герої в лахмітті; ворог вдерся на землю вітчизни; дві третини департаментів були охоплені заколотом. Тепер наші війська, як слід споряджені, добре навчені, під командою вмілих генералів ідуть у наступ і готові нести свободу цілому світові. Мир панує на території всієї Республіки. О спасенний тероре! О святей тероре! Люба гільйотино! Торік у цю саму пору Республіку шматували змови; гідра фєдералізму загрожувала пожерти її. Нині однастайність яacobінців розпростерла над усією державою свою владу і свою мудрість!»

Проте він був похмурий. Глибока зморшка перетнула його чоло; уста звело складкою гіркоти. Виринала думка: «Ми казали: «Перемогти або вмерти». Ми помилились. Треба було казати: «Перемогти і вмерти».

Він оглянувся довкола. Діти гралися в піску. Громадянки на стільцях під деревами шили або вишивали. Перехожі в елегантних фраках і чудернацьких панталонах повертались у домівки з думкою про справи або про роз-

ваги. І Гамлен почував себе самотнім серед них; він не був ні їхнім зомляком, ні сучасником. Що ж таке сталося? Чому на зміну ентузіазмові величних років прийшла байдужість, утома, а можливо, й відраз? Видно, ці люди вже й слухати не хотіли про Револуційний трибунал і відвертались від гільйотини. Вона вже так намуляла всім очі на площі Револуції, що її захвнули десь аж на край Антуанського передмістя. Та навіть і там, коли з'являлись підводи, здіймався гнівний гомін. Кажуть, якось кілька голосів вигукнуло: «Досить!»

«Досить у той час, коли ще є змовники й зрадники?! Досить, коли треба оновити комітети, очистити Конвент?! Досить, коли негідники знеславляють народне представництво?! Досить, коли навіть у Револуційному трибуналі замишляють загибель Справедливого?! Подумати страшно, але ж це так! Сам Фук'є обмірковує підступи, і то саме для того, щоб заанаестити Максимільєна, він урочисто віддав йому в жертву п'ятдесят сім чоловік, яких підвели під гільйотину в червоних сорочках, як батьковбивців. Які це злочинні жалоці опанували Францію? Виходить, що треба її рятувати всупереч їй самій і, коли вона благає милосердя, затуляти собі вуха і рубати. Лихо! Так судила доля; вітчизна проклинає своїх рятівників. Та пехай вона кляне нас, аби була врятована!

Не досить приносити незначні жертви: аристократів, фінансистів, публіцистів, поетів, Лавуазьє, Рушо, Андре Шеньє. Треба повинувати можновладних мерзотників—Фуше, Тальєнів, Роверів, Бурдонів, Кар'є,— усіх тих, що, гребучи золото закривавленими руками, готують загибель Г'орі. Треба визволити державу від усіх її ворогів. Якби переміг Ебер, Конвент був би розігнаний і Республіка скотилась би в прірву; якби перемогли Демулен і Дантон, Конвент, запонавши морально, віддав би Республіку аристократам, біржовикам, генералам. Якщо переможуть Тальєни та Фуше, ці пересичені грабуниками та кров'ю потвори, Франція потоне в злочинах та гацьбі... Ти спиш, Робесп'єро, а сп'янілі від люті й жаху злочинці важаться заподіяти тобі смерть і поховати свободу. Кутоне, Сен-Жюсте, чому ви зволікаєте, не викриваєте змовників?..

Як?! Колишня держава, королівське страховище зміцнювало слов панування, ув'язнюючи щороку по чотириста тисяч душ, посилаючи на шибеницю по п'ятнадцять тисяч, по три тисячі шищачи колесуванням, а Республіка вагається зітнути ще кілька сотень голів заради власної

безпеки й могутності! Нехай ми потонемо в крові, та врятуємо батьківщину...»

Коли він снував отакі думки, до нього підбігла бліда, недбало вдягнена Елоді.

— Що ти мені хочеш сказати, Еварісте? Чому не прийшов до «Амура-художника» в блакитну кімнату? Нащо викликав мене сюди?

— Щоб навіки попрощатися з тобою.

Вона прошепотіла, що чує це від божевільного, що нічого не може зрозуміти...

Він зупинив її ледве помітним рухом руки:

— Елоді, я не можу більше приймати твоєї любові.

— Мовчи, Еварісте, мовчи!

Вона попросила його пройти далі: тут їх можуть побачити, підслухати.

Він пройшов кроків двадцять і знову заговорив зовсім спокійно:

— Я віддав у жертву вітчизні своє життя і честь. Я помру зганьблений і нічого не зможу тобі залишити, бідолашна, крім ім'я, вкритого неславою... Нам кохатися? Та хіба мене ще можна кохати?.. І хіба я можу кохати?

Вона знову сказала, що він збожеволів, що вона його любить, що любитиме завжди. Вона говорила палко й щиро. Але відчувала так само, як і він, відчувала краще, ніж він, що слова його правдиві. Вона сперечалася з очевидністю.

Він знову почав:

— Я не дорікаю собі нічим. Те, що я робив, я робив би й далі. Я наражаю себе на анафему заради вітчизни. Мене проклянуть. Я поставив себе поза людством; я до цього ніколи не повернусь. Але ні! Велике завдання ще не завершене. Ох! Жалощі! Всепрощення! А хіба зрадники прощають? Хіба змовники жаліють? Негідників, убивців батьківщини з кожним днем усе більше та більше; вони виростають з-під землі, поспішають з усіх кордонів: юнаки, що їм би дужче личило гинути в наших військах, старі, діти, жінки, що начіплюють на себе машкару невинності, чистоти, грації. А коли їх винищують, замість них з'являються інші, ще численніші... Ти ж сама бачиш, що я мушу відмовитись від кохання, від утіх, від усіх радощів життя, від самого життя.

Він замовк. Народжена для мирних насолод, Елоді не раз уже останнім часом жахалась, коли в обіймах трагічного коханця до любострасних почуттів домішувались у

їєї криваві картини. Отож вона не відповіла нічого. Еваріст, як гірку чашу, випив мовчаня молодої жінки.

— Ти ж сама бачиш, Елоді, що ми мчимо стрімголов уперед. Наша справа поглинає нас. Наші дні, наші години — це роки. Мені скоро буде сто років. Поглянь на моє чоло! Хіба це чоло коханця? Мені кохати!..

— Еварісте, ти мій, я тебе не пущу; я не дам тобі свободи.

В її голосі бриніла самопожертва. Він це відчував; та й сама вона це відчувала.

— Елоді, чи зважишся ти коли-небудь засвідчити, що я був вірний своєму обов'язкові, що я був чесний серцем, що душа у мене була чиста, що не було у мене іншої пристрасті, крім загального блага, що від природи я людина чула і ніжна? Чи скажеш ти: «Він виконав свій обов'язок»? Але ж ні, ти цього не скажеш! Та я й не прошу тебе казати це. Нехай я піду в непам'ять! Моя слава замкнена у мене в серці, а оповиває мене ганьба. Якщо ти мене й кохала, ніколи не називай мого ім'я.

В цю мить хлопчик років восьми-дев'яти, що бавився обручем, з розгону наскочив на Гамлена, опинившись у нього між коліньми.

Еваріст підхопив його на руки.

— Хлопчику! Ти виростеш вільний, щасливий, і то все завдяки мерзеному Гамленові. Я лютий, бо хочу, щоб ти був щасливий. Я жорстокий, бо хочу, щоб ти був добрий; я нещадний, бо хочу, щоб завтра всі французи обнялися, заливаючися сльозами радості.

Він притис дитину до грудей.

— Хлопчику, коли ти станеш дорослий, ти будеш мені завдячувати своє щастя, свою невинність, та, якщо ти коли почувеш моє ім'я, воно буде тобі огидне.

Він пустив додолу дитину, і та перелякано метнулася до матері, що вже поспішала їй назустріч.

Молода мати, в білій батистовій сукні, вродлива, мабуть, колишня аристократка, з пихатим виглядом забрала свого сина.

Гамлен, люто блімнувши очима, обернувся до Елоді:

— Я пригорнув дитя; а матір, може, пошлю на гільйотину.

І він, широко ступаючи, пішов поїд деревами геть.

Якусь хвилику Елоді стояла нерухомо, опустивши очі і втупившись у землю. Тоді раптом побігла вслід своєму коханцеві і в нестямі, з розпущеним волоссям, як менада,

схопила його, наче бажаючи розтерзати, й скрикнула зі слізьми в голосі:

— Що ж! І мене, любий мій, і мене також пошли на гільйотину! Накажи й мені відтяти голову.

І, уявивши собі, як лезо торкається до її шиї, вона відчула, як усе її тіло здригнулось від жаху й любов-страстя.

XXVI

Термідоріанське сонце вже сідало в кривавому пурпурі, коли Еваріст, похмурий і заклопотаний, блукав по Марбефському саду, що став національною власністю й місцем прогулянок для парижан, які мали дозвілля. Там пили лимонад, їли морозиво; були там і каруселі й тири для юних патріотів. Під деревом хлопчик-савояр у дранті й у чорному ковпаку грав на козиці, а під цю музику танцював байбак. Стрункий, не старий ще чоловік у блакитному фракку, з напудреним волоссям, якого супроводив великий пес, спинився послухати цю сільську музику. Еваріст пізнав Робесп'єра. Помітно було, як він зблід, схуд; обличчя стало жорсткіше, чоло прорізала скорботна зморшка. Еваріст подумав:

«Які зусилля, скільки страждань поклали відбиток на цьому чолі! Як важко трудитися для людського щастя! Про що він думає в цю мить? Чи розважать його в усіх справах, в усіх турботах звуки гірської козиці? Чи думає він про те, що уклав угоду зі смертю й що година розплати вже недалеко? Чи обмірковує, як повернутись переможцем у Комітет громадського порядку, звідки він вийшов разом з Кутоном і Сен-Жюстом під тиском збунтованої більшості? Які сподівання, які побоювання криються за непроникиними рисами цього обличчя?»

Тим часом Максимільєн усміхнувся хлопчикові, спитав його лагідним, доброзичливим голосом про його рідну долину, хатину, про батьків, яких бідолаха залишив, кинув йому срібну монетку й пішов далі. Пройшовши кілька кроків, він обернувся й покликав пса, що вищирив зуби на найжаченого байбака:

— Браунт! Браунт!

А потім заглибився в сутінь алей.

Гамлен з пошани не зважився порушити самотню прогулянку, але, стежачи здалеку за тонким силуетом, що

зникав у присмерку, подумки звернувся до нього з такою промовою:

«Я бачив твою журбу, Максимальсьпе; я зрозумів твою думку. Твій сум, твоя втома, навіть вираз жаху, що відбився у тебе в очах,— усе в тобі промовляє: «Хай припиниться терор і настане братерство! Французи, об'єднайтеся, будьте доброчесні, будьте добросерді. Любіть одні одних...» Ну що ж! Я допоможу тобі в твоїх намірах; щоб ти, в своїй мудрості й добрості, поклав край громадянським звадам, пригасив братовбивчу ненависть, перетворив ката на городника, що стинатиме самі лише головки капусти та салати, я зі своїми товаришами в Трибуналі уторую шляхи для милосердя, винищуючи змовників і зрадників. Ми подвоїмо пильність і суворість. Жоден винний не втече від нас. І коли голова останнього ворога Республіки впаде під лезом, тоді ти зможеш бути милосердним без злочину і встановиш царство невинності та доброчесності у Франції, о батьку вітчизни!»

Непідкупний був уже далеко. Двоє чоловіків у круглих капелюхах і нанкових панталонах — один довгий і худорлявий, лютого вигляду, з бильмом на оці, схожий на Тальєна,— зустрілися з ним на повороті алеї, скоса зиркнули на нього, вдали, ніби не пізнали, й пішли далі. Відійшовши далеченько і впевнившись, що їх ніхто не слухає, вони зашепотіли:

— Ось він, наш король, наш папа, наш бог. Бо він таки бог, і Катріна Тео — його пророчиця.

— Диктатор, зрадник, тиран! Знайдуться Брути й на тебе!

— Тремти, поганцю! Тарпейська скеля недалеко від Капітолію.

До них наблизився пос Браунт. Вони припишкли й піддали ходу.

XXVII

Ти спиш, Робесп'єре! А години летять, дорогоцінний час минає...

Нарешті восьмого термідора в Конвенті Непідкупний підводиться, щоб промовляти. Сонце тридцять першого травня, невже ти зійдеш удруге? Гамлен чекає, сподівається. Робесп'єр позганяє з оганьблених лав отих законодавців, злочинніших, ніж федералісти, небезпечніших,

віж Дантон... Але ні! Ще не час. «Я не можу,— каже він,— зважитись і до кінця розірвати заслону, що прикриває глибоку таємницю беззаконня». Блискавка, що розпилюється в повітрі, не поціливши жодного змовника, проте змушує їх затремтіти. Можна налічити шість десятків з них, що вже два тижні бояться почувати в себе дома. Марат — той називав зрадників, він показував на них пальцем. Непідкупний завагався, і відтоді вже він — обвинувачений...

Увечері в Якобінському клубі страшенний тиск — у залі, і в кулуарах, і на подвір'ї.

Усі вони тут — і галасливі друзі, і мовчазні вороги. Робесп'єр читає їм ту промову, що її Конвент вислухав у моторошному мовчанні, а якобінці привітали бурхливими оплесками.

— Це мій заповіт,— каже він.— Побачите, що я без ляку вип'ю чашу цикути.

— І я вип'ю її разом з тобою,— озивається Давід.

— Усі, всі вип'ємо,— гукають якобінці й розходяться, нічого не вирішивши.

У той час, коли вороги готували Праведникові смерть, Еваріст спав сном Христових учнів у Гефсиманському саду. Бранці він пішов до Трибуналу, де відбувалося засідання двох секцій. У тій, до якої належав він, розглядали справу двадцяти одного учасника змови в Сен-Лазарській в'язниці. А в цей час уже пішла поголоєска: «Конвент після шестигодинного засідання ухвалив притягти до відповідальності Максимільєна Робесп'єра, Кутона, Сен-Жюста, а також Огюстєна Робесп'єра і Леба, що побажали розділити долю обвинувачених. Усі п'ятеро вже під вартою».

Стало відомо й те, що голову секції, яка засідала в сусідньому залі, громадянина Дюма, заарештовано під час виконання службових обов'язків, проте засідання секції триває. Чути було, як барабани б'ють на збір і давони дзвонять на сполох.

Еваріст на лаві присяжних отримує наказ від Комуни з'явитися до ратуші на засідання Генеральної ради. Під бамкання дзвонів і гуркіт барабанів він з товаришами виголошує вирок і біжить додому попрочатися з матір'ю й начепити триколірний шарф. На Тіонвільській площі порожньо. Секція не насмілюється висловитись ні за Конвент, ні проти нього. Пішоходи туляться до мурів, нама-

гаються шаснути в який-небудь вузенький провулочок, потрапити додому. На калитани дзвонів і грім барабанів відповідало грюкання віконниць та дверей, що їх поспішають зачинити на засув. Громадянин Дюнон-старший сховався в своїй майстерні; консьєрж Ремакль замкнувся в своїй комірчині. Мала Жозефіна боязко тримає в обіймах Мутона. Вдова Гамлен бідкається, що дорожчають харчі — оце і є причина всякого лиха. Вязу на сходах Еваріст зіткнувся з Елоді, — вона засапалась, пасма чорного волосся прилипли до спітнілої шиї.

— Я тебе шукала в Трибуналі. А ти якраз пішов звідти. Куди ти?

— До ратуші.

— Не йди! Ти занастити себе: Анріо заарештували... Секції не виступлять. Секція Пік, Робесп'єрова опора, лишається байдужа. Я знаю: адже мій батько її член. Якщо ти підеш до ратуші, то пропадеш нізащо.

— Ти хочеш, щоб я став боягузом?

— Навпаки, тепер у цьому й відвага — бути вірним Конвентові й підкорятися законові.

— Коли панують злочинці, закон мертвий.

— Еварісте, послухай своєї Елоді, послухай своєї сестри; сядь біля неї, хай вона заспокоїть твою розбурхану душу.

Він глянув на неї: ніколи вона не видавалась йому такою жаданою, ніколи цей голос не бринів для нього так звабливо, так непереможно.

— Два кроки, лише два кроки, мій любий!

Вона повела його на невеликий лужок із п'єдесталом, з якого скинули статую. Навкруг були лави, на них повно ошатних чоловіків та жінок. Галантерейниця пропонує мереживо; торговець цілющими настоями з сулією за плечима видзвонює в дзвоник; дівчатка бавляться обручем. На крутому березі порозсідалися нерухомі рибалки з вудками в руках. Погода була хмарна й вітряна. Гамлен, схилившись на паранет, блукав очима по острову, з одного краю вузькому, гострому, наче ніс корабля, слухав, як стоїно вітер у верхівітті дерев, і відчував, як усього його опановує безмежне прагнення спокою й самоти.

І, немов ніжний відгомін його думок, бринів голос Елоді:

— А пам'ятаєш, як, минаючись полями, ти захотів стати мировим суддею десь на селі? От було б щастя!

Але шелестіння листя й жіночий голос заглушав дзвін, що бив на сполох, барабанний дріб, далекий тушіт коней і гуркотіння гармат по бруку.

За два кроки від них юнак, розмовляючи з елегантною громадянкою, сказав:

— Чули новину? Оперу переведено на вулицю Закону.

Але про все вже було відомо; пошепки називали ім'я Робесп'єра, хоч іще й несміливо, бо його досі боялись. І жінки на звістку про його падіння намагалися стримати посмішку.

Еваріст схопив руку Елоді й відразу рвучко випустив її.

— Прощай! Я поєднав тебе з своєю жахливою долею, я занастив твоє життя. Прощай! Намагайся забути мене!

— Гляди ж, — відповіла вона, — не вертайся додому цієї ночі. Приходь до «Амура-художника». Не дзвони, кинь камінчик у віконницю. Я сама відчипю й сховаю тебе на горіщі.

— Ти побачиш мене переможцем або не побачиш зовсім. Прощай!

Підходячи до ратуші, він почув, як до обважнілого неба лине гудіння, немов колись у величні дні. На Гревській площі було чути бряжчання зброї, рябіли триколірні шарфи й військові мундири, вишикувались гармати Анрію. Еваріст піднімається парадними сходами, біля входу в зал розписується, засвідчуючи тим свою присутність. Члени Генеральної ради в кількості чотирьохсот дев'яносто одного чоловіка одностайно висловлюються за обвинувачених.

Мер наказує принести текст Декларації Прав Людини і читає вголос розділ, у якому сказано: «Коли уряд порушує права народу, повстання є найсвятішим і найнеобхіднішим обов'язком народу». І найвищий урядовець Парижа оголошує, що державному переворотові, здійсненому Конвентом, Комуна протиставить народне повстання.

Члени Генеральної ради присягаються померти на своєму посту. Двох муніципальних урядовців виряджають на Гревську площу звернутись до народу, закликати його приєднатися до Комуни й рятувати батьківщину і свободу.

Люди шукають одне одного, обмінюються новинами, дають одне одному поради. У магістраті небагато ремісників. Комуна, члени якої тут зібрались, має той склад, який утворився після якобінських чисток: судді та присяжні Револуційного трибуналу, художники, як Бовале

чи Гамлен, рантє і вчителі, заможпї міщани, великі комерсанти в папудрених перуках, з брелоками на животах; тут обмаль дерев'яних черевиків, довгих штанів, карманьїол, червоних ковпаків. Цих буржуа багато, й вони рішучі. А втім, ними обмежується все республіканське в Парижі. Вони зосередились у ратуші, як на скелі свободи, оточені океаном байдужості.

Тим часом надходять втішні новини. По всіх в'язницях, куди позамикали обвинувачених, відчиняються двері, і в'язні виходять на волю. Огюстен Робесп'єр, прибувши з в'язниці Форс, перший входить до ратуші, де його зустрічають оплесками. О восьмій дізнаються, що й Максїмільєн, після довгих вагань, вирушає до Комуни. На нього чекають, він має прийти, він прибув; від несамовитого грому оплесків двигтить склепіння старовинного муніципального будинку. Його вносять на руках. Цей дрібненький охайненький чоловічок у блакитному фраку і жовтих панталонах — це він. Він займає своє місце, він промовляє.

Тільки-но він прибув, Генеральна рада негайно дає розпорядження освітлити фасад ратуші. В цій людині втілена сама Республіка. Він говорить, говорить високим голосом, старанно добираючи слова. Говорить вишукано, докладно. І присутні, ті, хто важить своїм життям за нього, з жахом помічають, що це балакун, створений для комітетів, засідань, трибуни, не здатний на швидку постанову, на революційну дію.

Його запрошують у залу для нарад. Тепер вони всі тут, ці славетні обвинувачені: Леба, Сен-Жюст, Кутон. Робесп'єр промовляє. Ось уже пів на першу ночі — він усе ще промовляє. Тим часом Гамлен у залі Ради, притулившись чолом до шибки, тоскно вдивляється в ніч; він бачить, як у пїтьмі палахкотять світильники. Гармати Анрію вишикувались перед ратушею. На зовсім темній площі хвилюється нерішучий стривожений натовп. О пів на першу з-за рогу вулиці Ваннрі з'являються смолоскипи, вони оточують делегата Конвенту, вбраного з усіма ознаками його звання; він розгортає аркуш паперу і читає при багряних спалахах декрет Конвенту, в якому оголошено поза законом членів бунтівної Комуни, членів Генеральної ради, які цю Комуну підтримують, і всіх громадян, що відгукнуться на їхній заклик.

Оголошення поза законом, страта без слідства і суду! На саму гадку про це бліднуть навіть найвідчайдушніші.

Гамлен відчуває, як на чолі у нього виступив холодний піт. Він дивиться на юрбу, що квапливо покидає Гревську площу.

А обернувшись, бачить, як зала, щойно переповнена, раптом майже порожніє.

Та даремно повтікали всі ці члени Генеральної ради: адже позалишалися їхні підписи.

Друга година ночі. Непідкупний у сусідній залі радиться з Комуною і обвинуваченими представниками Генеральної ради.

Гамлен безнадійно втуплює погляд у темну площу. При світлі ліхтарів він бачить, як, стукаючи, ніби кеглі, б'ються одна об одну дощечки на піддашку бакалійної крамнички; ліхтарі гойдаються й блимають; здіймається сильний вітер. За хвилину сипнув дощ; площа спорожніла цілком: ті, кого не прогнав страхітливий декрет, повтікали від кількох крапель дощу. Гармати Анрію залишені напризволяще. І коли загони Конвенту при спалахах блискавки підходять водночас і з вулиці Антуан, і з надбережжя, біля під'їздів будинку ратуші вже нема нікого.

Тоді нарешті Максимільєн зважується просити у секції Пік допомоги проти Конвенту.

Генеральна рада наказує принести шаблі, пістолети, рушниці. Але вже лунає брязкання зброї, тупотіння, дзенькіт побитих шибок. Загони Конвенту лавиною ринуть через залу для нарад і вдираються до зали Ради. Чути постріл — Гамлен бачить, як Робесп'єр падає з розтрощеною щелепою. Тоді й Еваріст витягає свого складаного ножика, дешевого ножика, того, яким він колись у дні голоду відрізав шматок хліба для вбогої матері з дитиною, того, який одного гарного вечора на фермі в Оранжі Елоді поклала собі на коліна під час гри в фанти; він розкриває ножа, щоб устроїти собі в серце; лезо натрапляє на ребро, гнеться й раниць йому два пальці. Гамлен падає скривавлений. Він лежить нерухомо, мучиться від страшного холоду і в сум'ятті жорстокої боротьби, коли по ньому топчуться ногами, виразно чує голос молодого драгуна Анрі, що вигукує:

— Тирана вже нема! Його прибічників розбито! Революція піде далі своєю величною і грізною ходою!

Гамлен неpritомніє.

О сьомій годині ранку лікар, надісланий з Конвенту, перев'язав йому рани. Конвент дуже ревно піклувався про Робесп'єрових спільників: він не хотів, щоб хоч один

з них уникнув гільйотини. Художника, колишнього присяжного, колишнього члена Генеральної ради Комуни, на пошах принесли в Консьєржері

XXVIII

Десятого термідора, коли Еваріст після гарячого сну раптом в невимовному жаху прокинувся на тюремному ліжку, Париж в усій своїй красі й безмежності всміхався, радіючи сонцю; в серцях в'язнів оживала надія; крамарі весело відмикали крамнички; буржуа відчували себе багатшими, юнаки — щасливішими, жінки — вродливішими, — і все те було спричинене падінням Робесп'єра. Тільки жменька яacobінців, кілька священників, що склали присягу Конституції, та ще кілька старих бабусь тремтіли, що влада може перейти в руки людей лихих і зіпсутих. Революційний трибунал вирядив до Конвенту делегацію в складі громадського обвинувача і двох суддів — вітати в нагоди викриття змови. Збори ухвалили поставити знову ешафот на площі Революції. Хотіли, щоб багатії, чепуруни, красуні з вигодами могли дивитись на страту Робесп'єра, яка мала відбутися того ж таки дня. Диктатора і його спільників оголосили поза законом: досить було двом муніципальним урядовцям засвідчити їх особу, щоб Трибунал негайно передав їх катові. Але несподівано виникли труднощі: засвідчення особи не можна було виконати з дотриманням усіх формальностей, бо вся Комуна була оголошена поза законом. Через це збори дозволили Трибуналові засвідчувати особу засуджених за допомогою звичайних свідків.

Тріумвірів та їхніх головних спільників повезли на страту серед вигуків радості та обурення, серед прокльонів, реготу і танців.

Другого дня Еваріста, що вже трохи очунав і сьак-так міг триматись на ногах, вивели з камери, привезли до Трибуналу й посадили на помості, там, де він стільки разів бачив юрбу підсудних, там, де сиділо свого часу стільки славетних і незнаних жертв. Поміст угинався тепер під вагою сімдесяти чоловік, переважно членів Комуни та кількох присяжних, як Гамлен, оголошених, як і він, поза законом. Він побачив лаву, де сидів раніше, бильце, на яке звичайно спирався, місце, звідки він нагацяв жах на пещасних, місце, на якому йому довелося

витримати погляди Жака Мобеля, Фортюне Шассаня, Моріса Бротто, благальний погляд громадянки Рошмор, яка сприяла тому, щоб він став присяжним і якій він віддячив смертним вироком. Над підвищенням, де на трьох кріслах з червоного дерева, оббитих червоним утрехтським оксамитом, сиділи судді, він побачив бюсти Шальє і Марата, а також бюст Брута, тінь якого він одного разу закликав у свідки. Ніщо не змінилось — ні сокири, ні лікторське пруття, ні червоні ковпаки на шпалерах, ні образи, якими «плетільниці» з публіки частували приречених на смерть, ні душа упертого, працювितого Фук'є-Тенвіля, що старанно порпався в своїх убивчих паперах і посилав своїх учорашніх друзів на ешафот.

Громадянин Ремакль, консьєрж і кравець, та громадянин Дюпон-старший, столяр з Тіонвільської площі, член Комітету нагляду секції Нового мосту, засвідчили особу Гамлена Еваріста, художника, колишнього присяжного Революційного трибуналу, колишнього члена Генеральної ради Комуни. Свідчили вони за асигнацію в сто су, що виплачувала їм секція; а що вони були з обвинуваченням близькими сусідами й навіть приятелями, то якось соромилися дивитись на нього. До того ж стояла спека, їх мучила спрага, й вони поспішали піти та випити по склянці вина.

Гамлен насилу зліз на підводу: він утратив багато крові, й рана нестерпно боліла. Кучер шмагонув шкапу, й підвода рушила під гнівні викрики натовпу.

Жінки, що пізнали Гамлена, вигукували:

— А що, маєш!? Кровопивець! Убивця за вісімнадцять франків на день! Він уже не сміється. Дивіться, як зблід, боягуз!

Це були ті самі жінки, які нещодавно кляли змовників та аристократів, крайніх та поміркованих, що їх Гамлен з товаришами посилали на гільйотину.

Підвода звернула на набережну Монфондю, повільно покотилась по Новому мосту й по Монетній вулиці: їхали на площу Революції до ешафоту Робесп'єра. Коняка накульгувала, кучер раз по раз періщив її батоном по вухах. Натовп веселих, галасливих глядачів заважав їхати. Публіка вітала жандармів, яким доводилося стримувати своїх коней. На розі вулиці Оноре образливі вигуки ще погучнішали. Юнаки, що сиділи у залах на другому поверсі модних ресторанів, підбігали з серветками в руках до вікон і вигукували:

! — Канібали! Людожери! Вампіри!

! Коли підвода загрузла в купі сміття, якого за ці два тривожні дні ніхто не прибирав, золота молодь радісно закричала:

— Підвода застрягла в гною! Отак їх, якобінців!

Гамлен думав, і йому здавалося, що він розуміє все.

«Я заслуговую смерті,— міркував він.— Це справедливо, що нам припало зносити образи, скеровані проти Республіки, яку ми повинні були захистити від наруги. Ми виявили поблажливість, ми завинили тим, що були кволі. Ми зрадили Республіку. Ми заробили свою долю. Навіть і сам Робесп'єр, щирий, святий, грішив надмірною лагідністю, добросердістю; ці помилки він і спокотував своїм мучеництвом. Як і він, я теж зрадив Республіку; вона гине — справедливо буде, щоб і я помер разом з нею. Я ошадив кров інших — хай же пролеться моя власна! Хай я загину! Я заслуговую на це...»

Отак роздумуючи, він раптом побачив вивіску «Амура-художника», і гіркі та ніжні спомини бурхливим потоком ринули в його серце.

Крамничка була замкнена, жалюзі на всіх трьох вікнах другого поверху були зовсім слущені. Коли підвода проїздила повз ліве вікно, вікно блакитної кімнати, жіноча рука з срібною каблучкою на підмізинному пальці відхилила край жалюзі й кинула Гамленові червону гвоздику; він не міг піймати її своїми зв'язаними руками, але не відриваючись дивився на неї як на символ і образ тих рум'яних і запашних уст, що дарували свіжість його губам. Очі його залилися сльозами, і, весь пройнятий чарами цього останнього привіту, він побачив криваве лезо, що підносилося над юрбою на площі Революції.

XXIX

Сена вже вкрилась першою кригою лівова. По-замерзали басейни Тюільрі, струмки, водограї. Північний вітер піднімав на вулицях сніжну кураву. З ніздрів у ко-ней ішла біла пара; городяни, проходячи повз крамнички оптиків, поглядали на термометр. Прикажчик протирав укриті паморозю вікна «Амура-художника», і цікаві зупинялись подивитися на модні естампи: Робесп'єр над келихом стискає в кулаці людське серце, як лимон, щоб націдити й напитись крові. А на великих алегоричних

картинах, як, наприклад, «Тигрократія Робесп'єра», були самі лише гідри, гадюки, огидні страховища, яких тиран напустив на Францію. Тут можна було побачити також «Жахливу Робесп'єрову змову», «Арешт Робесп'єра», «Смерть Робесп'єра».

По обіді того дня Філіпп Демаї зайшов з течкою під пахвою до «Амура-художника»; він приніс громадянинуві Жану Блезу дошку, де пунктиром було вирізьблено «Самогубство Робесп'єра». Глузливий граверів різець зобразив Робесп'єра якомога потворнішим. Французький народ іще не переситився такими творами, що намагались показати ганебні й жахливі вчинки людини, яку тепер вивували в усіх злочинах Революції. Але продавець естампів, що добре знався на публіці, попередив Демаї, що віднині замовлятиме йому лише військові сюжети.

— Нам тепер будуть потрібні перемоги та завоювання, шаблі, плюмажі, генералї. Ми ступили на шлях слави. Я це на собі відчуваю: серце у мене починає калатати, коли розповідають про подвиги наших хоробрих армій. А вже як я почуваю що-небудь, то рідко коли буває, щоб цього самого не почували всі. Воїни та жінки, Марс та Венера — ось наша нинішня потреба.

— Громадянине Блез, у мене лишилося ще два-три Гамленові рисунки, які ви мені дали для гравюри. Це негайно?

— Аж ніяк.

— До речі, про Гамлена: вчора, проходячи бульваром Тампл, я побачив у перекупника, що торгує якраз навпроти будинку Бомарше, всі полотна цього бідолахи. Є серед них і його «Орест і Електра». Голова Ореста, що нагадує самого Гамлена, справді гарна, запевняю вас... Голова й руки просто чудові... Перекупник мені казав, що полотна попродає художникам, а вони на них малюватимуть своє. Бідолашний Гамлен! З нього б, може, виїшов перпорядний майстер, якби він не захопився політикою.

— У нього була душа злочинця! — заперечив громадянин Блез. — То я його викрив отут, на цьому самому місці, вже тоді, коли він ще стримував свої кровожерні інстинкти. Він ніколи мені цього не міг подарувати... О, це був надзвичайний мерзотник!

— Бідний хлопець! Він був щирий. Це фанатики його збаламутили.

— Сподіваюсь, ви не виправдуватимете його, Демаї!.. Йому немає виправдання.

— Так, громадянин Блез, виправдання йому нема.

Громадянин Блез поплескав по плечу красеня Демаї:

— Часи тепер не ті. Тепер, коли Конвент закликає вигнанців повернутись, вас можна знову кликати Барбару. Ось що мені спало на думку: зробіть-но мені, Демаї, таку гравюрку — портрет Шарлотти Корде.

До крамниці ввійшла закутана в хутро висока чорнява красуня й по-дружньому привіталася з громадянином Блезом. Це була Жюлі Гамлен; тільки вона вже не мала цього заплямованого прізвища: вона звалася тепер вдова Шассань і під шубкою носила червону туніку на згадку про червоні сорочки часів терору.

Жюлі спершу неприхильно поставилась до Еварістової коханки: все, що мало якийсь зв'язок з братом, було їй осоружне. Але громадянка Блез після страти Еваріста дала притулок його нещасній матері, оселивши її в комірчині під самим дахом «Амура-художника». Жюлі також прихистилася там; згодом вона знайшла роботу в модному магазині на Ломбардській вулиці. Її волосся, коротко підстрижене у стилі жертви гільйотини, її аристократична зовнішність, її жалоба викликали захоплення у золотій молоді. Жан Блез, якого Роза Тевенен майже зовсім покинула, почав виявляти до неї особливу прихильність, і вона прийняла його залицяння. Жюлі, як і в колишні трагічні часи, любила вдягатися в чоловіче вбрання; вона замовила собі елегантний фрак і з товстою тростиною в руці частенько ходила у Севр або Медон повечеряти в якому-небудь шиночку з котроюсь із знайомих модисток. Мужня Жюлі й досі не могла втішитись після смерті молодого аристократа, чий прізвище вона носила, і її смуток знаходив певну розраду хіба що в люті. Тому, зустрівши де-небудь якобінців, вона нацьковувала на них перехожих. Для матері у неї зоставалося небагато часу; а та, сидючи на самоті в своїй комірчині, цілими днями перебирала чотки, така пригнічена трагічною загибеллю сина, що навіть не відчувала скорботи. Роза також стала близькою подругою Елоді, що вміла жити в злагоді зі своїми «мачухами».

— Де Елоді? — спитала громадянка Шассань.

Жан Блез показав жестом, що не знає; він ніколи не знав цього, — такий у цього виробився принцип.

Жюлі зайшла по неї, щоб разом відвідати Розу Тевенен у Монсо, де актриса мала будиночок з англійським садом.

Роза Тевенен у Консьєржері познайомилася з громадянином Монфором, постачальником армії. Коли її звільнили завдяки клопотанню Жана Блеза, вона домоглася звільнення громадянина Монфора, що, вийшовши на волю, відразу знову взявся за постачання харчів військовим частинам і почав спекулювати земельними ділянками в кварталі Пепіньєр. Архітектори Леду, Олів'є та Вайї набудували там гарненьких будиночків, і за три місяці вартість тих ділянок збільшилась утричі. Монфор з часу спільного ув'язнення в Люксембурзі став коханцем Рози Тевенен; він подарував їй будиночок поблизу Тіволі, на вулиці Роше, що вартий був великих грошей, а Монфорові не коштував нічого, бо, продавши сусідні ділянки, він виручив у кілька разів більше. Жан Блез був людиною чемною; він вважав, що краще примиритися з тим, чого не можна уникнути, тому й відступив Розу Тевенен Монфорові, не посварившись з нею.

Невдовзі після того, як Жюлі прийшла до «Амура-художника», туди спустилася й чепурно вбрана Елоді. Незважаючи на холод, у неї під шубкою була тільки відкрита біла сукня; обличчя в неї зблідло, талія потоншала, в очах з'явилась якась млюсть, від усієї істоти її віяло любовострастям.

Обидві вирішили до Рози Тевенен, що чекала на них. Демаї взявся їх супроводити: артистка, опоряджуючи свій будиночок, зверталась до нього за порадами; до того ж він був закоханий в Елоді, яка вже майже вирішила не мучити його довше очікуванням. Вони проїздили повз Монсо, де під шаром вапна було поховано страчених на площі Революції.

— Це ще нічого, поки холодно,— сказала Жюлі,— а навесні трупний сморід отруїть півміста.

Роза Тевенен прийняла подруг у вітальні античного стилю, де всі канапи й крісла були виконані за ескізами Давіда. По стінах, над статуями, над бюстами, над канделябрами, пофарбованими під бронзу, були розвішані різьблені в камені копії з римських барельєфів. На господині була перука з солом'яно-білявими буклями. Перуки на той час викликали фурор; їх клали по шість, по дванадцять, по вісімнадцять у весільні кошики. Сукня в Кіпрідішому стилі, ніби чоход, щільно облягала її стан.

Накинувши на плочі мапто, вона повела подруг і гравера в садок, план якого накреслив Леду, але поки що там був лише безлад голих дерев та битої цегли. Проте вона показала Фінгалів грот, готичну каплицю з дзвоном, храм, струмок.

— Отут,— сказала вона, показуючи на групу з кількох ялин,— я хочу поставити кенотаф на згадку про нещасного Бротто дез'Ілетта. Я була небайдужа до нього. Яка приємна людина! Ці нелюди закатували його; я багато сліз пролила тоді. Друже Демаї, намалюйте мені урну на колоні.

І майже без паузи додала:

— Щось страшно... Я хотіла влаштувати бал на цьому тижні; але всіх скрипалів найнято аж на три тижні наперед. У громадянки Тальєн танці щовечора.

По обіді екіпаж Рози Тевенен повіз трьох приятельок і Демаї до театру Фейдо. Там зібралося все, що тільки було найвишуканіше в Парижі: дами з зачісками в античному стилі або в стилі жертви, в низько декольтованих сукнях, білих або пурпурових, рясно всипаних золотими блискітками; чоловіки з дуже високими чорними комірами, з широкими білими краватками, в яких тонуло підборіддя.

Того вечора ставили «Федру» і «Собаку на сні». Весь зал вимагав виконати «Пробудження народу» — улюблений гімн чепурунів та золотої молоді.

Завіса піднялась, і на сцені з'явився низенький опастий чоловічок: це був славетний Лаїс. Чудовим тепором він проспівав:

Народе Франції, брати!..

Залунали такі несамовиті оплески, що задзелепчали кришталеві підвіски на люстрі.

Потім почулося бурмотіння, й голос якогось громадянина в круглому капелюсі відповів з партеру «Марсельською»:

Вперед, вітчизни діти рідні!..

Але цей голос потонув у галасі. Його заглушили вигуки:

— Геть терористів! Смерть якобінцям!

Лаїса викликали знову, й він удруге проспівав гімн термідоріанців:

Народе Франції, брати!..

По всіх театральних залах на колоні або на цоколі стояли бюсти Марата; в театрі Фейдо цей бюст височів на п'єдесталі, поставленому в одній із ніш біля рампи.

Коли оркестр виконував увертюру до «Федри й Іпполіта», якийсь чепурун вигукнув, показуючи на бюст кінцем тростини:

— Геть Марата!

Увесь зал повторив:

— Геть Марата! Геть Марата!

В загальному галасі вирізнилились окремі патетичні вигуки:

— Ганьба, що цей бюст і досі ще стоїть тут!

— Осоружний Марат панує ще скрізь на сором нам! Його бюстів не менше, ніж голів, що він хотів повідтинати!

— Жаба отруйна!

— Тигр!

— Гадюка чорна!

Раптом котрийсь із елегантних глядачів скочив на бильце ложі, штовхнув і звалив бюст. Гіпсові уламки падають на голови оркестрантів під оплески всього залу, що підводиться, як одна душа, й стоячи співає «Пробудження народу»:

Народе Франції, брати!..

Серед найзавятіших співунів Елоді помітила молодого драгуна Анрі, колишнього прокурорського писарчука, свос перше кохання.

Після вистави красень Демаї підкликав кабріолет і повіз громадянку Блез до «Амура-художника».

В екіпажі він узяв руку Елоді в обидві руки.

— Чи вірите ви, Елоді, що я вас люблю?

— Вірю, бо ви любите всіх жінок.

— Я їх люблю в вашій особі.

Вона всміхнулась:

— Це було б для мене надто важке діло, хоч тепер у моді чорні, біляві й руді перуки, якби я зважилась замінити вам жінок усіх гатунків.

— Елоді, присягаюсь вам...

— Що? Ви присягаєтесь, громадянине Демаї? Ви або самі занадто наївні, або мене вважаєте такою.

Демаї не знайшов що відповісти на це. І вона дуже зраділа, що їй вдалося так закрутити йому голову.

На розі вулиці Закону вони почули співи й галас і по-

бачили якісь темні постаті, що метушились біля вогнища. Це був гурт чепурунів, які, вийшовши з Французького театру, заходились палити опудало, що зображувало Друга Народу.

На вулиці Оноре кучер зачепив капелюхом карикатурне зображення Марата, повішене на ліхтарі.

Розвеселившись від цього, кучер обернувся до пасажирів і розповів, як учора ввечері торговець тельбухами на вулиці Монторгей обмазав кров'ю бюст Марата, примовляючи: «Що-що, а це він любив над усе»; потім десятирічні хлопчаки вкинули бюст у стічний рівчак, і громадяни, що нагодились на те, гукали: «Ось його Пантеон!»

По всіх шиночках і ресторанчиках, повз які вони проїздили, співали:

Народе Франції, брати!..

Під'їхали до «Амура-художника».

— Прощавайте,— сказала Елоді, вистрибуючи з кабрію-лета.

Але Демаї почав благати її так ніжно, так лагідно й водночас так наполегливо, що вона не зважилася зачинити перед ним двері.

— Уже пізно,— сказала вона,— я вас пускаю хіба що на хвилинку.

У блакитній кімнаті вона скинула шубку, залишившись у білій, зігрітій її тілом античної сукні, що виразно підкреслювала форми тіла.

— Може, ви змерзли,— сказала вона.— Зараз я розпалю: все вже приготовано.

Вона викресала вогню і поклала запалену скіпочку в камін.

Філіпп узяв її в обійми з обережністю, що свідчила про силу, і від цього вона відчула якусь дивовижну насолоду. Уже майже не боронячись від його поцілунків, вона раптом випручалась:

— Облиште мене.

Ставши перед дзеркалом, що було на каміні, вона поволі скинула капелюшок; потім сумно поглянула на перстень на лівій руці — маленьку срібну каблучку зі стертим, ледве помітним обличчям Марата; вона дивилась на неї, поки сльози не затуманили їй очей, потім тихенько зняла її й кинула у вогонь.

Тоді, всміхаючись крізь сльози, ще вродливіша від ніжності й любові, впала Філіппові в обійми.

Аж удосвіта громадянка Блез відімкнула своєму коханцеві двері і в темряві шепнула йому:

— Прощай, любов моя! В цей час вертається додому батько. Як почувш ходу на сходах, то хутенько підіймись на поверх вище і не спускайся, поки все не стихне. У дворі стукни тричі в вікно консьєржці, щоб випустила тебе на вулицю. Прощай, життя моє, прощай, моє серденько!

Останні головошки дотлівали в каміні; Елоді, щаслива й стомлена, знеможено поклала голову на подушку.

Коментарі

НА БІЛОМУ КАМЕНІ

Роман «На білому камені» почав друкуватися 18 квітня 1904 року у першому номері газети соціалістів «Юманіте», заснованої Жаном Жоресом. На першій сторінці газети було вміщено таке повідомлення редакції: «Сьогодні ми починаємо на другій сторінці публікацію книги «На білому камені», яку щойно завершив Анатоль Франс. В цих філософських діалогах після відтворених ним сцен греко-латинського світу зображено картину комуністичного суспільства майбутнього. Ми вдячні великому письменникові за те, що він дав читачам-соціалістам можливість першими прочитати цей сміливий і прекрасний твір».

Філософсько-публіцистичний роман Франса друкувався в 26-ти номерах «Юманіте», останній розділ з'явився 13 травня 1904 р. Після значної переробки автор віддав свій твір видавництву Кальман-Леві, де і вийшло друком окреме видання (лютий 1905 р.).

«На білому камені» належить до найважливіших творів Франса. В цьому романі-діалозі він повніше й чіткіше, ніж у попередніх своїх книжках, висловив дуже важливі думки, що постійно хвилювали його як мислителя і художника, думки про шляхи розвитку людства і його перспективи, про можливість на основі сучасного рівня науки передбачити завтрашній день суспільства, про особливості політики великих капіталістичних держав в добу імперіалізму, про соціалізм. Ця книга фіксує світогляд письменника на вирішальному для його розвитку етапі, в усій його складності і подекуди суперечливості, відбиває напружену ідейну боротьбу, що точилася серед французької інтелігенції на початку нового сторіччя.

Структура книги типова для Франса. В ній, як і в «Поглядах пана Жерома Куаньяра», немає наскрізного сюжету, і так само форма роману — вільна, невимушена розмова-дискусія групи людей.

Учасники дискусії — буржуазні інтелігенти Франсової доби — демонструють досить широкий діапазон поглядів на актуальні проблеми життя сучасного їм суспільства, на події давньої історії, на питання філософії й культури тощо — від прогресивних до консервативних. В контекст розмов, що їх ведуть під час кількох зустрічей аташе посольства Леклер, філолог Губен, інженер Буайї, археолог Боні, вчений-коментатор Ланжельє та любитель мистецтва, заможний і незалежний Ішполіт Дюфрен, введено два великих оповідання «Галліон» та «Крізь браму з рогу чи крізь браму із слонової кості». Автор першого з них Ніколь Ланжельє, другого — Ішполіт Дюфрен. Обидва оповідачі не схожі між собою, але в кожному з них легко впізнати риси вдачі самого Франса. Особливо близький авторові Ланжельє — це одна іпостась улюбленого Франсового героя типу Бонара, Куаньяра, Бержере. В його уста Франс вкладає багато важливих думок, які він у цей час висловлював у публіцистиці чи листах (наприклад, розвинувши деякі аспекти статті «Парадокси російсько-японської війни», Франс вклав їх у романі в уста Ланжельє).

На вставних оповіданнях лежить головне ідейне навантаження роману, це — своєрідні ідейні центри, яким підпорядковано інші розділи, в цих розділах співрозмовники висловлюють свої думки з приводу причин і характеру сучасних їм воєн, колоніальної політики великих капіталістичних країн, расизму. Франс конфронтує протилежні погляди, дає слово не лише тим персонажам, які йому духовно найближчі, а й їхнім ідейним супротивникам, вкладає думки антагоністичні своїм власним. Це надає роману «На білому камені» певної гостроти, діалектичної напруженості, властивої філософському діалогу як специфічному літературному жанрові, широко розповсюдженому саме у французькій літературі (згадаймо хоча б таких попередників Франса, як енциклопедисти, зокрема Дідро).

Та хоч би як докладно висловлювали свої погляди консервативні співрозмовники, дискусія в романі не справляє враження об'єктивістської констатації розмаїття й розбіжності в існуючих ідеях, у розумінні тих чи інших пекучих проблем часу. Автор щораз дуже тонко, ненав'язливо, але абсолютно переконливо проводить прогресивну, передову ідею (найчастіше її обстоює Ланжельє) як найбільш доказову, справедливую і правильную. Саме Ланжельє стверджує, що «колоніальна політика — це найновіша форма варварства або, якщо хочете, останнє слово цивілізації», що «люди вперто вірять у вигадку про поділ людства на раси... на угоду своїй гордині, злості чи жадібності», що «кожна нація веде промислові війни з іншими націями... ми не знаємо іншого права, крім права сильного», що «досвід минулого... свідчить на

користь того, що війна не є необхідною умовою існування суспільства». Вчений, з його сміливим і дисциплінованим розумом, залізною логікою й уципливою іронією, безжально викриває буржуазну цивілізацію, яка породжує криваву конкурентну боротьбу, імперіалістичні війни, варварський колоніалізм і жорстокий расизм.

Проблемам війни і миру, засудженню загарбницької політики великих європейських держав та США по відношенню до країн Азії, Африки, Латинської Америки, розвінчання духовної ницості ідеологів расизму, прислужників войовничої буржуазії присвячено в романі «На білому камені» багато сторінок. Це й не дивно, бо книжку написано по свіжих слідах подій російсько-японської війни, у той час, коли преса майже щодня приносила повідомлення про нові акти агресії колоніальних держав, про запеклу боротьбу між великими промисловими монополіями за ринки збуту тощо.

Але провідною темою роману була дискусія про можливість чи неможливість передбачати майбутнє. Ця тема звучить у двох вставних оповіданнях — «Галліон» та «Крива браму з рогу чи крива браму із слонової кісті». В першому з них її розглянуто на матеріалі далекого історичного минулого, в другому — це спроба створення соціалістичної утопії. Ця тема розгортається у кількох площинах, вирішується неоднозначно.

В «Галліоні» Франс звертається до переломної доби, коли на зміну античному світу йшло середньовіччя, на зміну античному світогляду — християнство. Конкретно це перша половина I ст. нової ери. В оповіданні діють патриції з близького до молодого Нерона та його вихователя Сенеки оточення, перші християни, згадуються історичні особи цього складного і барвистого часу. З величезною художньою майстерністю відтворює Анатоль Франс своєрідність історичного періоду, дає читачеві відчуття аромату доби, побачити багатий і людний Коринф — ушановане місто римської Греції, розкішну віллу і прикрашений мармуровими статуями сад Галліона, галасливий і брудний міський ринок, вибоїсту дорогу до Акрополя. Римляни, греки, іудеї, патриції й раби, відпущеники й жебраки, філософи й поети з рафінованими смаками й витонченими ідеями і примітивні, темні фанатики нової релігії — всі ці люди з крові й плоти й живуть на Франсових сторінках, подуть неквапливі розмови, страждають, кохають і борються, а голонне, памагаються увияти собі майбутнє, близьке, але невловимо обличчя грядущого дня.

Письменник намалював точно до подробиць картину. Для цього він старанно нивчав різноманітні джерела — твори Сенеки, історичні драці, свангеліє. Але, на відміну від завдаць, які Франс ставив

собі в інших творах на аптичну тематику, художня відтворення давно зниклого світу не було його головною метою. На барвистому тлі Корінфа, в розмовах освічених римлян Франс, як здається спочатку, хоче показати безсилість людини, коли вона намагається змалювати події навіть недалекого майбутнього. Освічений, гуманний, широко мислячий проконсул Юній Анней Новат, що взяв собі ще й ім'я свого названого батька — Галліон, помиляється в усіх своїх прогнозах щодо майбутнього. Він покладає надії на Нерона як на майбутнього толерантного і мудрого владаря, а читачеві відомо, що Нерон увійшов в історію як один з найкривавіших тиранів. Галліон передбачає майбутню славу і могутність Римської імперії, а імперія ця вже в його час занепадала, пройшла зеніт історичного розвитку. Нарешті, він вважає, що новою релігією буде культ Геркулеса, і не помічає народження християнства, не пізнає в фанатичному Павлі апостола нової, переможної віри.

Чи це означає, що письменник історичну сліпоту свого героя робить абсолютною, зводить у непохитний принцип: «Людині не дано знати майбутнє»? Адже і в іншому творі — «Прокуратор Іудеї» — герой не розуміє тих багатих на історичні наслідки подій, свідком і учасником яких він є. А герой цей — неабихто. Звуть його Понтієм Пілатом. І не помітив цей прокуратор, «забув» Ісуса Христа. Якби оповідання «Галліон» існувало не як складова частина роману, а окремо, подібні тлумачення його головної ідеї мали б певні підстави. Однак ширший контекст, тканина всього твору спростовує його. Франс не спрощує свого героя, він тонко розкриває зіткнення суперечностей в його свідомості: мудрих думок, навіть прозрінь, які випереджають добу, і передсудів, забобнів, хибних уявлень вельможного сина рабовласницького, язичеського Риму. Галліон помилився у своїх передбаченнях і тому, що окрема, навіть талановита, людина його часу не могла досягнути думкою попередній досвід людства, не мала необхідних даних для далеких прогнозів, а передбачення, розраховані на надто короткий час, надто конкретні, завжди збільшують можливість помилки.

Друге велике оповідання — «Крізь браму з рогу чи крізь браму із слонової кістки» — побудовано на досить широко розповсюдженому при створенні утопій прийомі: герой уві сні переноситься в часі на багато років чи навіть сторіч вперед, бачить суспільство майбутнього, а потім розповідає про свій сон. І це суспільство Франс змальовує як соціалістичне, колективістське.

Зрозуміло, що в картині майбутнього соціалістичного світу є певні хибні або навіть смішні риси, дещо здається спрощеним або найвним. І не лише тому, що сон про мирне безкласове суспіль-

ство майбутнього бачить буржуазний інтелегент Дюфрен, тільки приблизно знайомий з соціалістичним ученням. Сам Анатоль Франс помилково вважав, що перехід від капіталізму до соціалізму відбудеться шляхом реформ, поступової еволюції, а не революції, спрощено уявляв собі опір, який вороги соціалізму будуть чинити новому суспільству, не мав якихось певних переконань щодо майбутнього сім'ї, великих міст і міської архітектури, таких галузей науки, як історія, або деяких форм мистецтва.

Та, незважаючи на деякі Франсові хибні погляди і прорахунки, в його соціалістичній утопії для нас найважливіше те, що письменник вірить у позитивний, прогресивний розвиток людства, в можливість створення гуманістичного суспільства, яке не знатиме експлуатації, імперіалістичних воєн, диктатури меншості над більшістю, безробіття, голоду. Вірить у суспільство, де кожна людина буде розвиватися гармонійно, відповідно до своїх здібностей, віддаючи частку своєї енергії фізичній праці, маючи час на наукову або художню творчість. Франс переконаний у тому, що розвиток техніки зробить життя людини вільнішим і щасливішим, полегшить трудові процеси, вдосконалить рівні сфери праці та побуту.

Він не схильний до оптимістичних перебільшень, пафосу і патетики у своїй картині майбутнього. Громадяни соціалістичного світу 2270 року теж знають і втому, і хвороби, їм так само не дано абсолютного щастя. Але їх суспільство має перспективи дальшого розвитку: «Ми домоглися, щоб життя стало стерпним для всіх. Це вже чимало. Наші нащадки досягнуть більшого. Сучасний лад не може не розвиватися... попереду нас чекають великі зміни».

Франсова утопія не лише вирізняється своїм оптимізмом палі сучасної йому літератури, а й має бойовий, полемічний характер. Навіть прогресивно мислячі буржуазні інтелекти часто ставали жертвами реакційних фальсифікацій соціалістичного вчення, розуміли принцип рівності як уніфікацію, нівелювання індивідуальності при соціалізмі, лякалися того, що боротьба за екопомічну рівність, однаковий для всіх добробут викреслить з життя інтерес до вищих духовних цінностей, до мистецтва тощо. Автор новели «Крізь браму з рогу чи крізь браму із слонової кості» показує, як здійснюється в суспільстві колективістів принцип рівності: «Навіщо докопуватися, чи рівні між собою люди, чи ні? Ми повинні лише стежити за тим, щоб кожен давав суспільству все, що він спроможний дати, й отримувати від нього за своїми потребами». Франс розповідає про надзвичайний розвиток музики, театру, образотворчого мистецтва, літератури в суспільстві, де

люди мають право на освіту, на вибір улюбленої справи, забезпечені всім необхідним для спокійного й творчого життя.

Франс мислить у своїй утопії масштабно, подробиці його не цікавлять. Він розуміє, що передбачити все у найменших деталях неможливо, але що, вивчаючи сучасність, можна робити прогнози на майбутнє. Все залежить від глибини і об'єктивності вчення про історію і сьогодення. Саме таке вчення Франс уже в роки написання роману «На білому камені» бачив у марксизмі. Про це свідчить більшість сторінок його соціалістичної утопії, зокрема й те, що вперше в творчості письменника з'являється думка про робітників, які у майбутньому здійснюватимуть керівництво державою, про «диктатуру комітету», що складається з 14 робітників.

Роман «На білому камені» у своєму філософському і політико-публіцистичному багатстві, у своєму історизмі й глибоких прозріннях на майбутнє людства є великим досягненням Франса, одним з найвищих здобутків інтелектуальної прози у світовій літературі початку ХХ сторіччя.

С. 7. «*Філопатрис*» («*Patris*») — назва памфлета, який приписується грецькому сатирику Лукіану (бл. 120 — після 180).

Діоскури — міфічні близнюки Кастор і Поллукс, сини Леда і Зевса.

Септімій Север — римський імператор з 193 по 211 р.

Капітолій, Палатин — назви двох із семи пагорбів, на яких було збудовано стародавній Рим.

С. 8. *Священна дорога* — вулиця, яка вела з Форуму на Капітолій. На ній звичайно проходила тріумфальна процесія на честь полководця-переможця.

Ремові нащадки — тобто римляни, нащадки легендарних засновників Рима Ромула і Рема.

...*Віргіній узєв ножа*... — За легендою, римлянин Віргіній, щоб урятувати честь свої дочки Віргінії, яку хотів зганьбити всевладний децемвір Аппій Клавдій (IV — поч. III ст. до н. е.), заколов юну дівчину ножем.

С. 9. *Доміціанів колос*. — *Доміціан* (51—96) — римський імператор.

«Курцієве озеро». — За легендою, молодий римський патрицій Марк Курцій пожертвував собою заради блага співгромадян, кинувшись на коні й у повному озброєнні в зловісну прірву, яка загрожувала поглинути Рим. Боги прийняли цю жертву, розколина перестала розсуватися, і на її місці утворилося озеро.

Верхня Велія — територія біля Палатинського пагорба, туди вело продовження Священної дороги.

Благочестивий Нума.— *Нума Помпілій* — другий легендарний цар Риму, який начебто владарював з 714 по 671 р. до н. е. і на відміну від свого войовничого попередника Ромула був миролюбивою вдачею. Вважається першим римським законодавцем.

С. 10. *Корнето* — місто неподалік від Рима. Археологи відкрили на його околицях етрусські гробниці з мозаїками і фресками, де були зображені сцени пекла.

Орканья — прізвисько флорентійського художника Андреа да Чоне (бл. 1308—1369).

С. 11. *...озера Регілл...* — На березі озера Регілл римські легіони здобули 496 р. до н. е. перемогу над латинцями.

Азіатські страхінтя — тобто християнські легенди про пекло, страшний суд, які прийшли в Європу разом з новою релігією із східних азіатських провінцій Римської імперії.

С. 12. *Бреаль Мішель* (1832—1915) — французький філолог, автор книги «Етимологічний словник латинської мови».

Колон — назва римських вільних селян, дрібних землевласників або орендарів.

С. 13. *Курія Юлія* — будинок міської ради, зведений за часів панування Юлія Цезаря (I ст. до н. е.).

Диоклетіан (245—313) — римський імператор з 284 по 305 р.; жорстоко переслідував християн.

Евандр — легендарний аркадський цар, що переселився з Греції в Італію, втілення патріархальної простоти і скромності. Персонаж поеми Вергілія «Енеїда».

С. 14. *Фаустіна* — це ім'я мали дружини кількох римських імператорів.

Пастух Фаустул.— За міфом, легендарних засновників Рима — Ромула і Рема — спочатку вигодувала своїм молоком вовчиця, а потім їх знайшов у лісі і виховав пастух Фаустул.

Цар Італ, або Вітул — легендарний цар Південної Італії, від імені якого начебто пішла назва всієї країни.

Земля авзонійська.— *Авзонія* — стародавня назва південно-західної Італії, потім стала поетичною назвою всієї Італії.

Діоспігер — романізований варіант імені індійського божества стародавньої ведійської доби, від якого, на думку філологів, походить ім'я Юпітера.

С. 15. *Індра* — один з головних богів індоіранської міфології, як і Юпітер-Зевс — бог неба, грому і блискавки.

Рома — богиня, покровителька міста Рима.

С. 16. *Квірін* — в давньоримській міфології бог війни, якого згодом замінив бог Марс; ототожнювався з легендарним засновником Рима Ромулом.

Бактрія — східна провінція стародавньої Перської держави.

С. 17. *Ерехтей* — за міфом, легендарний цар Афін, який народився від самої Землі.

Клавдій (10 р. до н. е.— 54 р. н. е.) — римський імператор з 41 по 54 р.

Ахея — у Стародавній Греції область на півночі Пелопонеського півострова; за часів римського владарювання (з кінця II ст. до н. е.) так стали називати всю Грецію, яку римляни перетворили на римську провінцію. На чолі таких провінцій стояли проконсули, яких сенат призначав на цю посаду здебільшого строком на рік.

Ригор Сенека (бл. 55 р. до н. е.— бл. 32 р. н. е.) — письменник, вчений, автор підручників риторики. Мав трьох синів.

С. 18. *Луцій Анней, Сенека Молодший* (63 р. до н. е.— 65 р. н. е.) — син Сенеки Старшого — ритора. Видатний римський філософ-стоїк, драматург, промовець. Вихователь майбутнього імператора Нерона. За участь у змові проти імператора, яку очолив Гай Кальпурній Пізон, Сенека був засуджений на смерть. Філософ заповідав собі смерть сам, розрізавши вени на руках.

Тиберій (42 р. до н. е.— 37 р. н. е.) — син і спадкоємець Октавіана Августа, римський імператор з 14 по 37 р.

...*тим, що йде після фізики* — тобто метафізикою («мета» — грецьк. «після, за»). Цим словом називався філософський твір Аристотеля, який ішов після його викладу вчення про природу — «Фізика».

Клієнти — численна соціальна група у Стародавньому Римі. Будучи особисто вільними, ці незаможні громадяни добровільно обирали собі покровителів серед багатих патриціїв, працювали на них, ставали залежними від волі патрона.

С. 19. *Октавіан Август* (63 р. до н. е.— 14 р. н. е.) — римський імператор з 31 р. до н. е. по 14 р. н. е., небіж Юлія Цезаря. За його правління Римська імперія досягла високого економічного і культурного рівня.

Акрокорінф — Верхній Корінф, частина міста, розташована на узвишші, з укріпленням — акрополем — у центрі.

Ієродули — храмові раби й рабині. Ці останні часто були повіями.

Екседра — напівкругла ніша з сидіннями вздовж стін.

Гелікон — гора у Західній Беотії. В античні часи вважалася місцем, де живуть музи — покровительки мистецтв і наук.

Алкїони — птахи з роду рибалочок або зимородків, про них у греків існувало багато повір'їв.

С. 20. *Мумій* — римський консул, під керівництвом якого війська Риму розгромили у 146 р. до н. е. Корінф.

Либурна — давньоримський легкий військовий корабель.

Бакхіади — легепдарний рід, який у IX—VIII ст. до н. е. панував у Коринфі.

С. 22. *Гасві жертви* — тобто жертви римського імператора Гая Калігули (12—41), відомого як жорстокий деспот і украй розбещена людина.

С. 23. *Фідій, Мирон* (V ст. до н. е.) — уславлені грецькі скульптори.

Курії та Фабріції — стародавні римські роди.

Пріап — в античній міфології бог родючості, покровитель садів і виноградників.

С. 24. *Еділи* — урядовці в Стародавньому Римі, що наглядали за порядком у містах, торгівлею, звичаями.

Іул, або частіше Асканій — син героя Енея. Римляни вважали Іула та його батька своїми предками.

Харити — в давньогрецькій міфології три сестри — богині краси і радості, втілення жіночої чарівності. У римській міфології — грації.

С. 25. *Венера Кнідська* — статуя богині кохання, що стояла в малоазійському місті Кніди. Статую вважали твором великого афінського скульптора Праксітеля (IV ст. до н. е.).

С. 26. *Кассандра* — за давньогрецьким міфом, дочка царя Трої Пріама, пророчиця. Покарана богом Аполлоном, любов якого вона знехтувала, Кассандра могла віщувати лише сумне і жахливе, і ніхто їй не вірив.

С. 27. *Пірра* — героїня давньогрецького міфа, дуже схожою на біблійну легенду про потоп. Разом із своїм чоловіком Девкаліоном Пірра врятувалася від потопу, насланого Зевсом на перших людей на землі. З каменів, які подружжя кидало за себе, з'явилися нові люди.

С. 28. *...птахами з Фазісу*. — Фазісом в античні часи називали річку Ріон, звідти до столу багатих римлян возили дичину — фазанів.

Брут Луцій Юнній (VI ст. до н. е.) — римський патрицій, очолив у 510 р. до н. е. республіканське повстання проти царя Тарквінія Гордого. Після перемоги повстанців став консулом республіки.

Цегети — один з найдавніших римських родів. Тут ужито в значенні — корінні римляни.

Проскрипції — у Стародавньому Римі списки осіб, яких влада оголошувала поза законом. Форма розправи правлячої верхівки з політичними противниками.

Катон (Марк Порцій Катон Молодший, або Утіський, 95—46 рр. до н. е.) — римський аристократ-стоїк, стояв на чолі республікан-

ської партії, яка боролася проти Юлія Цезаря. Побачивши свою поразку, заколовся мечем.

...за *Марія та Сулли*...— тобто в часи громадянських війн у Римі в I ст. до н. е. Перемогла рабовласницька аристократія в Суллою на чолі.

С. 29. *Кремуцій Корд* (I ст. до н. е.) — римський сенатор, автор «Історії громадянської війни в Римі». За те, що він вихваляв убивців Цезаря—Брута й Кассія,— був звинувачений в образі величності і відібрав собі життя.

Агриппіна (15—59) — сестра римського імператора Калігули, мати Нерона. Відома своєю жорстокістю й підступністю у прагненні до необмеженої влади. Усунула всіх, хто стояв на шляху її сина до трону, в тому числі й свого третього чоловіка імператора Клавдія. Нерон, ставши володарем Римської імперії, віддячив матері тим, що наказав її вбити.

Германік (18 р. до н. е.—19 р. н. е.) — небіж і названий син римського імператора Тіберія, батько Калігули та Агриппіни.

С. 30. *Нерон ...стає віднимі рівним Британнікові*...— *Британнік*— син імператора Клавдія від першого шлюбу. Клавдій за намовлянням своєї другої дружини Агриппіни всиновив її сина Нерона. Коли Нерон став римським імператором, він наказав вбити Британніка.

Лукап Марк Анней (39—65) — римський поет, небіж філософа Сенеки. Взяв участь у змові Пізона проти Нерона. За наказом імператора відібрав собі життя.

Еріал і Ніс — легендарні троянські воїни. Вергілій уславив їх в «Енеїді» за велику і щирю дружбу.

С. 31. *Наука Портика* — тобто філософія стоїцизму. Афіський портик (крита колонада) був місцем, де виголошував перед учнями свої ідеї філософ Зенон з Кітіона (бл. 336—264 рр. до н. е.), засновник стоїцизму. Сенека був послідовником Зенона.

Парфяни — населення Парфянського царства, великої держави, конкурента Риму та Сходу. Лежало на південь від Каспійського моря.

Араб, сабієць, житель Гему, сармат... сікамбр...— народи стародавнього світу. Сабійці жили в Аравії, сармати кочували у степах біля Волги, Уралу й Чорного моря. Жителі Гему — жителі Балкан. Сікамбри — одне з германських племен.

С. 32. *Тіфон* — у грецькій міфології чудовисько із змійними головами, яке боролася з Зевсом за владу над світом. Зевс переміг його і кинув у підземне царство Тартар.

Антіона — за грецьким міфом, фіванська царівна, яка народила від Зевса синів-близнюків Зефа та Амфіона.

С. 36. *Анаксагор* (бл. 500 — бл. 428 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ. В його вченні є матеріалістичні й ідеалістичні риси.

С. 37. *Блісейські Поля* — в античній міфології місце, де перебувають душі померлих мудреців та героїв!

С. 38. *Поет Евріпід сказав...* — Далі йдуть рядки в трагедії давньогрецького поета Евріпіда (484—406 рр. до н. е.) «Іпполіт».

С. 39. *Мінос* — у грецькій міфології цар Криту. За його справедливості після смерті боги зробили Міноса суддею у підземному царстві.

С. 40. *Ще Есхіл сказав...* — Далі йде цитата в трагедії «Прометей прикутий» давньогрецького поета Есхіла (525—456 рр. до н. е.).

С. 40. *...звійти до родини якогось чоловіка на ім'я Авраам.* — Християни вважали себе членами «роду Авраамового», тобто належними до роду біблійного пророка, від якого пішов ізраїльський народ.

С. 42. *Помпей Гней* (106—48 рр. до н. е.) — римський політичний діяч і полководець. В 64 р. до н. е. захопив Єрусалим, завоював Сирію. Привіз у Рим багатьох полонених в Сирії та Іудеї.

...прибічники якогось Христуса... підняли серед іудеїв криваві заворушення. — Йдеться про події часів правління імператора Клавдія (в 41 по 54 р.), який переслідував послідовників східних віровчень і вигнав іудеїв з Рима.

С. 43. *...в іудейських книгах можна знайти Платонові думки...* — Деякі думки філософа-ідеаліста Платона (427—347 рр. до н. е.) перегукуються з положеннями християнського вчення (ідея безсмертя душі, вчення про єдиного бога, світову душу тощо).

С. 45. *Гарусніки* — у Стародавньому Римі жерці, ще провіщали майбутнє за нутрощами жертвних тварин. *Авгури* — так само провіщали майбутнє і волю богів, але за співом та польотом птахів.

С. 47. *Катон Марк Порцій, Катон Старший* (234—149 рр. до н. е.) — консервативний римський державний діяч і історик, був прихильником стародавніх римських традицій і звичаїв, боровся проти грецьких впливів; за переказом, вимагав знищення Карфагена.

С. 49. *...Венерина пташка не понесла, як Юпітерів орел...* — За легендою, орел Зевса (Юпітера) підняв хлопчика Ганімеда на Олімп, де він став чашником богів.

С. 50. *Ліфія* — пророчиця бога Аполлона у місті Дельфі.

С. 52. *Кіпріда* — одне з імен Венери, за островом Кіпр, де був пишний культ цієї богині.

С. 53. *...Павло, чи то Савло...* — Один з легендарних учнів Христа апостол Павло, до того як стати послідовником християнського вчення, був ткачем у місті Тарсі і звався Савлом.

С. 54. *Ліктори* — в Стародавньому Римі почесні охоронці вищих урядовців.

Філемон і Бавкіда — за грецьким міфом, подружжя, що в любові й злагоді прожило разом довге життя; стало символом подружньої вірності.

Вулкан — римське ім'я Гефеста, бога вогню і металів, бога-коваля, покровителя ремісників.

Магір Енеадів — богиня Венера, мати Енея, від неї пішов весь рід Енеадів.

С. 56. *Сатурналиї* — щорічні свята в Римі на честь Сатурна, батька богів, в пам'ять про його щасливе для людей правління («золотий вік»). Ці гучні й веселі свята відбувалися наприкінці грудня.

Субуррські повії. — Одна з торговельних вулиць Рима називалася Субурра, на ній було багато кубел розпусти.

Веста — римська богиня священного вогню і хатнього вогнища. Жриці храмів богині Вести — весталки — давали обітницю суворо зберігати дівочу цноту. За порушення обітниці їх живцем закопували в землю.

С. 57. *Медя* — за грецьким міфом, чарівниця, що покохала героя походу до Колхіди за золотим руном Язона і допомогла йому в цьому поході. Дізнавшись про його зраду, вона, щоб помститися, підступно отруїла його нову обраницю, дочку коринфського царя Креонта Главку, вбила власних дітей від Язона і спалила царський палац.

С. 58. *Зевесові народить жінка сина...* — рядок в трагедії Есхіла «Прометей прикутий».

С. 60. *...плутали Епікурові ідеї в поглядах Зенона* — тобто плутали матеріалістичні та атеїстичні ідеї в поглядах стоїків.

Тацит Публій Корнелій (бл. 55—бл. 120) — видатний римський історик, автор творів «Історії», «Анналі», «Діалог про ораторів», «Життя Агриколи», «Германія».

С. 62. *Ренан Ернест* (1823—1892) — французький вчений-орієнталіст та філософ-позитивіст, автор «Життя Ісуса» (1863).

Бертло П'єр-Ежен-Марселен (1827—1907) — французький хімік, друг Ренана. У 1898 р. вийшло в світ «Листування Ренана і Бертло».

С. 63. *Іроди* — династія царів і правителів Іудеї (I ст. до н. е.— I ст. н. е.).

Йосиф Флавій (37— бл. 100) — давньоєврейський історик, автор «Історії Іудейської війни».

Береніка — іудейська царівна, в яку, за переказом, був закоханий римський імператор Тіт. На основі цього переказу напи-

сані трагедії «Тіт і Береніка» (1670) П'єра Корнеля і «Береніка» (1670) Жапа Расіна.

Тіт Флавій (39—81) — римський імператор, зруйнував Брусалим, завершив завоювання Іудеї.

С. 64. *Марабуг* — член військово-релігійного ордену ченців-дервішів.

Генерал Дезе де Вейгу Луї (1768—1800) — французький генерал, учасник єгипетського походу Бонапарта.

С. 65. *Траян* (бл. 53—117) — римський імператор в 98 р., завойовник та енергійний адміністратор. За його панування було зведено багато архітектурних пам'яток, зокрема Траянові Терми, Форум, Колона.

Местр Жозеф де (1753—1821) — французький письменник і публіцист, додержувався ультрареакційних поглядів. У своїй книзі «Про папу» (1819) та інших творах намагався піднести авторитет та вплив католицизму.

С. 66. *Петроній Гай* (I ст.) — римський письменник-сатирик, автор авантюрно-побутового роману «Сатирикон», радник Нерона у справах доброго смаку. Був обвинувачений у змові проти Нерона й заповідав собі смерть.

С. 69. *...апостол Павло не впізнав би себе на колоні Марка Аврелія, як не впізнав би на Траяновій свого давнього ворога Кіфу.* — Йдеться про колони, збудовані в Римі на честь імператорів Марка Аврелія і Траяна. У XVI ст. папа Сікст V наказав замінити статуї імператорів, які стояли на вершечках цих колон, статуями апостолів Павла й Петра. Петро грецькою мовою означає «камінь», а стародавньою сирійською мовою камінь — «кіфа». Павло й Петро часто сперечались між собою в питань християнського вчення й особливо релігійних обрядів.

С. 71. *...грубий Аполлон Дедала...* — *Дедал* — міфічний грецький скульптор і архітектор, його вважали за автора найдавніших грецьких скульптур.

Синоптичні євангелія — тобто три стилістично й текстуально схожих розповіді про життя Христа (євангелія від Матфея, Марка та Луки). Синоптичний (*грецьк.*) — рівнобіжний. Четверте євангеліє, так зв. «Євангеліє від Іоанна», відрізняється від них своїм містичним характером, в ньому відчувається вплив філософії гностиків.

Гностики — послідовники містичного філософського вчення гностицизму, яке поєднувало в собі ідеї раннього християнства з ідеями релігій Стародавнього Сходу та античної філософії, мало багато місцевих відмін.

...пізніших Христів... — Франс іронізує тут з довільного тлумачення християнських догматів протягом усього часу існування

католицької церкви залежно від політики різних діячів католицизму.

Григорій VII — римський папа в 1073 по 1085 р., енергійно боровся за владу з германським імператором Генріхом IV.

Домінік — іспанський чернець, засновник жебрущого чернечого ордену домініканців, що жорстоко переслідував єретиків.

Юлій II — римський папа в 1503 по 1513 р., прагнув зміцнити політичну владу пап у Італії, вів війни протягом усього свого панування.

Лев X — римський папа в 1513 по 1521 р., захоплювався мистецтвом; при ньому у Ватикані працювали великі майстри Мікеланджело, Рафаель, Андреа дель Сарте та ін.

Лев XIII — римський папа в 1878 по 1903 р., намагався піднести могутність церкви шляхом об'єднання всіх сил європейської реакції у боротьбі проти соціалізму, виступав як пропагандист буржуазного парламентаризму, капіталістичного прогресу, намагався зробити політику церкви гнучкішою.

Фллон (I ст.) — давньовіррейський письменник і філософ, автор тлумачень так зв. вакоу Мойсєвого.

С. 74. *Епікет* (50—138) — римський філософ-стоїк.

Константин (274—337) — римський імператор в 306 р., прозваний Великим, виняв християнство державною релігією.

Юліан Флавій Клавдій (331—363) — римський імператор в 361 р., вірив християнства, хотів відновити віру в античних богів, за це дістав від християнської церкви прізвисько Відступник.

Галілеянин — так називали Ісуса Христа, який, за легендою, походив з іудейської області Галілея.

Григорій Навантин (бл. 330 — бл. 390) — один з ранніх діячів християнської церкви, автор богословських книг.

С. 76. *Бланкі Луї-Огюст* (1805—1881) — французький революціонер, утопіст-комуніст, учасник французьких революцій 1830 і 1848 рр.; майже 40 років провів у тюрмі; недооцінював роль пролетаріату, покладаючи надії на діяльність революціонерів-терористів. У тюрмі написав книгу «Вічність у планетах. Астрономічна гіпотеза» (1872).

С. 77. ...*Платон, Томас Мор, Кампанелла, Фенелон, Кабе...* — Тут перераховані імена видатних філософів і письменників, творців соціальних утопій. В контексті цих імен іронічно звучить ім'я *Поля Адана* (1862—1920) — реакційного французького письменника і публіциста, запеклого шовініста, що в романі «Листи з Малайї» (1898) осмілював колоніалізм, «історичну цивілізаторську місію» латинської раси.

Мерсьє Себастьян (1740—1814) — французький письменник, автор просвітительського роману-утопії «Рік 2440-й, сон, яких мало».

Морріс Вільям (1834—1896) — англійський письменник; поет, художник, архітектор, декоратор, автор роману «Листи нізвідня» в дусі утопічного соціалізму, закликав повернутися до ручної ремісничої праці.

С. 78. *Спронк Моріс* — французький письменник і журналіст, автор роману «Рін 330-й Республіки, XXIII ст. християнської ери».

Моклер Каміль (справжнє ім'я Каміль Фост, 1872—1945) — французький письменник; історик мистецтва, автор роману «Незайманий Схід. Єпічний роман 2000-го року».

Галлеї Даніель (нар. 1872 р.) — французький письменник і публіцист, дрібнобуржуазний соціаліст, автор роману «Історія чотирьох років (1997—2001)».

...*Герберт Джордж Уеллс; помандрувавши в майбутнє...*— Тут мається на увазі роман Уеллса «Машина часу» (1895), в якому письменник-фантаст змалював людство у 802701 р.

С. 79. *Пій IX* — римський папа з 1846 по 1878 р.; відзначався крайнім консерватизмом.

Кавур Каміло Бензо (1810—1861) — лідер ліберально-монархічної буржуазії в Італії; спираючись на масовий рух за незалежність країни; хотів об'єднати Італію «зверху» під владою п'ємонтських королів:

Віктор-Еммануїл II (1820—1878) — король П'ємонту і Сардинії, в 1861 р. король об'єднаної Італії.

...*розгніваний папа і відлучений від церкви король...*— Папа Пій IX відлучив від церкви короля Віктора-Еммануїла II і членів італійського уряду за те, що уряд приєднав Папську область до території Італійської держави і позбавив папу світської влади (закони 1870 та 1871 рр.).

С. 84. *Серіка* — стародавня назва Східної Азії.

С. 85. *Макао* — з 1557 р. португальська колонія у Південному Китаї.

С. 86. *Тисяча дев'яност першого року в Пекіні зчинилися заворушення...*— Антиімперіалістичне повстання китайського народу, так зв. боксерське, відбувалося не у 1901, а у 1900 р. Після його придушення силами восьми держав Китай опинився у становищі напівколонії.

Бонналь Гійом (1844—1917) — французький генерал і військовий письменник; автор книги «Характер сучасної війни».

С. 87. *Гері Едмон* (1855—1925) — французький буржуазний економіст, крайній реакціонер, автор книги «Жовта загроза».

Думер Поль (1855—1932) — французький реакційний політичний діяч. У 1896—1902 рр. як генерал-губернатор Французького Індокитаю жорстоко придушував національно-визвольний рух. Автор книги «Французький Індокитай».

Безобразов Олексій Михайлович — статс-секретар царя Миколи II, власник концесій у Маньчжурії та Корей. *Алексєєв Євген Іванович* (1843—1909) — царський намісник на Далекому Сході з 1903 по 1905 р.

Мелін Фелікс-Жюль (1838—1925) — французький політичний діяч, у 1896—1898 рр. стояв на чолі «однорідного міністерства», утвореного з поміркованих політиків. Підтримував фінансовий капітал і клерикалів, виступав за колоніальну експансію.

Ріше Шарль (1850—1935) — французький фізіолог, займався остеологією, тобто вивченням кістяка і закономірностей його будови.

Прознати, брахіцефали — антропологічні типи. Для прогнатів характерна сильно розвинена щелепа, що виступає наперед, брахіцефали — «короткоголові», такі, що мають круглий череп.

С. 88. *Адмірал Того* (1849—1934) — японський адмірал, брав участь у японсько-китайській війні 1894—1895 рр. та російсько-японській війні, організував блокаду російського флоту в Порт-Артурі.

Турбульйон — баламут; неологізм, створений А. Франсом від французького дієслова із значенням «баламутити, бептежити» (у перекладі це слово утворене від дієслова «турбувати»). В «Сучасній історії» під ім'ям турбульйонів письменник висміює політиканів-націоналістів.

С. 90. *Улар Александр* — французький журналіст, писав політичні огляди про події на фронтах російсько-японської війни.

С. 91. *Бічер-Стоу Гаррієт* (1812—1896) — американська письменниця, авторка роману «Хатина дядька Тома», в якому палко виступила проти рабства негрів у США.

Фіно Жан (1858—1922) — буржуазний реакційний журналіст.

С. 93. *Захоплення Трансваалю*. — Внаслідок англо-бурської війни 1899—1902 рр. Англія захопила бурські республіки Трансвааль та Оранжеву.

С. 94. *Феррі Жюль* (1832—1893) — французький політичний діяч, двічі очолював уряд (1880—1881 і 1883—1885), активно провадив колоніалістську політику. Внаслідок невдач французьких військ у Індокитаї кабінет Феррі пішов у відставку.

С. 95. *Рібо Александр-Фелікс-Жозеф* (1842—1923) — французький політичний діяч, був прем'єр-міністром у 1892—1893 та 1914—1917 рр., виступав з мілітаристських імперіалістичних поглядів.

С. 97. *Рузвельт Теодор* (1858—1919) — політичний діяч США, був президентом у 1901—1909 рр.; ідеолог американського імперіалізму.

Тит Лівій (59 р. до н. е.— 17 р. н. е.) — римський історик, автор «Римської історії від заснування міста».

С. 98. *Горгонцола і страккіно* — назви сортів сиру.

Крізь браму з рогу чи крізь браму із слонової кості — образ з античної міфології. Вважалося, що крізь браму з рогу приходять правдиві сни, а крізь браму із слонової кості — фальшиві, тобто ті, що збуваються, і ті, що не збуваються. Цією назвою розповіді Іпполіта Дюфрена Анатоль Франс начебто ставить знак запитання над припущеннями про майбутнє людства, які висловлені у розповіді.

С. 101. *Коники, бакара* — азартні ігри.

Липневі буржуа — тобто буржуазія, що прийшла до влади внаслідок Липневої революції 1830 р.

С. 105. *Меньє Константин* (1831—1905) — видатний бельгійський скульптор і художник, багато його творів присвячено пролетарям.

С. 116. *Стейнлен Теофіль-Александр* (1859—1923) — французький живописець і графік, в численних сатиричних малюнках, гравюрах, літографіях піддавав гострій критиці капіталістичне суспільство. Був видатним ілюстратором книг Мопассана, Франса та ін.

С. 127. *Крітій, Трієфон* — персонажі памфлета «Філопатріс» (Див. прим. до с. 7). Крітій — язичник, Трієфон — християнин.

С. 128. *Палеонітек Сівалікських пагорбів* — викопна людиноподібна мавпа, знайдена у 1879 р. у Сівалікських пагорбах на південних схилах Гімалаїв.

Пуанкаре Жюль-Анрі (1854—1912) — видатний французький математик і філософ; у філософських поглядах був близький до махізму. Його погляди піддано критиці у праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

ОСТРІВ ПІНГВІНІВ

Франс не зразу визначив остаточний зміст і форму свого найзначнішого і найвідомішого сатиричного твору — роману «Острів пінгвінів». Спочатку він написав різдвяне оповідання під цією ж назвою, яке складалося з восьми коротких розділів і було витримане в улюбленому жанрі Франса — пародії на життя святих. В ньому йшлося про святого Маеля, спокуси, з якими божий праведник успішно боровся, а також про помилку Маеля на схилі життя, коли він через підсліпуватість охрестив пінгвінів, подумавши, що то люди. 17 грудня 1905 року твір з'явився в ілюстрованому додатку до європейського видання газети «Нью-Йорк геральд».

9 квітня 1906 р. ця ж газета опублікувала оповідання «Дракон острова Альки». Пізніше були надруковані ще два оповідання: «Муффомор та Бурдюк, пінгвінська історія» та «Історія без кіпця»,— і тематично, і в стилістичному плані пов'язані з попередніми. В перших трьох оповіданнях провідною була антицерковна тематика, гостре сатиричне розвінчання церкви як реакційної сили, дуже актуальне для Франції в десятиліття напередодні першої світової війни. Як викінчений твір «Острів пінгвінів» було завершено через два роки, і він вийшов окремим томом у видавництві Кальман-Леві (14. X 1908 р.).

Роман зразу ж почали перекладати різними мовами. Ще до кінця 1908 року з'явився його російський переклад. Але порівняно з оригіналом його було дуже скорочено і вихолощено, бо інакше його навряд чи пропустила б царська цензура. Повніший і точніший переклад вийшов через кілька місяців після першого, але його після судового процесу за вироком московського окружного суду було знищено як переклад твору, що «по-блужнівському зухвало глузує з християнства».

«Острів пінгвінів» тісно пов'язаний з великою сатиричною традицією французької літератури, творами Рабле, Вольтера, енциклопедистів. Близький він і до таких шедеврів світової сатири, як Свіфтові «Мандрі Гуллівера». А самий задум роману як сатиричної, пародійної історії Франції дуже нагадує задум «Історії одного міста» Салтикова-Щедріна. Та й не лише задум. Як і російський сатирик, Франс в усій історії країни вільно обирає лише окремі, найбільш відповідні для здійснення поставленого ним завдання епізоди, трансформує їх, надаючи їм фантастичного, гротескно-сатиричного забарвлення, охоче малює неймовірні, буфонадні й фарсові ситуації. Але через усі рівномірні прийоми сатирично-умовного ясно прозирає реалістична основа, історична дійсність, взята в її важливих, часто переломних моментах.

Більшість персонажів роману—це карикатурні, шаржовані, сатиричні портрети реальних історичних осіб або не менш реальних сучасників Франса, що відігравали певну політичну роль в житті Франції. Ці портрети намальовані таким віртуозним пензлем і зроблені так точно, що, хоч вони й передають справжні риси загострено, гіперболізовано, зображених дуже легко розпізнати: Драко Великий—це, звичайно ж, Карл Великий, війовничий Луплен—Наполеон Бонапарт, авантюрист Пічкурон—генерал Булаше, претендент на роль диктатора Франції, і т. д.

Але, створюючи ці образи, Франс вдається до такого високого ступеня узагальнення, що все другорядне, надто індивідуальне відходить на другий, третій план, а типово проступає з особливою силою й пластичністю. І Драко або Пічкурон в «Острові пін-

гвінів» — це вже не тільки Карл Великий або Булажжє, а жорстокий завойовник і політичний провідник в наполеонівськими замашками ввагалі. Сатиричні образи виходять за межі історії Франції, викликають в уявленні читача певні аналогії в історію або сучасність інших країн світу, з відомими постатями міжнародного життя.

Це так само стосується й зображення в романі соціально-політичних процесів, історичних подій, окремих епізодів та фактів давнього й недавнього минулого Франції. Коли Франс пише про загарбницьку політику капіталістичної Нової Атлантиди, легко здогадатися, що під прозорою іронічною назвою він розуміє Сполучені Штати Америки, а також і велику імперіалістичну державу взагалі. В «Справі про вісімдесят тисяч в'язок сіна» відразу впізнаємо широко відому тоді «Справу» Дрейфуса (про яку Франс так багато і гостро писав уже в «Сучасній історії»), і водночас це сатиричне узагальнення будь-якого судового процесу, сфабрикованого реакцією в мету обдурити громадськість, відвернути її увагу від важливих проблем політичного і соціального життя, розпалити в душах обивателів расовий, національний, релігійний, кастовий антагонізм.

В «Острові пінгвінів» Франс зберігає хронологічну послідовність історичних подій, він навіть у назвах окремих розділів роману іронічно імітує прийняті офіційною наукою визначення періодів історії, що йдуть один за одним: «Давні віки», «Середньовіччя і Ренесанс», «Нові часи», «Новітні часи», «Майбутні часи», — але письменник свідомо порушує пропорції у співвідношенні минулого й сучасності в загальній структурі оповіді, порушує на користь сучасності. Щоправда, велике місце посідає в творі і, так би мовити, міфічний час, тобто розповідь про походження пінгвінів, фантастичні легенди в дусі християнської життійної літератури, середньовічних лицарських переказів. Але треба думати, що розміри цієї частини роману пов'язані в історію його виникнення, бо, як уже зазначалося, спочатку Франс написав оповідання про Маеля, Драко та ін., і вони пізніше лише в незначними змінами увійшли в загальну структуру твору.

В романі як цілому все, що відбувалося до сучасного Франсові часу, це для письменника довга промовиста передісторія, а найважливіше, найбільш хвилююче — це сьогоднішній день чи зовсім недавнє минуле. Саме тому в «Острові пінгвінів» так багато тем і мотивів, які перегукуються в тетралогію «Сучасна історія». В історичних несправедливостях, жорстокостях і облуді Франс вбачає джерело сучасних несправедливостей, бо змінилися лише форми пригноблення людини людиною, а принцип побудови суспільства на експлуатації і насильстві залишився незмінним.

В «Острові пінгвінів» Франс піддає нищівній критиці основні принципи експлуататорського суспільства — від приватної власності до буржуазного парламентаризму, від церковних догматів до моральних правил, від правових норм до державних законів, від культу армії до псевдопатріотичних гасел. Безжалюмо осміяню піддані буржуазна культура і наука, особливо історіографія. Франс послідовно дискредитує сучасну йому буржуазну історіографію як позбавлене глибшого змісту накопичення і констатування фактів без розуміння діалектичної взаємодії, взаємозалежності причин і наслідків, проникнення у соціальну сутність явищ.

Як і в «Сучасній історії», письменник показує прогнилість державного устрою буржуазної республіки, нищість і аморальність людей, що стоять біля керма влади. Він гнівно висміює фанатичних монархістів і буржуазних псевдореспубліканців, правих соціалістів, готових до брудних афер в капіталістичними магнатами заради власної кар'єри. Політики різних мастей в їх жалюгідними махінаціями метушаться, лицемірять на сторінках «Острова пінгвінів», плетуть свої інтриги. Важливе місце посідає в романі гостра критика церковників, що діють разом з найзапеклішими політичними реакціонерами.

Франс задумав «Острів пінгвінів» як сатиру на капіталістичну дійсність. Але в романі діють не лише персонажі, варті сатиричного осміяння. Письменник вивів у ньому людей, які протистоять світу буржуазного зла, бездуховності, нищості, мужньо борються проти нього. І, що дуже важливо, Франс не конструював ці постаті умовляю, вони не були продуктом його художницької уяви. Він особисто знав прототипів своїх позитивних героїв, поділяв їхні переконання, разом з Емілем Золя боровся за виправдання Дрейфуса, йшов до масової робітничої аудиторії разом з соціалістом Жоресом, бо й сам прилучився до соціалістичних ідей. І хоча Голубан (в якому пізнаються риси Золя) або товариш Фенікс (Жан Жорес) змальовані в гумором, це теплий гумор посправжньому дружнього шаржу. А сама гумористична інтонація була не лише виправданою, а й необхідною в загальному стильовому ключі книги. Наявність позитивних постатей в сатирі Франса — її суттєва особливість, обумовлена своєрідністю тодішньої позиції письменника, його зв'язком з соціалістичним рухом у Франції.

Початок праці над «Островом пінгвінів» припав на період революційного піднесення в Європі, пов'язаного насамперед із першою російською революцією. Але в момент, коли письменник завершував свій твір, ситуація змінилася. Поразка революції в Росії, посилення фронту реакції у Франції, опортунізм правих соціал-демократів і відносна слабкість лівих елементів у робітничому

русі — все це не могло не позначитись на настроях прогресивної інтелігенції. В усій Європі кінець 1900-х років характеризується спадом революційних дій, хитаннями в лавах тих, хто певний час був попутником робітничого класу.

Франс не зрадив своїх соціалістичних переконань, до яких прийшов довгим і складним шляхом. Але в цей час у його світогляді знову беруть гору скептичні погляди на можливості історичного прогресу. Опим і пояснюється, що, зазираючи в майбутнє (як він це робив у романі «На білому камені»), письменник створює не оптимістичну, а песимістичну картину. Пінгвінська цивілізація заходить у безвихідь. Прірва між експлуататорами-капіталістами і експлуатованими-робітниками стає нездоланною. Ці соціальні класи розмежовуються настільки, що нагадують істот з різних біологічних видів (як у похмурій візії майбутнього в романі Герберта Уеллса). Нарешті столиця Пінгвінії стає жертвою гігантського вибуху, влаштованого анархістами. Через певний час на руїнах старої цивілізації народжується нова, яка пройде той самий шлях від народження до загибелі, що й попередня. З цього порочного кола нема виходу. Розуміння історії як руху по колу було для Франса кроком назад. В цілому останній розділ роману «Майбутні часи» і в ідейному, і в художньому плані слабший за попередні.

«Острів пінгвінів» залишається і в наш час найпопулярнішим твором Франса. Сатирична палітра письменника завжди була надзвичайно багатою на барви і відтінки. Найрізноманітніші прийоми смішного: іронії, кумедного, фарсового, пародійного органічно притаманні його прозі. В «Острові пінгвінів» він щедро випліскує всі багатства, якими володіє в царині сатири. Блискучі, як і завжди, іронічні стилізації християнських і лицарських легенд, історичних праць і документів збагачуються ще стилізаціями мистецтвознавчих досліджень в декадентському і псевдонауковому дусі, судових промов. З'являються алогічні й цинічні афоризми політичних діячів-реакціонерів. Стає ще багатшим арсенал гіпербол, ще тоншим і яскравішим гротеск.

У войовничій політичній сатирі Франса є персонаж, якому він надав рис власної особистості — астроном Бідо-Равлік, чесний, щирий, безстрашний і мудрий. Саме таким був Франс не лише в своїй громадській діяльності, а й у художній творчості, окрема в романі «Острів пінгвінів». Важливо, читаючи цю книгу, пам'ятати також і те, що цією гіркою сатирою, як зазначав А. В. Луначарський, не вичерпується коло думок і настроїв Франса у той період. «Досить прочитати статті, які відносяться приблизно до того ж часу... і ви побачите, що Анатоль Франс зовсім не був таким песимістом і не втратив надії на перебудову суспільства».

С. 131. *Луї-Філіпп I* (1773—1850) — останній французький король (з 1830 по 1848 р.); був скинутий з престолу революцією 1848 р.

Йоганнес Тальпа, чернець Бергарденського монастиря.— Ана-толь Франс широко вживає в романі поряд з іменами реальних історичних осіб або справжніми назвами імена і назви вигадані, часто — смислові, іронічні. Так, наприклад, Тальпа латинською мовою «кріт», Бергарден по-англійському — «глушина, глухий закуток», крім того, це слово співзвучне з назвою чернечого ордену бернардинів.

С. 132. *Академія моральних наук* — патяк на французьку Академію моральних і політичних наук, одну з п'яти Академій, що входять до складу найвищого наукового закладу Франції — Французького інституту.

С. 134. *«Бельгіка»* — норвезьке судно, яке в 1896—1899 рр. плавало у водах Антарктики.

Шарко Жан-Батіст (1867—1936) — відомий французький океанограф, учасник експедицій в Антарктику (1903 та 1908).

«Pinguinos» — тлумачення назви птахів тут народійне. Насправді ця назва походить не від латинського *pinguis* (жирний), а від бретонського *pen gwep* (біла голова).

Гіпербореїці.— Так стародавні греки називали жителів Півночі.

С. 135. *Кло* — в грецькій міфології муза історії.

Алькський письменник.— Франс вживає назву міста Алька, утворену від назви зоологічної родини, в яку входять пінгвіни, як синонім Парижа, а часом — Франції.

Жако Філософ — вигадана особа. Звичайно Жако у Франції називають папуг.

С. 136. *Дельфіни.*— Так автор іронічно називає англійців.

С. 141. *«Знову вертається діва»* — початок рядка з 4-ї еклоги давньоримського поета Вергілія (70—19 рр. до н. е.) — «Знову вертається діва, вертається царство Сатурна». В ній ідеться про повернення на землю діви Діки — богині справедливості — в часи панування імператора Августа. Християнські богослови тлумачили ці рядки як чудесне пророцтво Вергілія про пришествя діви Марії.

С.143. *Коли зі мною ти...*— рядки з трагедії «Федра» великого французького драматурга Жана Расіна (1639—1699), дія II, ява II.

«Я твоя Авісага, твоя сунаміянка.»— За біблійною легендою, юна красуня сунаміянка Авісага була приведена до царя Давида, щоб ходити за ним й зіграти його старість.

С. 147. *Левіафан* — морське чудовисько, яке вгадується в біблій, щось подібне до кита.

«Хлопчику любий, навчись» — початок рядка з 4-ї еклоги Вергілія — «Хлопчику любий, навчись пізнавати по усміху матір».

Середньовічні богослови тлумачили його як пророцтво про народження Ісуса Христа.

С. 151. *Святий Патрік* (V ст.), *святий Гал* (VI—VII ст.) — християнські проповідники, що діяли в Ірландії. Патрік навернув кельтів до християнства.

С. 152. *Святий Августин* (354—430) — гішпанський єпископ (Північна Африка), один із засновників християнської церкви.

С. 153. *Проб* — чесний, скромний (лат.).

Гордіан — римський імператор з 238 по 244 р.

С. 154. *Вєхаристія* — причастя.

С. 155. *Потгер Луї де* (1786—1859) — бельгійський вчений і політичний діяч, боровся за незалежність Бельгії; автор праць з історії церкви.

Та вернімость до наших пінзівнів — перефразований крилатий вислів «Вернімость до наших баранів», що походить із середньовічного фарсу «Адвокат Патлен».

С. 156. *Святий Іреней* (II ст.) — єпископ Ліона; католицька церква оголосила його святим великомучеником.

Тертуліан (160—222) — християнський письменник з Карфагена.

Григорій Назіанзін — див. прим. до с. 74.

Лактанцій (III—IV ст.) — проповідник, видатний промовець, «християнський Цицерон».

С. 157. *Син Моніки* — тобто св. Августин, мати якого була християнка на ім'я Моніка.

...порівняти *Старий завіт із Новим*. — Образ суворого і мстивого бога із Старого завіту і лагідного Христа з Нового завіту дуже відрізняються один від одного.

Катерина Александрійська — популярна католицька свята. За легендою, була така мудра, що в диспутах переконувала поганських філософів і схилила їх до християнства. В добу Відродження її часто малювали за традицією в багатих шатах, з колесом у руці, на якому її мали стратити, але посланий з неба ангел зламав те колесо.

С. 158. ...*Ахілла... два роки прожив, убраний по-дівочому...* — Мати Ахілла богиня Фетіда сподівалася в такий спосіб урятувати його від загибелі на війні, яка була йому провіщена.

Антоній Пустельник (251—356) — один із засновників чернецтва. Герой багатьох творів літератури й образотворчого мистецтва («Спокуси св. Антонія»).

С. 159. *Друга бєа* — богородиця.

Оровій Павло (V ст.) — християнський історик і письменник.

Босює Жак-Бенінь (1627—1704) — французький богослов і проповідник, ідеолог абсолютистської монархії.

Геродот, Фукидід, Полібій, Діодор Сіцилійський, Діон Кассій — грецькі історики; *Тит Лівій, Веллій Патеркул, Корнелій Непот, Светоній, Лампрідій, Тацит* — римські історики; *Манефон* — єгипетський жрець, якого вважають автором «Історії Єгипту» (III ст. до н. е.).

С. 160. *Церква переможна* — згідно з католицьким догматом віри, померлі віруючі; *церква войовнича* — живі віруючі.

С. 164. ...спізнав він усі кохання люді муки — рядок із «Федри» Жана Расіна (дія II, ява I).

С. 168. *Беда Вельмишановний* (бл. 672—735) — англійський церковний історик.

С. 170. *Гребок, герцог Скальський* — пародійне ім'я, утворене від англійських слів «великий пінгвін» та «череп».

С. 172. ...через півтори тисячі років найкращі з-поміж пінгвінів говоритимуть так само — натяк на боротьбу проти запровадження прогресивно-прибуткового податку у Франції наприкінці XIX ст.

С. 173. *Літтре Еміль* (1801—1881) — французький філософ-позитивіст, філолог, упорядник тлумачного словника французької мови.

С. 174. *Він споглядає її у мовчанці погмурій* — рядок з «Есфірі» Расіна (дія I, ява I).

Казанова Джакомо (1725—1798) — італійський авантюрист, автор скандального «Щоденника»; його прізвище стало синонімом спокусника жінок.

С. 175. *Покритий він увесь жовтавою лускою* — рядок із «Федри» Расіна (дія V, ява VI).

С. 177. ...місяць, який римляни присвятили... богові *Марсу* — тобто березень (франц. «mars», рос. — «март»).

...місяць, назва котрого у латинян означала «відкриття» — тобто квітень, по-латинському argilis, від «aregige» — «відкрити».

С. 181. *Гнатон* — персонаж з комедії римського драматурга Теренція (190—159 рр. до н. е.), виступав і в комедіях інших драматургів — тип хитрого, хтивого і улесливого «паразита».

С. 188. *Пліній Старший* (23—79) — римський історик, письменник, державний діяч, вчений, загинув під час виверження Везувію, що зруйнувало Помпею.

С. 191. ...небесною покровителькою *Пінгвінії*... — Історія святої Орбрози — прозора і ала пародія на церковну легенду про святу Женев'єву, яка нібито врятувала Париж від гунських орд Аттили. Відтоді поширився культ цієї святої, яку стали вважати покровителькою столиці Франції. В розповіді про культ святої Орбрози Анатоль Франс досить близько додержується реальних фактів культу святої Женев'єви.

С. 194. *Лукреція* — римлянка, що закололася кинджалом, коли

її обезчестив Секст — син імператора Тарквіція Гордого (IV ст. до н. е.).

С. 198. *«Діяння півніські»* — пародійна пазва па зразок «Діянь апостолів».

С. 200. *Амікус* (Amicus) — лат. «друг»; *Інімікус* (Inimicus) — лат. «ворог».

С. 203. *Брати Ван-Ейк, Губерт* (бл. 1370—1426) і *Ян* (бл. 1390—1441) — знамениті нідерландські живописці.

Мемлінг Ганс (бл. 1430—1494) — видатний нідерландський художник, автор релігійних картин і портретів.

Рогір ван дер Вейден (1399—1464) — видатний нідерландський художник.

Майстер «Успення богородиці». — Так називають нідерландського художника XV ст., ім'я якого до нас не дійшло.

Лоренцетті Амброджо (бл. 1290—1348) — видатний сієнський живописець.

Старі умбрійці — одна з італійських шкіл живопису другої половини XV ст.

Маргарітоне (1219—1289) — італійський художник, архітектор, скульптор, представник консервативної традиції в тогочасному італійському мистецтві.

С. 204. *Абат Ланці* (1732—1810) — італійський археолог та історик мистецтва.

...маленьких Самуїлів та Іоаннів... — Тут маються на увазі майбутні художники і теоретики мистецького напрямку — прерафаелізму. Виник в Англії в середині XIX ст. як протест проти буржуазного вікторіанського мистецтва. Прерафаеліти закликали повернутися до форм мистецтва, які існували до Рафаеля, з їх «щирістю» й наївною релігійністю. Головні представники цього напрямку — Данте-Габріель Россетті, Медокс Браун, Берн-Джонс, Гант.

С. 205. *Вазарі Джорджо* (1511—1574) — італійський живописець, архітектор, історик мистецтва, автор знаменитих «Життєписів», у яких розповів про найвидатніших майстрів італійського мистецтва свого часу.

С. 206. *Болонська школа* — напрям в італійському мистецтві, виник у другій половині XVI ст.

«Подорож святого Брендана» (XII ст.) — англо-нормандська поема; *«Видіння Альберіка»* (XIII ст.) — латинська поема про загробне життя; *«Чистилище святого Патріка»* (XII ст.) — ірландська легенда про сходження єпископа Патріка у потойбічний світ, оброблена латинською і французькою мовами; на цю ж тему є п'єса іспанського драматурга Кальдерона (1600—1681).

С. 207. *Місто Єлени і Великого Константина*. — Йдеться про Константинополь, заснований 326 р. на місці грецької колонії

Візантія. 330 р. став столпцею Візантійської держави. 1453 р. ним оволоділи турки й перейменували його у Стамбул.

Поезія Мантуанця — тобто поезія Вергілія, який походив з міста Мантуї.

С. 208. ...на сіракузькій флейті...— Зразком для Вергілієвих «Буколік» стали «Ідилії» сіракузького поета Феокріта (III ст. до н. е.).

Дочка царя Пріама — пророчиця Кассандра.

С. 209. *Борей* — у грецькій міфології бог північного вітру.

Авернський гай.— Був неподалік від Неаполя біля озера з сірчаними випарами; через ці випари виникла легенда, що у Авернському гаю є вхід до пекла.

С. 240. *Проверпіна* (Персефона) — за античним міфом, дочка богині земної родючості Церери і Юпітера, яка, гуляючи по луках, захопилась красою та ароматом ніколи не баченої рослини і не помітила бога підземного царства Плутона (Аїда), який схопив її і заніс у свої похмурі володіння.

Стікс — одна з п'яти річок, що, за грецькою міфологією, протікали у підземному царстві, річка жаху.

Харон — перевізник тіней померлих через Стікс.

Триголовий Цербер — пес, що охороняє вхід до підземного царства.

Мінос — див. прим. до с. 39.

...*блукали в нудьві жертви кохання...*— Далі названо жінок — персонажів античних міфів. *Федра* — дочка царя Міноса, дружина афінського царя Тевея, загинула через своє кохання до пасника — цютливого юнака Іпполіта. *Прокріда* — вірна дружина героя Кефала, який убив її через трагічну помилку. *Еріфіла* — дружина Амфіарая, одного з семи царів — учасників походу проти Фів, що знав про свою скору загибель і сховався, не бажаючи йти в похід. *Еріфіла*, спокусившись обіцянням їй золотим намистом, відкрила словок чоловіка, той справді загинув, а їхній син Алкмеон виконав заповіт батька і помстився матері. *Евадна* — дружина непокірного богам титана Капанея, одного з учасників походу на Фіви; коли її чоловік загинув від блискавки Зевса, добровільно спалила себе на поховальному вогнищі Капанея. *Пасіфая* — дружина царя Міноса, закохалася в бика. *Лаодамія* — дружина Протесілая, героя Троянської війни; своїми заклинаннями оживила статую свого загублого чоловіка, а коли він помер, померла разом з ним. *Кеніда* — коханка імператора Веспасіана.

Оселя Дія — тобто підземне царство; *Дій* — одне з багатьох імен Плутона.

Солон (бл. 640—558 рр. до н. е.) — афінський політичний діяч, реформатор; *Демокріт* (бл. 460 — бл. 370 рр. до н. е.) — давньо-

грецький філософ-матеріаліст, основоположник атомістичної теорії; *Піфагор* (бл. 580—бл. 500 рр. до н. е.) — давньогрецький філософ і математик.

Гесіод (VIII—VII ст. до н. е.) — давньогрецький поет, автор дидактичної поеми «Труди та дні»; *Орфей* — легендарний поет Дакської Греції, його спів мав чудесну силу; вважався засновником містичної релігійної течії — орфізму; *Есхіл* (484—406 рр. до н. е.) — давньогрецький поет, один з трьох великих майстрів античної трагедії; *Сапфо* (VII ст. до н. е.) — давньогрецька поетеса.

Горацій (65—8 рр. до н. е.) — славетний римський поет; *Варій* (74—14 рр. до н. е.) — римський поет; *Галл* (69—26 рр. до н. е.) — римський поет, в еротичних віршах оспівував куртизанку Лікориду.

С. 211. ...*муз авзонійських*... — тобто італійських муз, від стародавньої поетичної назви Італії — Авзонія.

Партенопоя — давня назва Неаполя.

С. 212. *Макр* (I ст. до н. е.) — римський поет, друг Вергілія та Овідія.

С. 213. *Сірон* (I ст. до н. е.) — давньогрецький філософ-епікурець, в його школі в Неаполі вчився Вергілій.

Епікур (341—270 рр. до н. е.) — видатний грецький філософ-матеріаліст.

Зенон (бл. 336—264 рр. до н. е.) — засновник філософського напрямку стоїцизму.

Александрійці — грецькі вчені IV—III ст. до н. е., так зв. доби еллінізму, що діяли у тодішньому центрі культури Александрії (Єгипет).

Нерей — у грецькій міфології бог моря, батько численних дочок — nereїд.

Аристарх Самоський (III ст. до н. е.) — давньогрецький астроном.

Рея — міфічна дочка Урана (Неба) і Геї (Землі), мати бога Зевса.

Пан — давньогрецький бог пасовиськ, гаїв, гір — втілення сил природи.

Дриади — німфи дерев.

Сільван — бог лісів.

Силен — син бога Пана, вихователь і супутник бога вина і веселощів Діоніса.

Егле — одна з чотирьох німф Гесперід, дочок титана Атланта, які мали прекрасний сад з золотими яблуками.

«*Кона*» (лат. «Трактирниця») — поема, яку колись приписували Вергілієві.

С. 214. *Коммодіан* (III ст.), *Пруденцій* (IV ст.), *Фортунат* (V ст.) — християнські поети, писали грубою, невграбною латиною. *...високий худий чоловік із орлиним носом...*— Франс описує зовнішність Данте, яким він зображений на картині Мікеландже-ло «Страшний суд».

Фезули (сучасн. Ф'єзоле) — місто неподалік від Флоренції.

Сулла — див. прим. до с. 28.

Новий Август — тобто людина, яка припинить війни і чвари, як це зробив колись Октавіан Август; в приходом цього імператора до влади історики пов'язували припинення громадянської війни у Римській імперії.

С. 215. *...один із їхніх урядовців...*— Данте до свого вигнання з рідного міста був членом вищої ради Флорентійської республіки.

Порсена (VI ст. до н. е.) — етрусський цар.

...вірші, складені новою говіркою.— Данте писав не латиною, незрозумілою для більшості його співвітчизників, а італійською мовою — власне, її тосканським діалектом, який поет збагатив і оновив так, що його вважають основоположником літературної італійської мови наших днів.

Бавій і Мевій (I ст. до н. е.) — римські поети, сучасники і во-роги Вергілія та Овідія, імена їх стали прозвирними, як символ самовдоволених літературних нездар.

Асфодели — квіти, що, за оповіддю Вергілія, цвітуть на Єлісейських Полях — оселі померлих героїв; поширені у Середземномор'ї багаторічні рослини з родини лілейних.

С. 216. *К'юві та Корнето* — див. прим. до с. 10.

Орканья — див. прим. до с. 10.

Жіль Птахар.— У латинському варіанті цього імені — Егідій Авкуніс — друге слово крім значення «птахар» має ще інше — «ба-віка, торохтій».

С. 218. *...лінгвінський Еразм...*— Еразм Роттердамський (1466 — 1536) — видатний нідерландський гуманіст, автор сатири «Похвала глупоті».

С. 219. *Сімпліціссімус* — лат. «простак із простаків».

Делос — острів у Егейському морі; за грецьким міфом, на ньому народилися Аполлон і Артеміда.

С. 220. *Пій X* — папа римський з 1903 по 1914 р., відзначався виваженою реакційністю.

...короля стратили...— натяк на події Великої Французької революції.

Місяць квітня — тобто флореаль, назва місяця за революційним календарем Франції (1791 р.), від 20—21 квітня до 19—20 травня.

С. 221. *Пищаний майдан* — мається на увазі Гревська площа в Парижі, де відбувалися прилюдні страти.

С.222. *Азінтіна* — див. прим. до с. 29.

Анахарсіс (VII—VI ст. до н. е.) — скіф з царського роду, подорожував по Греції; в цій країні його вражали одним з наймудріших людей свого часу. Французький археолог та письменник Бертелемі (1716—1795) написав книгу «Подорож молодого Анахарсіса», де створив виразну й цікаву картину життя Стародавньої Греції.

С.223. *Ні, добродію, це інсула.*— Інсула (*insula*) по-латинському — острів.

Дуплен.— Під цим ім'ям виступає в романі сатирично зображений Наполеон Бонапарт.

С.225. *Нова Атлантида* — тобто Новий Світ, Америка.

Тиганпорт — іронічна назва Нью-Йорка.

С. 226. *Гігантополіс* — іронічна назва Вашингтона.

С. 230. *Теодор Красень* — пародійний образ, у якому є риси реального політичного діяча Саді Карво (1837—1894), що в 1887—1894 рр. був президентом Франції.

Конгрегації — об'єднання католицьких монастирів, що належать до одного ордену, додержуються одного статуту.

С. 235. *Чітгерлінс* — від англійського слова «хляки».

С. 236. *Я в'їду в Альку на зеленому коні.*— В цих словах Франс пародіює заяви претендентів на роль диктаторів, що вони в'їдуть в Париж на білому коні. Так заявляв, зокрема, генерал Буланже (див. прим. до с. 242).

С. 237. *...порвала ...зелену сукню й наробила кокард...*— Франс іронізує з символу монархістів — білої кокарди.

С. 241. *Маршан Жан-Батіст* (1863—1934) — французький військовий, полковник, пізніше генерал, командував колоніальними військами, брав участь у придушенні боксерського повстання в Китаї.

С. 242. *Пічкурон.*— Під цим ім'ям у романі введено генерала Жоржа Буланже (1837—1891). Цей політичний авантюрист мріяв при підтримці монархістів вчинити наприкінці 1880-х років державний переворот, повалити республіку у Франції. Після провалу цих задумів утік до Бельгії (1889 р.).

Емірал-ахр.— Титул «адмірал» походить від арабського «емір-аль-бахр» — повелитель на морі.

С. 244. *Конетабль* — найвище французьке військове звання за феодальних часів.

С. 246. *Емірал кохав віконтесу нестямно.*— Натяк на гучну історію кохання генерала Буланже до пані де Боппен, пікантну тему салонних пліток.

С. 250. *«Тут мелють грошву»* — назва популярного паризького

кафешантану кінця ХІХ ст. «Мулен де ла галетт». На паризькому вуличному жаргоні *galette* означає «гроші».

С. 254. *Мурмоган*.— Під цим ім'ям Франс зобразив міністра внутрішніх справ в одному з кабінетів — Констанана, причетного до втечі Буланже у Бельгію.

С. 256. *Тепер годиться й випити* — слова з оди Горация, присвяченої перемозі Октавіана над флотом Антонія і Клеопатри.

С. 258. *...зрадив свою партію за рисову юшку*.— Натяк на біблійний епізод з сином праотця Ісаака Ісавом, що продав своє первородство за юшку з сочевиці.

С. 259. *Піро*.— Під цим ім'ям у романі виступав Альфред Дрейфус, французький офіцер, несправедливо обвинувачений у державній зраді. Реакційні кола скористалися з «Справи» Дрейфуса для придурення демократичних настроїв у країні. «Справі» Дрейфуса Франс присвятив багато сторінок у своїй епопеї «Сучасна історія».

С. 265. *Граф Дзюббо-Іклюс*.— Під цим ім'ям виведено справжнього зрадника, офіцера французького генерального штабу графа Естергазі. У «Сучасній історії» Естергазі виступав під ім'ям Рауля Марсьєна.

...вони, як той Одиссеїв керманич, вільно пересувалися під землею.— В ХІ пісні «Одиссеї» герой, спустившись у підземне царство, зустрів там тінь свого недавно померлого керманича Ельпенора й здивувався, що той пішки під землею дістався сюди швидше, ніж він на кораблі.

С. 266. *Робен Медоуст*.— В цій сатиричній постаті Франс зобразив реакційного політичного діяча, прем'єр-міністра Франції у 1896—1898 рр. Меліна, який у «Справі» Дрейфуса був на боці реакції. Цей персонаж діє також в «Сучасній історії».

С. 267. *«Ми не знаємо цієї людини»*.— Натяк на епізод з євангелія, коли апостол Петро зрікався Христа.

Голубан.— Так Франс називав в романі Еміля Золя, одного з найактивніших захисників Дрейфуса.

С. 273. *Левти* — одне з «колін ізраїлевих», нащадки Левія, сина Якова; були спадковими служителями культу. Переносно так називають священнослужителів взагалі.

С. 277. *Бідо-Равлік*.— Цього персонажа Франс наділив деякими із власних думок та міркувань щодо «Справи» Дрейфуса. Деякі дослідники тлумачать «Бідо» як приблизну анаграму прізвища Франса — Тібо.

С. 279. *Товариш Фенікс*.— Під цим ім'ям в романі виступав Жан Жорес (1859—1914), французький політичний діяч, соціаліст, у 1900-х роках стояв на чолі соціалістичної партії Франції. У 1897 р. виступив захисником Дрейфуса і багато зробив для його звільнення. Франс був близько знайомий з Жоресом.

С. 280. *Товариш Такт*. — Це ім'я в романі носить Жюль Гед (1845—1922), один з засновників французької робітничої партії; він і його послідовники вважали, що «Справа» Дрейфуса — справа буржуазних ворогуючих угруповань і робітників вона не обходить.

Товариш Лаперсон. — Так Франс називає французького правого соціаліста Александра Мільєрана (1859—1943), який перший з соціалістів увійшов в 1899 р. до складу буржуазного реакційного уряду. Пізніше був президентом Франції (1920—1924).

С. 281. *Товариш Лакар'єр*. — Це іронічне ім'я Франс дає в романі ренегатові французького соціалістичного руху Арістидові Бріану (1862—1936), який, роблячи політичну кар'єру, швидко перетворився з соціаліста на реакційного політичного діяча, прислужника буржуазії.

С. 282. *Процес Голубана* — ганебний суд над Емілем Золя за «образу армії», інспірований антидрейфусарами — воячиною і клерикалами.

С. 284. *Полковник Честен*. — Прототипом цього персонажа був полковник генерального штабу Марі-Жорж Пікар (1854—1914); він знайшов і опублікував документи, які свідчили про невинність Дрейфуса і про шпигунську діяльність Естергазі.

С. 286. *Леєна* (V ст. до н. е.) — грецька куртизанка, брала участь у змові проти афінських тиранів, була піддана тортурам і, щоб нікого не зрадити, відкусила собі язика. Афінці поставили їй за громадянські доблесті пам'ятник.

Епіхаріда (I ст.) — римська відпущениця, куртизанка, замішана у змові проти Нерона; відібрала собі у в'язниці життя, щоб не вказати спільників.

С. 288. *Саул* — за біблійним переказом, перший цар Ізраїлю. Саул вів нескінченні «вперті війни» з сусідами-ворогами філістимлянами.

С. 298. *Монтеск'ю Робер де* (1885—1921) — французький поет.

С. 306. *Тен Інполт* (1828—1893) — французький філософ-позитивіст, історик літератури та літературний критик.

Климент Александрійський (II—III ст.) — відомий християнський богослов.

Колісниця Джагернауга — колісниця індійського бога Вішну, якого називали також Джагернаут (точніше — Джаганатх). Під час релігійних свят фанатики кидалися під колеса цієї колісниці.

С. 307. *Блюм Леон* (1872—1950) — лідер французьких правих соціалістів, прем'єр-міністр Франції з 1946 по 1947 р. 1907 р. видав книжку «Про шлюб».

С. 310. *Марія Лещинська* (1703—1768) — французька королева в 1725 р., дружина Людовіка XV; *дофіна Марія-Жозефа* — їхня дочка.

Брунгільда, Зігфрід — персонажі давньогерманських міфів. Вовнича діва (валькірія) Брунгільда за те, що не послухалася свого батька, головного бога Вотана, заснула чарівним сном у вогняному колі. Її пробудив лише той, хто зумів подолати цю перешкоду; це й був герой Зігфрід. Франс використовує цей образ пародійно.

С. 313. *Уряд Візіра*.— Так названо в романі помірковано-республіканський уряд Рене Вальдека-Руссо (1846—1904), створений у червні 1899 р.; цей уряд спрямовував свою діяльність на боротьбу проти робітничого руху.

С. 316. *Негритія*.— Ця вигадана назва натякає на ті події, які відбувалися у Судані, де французькі війська провадили загарбницьку колоніальну політику.

С. 325. *«Драматичні витівки»* — натяк на назву популярного паризького саду розваг «Фолі-Бержер» (дослівно «Пастуші витівки»).

С. 338. *Рігтнундн...*— Цей епіграф до книги восьмої роману є криптограмою; коли підставити замість кожної літери попередню літеру алфавіту, вона розшифровується так: «Після того як Франція звільнилася з-під влади королів та імператорів, після того як вона тричі оголосила себе вільною, тепер вона кориться фінансовим компаніям, які розпоряджаються багатствами країни і з допомогою підкупленої преси керують громадською думкою. *Правдивий свідок*».

Концентрована енергія — йдеться про явище радіоактивності, відкрите у 1903 р.

БОГИ ЖАДАЮТЬ

Історичний роман Анатолія Франса «Боги жадають» спочатку був надрукований розділами в журналі «Ревю де Парі» (між 15.XI 1911 р. та 1.I 1912 р.). Окремою книжкою роман вийшов у видавництві Кальман-Леві влітку 1912 р.

Анатоль Франс все своє життя цікавився добою Французької буржуазної революції XVIII сторіччя, збирав і вивчав пов'язані з нею матеріали (наукові дослідження, мемуари і листування її учасників і очевидців, документи, художню літературу, іконографічні твори тощо). Розуміння письменником Великої революції, її рушійних сил, оцінка ролі її вождів, героїв і мучеників зазнали протягом його життя суттєвих змін, про що переконливо свідчать порівняння творів про революцію, написаних Франсом у різних періоди його творчості, зокрема оповідань із збірки «Перламутрова скринька» (1892) і роману «Боги жадають».

Коли в оповіданнях (спочатку більшість із них становили розділи незакінченого історичного роману «Вітварі страху», який сам

автор вважав невдалим) головними героями були жертви якобінського терору — мужні аристократи й чарівні аристократки, змальовані найчастіше в симпатію і співчуттям, а санкюоти були показані як мстивий і нерозумний натовп, то в написаному через два десятиліття романі «Боги жадають» акценти зміщено. За цей час французька історична наука збагатилася дослідженнями, які, на відміну від більшості попередніх праць буржуазних вчених XIX сторіччя, зокрема Іпполіта Тена, давали більш об'єктивну і правильну картину подій революції, характеристику політичних сил, що брали в ній участь, і передусім табору якобінців та його вождів. Працюючи над романом «Боги жадають», Франс мав змогу спиратися на книгу «Політична історія Французької революції» ліберального історика А. Олара, працю свого друга Жана Жореса «Соціалістична історія Французької революції» та інші дослідження, позбавлені реакційної тенденційності Тенових та інших подібних праць. Але, певна річ, найважливішими для перегляду загальної концепції революції були ті зміни, які відбулися в світогляді самого письменника. На початку XX ст. він зблизився з соціалістами, тіснішими стали його зв'язки з народом, робітниками, прогресивною молоддю. Це не могло не вплинути на його розуміння історії, зображення боротьби третього і четвертого стану в епохальні дні штурму феодальних твердинь.

Події роману відбуваються в період якобінської диктатури (з квітня 1793 р., коли ставленики великої буржуазії — жірондисти — були вигнані з Конвенту, і до контрреволюційного термідоріанського перевороту 27 липня 1794 р. та страти наступного дня якобінських вождів). Отже, часові рамки твору — трохи більше року, але це найбільш насичений, напружений, яскравий і драматичний період революції. Народ під проводом якобінців одчайдушно боровся на кількох фронтах — проти зовнішньої інтервенції європейських армій, проти внутрішньої контрреволюції — заколотів у провінції, зрадників, проти підступних ударів у спину в центрі Франції — Парижі. Саме в героїчному і кривавому 93-му році чітко виявилися суперечності в лавах тих, що у 1789 р. разом ішли на штурм Бастилії — цитаделі феодалізму. Ворогами народної революції виявилися не лише жірондисти. І серед якобінців були люди, яким так само, як Дантону чи Демулену, хотілося зупинити розвиток революції, бо вони боялися і не бажали її поглиблення в інтересах плебейських мас. А плебейські маси прислухалися до палких промов несамовитого священника Жака Ру, що вимагав від Конвенту рішучих заходів проти спекулянтів, прийняття законів на користь і захист бідняків. «Несамовиті» (чи «скажені») під проводом Ру, ебертисти на чолі з Жаком-Рене Ебером були лівою опозицією, з якою прихильники Робесп'єра також вели боротьбу.

Вибір цього відрізка часу, розподіл світла і тіней на його художньому полотні, розробка наскрізного сюжету та окремих епізодів, вибір і розміщення героїв на грандіозному історичному тлі були підпорядковані досить чіткій концепції, яка склалася у Франса в другій половині 1900-х років. Ключем до цієї концепції значною мірою було ставлення Франса до того суспільного устрою, який виник унаслідок Французької буржуазної революції, гостро критична оцінка сучасної письменнику капіталістичної Франції.

З повагою і симпатією ставиться письменник до революційного народу, санкюлотів, якобінців, що у винятково складних умовах 1793 р. героїчно і самовіддано захищали революцію і Республіку. Він знаходить найтепліші, сповнені благородного пафосу слова для самовідданих діячів революції, таких, як Фортюне Трюбер і Гамлен: «Цей скромний секретар секційного комітету відчував таку єдність з усіма патріотами... так тісно сплів власне життя з життям великого народу, що, працюючи за своїм простим нефарбованим столом по дванадцять, а то й по чотирнадцять годин щодня, аби відвести навислу над вітчизною загрозу, навіть не помічав невідповідності між величезними завданнями та своїми мізерними можливостями... Ця голота, що знищила королівську владу, повалила старий світ, отой сіренький оптик Трюбер, отой нікому не відомий художник Еваріст Гамлен аж ніяк не могли сподіватися на ласку свого ворога. Перемога або смерть — іншого вибору в них не було. Звідси й завзяття їхнє, і душевний спокій».

Складніше ставлення Франса до якобінських вождів. Коли Марата він показує особистістю героїчною і величною, змальовує захват і любов, з якими зустрічає народ свого улюбленця, то в образі Робесп'єра, яким він постає на окремих сторінках роману, підкреслено і його негативні риси, в характеристиці Непідкуного чути інколи іронічні ноти. В першому варіанті роману «Боги жадають» негативного в образі Робесп'єра було ще більше. Франс, працюючи над текстом твору, ввів розділ, де пом'якшив тон характеристики, дещо підніс свого героя. Така двоїстість в оцінці одного з найбільших якобінських вождів революції пов'язана з тим, що Франс вважав Робесп'єра політиком, який обстоював інтереси буржуазної, а не народної революції.

Об'єктивним завданням Французької революції було знищення феодалізму, на чолі її стояли представники третього стану, її рунійними силами були широкі демократичні маси, а переміг у революції клас буржуазії. Якобінці, і зокрема Робесп'єр, спирались у період своєї диктатури на народ, створили масову народну армію, провели велику кількість законів і заходів на користь про-

стих людей. Але в силу історичних обставин не змогли довести своєї справи до кінця, багато в чому помилялися. Франс не завжди розумів діалектику революційної боротьби в час якобінської диктатури. Звідси певні прорахунки і спрощення при створенні образу Робесп'єра. Це саме можна сказати і про його ставлення до революційного терору.

На перших сторінках роману автор дає характеристику Конвенту: «...Конвент, що розсилав на всі боки проти королів свої армії, гордий і непохитний, не поступався перед змовницькою Європою, підступний і жорстокий до самого себе, шматував себе власними руками, Конвент, що оголосив найпершим завданням терор, установив проти зрадників невблаганний Трибунал, якому мав незабаром віддати на поталу власних членів, Конвент, що водночас був спокійним і розважливим, другом науки та всього прекрасного...» У цій характеристиці все відповідає об'єктивним фактам, справедливо показує діяльність Конвенту. Однак не всі названі Франсом аспекти різноманітної діяльності Конвенту розкриті в романі однаково повно. Оскільки головним героєм твору став член Революційного трибуналу, найдокладніше розкрито діяльність цієї інституції, важливе місце посіли сцени суду, арештів, епізоди з тюремного життя, тобто все, що пов'язано з революційним терором часів якобінської диктатури. Тим часом боротьба на фронтах, оборона вітчизни, героїчні перемоги народних армій, а також культурно-організаційна діяльність Конвенту та багато іншого залишилися тільки у побіжних згадках.

Франс свідомо обмежив своє завдання долею окремої звичайної людини, епізодами приватного життя громадян в часи великих історичних зрушень. Він неодноразово наголошував, що в історії його найбільше цікавить драматизм життя окремих людей і те, як у ньому відбиваються величні чи грізні події історії, те, що найчастіше не стає предметом досліджень науковців. Якось у розмові в істориком А. Оларом він зауважив, що цікаво було б так написати про революцію, щоб зображення доби склалося з дрібних епізодів, «з пилу, з дрібниць». Ця незвичайна увага до яскравих, промовистих подробиць, деталей, рясочок робить художню тканину твору Франса про Велику революцію реалістично переконливою, правдивою до повної ілюзії реальності. Але кут зору художника виявляється подекуди обмеженим, багато важливого не потрапляє на його полотно, картині бракує ширших об'єктів. Це передусім стосується зображення діяльності Революційного трибуналу. Франс правильно визначає його завдання, якими вони були на початку діяльності цього органу активної боротьби проти контрреволюції. Але він не створює масштабних постатей

ворогів революції, тих, кого вона, захищаючи себе, повинна була знищити. В поле зображуваного потрапляють постаті другопланові або навіть випадкові. Письменник особливо докладно показав діяльність Трибуналу після прийняття нових законів, за якими було скасовано попередній розгляд справи, допит обвинувачених і які покладали на членів Трибуналу непомірно важке завдання вирішувати долю людей, спираючись на почуття та інтуїцію, а не на доведені факти їхньої провини або невинності, що, певна річ, призводило до судових помилок. А оскільки для винних існувала лише одна кара — смерть, помилки ці ставали трагічними, кривавими.

«Боги жадають» викликали багато зауважень з боку буржуазної критики одразу ж після виходу книги в світ, давали їй пізніше привід для хибних оцінок загального ставлення Франса до революції і яacobинської диктатури зокрема. Однак слід наголосити, що в розумінні Французької революції Франс був близький до відомої думки Маркса: «...хоч як мало героїчне буржуазне суспільство, проте, щоб воно появилось на світ, потрібні були героїзм, самопожертва, терор, громадянська війна і битва народів».

Дошукуючись причин, чому сталося так, що всі героїчні діяння, страждання і сама смерть революціонерів не привели до створення царства свободи, рівності й братерства, а лише проклали шлях пануванню золотого мішка, Франс знаходив їх у догматизмі й ідеалізмі мислення окремих діячів революції, жорсткій одиолійності їхніх дій тощо. Таке тлумачення причин перемоги буржуазії було саме по собі ідеалістичним. Але письменник-реаліст переміг вузькість і обмеженість такого розуміння історичних подій. Він зумів показати й образи тих, в чий інтерес кінцею кінцем відбулась Французька буржуазна революція. Великою удачею письменника був образ торговця естампами, спекулянта, типового буржуа-власника Жана Блеза, який виступає в романі як втілення всіх непривабливих рис переможців термідора, тих, хто після поразки яacobинців, поразки народного, революційно-демократичного табору буде жадібно накопичувати багатства, втішатися життям. Цей образ змальовано в романі сатиричним пензлем, ставлення автора до нього відверто негативне.

Всю систему головних і другорядних образів роману побудовано на принципі контрастного протиставлення героїв і другопланових персонажів один одному: Гамлен — Бротто, Бротто — Лонгмар, Гамлен — Блез, Гамлен — Елоді, Гамлен — Демаї і т. ін. Центральне протиставлення — це, зрозуміло, антагоністична несумісність характерів, світогляду, поведінки революціонера Гамлена і аристократа Бротто дез'Ілетта.

Образ Гамлена — головного героя роману — виписано особливо

старанно. Кожна якість цієї людини доведена до найвищого ступеня — чесність і безкорисливість, чистота думок і почуттів, відданість справі революції, любов до людства і ненависть до його ворогів, полум'яний патріотизм і вміння ніжно любити матір, кохану жінку, доброта і щедрість. Йому властивий високий і прекрасний ідеалізм романтичної натури, але його не ідеалізовано як людину й політичного діяча. Гамлен уособлює в собі трагічні суперечності доби, він діє надто прямолінійно, перебільшує позитивне значення терору, ідеї покарання. Це примушує його страждати морально, призводить до помилок як революціонера. Для загального розуміння складного і благородного образу Гамлена важливі слова, звернені до випадково зустрінutoї дитини: «Хлопчику! Ти виростеш вільний, щасливий, і то все завдяки мерзенному Гамленові. Я лютий, бо хочу, щоб ти був щасливий. Я жорстокий, бо хочу, щоб ти був добрий; я нещадний, бо хочу, щоб завтра всі французи обнялися, заливаючися сльозами радості».

Важливе місце в романі належить Морісові Бротто — антагоністу Еваріста Гамлена. Цей зубожілий аристократ, що в добу революції став торговцем саморобними ляльками, скептик і трохи цинік, здається людиною не лише розумною і спокійною, а й гуманістом, що зберігає розважливість і толерантність серед бурхливих і небезпечних хвилювань і пристрастей свого часу. Але Франс аж ніяк не мав на меті зробити цього персонажа еталоном позитивного у вчинках, думках і розумінні сенсу життя. Морально й ідейно він поступається перед героями подібного типу у попередніх творах Франса, не лише Бонаром і Бержере, а й особливо близьким до нього Куаньяром. І це залежить як від класової приналежності Бротто-аристократа, так і від особливостей часу, в який він живе і діє. Моріс Бротто поблажливий до людей не тому, що він їх по-справжньому любить, а тому, що витонченому епікурейцю і приємному егоїсту всі вони, як і їхні справи, більш-менш байдужі. «Толерантний» Бротто засуджує революцію і революціонерів, яких вважає злішими й дурнішими, ніж інші люди, «що само по собі вже ідеологія».

Сильно й виразно виписані й інші постаті роману. Кожна, не втрачаючи своєї оригінальності й індивідуальної своєрідності, є водночас історично обумовленим і соціально конкретним реалістичним типом.

«Боги жадають» — один з найбільш сюжетних творів Франса, сконцентрований у часі, насичений значними і драматичними подіями. Автор блискуче будує інтригу твору, пов'язує особисте життя своїх героїв з великою Історією. Бездоганно відтворено в романі те, що зветься духом часу, відтворено у великому і малому. Франс-художник зумів передати ту особливість доби буржу-

азної революції, про яку К. Маркс писав у «Вісімнадцятому брошура Луї Бонапарта»: «Каміль Демулен, Дантон, Робесп'єр, Сен-Жюст, Наполеон, як герої, так і партії і народні маси старої французької революції здійснювали в римському костюмі і в римськими фразами на устах завдання свого часу — звільнення від оков і встановлення сучасного *буржуазного* суспільства». В творі Франса навіть інтер'єри, де відбуваються ті чи інші події, — кімната бідного художника, мансарда, що стала притулком колишнього аристократа, пишний будинок буржуа-притосуванця, приміщення революційної секції або зала суду, — забарвлені кольорами часу, валежать від соціальної приналежності тих, хто там живе або здійснює свої громадські функції. Вони несуть на собі ідеологічні особливості смаків санкюлотів, буржуа чи аристократів. Тисячі подробиць, характерних саме для днів революції взагалі й якобінської диктатури зокрема, розсипані по сторінках роману. Вони настільки органічні, так злиті з текстом, що здебільшого не вирізняються як щось окреме, яскраве, ефектне. Лише їх сукупність створює особливий, виразний колорит цілого.

В книзі, де головний герой художник, важливу роль відіграє образотворче мистецтво. Франс, з його енциклопедичними знаннями в галузі культури, чудово орієнтувався в царині живопису, графіки, скульптури, архітектури. Імена художників античності, Відродження, доби класицизму або рококо, згадки про їхні твори складають специфічне тло роману, передають знову ж таки особливості революційного часу, коли в умовах жорстокої боротьби із зовнішніми й внутрішніми ворогами, вирішуючи складні політичні і економічні питання, якобінці приділяли велику увагу проблемам духовного виховання мас, прилучення їх до джерел прекрасного в давньому й сучасному мистецтві.

Ось якими словами характеризує стиль роману «Боги жадають» друг і сучасник Франса, вождь французьких соціалістів Жорес. «Який стиль! Іноді мені хотілося б сказати, що це сама досконалість у французькій прозі. У жодного з майстрів ця проза не має більшої легкості й плавності. Слова тут, якщо можна так сказати, втратили свою матеріальну вагомість... вони всі прозорі».

С. 355. *Давід Жак-Луї (1748—1825)* — видатний французький художник. У мистецтві був революціонером-новатором, свою творчість поставив на службу революційному народові, створив багато картин на сучасні та античні сюжети, портретів знаменитих сучасників. Пізніше був придворним художником Наполеона.

Секція Нового мосту. — Під час змальованих у романі подій адміністративні райони Парижа та інших міст називалися секціями.

Варнавіти — ченці католицького ордену, заснованого в 1530 р. і названого за ім'ям св. Варнави, який вважався одним з перших християнських святих.

Брут Марк Юлій (бл. 85 — 42 рр. до н. е.) — римський патрицій, що заколов кинджалом Юлія Цезаря; як убивцю імператора, тираноборця його шанували французькі революціонери-республіканці XVIII ст.

Жан-Жак Руссо — був ідейним натхненником французьких революціонерів, зокрема якобінців.

Лепелеттьє де Сен-Фаржо Луї-Мішель (1760—1793) — був перед революцією 1789 р. головою королівського суду в Парижі, перейшов на бік революції, належав до якобінців, обстоював ідеї французьких просвітителів. Став жертвою замаху роялістів.

Декларація Прав Людини — скорочена назва «Декларації Прав Людини і Громадянина», програмного документу Французької революції, прийнятого Установчими зборами 26 серпня 1789 р. В Декларації були проголошені основні принципи буржуазної демократії.

Червоний ковпак, карманьйола — частини одягу, що стали своєрідною «формою» революціонерів. Червоний, або, як його ще називали, фірґійський ковпак став символом революційної Франції. Карманьйола — куртка з багатьма рядами гудзиків і вузькими фалдами, яку носили на півдні країни. Ввійшла в моду, коли на допомогу революційному Парижу прибув з Марселя батальйон солдатів, одягнутих у такі куртки. Карманьйола називали також революційну пісню, складену у 1792 р., та пісню-танок.

С. 356. *Санкюлотти* (букв.: той, хто не носить коротких штанів — одягу аристократів) — прізвисько, яке аристократія Франції дала революційним народним масам.

С. 357. *Вандейці* — учасники контрреволюційних виступів в 1793—1796 рр. у французькому департаменті Вандея, де зібралися значні сили прихильників старого режиму, які втягнули у боротьбу проти Республіки і частину селянства.

Комуна — найменша одиниця нового адміністративного поділу території Франції, встановленого в добу революції. Тут ідеться про міську раду Парижа (столиця становила одну комуна).

С. 358. *Кюстин Адам-Філіпп де* (1740—1793) — французький політичний і військовий діяч. Командував військами Французької республіки, здобув кілька перемог. Здав місто Майнц монархістській коаліції і за це був засуджений Революційним трибуналом до страти.

С. 359. ...перейменовану на *Тіонвільську*...— *Тіонвіль* — місто в Ельзасі, яке у 1792 р. успішно оборонялося проти австрійських військ.

Дюмур'є Шарль-Франсуа (1739—1823)— французький політичний і військовий діяч. Командував однією з армій Республіки, зрадив інтереси революції й перейшов у 1793 р. на бік австрійців.

Парламент — до революції кінця XVIII ст. найвищий судовий орган у Франції. Окремі провінції мали свої парламенти.

С. 362. *Реньйо Жан-Батіст* (1754—1829) — французький художник-класицист, малював картини на античні сюжети. *Жерар Франсуа* (1770—1837) — французький художник, улюблений учень Давіда. В період правління Наполеона був відомий як майстер парадних портретів і пишних історичних полотен. *Грез Жан-Батіст* (1725—1805) — відомий французький художник. Малював повчальні й сентиментальні жанрові сцени або картини родинного життя представників третього стану, а також чарівні жіночі голівки. *Фрагонар Жан-Оноре* (1732—1806) — видатний французький художник, малював поетичні або любовні сцени в дусі живопису рококо, портрети, картини на побутові теми; був талановитим графіком і гравером. *Гуен Клод* (1750—1817) — французький художник, учень Греза, відомий також як гравер. *Прюдон П'єр-Поль* (1758—1823) — французький художник, прихильник революції. Довгий час не знаходив визнання і був змушений, як Франсів Гамлен, заробляти на прожиття різними дрібними роботами. Популярність прийшла до нього як до художника класицистично-декоративного стилю вже в часи Імперії. Одне з відомих полотен Прюдона — «Справедливість і помста переслідують злочин» — за змістом схоже на картину Гамлена. *Копіа* — в кінці XVIII ст. був відомий як гравер. *Еннекен П'єр-Антуан* (1763—1833) — французький художник, працював у майстерні Давіда. Як і його вчитель, прихильник революції. Відтворив у своїх картинах події революційних років. Одна з найвідоміших картин Еннекена — «Орест, якого переслідують фурії» — створена на той самий сюжет, що і картина Гамлена. *Вікар Жан-Батіст-Жозеф* (1762—1834) — французький художник-класицист, учень Давіда. Автор картин на історичні сюжети; майже все життя працював в Італії. *Топіно-Лебрен Франсуа-Жан-Батіст* (1769—1801) — французький художник, учень Давіда. Як і герой роману, був присяжним Революційного трибуналу. Страчений за участь у заколоті проти Наполеона.

С. 363. *Орест* — за античним міфом, син аргоського царя Агамемнона, героя Троянської війни, і його дружини Клітемнестри. Коли Клітемнестра підступно вбила свого чоловіка, Орест разом із сестрою Електрою помстився за батька і вбив матір. За це його

переслідували богині помсти і кари ерінії (рим. фурії), поки люди і боги не виправдали нещасного.

С. 364. *Бріссо Жан-П'єр* (1754—1793) — керівник і ідеолог жірондистів («бриссотинців»), які під час революції відстоювали інтереси великої торговельно-промислової буржуазії і перейшли на бік контрреволюції. Бріссо вимагав «закінчити революцію», боровся проти якобінців. Народ ненавидів його за те, що він підтримував багатих спекулянтів, висунувши гасло «необмеженої економічної свободи власників». У червні 1793 р. його разом з іншими жірондистами вивели із складу Конвенту, а у жовтні він був гільйотинований.

Петіон де Вільнев Жером (1753—1794) — активний діяч революції, був певний час мером Парижа, першим головою Конвенту. Після перемоги якобінців приєднався до контрреволюційного заклоту Жіронди у провінції. Коли заклот зазнав поразки, Петіон наклав на себе руки.

Ролан де ла Платьер Жан-Марі (1734—1793) — один з керівників Жіронди, міністр у жірондистському уряді; після поразки своїх однодумців утік з Парижа; дізнавшись про страту дружини, відібрав собі життя.

С. 365. *Мірабо Габріель-Оноре* (1749—1791) — французький політичний діяч, відстоював інтереси ліберального дворянства та великої буржуазії; його політичним ідеалом була буржуазна монархія. На початку революції був дуже популярний як блискучий промовець. Зрадивши народну справу, став платним агентом короля. Коли після смерті Мірабо його зрадницька діяльність була доведена, прах його перенесли з Пантеону на кладовище для злочинців.

Лафайєт Марі-Жозеф де, маркіз (1757—1834) — французький генерал і політичний діяч, учасник війни за незалежність Північної Америки, один з вождів ліберальної буржуазії. На початку революції командував національною гвардією, але незабаром перейшов до табору контрреволюції. Утік з Франції у 1794 р. й повернувся лише після реставрації влади Бурбонів. У буржуазній революції 1830 р. допомагав встановленню монархії Луї-Філіппа.

С. 366. *Дам'єн Робер-Франсуа* — в 1757 р. вчинив замах на короля Людовіка XV, поранивши його ножем. Як сам сказав під тортурами, він хотів звернути увагу короля на те, що «Франція гине».

Лаллі Томас-Артур, барон де Толлендаль (1702—1766) — губернатор французьких володінь в Індії. За походженням ірландець; ця обставина якоюсь мірою спричинилася до того, що, коли французькі війська зазнали в Індії поразки від англійців, його звинуватили у діях на користь Англії. Лаллі не дали змоги виправда-

тися і за рішенням королівського суду стратили. Лише через 15 років після смерті завдяки старанням його сина Трофіма-Жерара і Вольтера Лажлі було реабілітовано.

С. 367. *Австріячка* — так французький народ називав ненависну йому королеву Марію-Антуанетту, що походила з австрійської династії Габсбургів.

С. 368. *Ораторія* — назва кальвіністської церкви у Парижі, де в добу революції містилася крамниця зброї.

Буше Франсуа (1703—1770) — французький художник, один з найвидатніших представників стилю рококо. Малював грайливі еротичні сценки, що відповідали смакам двору Людовіка XV.

Буайї Луї-Леопольд (1761—1845) — французький художник-жанрист, автор популярних літографій.

С. 369. *Дебюкур Філібер-Луї* (1755—1832) — французький художник і гравер, малював побутові, жанрові сценки.

Верне Карл (1758—1835) — французький художник-баталіст; пізніше здобув популярність як політичний карикатурист.

Аеростат. — 26 червня 1794 року біля Флерюса французькі війська вперше використали для спостережень над полем бою повітряні кулі. В 30-х роках XIX ст. битва під Флерюсом стала темою картин художників Белланже та Маньюїсса.

Фрагонар-син Александр-Еваріст (1780—1850) — художник і скульптор, учень Давіда.

Нежон Жан (1753—1832) — французький художник-класицист, учень Давіда.

Пітт Вільям Молодший (1759—1806) — відомий англійський консервативний політичний діяч, заклятий ворог революційної Франції. Як міністр та прем'єр-міністр Англії став організатором коаліції європейських держав, що боролися проти Французької революції, а пізніше проти Наполеона.

С. 370. *Боргезе* — назва вілли в Римі, яка належала старовинному італійському князівському роду Боргезе. В ній були зібрані цінні витвори мистецтва. Тут ідеться про один з експонатів колекції — античну скульптуру божества лісів і полів фавна.

...*шарденівську господиню*. — *Шарден Жан-Батіст-Сімон* (1699—1779) — видатний французький живописець, блискучий колорист, автор реалістичних жанрових картин з життя простих людей.

С. 371. *Геркуланум* — стародавнє італійське місто біля підніжжя Везувію, загинуло під час виверження в 79 р. Археологи знайшли у Геркуланумі і сусідньому місті Помпеї під шаром вулканічного попелу чудові античні фрески, які прикрашали стіни приватних і громадських будинків, а також багато виробів стародавнього мистецтва.

С. 372. *Аріція, Інполіт* — персонажі трагедії Жана Расіна «Федра» (1677). Аріція — царівна, кохана сина царя Тезея Інполіта, в якого закохалася його мачуха Федра. Інполіт не відповів на почуття Федри, і вона відібрала собі життя, залишивши чоловікові лист, де звела на юнака наклеп.

...*Базанам, Дідо*... — *Базан П'єр-Франсуа* (1723—1797) — французький друкар, видавець естампів. *Дідо* — родина відомих французьких друкарів XVIII—XIX ст.

Сен-П'єр (Бернарден де Сен-П'єр Жак-Анрі, 1737—1814) — французький письменник, вчений-натураліст, учень Руссо, автор сентиментального роману «Поль і Віржині».

Флоріан Жан-П'єр (1755—1794) — французький письменник, автор галантних романів, комедій, оновідань у дусі доби рококо.

С. 374. *Гаржодій* — легендарний давньогрецький герой-тираноборець. Разом із вірним другом Арістогітоном убив брата тирана Гіппія Гіппарха на народному святі. Обидва для того, щоб пронести на свято мечі, заховавши їх у пучки мирта.

Ватто Антуан (1684—1721) — видатний французький художник, майстер колориту, блискучий графік. Малював батальні і театральні сцени, сновнені поезії свята, мандрівних акторів і музикантів.

Марсій — у грецькій міфології один із супутників бога Діоніса. Цей сатир-флейтист наважився викликати на музичне змагання самого Аполлона. Перемігши Марсія, Аполлон здер із зухвальця шкуру і повісив її на дереві. Коли грали на флейті, та шкура здригалась.

С.375. *Катон* — див. прим. до с. 28.

Ганнібал Барка (247—183 рр. до н. е.) — ушавлений карфагенський полководець. Щоб не потрапити в полон до своїх заклятих ворогів римлян, сам заповдіяв собі смерть.

Бартолоцці Франческо (1727—1815) — видатний італійський гравер, працював у різних країнах, де здобув славу високою майстерністю, витонченістю і красою своїх творів.

С. 376. *Гарпейська скеля* — див. прим. до с. 521.

Неккер Жак (1732—1804) — жоневський банкір, видатний фінансист свого часу. Напередодні революції 1789 р. був міністром фінансів Франції. Коли король дав йому відставку, це викликало обурення мас і стало поштовхом до подій 14 липня — повстання у Парижі. Після революції через незгоду з Національними зборами щодо фінансової політики відійшов від справ. Його дочка — відома письменниця пані де Сталь.

Байї Жан-Сільвен (1736—1793) — діяч Французької революції, ідеолог великої буржуазії, вчений-астроном. Був мером Парижа.

Один з організаторів кривавої розправи над народною демонстрацією 17 липня 1791 р. В добу якобінського терору був засуджений до страти.

Манюель Луї-П'єр (1751—1793) — французький політичний діяч, прокурор Комуни. Після рішення Конвенту про страту Людовіка XVI на знак незгоди пішов у відставку; за прихильність до короля був гільйотинований.

С. 377. *Конде Луї-Жозеф* (1736—1818) — принц із династії Бурбонів, очолював контрреволюційне військо дворян-емігрантів у Кобленці.

С. 378. *Діке* (або Діка) — давньогрецька богиня правди, втілення справедливості, дочка Зевса і богині правосуддя Феміди.

С. 379. *Барбару Шарль-Жан-Марі* (1767—1794) — французький політичний діяч, жірондист, член Конвенту. Брав участь у заколоті проти якобінців, був страчений разом з іншими керівниками Жіронди. Барбару був дуже вродливий, і він мав великий успіх у жінок.

С. 385. *Друг народу*. — Так називали улюбленця народних мас Марата, який видавав газету під цією назвою.

С. 387. *...всі люди своєю природою чесні...* — центральна ідея просвітительської етики.

С. 389. *Орлеаністи* — прихильники герцога Луї-Філіппа Орлеанського (1747—1793). Цей нащадок молодшої лінії Бурбонів видавав себе за революціонера та демократа, зрікся титулу і прибрав собі ім'я Філіпп Егаліте (Рівність). Однак головна мета герцога була, використовуючи революційні події, проторувати собі шлях до французького трону. Орлеаністи взяли участь у заколоті генерала Дюмур'є проти Французької республіки. Герцог Орлеанський був страчений. Буржуазна революція 1830 р. у Франції піднесла на трон його сина Луї-Філіппа (1773—1850).

С. 390. *...«Ерот» Праксітеля...* — *Праксітель* (IV ст. до н. е.) — ушавлений давньогрецький скульптор. Одна з його скульптур дістала назву «Ерот Ченточелле».

Панвустська сивіла — образ із сатиричного роману Франсуа Рабле (1494—1553) «Гаргантюа і Пантагрюель».

С. 393. *Тенірс Давід Молодший* (1610—1690) — відомий голландський художник. Малював народні сцени, селянські свята, сповнені веселощів, сміху, динаміки, а також родинні портрети і пейзажі.

Стен (Ван Стен Ян, 1626—1697) — голландський художник, відомий гумористичними жанровими сценками.

Остаде (Ван Остаде Адріан, 1610—1685) — голландський художник-жанрист, як і його брат Ізак Ван Остаде; в його полотнах помітний вплив Гальса і Рембрандта.

Ван-Лоо.— Це прізвище носило кілька французьких художників, що походили з Нідерландів. Найвідоміші з них: Жан-Батіст Ван-Лоо (1684—1745) та Карл-Андре Ван-Лоо (1705—1765), обидва придворні живописці.

С. 394. *Бодуен П'єр-Ангуан* (1723—1769) — французький художник, учень Буше, у стилі свого вчителя малював галагантні й оротичні сцени.

С. 398. *Гельвецій Клод-Адрієн* (1715—1771) — видатний французький філософ-матеріаліст, ідеолог просвітительства, автор трактатів «Про дух», «Про людину та її розумові здібності».

С. 399. *Гольбах Поль-Анрі де, барон* (1723—1789) — видатний французький вчений-просвітитель, філософ-матеріаліст. Автор великої праці «Система природи», ряду антирелігійних творів.

Кальвін Жан (1509—1564) — швейцарський релігійний діяч-реформатор, засновник нового напрямку в протестантизмі — кальвінізму. Відзначався винятковою суворістю моральних засад і терпимістю.

С. 400. *Три тиснені золотом острівці*.— Прізвище Ілетт утворене від французького слова *ilet* — острівець.

С. 404. *Марсове поле* — велика площа в Парижі, де в часи революції XVIII ст. відбувалися народні маніфестації та свята. 14 липня 1790 р. на площі мало відбутися масове свято на честь перших роковин штурму Бастилії, до цього свята провадилися великі земляні роботи — будівництво насипу для глядачів тощо. — в яких взяли участь сотні тисяч патріотів-добровольців.

Фельяни — члени правого клубу, прихильники конституційної монархії. Назву взяли від монастиря фельянів, де відбувалися їхні засідання. Спочатку входили до складу якобінського клубу, 1791 р. вийшли з нього, як надто революційного. Після проголошення Республіки втратили політичне значення.

С. 406. *Шабо Франсуа* (1756—1794) — діяч Французької революції, колишній чернець ордену капуцинів, приєднався до монтаньєрів. Був замішаний у фіяаясових аферах і страчений за обвинуваченням у корупції.

Лакруа Жан-Франсуа (1754—1794) — друг Дантона, діяв разом з ним. Був обвинувачений у зраді і змові проти Республіки; страчений в той же день, що й Дантон.

Фабр д'Еллангін Філіпп-Франсуа-Назер (1750—1794) — драматург і поет, автор революційного календаря (назв днів і місяців), друг і соратник Дантона, страчений разом з ним.

С. 407. *Ру Жак* (1752—1794) — видатний діяч Французької революції, належав до найбільш лівого, плебейського її крила, був вождем групи «скажених». Цей колишній священник відзначався хистом трибуна, у полум'яних промовах вимагав від Конвенту

прийняття законів на користь бідноти проти спекулянтів. Несправедливо обвинувачений у привласненні суспільних коштів, наклав на себе руки. *Леклерк Теофіль* — соратник Жака Ру.

С. 408. *...його брат...*— Ідеться про Огюстена Робесп'єра (1764—1794), молодшого брата Максимільєна. Він був вірним його соратником і добровільно пішов разом з ним на гільйотину.

Монтане — був до 1793 р. головою Революційного трибуналу, додержувався поміркованих поглядів, у добу якобінського терору відійшов від політичної діяльності.

Дюма Рене-Франсуа (1753—1794) — в часи якобінської диктатури очолював Революційний трибунал. Намагався врятувати Робесп'єра, був страчений наступного дня.

Фук'с-Теналь Антуан-Кантен (1746—1795) — з весни 1793 р. громадський обвинувач Революційного трибуналу. Після контрреволюційного перевороту у термідорі був страчений.

С. 409. *...вбито Марата.*— 13 липня 1793 р. жірондистка Шарлотта Корде (1768—1794) пробралася в дім хворого Марата і заволодела його кивджалом.

С. 410. *Бурдон Леонар* (1758—1815) — діяч революції, належав до монтаньярів, перед убивством Марата на нього також вчинили вамахи. Пізніше виступав проти своїх колишніх соратників — якобінців. Брав участь у термідоріанському перевороті. Див. також прим. до с. 501.

Вімфен Луї-Фелікс (1744—1814) — французький генерал, близький до жірондистів. Після їх вигнання з Конвенту створив в Нормандії антиякобінське військове з'єднання під назвою «департаментська армія» й став загрожувати Парижу. Розбитий революційними військами, втік. Потім служив Наполеонові.

Цезарієський табір — так із часів Стародавнього Риму називали укріплення, розрахований на тривале перебування військ табір.

Бірон Арман-Луї де, герцог (1747—1793) — республіканський генерал, діяв на Рейні, потім проти роялістських заголотів у Вандеї. Обвинувачений у підтримці герцога Орлеанського, був засуджений Революційним трибуналом до страти.

Діллон Аргур де, граф (1750—1794) — республіканський генерал. Служив під началом Дюмур'є, який зрадив Французьку республіку і втік до австрійців. Діллон був обвинувачений у таємному зрадницькому листуванні з німецькими князями і засуджений до страти.

Аргонни — пагориста, лісиста місцевість на північному сході Франції, де була розташована північна армія Діллона.

С. 411. *Вістак вітчизни* — символічний монумент, що встановлювався у центрі Марсового поля під час народних революційних свят.

С. 412. *Юлія та Сен-Пре* — закохані, герої роману Жан-Жака Руссо «Юлія, або нова Елоїза» (1762). Вони писали одне одному ніжні листи, розповідаючи про своє велике кохання.

Ерман Арман-Марсіаль-Жозеф (1759—1795) — голова Революційного трибуналу з жовтня 1793 р. по квітень 1794 р. Після термідо-ра був страчений.

С. 413. *Еллев'ю Жан* (1769—1842) — ушавлений французький оперний співак.

Тальма Франсуа-Жозеф (1763—1826) — один з найвідоміших французьких трагіків; грав у п'єсах революційного спрямування.

Віже Луї-Жан-Батіст (1768—1820) — французький салонний поет і драматург; в роки революції писав патріотичні вірші.

Франсуа (Франсуа де Невшатель Нікола-Луї, 1750—1828) — французький політичний діяч, юрист із фаху. За романом англійського письменника Річардсона створив п'єсу «Памела». Після її прем'єри його було ув'язнено разом з усіма виконавцями, бо в одній із сцен вбачали аристократичні нападки на Конвент.

Ланж Анна-Франсуаза-Елізабет (1772—1825) — французька актриса. На прем'єрі «Памели» грала в п'єсі головну роль.

Лейя Жан-Луї (1761—1833) — французький драматург, автор комедії «Друг законів», в якій містилась сатира на Конвент і був карикатурно зображений Марат. П'єса була поставлена 2 січня 1793 р., за кілька днів до страти короля Людовіка XVI, і її цілком слушно сприйняли як протест проти цієї страти.

Батілл (або Бафілл) — красень юнак, якого оспівував у своїх віршах давньогрецький поет Анакреонт (VI ст. до н. е.).

С. 414. *Капет*. — Король Людовік XVI походив з династії Капетингів. Після революції Капет стало вживатися як його громадянське прізвисько.

С. 415. *Бридуа* — персонаж роману Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель», недорікуватий суддя, який намагався встановити, хто правий, а хто винуватий, кидаючи жеребок.

С. 416. *Дюпати Жан-Батіст-Мерсьє* (1746—1788) — французький письменник і юрист. З позицій просвітництва виступав проти феодального беззаконня. Був адвокатом і головою суду в Бордо.

Беккарія Чезаре (1737—1794) — італійський громадський діяч, публіцист, автор книги «Про злочин і кару». В душі французького просвітництва виступав проти архаїчного середньовічного законодавства. У Франції його перекладав і коментував Дюпати.

С. 420. *Кутон Жорж-Огюст* (1755—1794) — активний діяч революції, один з найближчих соратників Робесп'єра. Незважаючи на параліч обох ніг, виїздив як комісар Конвенту в провінцію, де займався енергійною організаційною діяльністю. 10 термідора був страчений разом з іншими керівниками якобінців.

Сен-Жюст Луї-Антуан (1767—1794) — видатний діяч революції, полум'яний яacobінець; був талановитим промовцем, організатором армії, залишив теоретичні праці. Друг і соратник Робесп'єра; страчений 10 термідора. Сен-Жюст — одна з найшляхетніших і найнекорисливіших постатей своєї доби, рицар революції.

С. 423. *Робер Юбер* (1733—1808) — французький художник, малював романтичні пейзажі з руїнами античних будівель, архітектурні споруди.

С. 426. *Корреджо* (Антоніо Аллегрі, бл. 1489 або 1494—1534) — видатний італійський художник доби Відродження, майстер колориту, передачі світлотіні.

Карраччі Аннібале (1560—1609) — відомий італійський художник, засновник і найвизначніший майстер раннього римського барокко, малював релігійні сцени, розмальовував фресками відомі архітектурні споруди, створив численні портрети, героїчні пейзажі, жанрові картини.

Доменікіно (Доменіко Дзамп'єрі, 1581—1641) — італійський художник, учень Карраччі, яскравий представник болонського барокко, малював картини і фрески на релігійні та міфологічні сюжети.

Баттоні Помпео (1708—1787) — італійський художник, малював популярні в добу класицизму історичні полотна, сцени з життя Христа, а також портрети знаменитих сучасників.

Менажо Франсуа-Гійом (1744—1816) — французький художник, починав з картин у дусі рококо (був учнем Буше), потім працював в академічній класицистичній манері.

Лебрен (Марі-Анна-Елізабет Віже-Лебрен, 1755—1842) — французька портретистка, найвідоміша представниця великої родини художників. Перед революцією була модною придворною маляркою. Емігрувала з Франції і працювала в різних країнах, зокрема в Росії.

Кауфман Анжеліка (1741—1807) — одна з найвідоміших жінок-художниць, походила з Швейцарії, працювала в різних країнах. Малювала переважно портрети.

Лесюєр Есташ (1617—1655) — французький художник. Відомі його картини на релігійні та міфологічні сюжети, стінні розписи.

Лоррен Клод (Желле Клод, 1600—1682) — видатний французький художник, створив своєрідний тип поетичного пейзажу, валитого італійським сонцем, іноді героїчного, частіше буколічного. Мав великий вплив на становлення французького пейзажу доби класицизму.

Пуссен Нікола (1594—1665) — ушавлений французький живописець, старший друг Лоррена, працював майже все життя в Італії. Малював картини на біблійні, міфологічні та алегоричні сюжети. Був блискучим колористом і графіком.

С. 427. *Вінкельман Йованн-Йоазім* (1717—1768) — німецький археолог та історик мистецтва, вніс великий вклад у вивчення культури античності. Його найвідоміша праця — «Історія стародавнього мистецтва» (1764), справила вплив на формування французького класицизму.

Каде-Руссель — персонаж пісеньки, популярної у Франції 90-х років XVIII ст. Її герой — революційний вояк — має всього по три: трьох кофей, трьох собак, трьох очей... три монетки.

Пані Анго — в часи Директорії (з 1795 р.) була популярним персонажем французьких комедій.

С. 428. *Калло Жак* (1592—1635) — видатний французький рисувальник і гравер, майстер гротеску, карикатури.

Дюпюссі Верго-Жан (1747—1813 або 1818) — французький гравер; в реалістичних гравюрах та офортах відобразив події революції, життя і побут своїх сучасників. Наслідував манеру Калло.

С. 429. «*Візитандинки*» — комічна опера Дев'яна на лібретто Пікара, вперше була поставлена в паризькому театрі Фейдо в 1792 р. Сюжет опери побудований на кумедному непорозумінні — слуга вважає жіночий монастир корчмою.

С. 431. *Регентство*. — Як доба Регентства у французьку історію ввійшли роки 1715—1722, коли після смерті Людовіка XIV і до повноліття його наступника Людовіка XV правителем країни був герцог Філіпп II Орлеанський.

«*Самаритянка*» — триповерхова водокачка біля Лувру. Називалася так, бо її прикрашали бронзові фігури Христа і доброї самаритянки, що напоїла його водою.

С. 432. *Вертер* — герой знаменитого роману Йоганна-Вольфганга Гете «Страждання молодого Вертера» (1774), який мав великий успіх у читачів передреволюційної Франції.

Реньєр Грімо де ла (1758—1838) — французький літератор, автор жартівливого «Альманаху астрономів».

С. 433. *Сент-Ілер Жозеф-Луї де* (1772—1844) — видатний французький природознавець — зоолог та анатом.

С. 434. «*Орлеанська діва*» — антицерковна сатирична поема Вольтера, якого називали французьким Аріосто. *Лодовіко Аріосто* (1474—1533) — видатний італійський поет, автор поеми «Несамовитий Роланд» (1516).

Ніна (XIV ст.) — італійська поетеса.

...*Свиню Антонія святого*... — Цього католицького святого зображували в супроводі дикого кабана, якого він приручив і водив за собою на знак власної покори.

С. 440. *Сент-Джеймський кабінет*. — Так називали англійський уряд, що засідав у королівському Сент-Джеймському палаці.

С. 448. *Пікпюс* — селище поблизу Парижа, де був монастир.

С. 449. ...десятого серпня, другого вересня і тридцять першого травня.— 10 серпня 1792 р. королівський палац Тюільрі було взято штурмом, короля скинуто, а Франція проголошена Республікою. 2 вересня 1792 р.— день масових страт ув'язнених контр-революціонерів у Парижі. 31 травня 1793 р.— день народного повстання, в результаті якого було встановлено яacobинську диктатуру.

С. 453. *Кордельєри* — члени лівого політичного клубу, що збиралися у колишньому монастирі ченців-кордельєрів.

С. 454. ...*нешадного інквізитора — викоринювача ересі...*— Йдеться про св. Домініка (XIII ст.), засновника могутнього чернечого ордену домініканців (1206 р.). У церкві цього ордену засідав яacobинський клуб.

Вандем'єр — за революційним календарем, назва місяця, що припадав на 22.IX—21.X; з нього починався новий рік. 22 вересня було взято за перший день року, бо в цей день у 1792 р. було проголошено Республіку. Назви інших місяців за революційним календарем: брюмер, фример, нівоз, пловіоз, вантоз, жерміналь, флореаль, преріаль, месидор, термідор, фруктидор. Назви ці утворені від явищ природи, характерних для даного місяця. Революційний, або республіканський календар існував до 1806 р.

С. 456. *Ламетрі Жюльєн-Офруа де* (1709—1751) — відомий французький філософ, лікар, автор «Природної історії душі», «Людиномашини» та «Людини-рослини». В цих творах він виступав як атеїст, прихильник механістичного матеріалізму.

Буланже Нікола-Антуан (1722—1759) — французький філософ та інженер, автор праць про походження релігій і забобонів.

Лаланд Жозеф-Жером-Франсуа (1732—1807) — французький математик і астроном, створив п'ятизначні таблиці логарифмів.

Дююї Шарль-Франсуа (1742—1809) — французький математик і філософ, автор книги «Походження всіх культів, або Універсальна релігія» (1795), де тлумачив усі релігійні культури через символіку небесних тіл — Сонця, Місяця, планет, зірок. Був членом Конвенту.

С. 463. *Абат Фоше* (Клод Фоше, 1744—1793) — священник, депутат Законодавчих зборів 1791—1792 рр., висував вимогу свободи культів. Фоше приєднався до жірондистів; це він допоміг Шарлотті Корде потрапити в дім Марата. Був страчений разом з іншими керівниками Жіронди.

Абат Грегуар (Грегуар Анрі, 1750—1831) — священник, як член Конвенту видав питаннями народної освіти. 21 вересня 1792 р. вів на засіданні Конвенту пропозицію проголосити Францію Республікою.

С. 464. *Абат Гене* (1717—1803) — професор риторики, полемізував з Вольтером, захищаючи католицизм.

Цельстї (II ст.) — римський філософ-епікуреєць, автор «Правдивої розмови», де він виступав проти християнства.

Бейль П'єр (1647—1706) — французький письменник і філософ, попередник просвітителів; боровся проти релігійного догматизму, автор «Історичного та критичного словника».

С. 465. *Рокур Марія-Антуанетта* (1756—1815) — ушавлена французька трагедійна актриса.

С. 466. *Шометт П'єр-Гаспар* (1763—1794) — активний діяч Французької революції, прокурор Паризької комуни, ініціатор багатьох заходів у галузі освіти, культури, охорони здоров'я. Боровся проти церкви, наказав закрити всі паризькі храми. Прихильник Ебера. Страчений разом з іншими ебертистами. (Див. прим. до с. 501).

С. 471. *Журдан Жан-Батист* (1762—1833) — французький воєначальник, командував однією з революційних армій. При Наполеоні став маршалом Франції. *Ватинї* — назва села, біля якого Журдан завдав поразики австрійцям.

Евдамід — персонаж одного з епізодів «Діалогу про дружбу» грецького письменника Лукіана Самоського (II ст.); вмираючи, бідний коринфєць Евдамід заповідав своїм друзям усе, що мав, — стару матір і юну дочку, щоб вони піклувалися про обох, коли його не стане.

С. 472. *Процес «Двадцяти одного»* — відбувся 24—31 жовтня 1793 р. Всі обвинувачені — керівники Жиронди — були засуджені на смерть.

С. 476. *...громадянку Ролан...* — Дружину міністра-жирондиста Манон Ролан стратили 1793 р., коли її чоловік утік із Парижа.

С. 485. *...Церера в хатині старої Баубо.* — За римським міфом, богиня землі і родючості Церера, шукаючи свою дочку Прозерпину, яку викрав бог підземного царства Плутон, обійшла всю землю. Втомлена богиня зайшла у хижку старої Баубо, яка її гостинно зустріла, напоїла водою і нагодувала.

С. 497. *«Крайні» та «скажені»* — ліві угруповання в Конвенті. «Крайні» — ліві якобінці, угруповання досить строкате, до якого затесались і галасливі демагоги, і приховані зрадники-провокатори. «Скажені» — прихильники Жака Ру (див. прим. до с. 407).

С. 500. *...Другові Народу, що заснує назавжди в саду Кордельєрів.* — За вимогою паризької секції кордельєрів, на території якої містився монастир кордельєрів і засідав у дні революції славнозвісний клуб з цією ж назвою, тіло Марата поховали у монастирському саду, а його серце зберігалось у залі засідань секції.

С. 501. *Демулен Каміль* (1760—1794) — визначний діяч першого періоду революції, політичний публіцист, за фахом адвокат. Видавав газету «Старий кордельєр» — орган дантоністів. Як прихиль-

ник Дантона був разом з ним страчений за зраду революції. У нього була мовна вада — він заїкався.

Філіпп Шер (1754—1794) — політичний діяч, адвокат за фахом, член Конвенту, прихильник Дантона.

Еро де Сешель Марі-Жан (1759—1794) — голова Конвенту, адвокат, друг Дантона. Був заарештований за те, що переховував аристократа. У тюрмі вступив у змову з іншими дантоністами; коли змову розкрили, всі її учасники були страчені.

Лакруа Жан-Франсуа (1754—1794) — член Конвенту, дантоніст. Як і Дантон, був обвинувачений у використанні своєї політичної посади для особистого збагачення.

Батько Дюшен — псевдонім Жака-Рене Ебера (1757—1794), керівника лівого політичного угруповання ебертистів. Видавав газету «Батько Дюшен» (з 1791 р.), яка користувалася великою популярністю серед бідноти. Пропагував культ Розуму, виступав проти церкви, обстоював необхідність революційного терору. Ебертисти були в опозиції до Робесп'єра; вони зробили невдалу спробу повалити якобінську диктатуру, були засуджені і страчені.

Клоотс Анахарсіс-Жан-Батіст дю Вель де Грас (1755—1794) — діяч революції, філософ і публіцист. Створив утопічний проект «Всесвітнього братства» — інтернаціональної атеїстичної республіки. Походив з німецького баронського роду. Страчений разом з ебертистами, ідеї яких поділяв.

Гора, або монтаньяри (горяни) — так називали якобінську групу депутатів Конвенту на чолі з Робесп'єром, бо вони займали в залі засідань лави, розташовані нагорі.

Сінай.— За біблією, на цій горі в Аравії пророк Мойсей одержав від бога скрижалі, де були викарбувані закони.

Кобурз — герцог Кобурзький, командував австрійською армією, що виступала проти французьких революційних військ. Армія герцога була розбита у жовтні 1793 р. в битві біля Ватиньї французькими військами під керівництвом Карно і Журдана.

Монк Джордж (1608—1670) — англійський генерал, командував військами лорда-протектора Кромвеля під час англійської буржуазної революції; використав свою владу для повернення трону Стюартам, скинутим з престолу революцією у 1648 р.

С. 503. *Анріо Франсуа* (1761—1794) — лівий якобінець, командував національною гвардією. Після термідора був страчений разом з іншими якобінськими керівниками.

С. 505. ...*Жан-Жакового бога*...— Робесп'єр у питаннях релігії поділяв ідеї «Суспільного договору» Жан-Жака Руссо. Він виступав проти атеїзму, проти культу Розуму, вважав, що «громадянська релігія» потрібна з політичних міркувань.

С. 506. *Преріальський закон*.— 22 преріаля (тобто 10 червня) 1794 р. був ухвалений декрет Конвенту, за яким скасовувався інститут захисників, відмінявся попередній розгляд справ, допиту обвинувачених, а присяжні мали спиратись не на докази вини чи безневинності запідозрених, а на своє власне моральне переконання; кара за всі злочини була єдина — страта.

С. 507. *...Камільову вдову, чарівну Люсіль...— Люсіль Демулен* (1771—1794) була страчена як учасниця змови, що мала на меті визволити з в'язниці ворогів якобінської диктатури.

Моморо Антуан-Франсуа (1756—1794) — діяч революції, прихильник Ебера. Його дружина брала участь у святах Розуму, які влаштовували ебертисти, зокрема її чоловік. Вона виступала на цих святах як алегорична постать богині Розуму та Свободи.

С. 517. *Лавуазьє Антуан-Лоран де* (1743—1794) — французький вчений-хімік; був генеральним відкупником. Страчений разом з іншими відкупниками за спеціальним указом Конвенту.

Руше Жан-Антуан (1745—1794) — поет, відстоював принцип конституційної монархії. Як «підозрілий» був страчений в дні якобінського терору.

Шеньє Андре (1762—1794) — обдарований французький поет; його ставлення до революції було непослідовне. Був страчений у дні якобінського терору.

Фуше Жозеф (1763—1820) — буржуазний політичний діяч, замолоду був священиком. Відзначався крайньою безпринципністю і надзвичайно легко змінював політичні переконання. Спочатку вважався якобінцем, жорстоко придушував контрреволюційні виступи, потім став одним з організаторів термідора; за часів Наполеона був міністром поліції.

Тальєн Жан-Ламбер (1767—1820) — учасник революції. Спочатку називав себе якобінцем, потім брав участь у термідоріанському перевороті, служив Наполеонові.

Ровер Жозеф-Станіслав-Франсуа (1748—1798) — політичний інтриган, авантюрист, підступна і жорстока людина. Пройшов шлях від участі в революції до крайньої реакційності. В термідорі виступав проти Робесп'єра і його товаришів.

Кар'є Жан-Батіст (1756—1794) — під час революції як комісар Конвенту відзначався жорстокістю, зловживав владою, за що його усунули з цієї посади. Брав участь у перевороті 9 термідора. Але його судили і стратили як колишнього якобінця.

С. 521. *Карріна Тео* (1716—1794) — напівбожевільна «пророкця», яка називала себе «матір'ю божою» або «Євою» і передрікала у 1794 р. пришествя месії. Вороги Робесп'єра використали ці «процтва» проти нього, поширюючи чутки, що Робесп'єр їх сам інспірує, бо хоче захопити владу і знищити Республіку.

Тарпейська скеля недалеко від Капітолію — римське прислів'я, зміст якого: «Від слави недалеко до падіння». На Капітолійському пагорбі у храмі Юпітера увінчували лаврами переможців, а з Тарпейської скелі на тому ж пагорбі скидали у прірву злочинців.

Сонце тридцять першого травня... — Тобто день, коли в Парижі почалось народне повстання, на хвилі якого замість уряду жірондистів до влади прийшли якобінці на чолі з Робесп'єром і встановили свою диктатуру.

С. 522. *Гефсиманський сад*. — За євангельською легендою, у ніч напередодні страти Христос молився в Гефсиманському саду, а учні його, незважаючи на його прохання, тричі засинали.

С. 524. *Бовале Нікола* (1749—1828) — французький скульптор; випив бюст Марата.

С. 526. *...Робесп'єр падає з розгріщеною щелепою*. — Коли загопи термідоріанців захопили приміщення паризької ратуші, де містилася якобінська за своїм складом Комуна, Робесп'єр намагався застрелитися, але лише тяжко себе поранив. Наступного дня — 10 термідора — його стратили разом з однодумцями.

С. 527. *Тріумвіри* (члени тріумвірату) — так у Стародавньому Римі називали союз трьох впливових політичних і військових діячів, створений з метою захоплення влади в державі. Тут маються на увазі вожді якобінців — Робесп'єр, Сен-Жюст і Кутон.

С. 528. *Шальє Жозеф* (1747—1793) — вождь ліонських якобінців. Страчений 1793 р. під час контрреволюційного повстання в Ліоні.

С. 533. *Фінгалів врот*. — Модним елементом паркової архітектури в XVIII ст. були штучні руїни, мальовничі нагромадження каменю, гроти тощо. *Фінгал* — легендарний володар Шотландії, став широко популярним у Європі наприкінці XVIII ст. завдяки містифікації шотландського поета Джеймса Макферсона (1736—1796), який видав свої твори в дусі кельтського епосу за пісні барда Осціана — сина Фінгала.

Кенотаф (грецьк. «порожня могила») — надмогильний пам'ятник, споруджений не на місці поховання померлого.

Лаїс Франсуа (1758—1831) — французький співак-тенор, який виявився політичним пристосуванцем. У роки революції перед кожною виставою в Опері з запалом співав «Марсельезу», а після термідора співав у паризьких театрах гімн реакції «Пробудження народу».

ЗМІСТ

На білому камені	5
<i>Переклав Віктор Шовкун</i>	
Острів пінгвінів	129
<i>Переклав Юрій Лісняк</i>	
Боги жадають	353
<i>Переклав Дмитро Паламарчук</i>	
Коментарі	537

АНАТОЛЬ ФРАНС

Сочинения в пяти томах

Том четвертый

**НА БЕЛОМ КАМНЕ
ОСТРОВ ПИНГВИНОВ
БОГИ ЖАЖДУТ**

*Перевод с французского
(На украинском языке)
Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.*

*Редактор О. В. Хатунцева
Художник П. Т. Вишняк
Художній редактор А. І. Клименко
Технічний редактор О. Г. Тализіна
Коректор Ю. А. Мороз*

*Виготовлено на Київській
книжковій фабриці республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидав УРСР,
вул. Воровського, 24.*

ІБ № 364

*Здано на виробництво 23/І 1977 р.
Підписано до друку 23/VII 1977 р.
Папір № 1. Формат 84×108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 18,5. Умовн. друк. арк. 31,08.
Обліково-видавн. арк. 32,06
Ціна 2 крб. 90 коп. Замовл. 107.
Тираж 100 000.*

2000, 2000.